

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI'
HA'M WORTA ARNAWLI' BILIM BERIW
MINISTRILIGI**

**Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik
universiteti**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi'

**«Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya»
pa'ninen**

WOQI'W-METODIKALI'Q KOMPLEKS

**(Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
talabalari'na arnalg'an)**

Du'zgen:

doc. I.Seytnazarova

No'kis – 2013

«Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya» pa'ni Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'ndag'i' II kurs studentleri ushi'n (II-III semestlerde) uluwma auditoriyali'q sabaq 136 saat, lekciya 32 saat, a'meliy ha'm seminar jumi's 38 saat, wo'z betinshe islew 66 saatqa mo'lsherlengen bag'darlamag'a tiykarlani'p du'zildi. Bul bag'darlama Ministrlik ta'repinen tayani'sh joqarg'i' woqi'w worni' yetip belgilengen Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti Qaraqalpaq filologiyasi' fakultetinin' usi'ni'si' menen QMU Ilimiy-metodi'kali'q ken'esi ta'repinen tasti'yi'qlang'an woqi'w bag'darlamasi' (QMU, No'kis, 2012-j) tiykari'nda du'zilip, woqi'w-metodi'kali'q kompleks Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası' ma'jilisinin'
_____ 2012-j №__ bayanlamasi' menen
tasti'yi'qlawg'a usi'ni'ldi'

Kafedra basli'g'i' _____ prof. M. Qudaybergenov

Qaraqalpaq filologiyasi' fakultetinin ilimiy-metodi'kali'q ken'esi
ma'jilisinin' _____ 2012-j №__
bayanlamasi' menen tasti'yi'qlawg'a usi'ni'ldi'

Fakultet dekani' _____ doc. Q.Turdi'baev

Universitettin' woqi'w-metodi'kali'q ken'esi ma'jilisinin'
_____ 2012-j №__ bayanlamasi' menen tasti'yi'qlandi'

Ken'es basli'g'i' _____ doc. M.Ibragimov

MAZMUNI'		
1	U'lg'i woqi'w da'stu'ri	
2	Woqi'w is bag'darlamasi'	
3	Ta'lim texnologiyasi'	
4	A'meliy sabaq ushi'n ma'seleler toplami'	
5	Test sorawlari'	
6	Qadag'alaw ju'rgiziw ushi'n sorawlar (AB, ShB ha'n JB)	
7	Uluwma sawalnamalar	
8	Tarqatpa ha'm prezentaciya materiallari'	
9	Glossariy	
10	Referat temalari'	
11	A'debiyatlar dizimi	
12	Tayani'sh konspekti	
13	Woqi'w materiallari', lekciya teksti, woqi'w qollanbalar	
14	Shet yel derekleri	
15	Kurs jumi'si'	
16	Annotaciya	
17	Avtor haqqi'nda mag'luwmat	
18	Paydali' ma'sla'ha'tler	
19	Normativ hu'jjetler	
20	Bahalaw wo'lshemleri (AQ, ShQ ha'm JB kriteriyleri)	

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАЎЛИ
БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

Дизимге алынды:

№ 54-5120100-3.01

2012-жыл «15» 08

Ўзбекстан Республикасы
Жоқары хэм орта арнаўлы билим
бериў министрлигинин
2012-жыл «15» август дағы
332/1 санлы буйрыгы менен
тастыйыкланған

ҲАҒИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ ТИЛИ

пәнинин

ОҚЫЎ БАҒДАРЛАМАСЫ

Билим тараўы:

200000 -Гуманитар илимлер хэм
көркем өнер

Билимлендириў тараўы:

220000 - Гуманитар илимлер

Билимлендириў бағдары:

5120100 – Филология хэм тиллерди оқытыў
(Қарақалпақ филологиясы)

Нөкис-2012

Пәннің оқыу бағдарламасы Жоғары хәм орта арнаўлы, кәсип-өнер тәлими оқыу-методикалық бирлеспелери искерлигин Муўапыкластырыўшы Кеңестин 2012-жыл «__» _____ дағы «__» санлы мәжилис баянламасы менен мақуланған.

Пәннің оқыу бағдарламасы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде ислеп шығылды.

Дүзиўшилер:

Қудайбергенов М.С.	-	Қарақалпақ тил билими кафедрасы баслығы, ф.и.д. профессор
Даулетов А.Д.	-	Қарақалпақ тил билими кафедрасы профессоры
Дәўлстов М.Д.	-	ӨзР ИА ҚҚБ илимий, хызметкер, профессор, ф.и.д.
Сейтназарова И.С.	-	Қарақалпақ тил билими кафедрасы доценти, ф.и.к.
Алланиязова Ш.А.	-	Қарақалпақ тил билими кафедрасы доценти, ф.и.к.
Айназарова Г.А.	-	Қарақалпақ тил билими кафедрасы ассистенти, ф.и.к.

Пикир билдириўшилер:

Доспанов О.	-	Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тил билими кафедрасының профессоры
Пахратдинов Қ.	-	Қарақалпақ мәмлекетлик университетинин қарақалпақ тил билими кафедрасының доценти

Пәннің оқыу бағдарламасы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Илимий-методикалық кеңесинде усыныс етилген (2011-жыл, 30-август, «№1» санлы баянлама)

Бул бағдарлама жоқары оқыу орынларында қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша қәнигелик алыушы бакалаврларға қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилиси, сөзлик қурамы, грамматикалық қурылысы, тил тарийхы, дурыс сөйлеу қәделери, жазыу қағыйдалары хәм иркилис белгилеринен толық мағлыұмат бериуди өз ишине қамтыйды.

Оқыу пәниниң мақсети хәм ўазыйпалары

Пәнди оқытыўдағы мақсет – қарақалпақ тилин жүзеге шығарыўда қолланылатуғын оның сеслик дүзилиси, сөзлик қурамы, грамматикалық қурылысы, дурыс жазыу нормалары бойынша қәнигеликтиң пропилине сәйкес билимлер менен тәмийнлеуден ибарат. Пәниниң ўазыйпасы талабада усы пән бойынша алған илимий хәм әмелий билимлерин курс хәм питкерий-қәнигелик жумысларын орынлау менен реал жағдайға қолланыу бойынша қәнигелерин қәлиплестириуден ибарат.

Пән бойынша талабалардың билимине, қәнигелигине қойылатуғын талаплар

«Хәзирги қарақалпақ әдебий тили» оқыу пәнин өзлиестириу барысында әмелге асырылатуғын мәселелер этирапында бакалаврлар: - хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыу тенденциялары; қарақалпақ тил билими тийкарлары; қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилиси, сөзлик қурамы, грамматикалық қурылысы, дурыс сөйлеу хәм дурыс жазыу қағыйдалары хаққында билимлерге ийе болыуы керек; -талаба қарақалпақ тили бойынша алған теориялық билимлерин турмыста қолланыу мақсетиңде әдебий тилде дурыс сөйлеуи; пәнди орта оқыу орынларында хәзирги талап дәрежесинде оқыта алыу қәнигелерине ийе болыуы керек.

Пәниниң оқыу режеснидеги басқа пәнлер менен өз ара байланысы хәм избе-излиги

«Хәзирги қарақалпақ әдебий тили» пәни тийкарғы қәнигелик пәни болып, ол I-VI семестрлерде оқытылады. Бағдарламаны әмелге асырыу оқыу жобасында режелестирилген гуманитар хәм жамийетлик-сиясий пәнлер (Өзбекстан тарийхы, философия, мәденияттаныу, экономика теориясы, социология хәм т.б.), математика хәм тәбийий-илимий пәнлер (жоқары математика, информатика хәм хабар технологиялары, компьютер лингвистикасы хәм т.б.) пәнлеринен жетерли билим хәм қәнигелерге ийе болыуы талап етиледди.

Пәннің өндірістегі орны

Билимлендіріу, илим, мәдениет, көркем-өнер тарауларына хәзирги қарақалпақ әдебий тили нормаларын енгизиу хәм ол тараулардың рауажланыуына унамлы тәсир етип барыу.

Пәнди оқытыуда хәзирги заман хабар хәм педагогикалық технологиялар

«Хәзирги қарақалпақ әдебий тили» пәннің өзлестириуде оқытыудың алдыңғы хәм заманагөй усылларынан пайдаланыу, жаңа информациялық технологияларды енгизиу үлкен әхмийетке ийе. Пәнди өзлестириуде сабақлық, оқыу хәм методикалық қолланбалар, лекция текстлери, тарқатпа материаллар, электрон материаллар хәм тағы басқалардан пайдаланылады. Лекция, әмелий хәм лаборатория сабақларында сәйкес алдыңғы педагогикалық технологиялардан пайдаланылады.

Тийкаргы бөлим

Фонетика хәм фонология

Теориялық материаллардың мазмуны

Фонетиканың изертлеу объекти. Фонетиканың әхмийети, тил билиминнің басқа тараулары менен байланысы хәм тутқан орны. Фонетиканың тараулары. Фонетиканың изертлеу усыллары. Сес сөйлеудің, фонема тилдің бирлиги сыпатында. Фонетика сөйлеу бирлиги болған сеслерди, фонология тил бирлиги болған фонеманы үйрснетуғынлығы. Фонология фонетиканың айрықша бир тарауы екенлиги.

Фонетиканың изертлеу аспектлери: тил сеслерин изертлеудің артикуляциялық, акустикалық хәм лингвистикалық тәреплери. Фонетиканың акустикалық тәрепи: сес күши, сес ырғағы, сес тембри, сеслердің созымлылық, сеслердің формантлық қурылысы. Фонетиканың артикуляциялық тәрепи: сөйлеу ағзалары, хәрәкетшең хәм хәрәкетшең емес сөйлеу ағзалары; ауыз, мурын, жутқыншақ бослықлары. Фонетиканың лингвистикалық тәрепи: фонема ҳаққында түсиник; фонеманың мәни айырыушы хәм мәни айырмаушы белгилери; сөйлеу ағымын дара сеслерге бөлиу; фонеманың реңклери.

Қарақалпақ тилинің фонемалық системасы. Дауыссыз хәм дауыссыз фонемалар. Олардың айырмашылық белгилери, артикуляциялық өзгешеликлери. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің фонемалық қурылысы хәм оны анықлау мәселеси.

Қарақалпақ әдебий тилинің дауыссыз фонемалары. Дауыссызлардың фонемалық қурылысы. Қарақалпақ тилинде жалған дифтонглар хәм олардың фонемалық қурамы. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық қурамы. (ый, ий, уу, үү). Айырым ашық дифтонглардың фонемалық қурамы (йе, уо, уө). Сөздің түрли фонетикалық жағдайларында е, о, ө ҳәриплеринің атқаратуғын

хызметлери: Сөздің ең басында қос сесті (йе, уо, уө), басқа орынларда так сесті (е, о, ө) билдириуі. Дауыссыз фонемалардың жасалыуы, олардың артикуляциялық, акустикалық сыпатламасы. Дауыссызлардың классификациясы. Артикуляциялық жақтан дауыссыз фонемалардың тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды, тил ортасы (жиңишке), тил арты (жууан) болып, тилдің тик жағдайы бойынша ашық, қысық болып, ериннің қатнасы бойынша еринлик, езиулик болып бөлинуі. Акустикалық жақтан биринши хәм екннши формантларының жийилигине қарай дауыссызлардың бөлинуі.

Қарақалпақ әдебий тилинн дауыссыз фонемалары. Дауыссызлардың фонологиялық сыпатламасы. Дауыссызлардың фонемалық курамы. Түпкиликли сөзлердің фонемалық курамы. Сырттан сөзлердің кирип келиуі менен фонемалық курамның өзгериуі. Түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын дауыссыз фонемалар менен сырттан кирген сөзлерде жумсалатуғын айырым дауыссызлардың (в, ф, ц, ч) фонологиялық қасийетлериннң тендей емеслиги. Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың хәр бириннң мудама я жууан еринлик, я жиңишке еринлик, я жууан езиулик, я жиңишке езиулик ҳалында жумсалатуғынлығы. Қарақалпақ тилинде қ, к сеслериннң пүтин бир тил арты-кишкене тиллик, үнсиз дауыссыз фонемасыннң еки түрли реңклери ғ, г сеслериннң пүтин бир тил арты-кишкене тиллик, үнли дауыссыз фонемасыннң еки түрли реңклери екенлиги. Дауыссыз фонемалардың жасалыу орны, жасалыу усылы, дауыс хәм шауқымннң қатнасы жағынан өз ара карама-қарсы қойылыуы. Мурынлық хәм ауызлық дауыссызлардың фонема ретинде карама-қарсы қойылыуы. Дауыссыз сеслердің фонетикалық сыпатламасы. Еринлик дауыссызлардың сыпатламасы; тил алды дауыссызларының сыпатламасы; тил арты дауыссызларының сыпатламасы; тил ортасы дауыссызларының сыпатламасы; кишкене тиллик-тил арты дауыссызларының сыпатламасы; кишкене тиллик дауыссызларының сыпатламасы; көмекей дауыссызыннң сыпатламасы; дауыссыз фонемалардың классификациясы. Қарақалпақ тили дауыссыз фонемаларының кестеси.

Сөйлеу ағымындағы сеслердің фонетикалық өзгешеликлери. Тийкаргы сеслик ызамлар. Сингармонизм. Қарақалпақ тили сингармонизминнң тәбияты. Сингармонизминнң көп көринисли кубылыс екенлиги. Бууын курылысындағы сингармонизм. Сингармонизм хәм жазыу. Дауыссызлар сингармонизми. Дауыссызлар сингармонизми. Дауыссыз фонемалардың сингармонизмлик реңклери. Морфемалар шегарасындағы дауыссызлар сингармонизми. Сингармонизм хәм пәт суперсегментлик кубылыслар сыпатында. Олардың атқаратуғын хызметиннң бирдей екенлиги. Сөз курылысындағы айырым сеслик кубылыслар. Диссимиляция. Редукция. Элизия. Эпентеза. Эпитеза. Метатеза.

Бууын. Бууынның жасалыуы. Бууынға бөлиу. Бууынның түрлери.

Орфоэпия. Орфоэпия ҳаққында түсиник. Жазылыуы хәм айтылыуы паркланатуғын хәм паркланбайтуғын сөзлер. Айырым дауыссыз сеслердің айтылыуы. Айырым дауыссыз сеслердің айтылыуы. Хәр түрли фонетикалық жағдайларда үнли хәм үнсиз сонор дауыссыз сеслердің айтылыуы. Қатара

келген бир неше дауыссызлардың айтылыуы. Сырттан келген сөзлердин айтылыуы.

Жазыу хэм имла. Жазыу хэм оның әхмийети. Жазба хэм ауызша сөйлеудин паркы хэм артықмашылықары. Жазыудың тарийхынан мағлыұмат. Жазыу кураллары. Жазыудың түрлери Қарақалпақ тилиниң алипбеси. Қарақалпақ алипбесиниң тарийхынан мағлыұмат. Араб, латын, кирилл алипбелеринин жумсалыуы. Хәзирги латын жазыуы тийкарындағы қарақалпақ алипбеси хэм оның машқалалары.

Қарақалпақ тилиниң имласы хэм оның тийкаргы принципери. Фонетикалық, морфологиялық, тарийхый (традициялық) принципери. Айырым хәриплердин жазылыуы. Түбир хэм қосымталардың жазылыуы. Сөзлердин қосылып хэм бөлек жазылыуы. Дефис арқалы жазылатуғын сөзлер. Бас хәриплердин жазылыуы. Сөзлерди өткермелеп жазыу.

Әмелий жумысларды шөлкемлестириу бойынша көрсетпе хэм усыныслар

Сөйлеу ағзалары. Сеслердин артикуляциясы. Сес хэм фонема. Фонема хэм хәрип. Дауыслы фонемалар. Дауыссыз фонемалардың классификациясы. Дауыссыз фонемалар. Дауыссыз фонемалардың классификациясы. Дауыссызлардың жасалыу орнына қарай бөлиниуи. Дауыссызлардың жасалыу усылына қарай бөлиниуи. Дауыстың қатнасына қарай дауыссызлардың бөлиниуи. Сингармонизм хэм оның көп көринисли фонетикалық кубылыс екенлиги. Дауыссызлар сингармонизми. Таңлай үнлеслиги, Ерин үнлеслиги. Дауыссызлар сингармонизми. Түбир хэм қосымталар, қосымталар хэм қосымталар ортасындағы сингармонизм. Сингармонизмге байланыссы қосымталардың вариантлылығы. Сингармонизмниң бузылыу халатлары. Сингармонизмге бағынбайтуғын қосымталар. Илгерили тәсир хэм кейинли тәсир. Имла хэм орфоэпия. Айтылыуы хэм жазылыуы бирдей сөзлер. Айтылыуы хэм жазылыуы өзгеше сөзлер. Дауыссыз фонемалардың айтылыуы хэм жазылыуы. А, а, Ә, ә дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. О, о, Ө, ө, Е, е дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. У, у дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. Ы, и дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. Дауыссыз фонемалардың айтылыуы хэм жазылыуы. К|қ, ғ|ғ дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. Б, д, в дауыссызларының айтылыуы хэм жазылыуы. Айырым түбир сөзлердин хэм аффикслердин жазылыуы. Айырым көмекши хэм қоспа сөзлердин жазылыуы. Сеслердин қысқарыуы. Сеслердин түсип калыуы. Сеслердин қосылыу хэм орын алмасыу кубылыслары. Бууын хэм өткерме.

Семинар жумысларын шөлкемлестириу бойынша көрсетпе хэм усыныслар

Сеслердин басқа тил бирликлеринен айырмашылығы. Сөйлеу ағымын дара сеслерге бөлиу. Тилдин фонемалық курамын аныклау. Дауыссызлардың фонемалық курамы. Дауыссызлардың фонемалық курамы. Қарақалпақ тилинде

сингармонизмнің тәбияты. Сингармонизм хәм жазыу. Сингармонизмнің фонологиялық хызмети. Дауыссыз фонемалардың қабатласып келиуі.

Өз бетинше жұмыстардың формасы хәм мазмұны

Фонетиканың акустикалық тәрәпи. Тийкаргы акустикалық түсиниклер. Фонетиканың физиологиялық тәрәпи. Хәрәкетшен хәм хәрәкетсиз сөйлеу ағзалары. Тилдеги улығымалық сеслик кубылыстар. Хәр бир фонеманың система дөретиуге қатнасы. Дауыссызлардың фонемалық системасы. Дауыссызлардың фонемалық системасы. Қабатласқан дауыссызлар (геминация). Сингармонизмнің изертлениуі. Дауыссыз фонемалардың мәни айырыушы (дифференциаль) хәм мәни айырыуға қатнаспайтуғын белгилери. Дауыссыз фонемалардың мәни айырыушы (дифференциаль) хәм мәни айырыуға қатнаспайтуғын белгилери.

Бағдарламаның информациялық методикалық тәмийнлениуі

Бул пәнди оқыту процесинде тәлимнің заманағөй методлары, педагогикалық хәм хабар коммуникация технологияларын қолланыу нәзерде тутылған:

- Түркий тиллериниң сеслик дүзилисиниң изертлениу бөлимин оқытуға заманағөй компьютер технологиялары жәрдемінде презентация хәм электрон дидактикалық технологиялардан;
- Тилдин фонемалық курамын аныклау, дауыссыз хәм дауыссыз фонемалар бөлимлерин оқытуға ақылай хужим, жарыс сабағы, синквейн педагогикалық технологиялардан;
- Дифтонглар хәм дауыссыз фонемалар бөлимлерин оқытуға зиг-заг, пресс, сканвордлар дүзиу педагогикалық технологияларынан пайдаланыу көзде тутылған.

Пайдаланылатуғын тийкаргы сабақлықлар хәм оқыу қолланбалар дизими

Тийкаргы сабақлықлар хәм оқыу қолланбалар

1. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999.
2. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тилиниң фонетикасынан практикум. Нөкис, 1989.

Қосымша әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразование) М., 1952.
2. Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976.
3. Дәулетов А. Каракалпақ тилинде сингармонизм. Нөкис, 1993.
4. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. Нөкис, 1994.
5. Убайдуллаев К. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1965.

Лексикология

Теориялық материаллардың мазмұны

Лексикологияның изертлеу объекти хәм тараулары. Қарақалпақ тили лексикасының изертлениуи хәм фразеологиясының изертлениу тарийхы. Қарақалпақ тилинің сөзлик системасында сөз хәм оның мәнилері. Сөз-тил бирлиги сыпатында. Сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнилері. Қарақалпақ тилинде сөзлердің типлери хәм вариантлары.

Сөзлердің көп мәнилігі. Сөзлердің туура хәм аұысқан мәнилері. Сөз мәнисинің аұысыу усыллары. Метафора хәм оның түрлери. Метанимиялық кубылыс хәм метанимиялар. Синекдохалық кубылыс хәм синекдохалар. Сөз мәнисинің кенейиу хәм тарайиу процесслери. Омонимия кубылысы. Лексикалық омонимлер. Грамматикалық омонимлер. Омонимлер хәм омоформалар. Омофонлар хәм омографлар. Синонимия кубылысы. Синонимлердің тийкаргы жасалыу усыллары. Тураклы синонимлер. Шартли ямаса контекстлик синонимлер. Стильлик синонимлер. Синонимлердің курылысы бойынша түрлери. Антонимия кубылысы. Антонимлердің жасалыуы. Антитеза. Табу хәм эвфемизмлер.

Қарақалпақ тили лексикасының тарийхый шығысы бойынша курамы. Сөзлик курам хәм оның рауажланыуы. Сөзлик курамның тарийхый шығысы бойынша топарлары. Баска тиллерден сөз аұысыуының тийкаргы усыллары. Аұызеки хәм жазба түрде сөзлердің кирип келиуи. Қолланылыу өриси бойынша қарақалпақ тили лексикасы. Улыуа халықтық лексика. Шекленген лексика. Диалектизмлер. Профессионализмлер. Арготизмлер.

Экспрессивлик-стильлик жактан қарақалпақ тили лексикасының өзгешеликлери. Тил стильлери хаққында.

Қолланылыу жеделлигине қарай қарақалпақ тили лексикасы. Гөнерген сөзлер. Гөнерген сөзлердің түрлери. Историзмлер хәм архаизмлер. Неологизмлер. Неологизмлердің пайда болыу тийкарлары. Қарақалпақ тилинде неологизмлердің жасалыу усыллары: лексикалық, грамматикалық, сөз аұысыу хәм калькалау.

Фразеология

Фразеологиялық сөз дизбеклери сөзлик курамның айрықша топары сыпатында. Фразеологиялық сөз дизбеклерине тән белгилер. Фразеологиялық сөз дизбеклеринің сөз шақапларына қатнасы бойынша түрлери. Семантикалық жактан биригиушилиги бойынша қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөз дизбеклеринің түрлери. Фразеологиялық сөз дизбеклеринің курылысы. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөз дизбеклеринің стильлик өзгешеликлери. Фразеологиялық лексиканың рауажланыуындағы тийкаргы факторлар хаққында.

Лексикография

Сөзликлердің әхмийети хәм қарақалпақ лексикографиясының пайда болыуы. Қарақалпақ лексикографиясының рауажланыуы. Қарақалпақ тилинде сөзликлердің түрлери: терминологиялық сөзликлер, аударма сөзликлер,

диалектологиялық сөзликлер, түсіндірме сөзликлер, сөзликлердин илимий-әмелий әҳмийети ҳаққында.

Әмелий жумысларды шөлкемлестириў бойынша көрсетпе ҳәм усыныслар

Қарақалпақ тили лексикасының изертлениўи. Сөз қарақалпақ тилинің тийкаргы бирлиги сыпатында. Сөздің лексикалық ҳәм грамматикалық мәнилері. Қарақалпақ тилинде сөз мәнисинин аўысыў усыллары. Сөз мәнисинин кенейиўи ҳәм тарайыўы. Сөзлердин эмоциональ-стилистикалық мәнилерде жумсалыўы. Қарақалпақ тилинде фразеологизмлердин лексика-семантикалық өзгешеликлері. Қарақалпақ тилинде фразеологизмлердин лексика-грамматикалық өзгешеликлері. Тарийхый шығысы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклері. Фразеологиялық сөз дизбеклеринин экспрессивлик стильлик айырмашылықлары. Аўызекі сөйлеў тилине тән фразеологиялық сөз дизбеклері. Фразеологиялық лексиканың раўажланыў жоллары. Қарақалпақ тилинде сөзликлердин түрлері. Түсіндірме сөзликлер. Терминологиялық сөзликлер. Орфографиялық ҳәм орфоэпиялық сөзликлер. Аўдарма сөзликлер. Фразеологиялық сөзликлер.

Семинар жумысларын шөлкемлестириў бойынша көрсетпе ҳәм усыныслар

Сөз ҳәм оның мәни менен байланысы. Қарақалпақ тилинде көп мәнилі сөзлер ҳәм омонимлер. Илимий-техникалық неологизмлердин пайда болыў тийкарлары. Фразеологизмлер - сөзлик қурамның айрықша бир топары. Сөзлик қурамды байытқыда фразеологизмлердин әҳмийети. Қарақалпақ лексикографиясының қалиплесиўи ҳәм раўажланыўы.

Бағдарламаның информациялық методикалық тәмийнлениўи

Бул пәнди оқытыў процесинде тәлимнің заманагөй методлары, педагогикалық ҳәм хабар коммуникация технологияларын қолланыў нәзерде тутылған:

- Қарақалпақ тили лексикасының тарийхый шығысы бойынша қурамы. Сөзлик қурам ҳәм оның раўажланыўы бөлимлерин оқытыўда ақыый ҳүжим, презентация ҳәм электрон дидактикалық технологиялардан;
- лексикология бөлимин оқытыўда синквейн, киши топарлар менен ислесиў, педагогикалық технологиялар;
- Синоним, омоним, антонимлерди оқытыўда зиг-заг, дөңгелек стол педагогикалық технологиялар;
- Сөзликлердин әҳмийети ҳәм қарақалпақ лексикографиясының пайда болыўы. Қарақалпақ лексикографиясының раўажланыўы. Қарақалпақ тилинде сөзликлердин түрлерин оқытыўда крассворд дүзиў, ақыый ҳүжим педагогикалық технологиялардан пайдаланыў көзде тутылған.

Пайдаланылатуғын тийкаргы сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар дизими

Тийкаргы сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилндеги синонимлердин грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, 1989.

Қосымша әдебиятлар

1. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол-өнер лексикасы. Нөкис, 1997.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, I-IV томлары. Нөкис, 1982-1992.

Морфемика

Теориялық материаллардың мазмуны

Морфемика-сөздин морфологиялық қурылысы ҳақындағы илим. Морфема ҳақында түсиник. Оның тилдин басқа бирликлеринен өзгешелиги. Түбир морфема. Көмекши морфема. Көмекши морфемалардың түрleri хәм хызметleri. Өнимли хәм өнимсиз морфемалар. Ноль, жай хәм қоспа морфемалар. Морфема хәм оның вариантлары.

Морфемалар арасындағы структура-семантикалық қатнастар: омонимия, синонимия, антонимия. Сөздин морфемалық қурылысындағы өзгерислер: синисий, жылысыў, декорреляция.

Морфонология

Морфонология тил билиминиң ең жас тараўы. Оның изертлеў объекти. Морфонологияның тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы. Морфемалардың фонологиялық дүзилиси. Сеслердин алмасыўы хәм олардың түрleri. Морфонема хәм олардың модельleri. Субморфлар. Түбир субморфлар. Аффикс субморфлар. Еркин субморфлар. Дәнекерши хызмет атқарыўшы субморфлар. Сөз шакапларында морфологиялық кубылыстар.

Сөз жасалыўы

Сөз жасалыўы хәм оның тил системасындағы орны. Дөренди сөз - сөз жасалыўдың объекти. Сөз жасалыў тараўының тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы. Сөздин тийкары. Дөренди емес, дөренди хәм дөретиўши тийкарлар. Түбир хәм тийкар.

Сөз жасаў усыллары. Морфемалық усыл: аффиксация, сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация, аббревиация. Морфемалық емес усыл: лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик. Сөз жасаўдың фонетикалық усылы.

Сөз жасауда синхрония хәм диахрония. Сөз жасау мәніси хәм сөз жасау типі. Сөз жасау форманты. Атлық, келбетлик, Рәуиш хәм фәйил жасаушы аффикслер. Олардың өнімлі хәм өнімсіз түрлери. Қоспа сөзлер хәм олардың түрлери. Субстантивация, адъективация, прономинализация, адбервиализация, делексикализация кубылыслары.

Морфология

Морфология сөз хәм оның өзгеріуі хәққында грамматикалық илим. Сөздің грамматикалық мәнилери. Грамматикалық мәнилерди билдириуші құраллар. Грамматикалық форма хәм оның аңлатылыуы усыллары. Синтетикалық хәм аналитикалық формалар. Грамматикалық категория. Парадигма.

Сөз шақаплары-сөзлердің лексика-грамматикалық класслары. Сөз шақапларын классификациялау талаплары: семантикалық, сөз жасау, морфологиялық, синтаксислик. Қарақалпақ тилиндегі сөз шақаплары системасы. Жеке мәнилі сөзлер. (Атауышлар хәм фәйил). Көмекші сөзлер. Модаль сөзлер. Танлақлар. Еликлеуішлер.

Атлық. Атлықтың лексика-семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлери. Атлықтың семантикалық түрлери: конкрет хәм абстракт атлықлар, дара хәм жамлеуші атлықлар, меншикли хәм ғалабалық атлықлар, бетлик хәм бетлик емес атлықлар. Атлықларда жыныслық мәниниң билдирилиуі. Атлықтың грамматикалық категориялары. Сан категориясы. Көпликтің билдирилиуі усыллары. Тартым категориясы. Сеплик категориясы. Грамматикалық хәм кеңіслик сепликлери. Олардың мәнилери хәм формалары. Атлықтың сеплениуі: жай сеплениу, тартымлы сеплениу. Анықлық хәм анықсызлық категориясы.

Келбетлик. Келбетликтің лексика-семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлери. Келбетликтің семантикалық түрлери. Сапалық хәм қатнаслық келбетликлер. Келбетликтің дәреже категориясы: жай дәреже, салыстырыу дәрежеси, арттырыу дәрежеси. Олардың аңлатылыуы усыллары.

Санлық. Санлықтың лексика-семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлери. Санлықтың мәніси бойынша түрлери. Санды, муғдарды билдиретуғын санлықлар: санақ, жыйнақлау, топлау, шамалық хәм бөлшек санлықлары. Қатарлық санлықлар.

Алмасық. Алмасықтың мәніси хәм оның басқа сөз шақаплары менен қарым-қатнасы. Алмасықтың морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлери. Алмасықтың мәніси бойынша түрлери. Бетлеу алмасықлары олардың мәнилери хәм грамматикалық өзгешеликлери. Силтеу алмасықлары. өзлик алмасығы. Жамлеу алмасығы. Сорау-қатнас алмасықлары, олардың өзгешеликлери. Белгилеу алмасықлары. Белгисизлик алмасықлары. Болымсызлық алмасықлары.

Фәйил. Фәйилдің лексика-семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлери. Мәнилі хәм көмекші фәйиллер. Мәнилі фәйиллердің семантикасы. Көмекші фәйиллер, олардың мәнилери хәм хызметлери. Толықсыз фәйил. Бетлик хәм бетлик емес фәйиллер. Бетлик

фейиллердин бет-сан категориясы. Фейилдин бетлениуи. Бетлик емес фейиллер: атауыш фейил, келбетлик фейил, хал фейил. Болымлы хэм болымсыз фейиллер. Ауыспалы хэм ауыспасыз фейиллер. Дәреже категориясы. Актив субъектли дәрежелер: түп дәреже, шериклик дәреже, өзлик дәреже. Пассив субъектли дәрежелер: өзгелик дәреже, белгисиз дәреже. Мейил категориясы: буйрык, шәрт, тилек, аныклык мейиллер. Мәхәл категориясы: өткен мәхәл, хәзирги мәхәл, келер мәхәл, олардың синтетикалык хэм аналитикалык формалары, мәнилери. Мәхәл формаларының өз ара қатнасы.

Рәуиш. Рәуиштин лексика-семантикалык, морфологиялык хэм синтаксислик өзгешеликлери. Рәуиштин мәниси бойынша түрлери Сапалык (аныклауышлык) рәуишлер: сын рәуиши; кушейтиу рәуиши. Хал жағдай рәуишлери: уақыт рәуиши, орын рәуиши, мақсет рәуиши, себеп рәуиш.

рәуиштин дәреже категориясы: жай дәреже, салыстыруу дәрежеси, арттыруу дәрежеси.

Көмекши сөзлер. Көмекши сөзлердин баска сөз шакапларынан өзгешеликлери. Олардың түрлери: Тиркеуишлер: Тиркеуишлердин грамматикалык мәнилери хэм хызметлери. Олардың сепликлер менен қолланылыуы. Атау сеплигинин тиркеуишлери. Барыс сеплигинин тиркеуишлери. Шығыс сеплигинин тиркеуишлери. Тиркеуишлердин структурасы. Дәнекерлер. Дәнекерлердин мәниси бойынша түрлери. Бириктириуши, қарсылас, гезеклес, айырыушы дәнекерлер. Себеп, шәрт, мақсет, уақыт, нәтийже хэм т.б. дәнекерлер. Дәнекерлердин курамы бойынша түрлери. Жанапайлар. Жанапайлардың мәниси бойынша түрлери. Қосымша мәни бериуши жанапайлар: силтеу, аныклау, күшейтиу шеклеу жанапайлары. Модальлық жанапайлар: буйрык, макуллау, бийкарлау, сорау жанапайлары. Эмоциональ жанапайлар. Форма жасаушы жанапайлар. Жанапайлардың курамы бойынша түрлери. Жанапайлардың орфографиясы.

Модаль сөзлер. Модаль сөзлердин лексика-семантикалык өзгешеликлери. Модаль сөзлердин мәниси бойынша түрлери. Жеке модаль сөзлер, компонентлик модаль сөзлер. Модаль сөзлердин структурасы.

Танлақлар. Танлақлардың мәниси бойынша түрлери. Эмоциональ танлақлар. Қарым-қатнас танлақлары. Императив (буйрык) танлақлары. Шақыруу сөзлери. Танлақ сөзлердин курамы бойынша түрлери.

Еликлеуишлер. Еликлеуишлердин мәниси бойынша түрлери. Сеске еликлеуишлер. Көриниске еликлеуишлер. Еликлеуиштин курылысы бойынша түрлери: дара, тәкирар, жуп еликлеуишлер. Олардың мәнилик өзгешеликлери. Еликлеуишлердин фонетикалык өзгешеликлери.

Әмелий жумысларды шөлкемлестириў бойынша көрсетпе хәм усыныслар

Морфемиканың изертлеў объекти. Морфема хәм оның түрлери. Қосымталардың тийкарғы белгилери. Синоним, антоним хәм омоним қосымталар. Морфонологияның изертлеў объекти. Морфонема хәм оның түрлери. Сөз шакапларында сеслердің алмасыўы. Субморфлар хәм олардың түрлери. Қосымталардың көп вариантлылығы. Сөз жасалыў тараўының изертлеў объекти. Сөз жасаў усыллары хәм оларды түрлерге бөлиў. Өнимли хәм өнимсиз сөз жасаў усыллары. Қоспа сөзлер хәм олардың түрлери. Сөз жасаўшы қосымталар арқалы сөз шакапларының жасалыўы. Грамматикалық мәниниң аңлатылыў усыллары. Грамматикалық категориялар хәм олардың сөз шакапларына қатнасы. Сөз шакапларының тийкарғы өзгешеликлери. Атлықтың лексика-грамматикалық мәниси бойынша түрлери. Атлықтың грамматикалық категориялары. Келбетликтің мәнилик түрлери. Келбетликтің дәреже категориясы. Санлықтың мәнилик топарлары. Алмасықтың мәнилик топарлары. Алмасықтың сеплениўи, тартымланыўы. Фейилдің мәнилик өзгешеликлери. Фейилдің мейиллери хәм мәхәллери. Хал фейил, атаўыш фейил хәм келбетлик фейил. Рәўиштің мәнилик топарлары. Рәўиштің дәреже категориясы. Көмекши сөзлер хәм олардың түрлери. Көмекши сөзлердің грамматикалық хызметлери. Таңлак хәм еликлеўишлер, олардың мәнилик түрлери. Модаль сөзлер хәм олардың хызмети.

Семинар жумысларын шөлкемлестириў бойынша көрсетпе хәм усыныслар

Морфема түсиниги хәм оның тилдің баска бирликлеринен тийкарғы өзгешеликлери. Морфемаларды түрлерге бөлиўдің принциплери. Морфонологияның изертлениўи. Морфонема түсиниги хәм оның тилдің баска бирликлеринен тийкарғы өзгешеликлери. Дөренди сөз хәм оны таллаў. Қоспа сөзлерди классификациялаў принциплери. Сөзлерди сөз шакапларына бөлиўдің принциплери. Грамматикалық категория түсиниги. Мәнили сөз шакапларының синтаксислик хызмети. Көмекши сөзлердің грамматикалық мәнилери.

Өз бетинше жумыслардың формасы хәм мазмуны

Сөзлерге морфемалық таллаў жасаў. Атлық, келбетлик, Рәўиш хәм фейил жасаўшы қосымталар бойынша картотекалар ислеў. Сеслердің алмасыўына мысаллар табыў хәм олардың алмасыў себеплерин аныклаў. Субморфларға мысаллар табыў. Текст алып олардағы дөренди сөзлердің жасалыў усылларын аныклаў. Хәр бир мәнили сөз шакабының жасалыў жолларын уйрениў. Текст алып сөзлерге морфологиялық таллаў жасаў. Сөз шакапларын таллаў.

Бағдарламаның информациялық методикалық тәминленіуі

Бұл пәнді оқыту процесінде тәлімнің заманагөй методлары, педагогикалық хәм хабар коммуникация технологияларын қолланыу нәзерде татылған:

- Морфемика-сөздің морфологиялық қурылысы ҳақындағы илим. Морфема ҳақында түсиник. Оның тилдің басқа бирликлеринен өзгешелиги. Түбир морфема. Көмекши морфемаларды оқытуда акылый хұжим методынан пайдаланыу;

-Морфонологияның тил билиминнің басқа тараулары менен байланысы. Морфемалардың фонологиялық дүзилиси. Сеслердің алмасыуы хәм олардың түрлери. Морфонема хәм олардың модельлери. Субморфлар. Түбир субморфлар. Аффикс субморфларды оқыту алдыңғы педагогикалық технология менен оқыту.

Пайдаланылатуғын тийкаргы сабақлықлар хәм оқыу қолланбалар дизими

Тийкаргы сабақлықлар хәм оқыу қолланбалар

1. Хазирги қарақалпақ тили. Морфология, Нөкис, 1981.
2. Хазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология, Нөкис, 1994.

Қосымша әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). М., 1952.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. III. Морфология. (слово изменения), синтаксис (словосочетание и предложение). Нукус, 1995.
3. Бекбергенов А. Каракалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1976.
4. Дәулетов М. Хазирги қарақалпақ тилинде феийлдің функциональ формаларының системасы. Нөкис 1990.
5. Ембергенов У. хазирги қарақалпақ тилинде еликлеуиш сөзлер. Нөкис, 1990.
6. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинде рәуиш. Нөкис, 1976.
7. Нажимов А. Карақалпақ тилинде жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис, 1976.

Синтаксис

Теориялық материалдардың мазмұны

Синтаксистің изертлеу объекті сөз дизбеги, жай гәп, қоспа гәп хәм текст синтаксислик бирликлер екенлиги. Синтаксистің тил илиминің баска тараулары менен байланысы. Синтаксислик байланыс хәм синтаксислик қатнастар: Синтаксислик байланыстың түрлери: дизбекли байланыс хәм бағыныңқылы байланыс. Бағыныңқылы байланыстың түрлери: келисиу, басқарыу, жупкерлесіу хәм уйлесиу (изафет). Синтаксислик қатнастар: предикативлик, атрибутивлик, объектлик, релятивлик қатнастар. Сөз дизбеклери. Турақлы хәм еркин сөз дизбеклери. Сөз дизбегинің қоспа сөзден, фразеологиялық сөз дизбеклеринен, гәптен айырмашылығы. Сөз дизбеклеріндегі бас компонент хәм бағыныңқы компоненттің байланысуы усыллары. Атауыш хәм фейил сөз дизбеклери. Сөз дизбегинің номинативлик ал гәптің предикативлик бирлик екенлиги.

Жай гәп. Гәптің формальлық хәм коммуникативлик аспектлери. Гәптің семантикалық аспекті. Гәптің тийкаргы белгилери: предикативлик, бас ағзалар, интонация. Модальлық, синтаксислик бет-сан хәм синтаксислик мәхәл гәптің грамматикалық категориялары екенлиги. Гәптің дүзилісі бойынша түрлери: жай хәм қоспа гәплер. Жай гәплердің мазмұны бойынша түрлери: хабар, сорау, буйрық хәм үндеу гәплер. Тастыйыклау (болымлы) хәм бийкарлау (болымсыз) мәнилеринің билдирилиу усыллары.

Гәп ағзалары. Еки бас ағзалы гәплер. Гәптің бас ағзалары. Баслауыш хәм оның гәп дүзіудегі хызметі. Дара, қоспа, кенейтилген баслауышлар. Баянлауыш гәптің предикативлик орайы екенлиги. Оның гәпті дүзіудегі хызметі. Баянлауышлардың аңлатылыу усыллары. Фейил хәм атауыш баянлауышлар. Баянлауышлардың дара, қоспа, кенейтилген болып келиуі. Баянлауыштың баслауыш пенен бетте, санда келисип байланысуы.

Гәптің екінші дәрежелі ағзалары. Гәптің екінші дәрежелі ағзаларының дәстүрий хәм хәзиргі синтаксислик илимде үйренилиуі. Толықлауыш. Туура хәм қыя толықлауыш. Толықлауышлардың дара, қоспа, кенейтилген түрлери. Толықлауышлардың аңлатылыуы.

Аныклауыш. Гәпте затлық мәнидегі сөзлердің хәр қыйлы белгилерін билдирип келетуғын ағза екенлиги. Аныклауыштың түрлери, жупкерлесіуші хәм изафетлик аныклауышлар. Дара, қоспа, кенейтилген аныклауышлар. Айкынлауышлар. Олардың гәп ишінде бири екіншісін қосымша мәниде түсіндирип, айкынлап келетуғын сөз хәм сөз дизбеклери екенлиги. Пысыклауыш. Пысыклауыштың мәнісине қарай түрлери: орын, уақыт, сын, мұғдар-дәреже, себеп, максет, шәрт, қарсылас пысыклауышлар. Толықлауыш хәм пысыклауыштың бир-биринен айырмашылығы. Детерминантлар: объективлик хәм пысыклауышлық детерминантлар.

Гәптің актуаль ағзаларға бөлинуі. Гәп ағзаларын актуальластырыушы қурастар. Тема хәм рема. Гәптегі сөзлердің орын тәртібі: әдеттегі орын тәртібі хәм инверсия.

Бир бас ағзалы гәплер. Фейил бир ағзалы гәптің түрлери: Ийеси белгили гәп, ийеси белгисиз гәп, ийеси улыўмаласкан гәп, ийесиз гәп. Атаўыш бир бас ағзалы гәпке атаў гәп киретуғынлығы. Толық гәплер, толық емес гәплер хәм сөз-гәплер олардың өзгешеликлери.

Қоспаланған жай гәплер. Жай гәплердин қоспаланып келиўи. Бетлик хәм бетлик емес фейил топламлы гәплер. Олардың гәп қурылысындағы орны. Биргелкили ағзалы гәплер. Биргелкили ағзаларды байланыстырыўшы грамматикалық қураллар: дәнекерлер хәм интонация. Гәп ағзаларының биргелкили болып келиўи. Биргелкили баслаўыш, биргелкили баянлаўыш, биргелкили толықлаўыш, биргелкили аныклаўыш, биргелкили пысыклаўыш.

Айырымланған ағзалы гәплер. Олардың гәп мазмунын кенейттирип келиўи. Айырымланған ағзалардың түрлери: айырымланған айкынлаўыш, айырымланған аныклаўыш, айырымланған пысыклаўышлар.

Кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери, кирис гәплер, олардың гәптеги ой-пикирге қатнасы, морфологиялық билдирилиўи. Киритпе гәплер.

Гәптеги қаратпа сөзлер. Қаратпа сөзлердин гәптеги хызмети, морфологиялық билдирилиўи. Олардың иркийис белгилери.

Қоспа гәплер. Қоспа гәптің тийкаргы белгилери, жай гәплердин өзгешелиги қоспа гәптің қурамындағы жай гәплердин байланысыў усылы хәм мәнилик қатнасына қарай бөлиниўи: дизбекли хәм бағыныңқылы қоспа гәплер. Компонентлериниң санына қарай: еки компонентли хәм көп компонентли болып бөлиниўи.

Дизбекли қоспа гәплер. Дизбекли қоспа гәп компонентлерин байланыстырыўшы грамматикалық қураллар: интонация, комекши сөзлер, компонентлериниң орын тартиби. Дизбекли қоспа гәптің байланысыў усылына қарай түрлери: дәнекерсиз дизбекли қоспа гәп хәм оның структура-семантикалық түрлери. Дәнекерли дизбекли қоспа гәп хәм оның структура-семантикалық түрлери. Дизбекли қоспа гәптің структуралық түрлери: ашық структуралы хәм жабық структуралы болып бөлиниўи.

Бағыныңқылы қоспа гәплер. Фейил топламлы гәп хәм бағыныңқылы қоспа гәплер. Бағыныңқылы қоспа гәплердин қурамындағы жай гәплер мәнилик, грамматикалық хәм интонациялық жактан бағынып байланысатуғынлығы. Бағыныңғы хәм бас гәп. Оларды байланыстырыўшы грамматикалық қураллар: баянлаўыш формалары, тиркеўишлер, қатнаслық сөзлер, сеплик жалғаўлары, интонация хәм сөзлердин орын тартиби.

Бағыныңқы гәп пенен бас гәптің байланысыў усылына қарай түрлери: дәнекерсиз бағыныңқылы қоспа гәп, қатнасылық бағыныңқылы қоспа гәп хәм данеркерли бағыныңқылы қоспа гәп. Бағыныңқылы қоспа гәптің семантикалық түрлери: уақыт бағыныңқылы қоспа гәп, орын бағыныңқылы қоспа гәп, сын бағыныңқылы қоспа гәп, салыстырмалы бағыныңқылы қоспа гәп, себеп бағыныңқылы қоспа гәп, максет бағыныңқылы қоспа гәп, шарт бағыныңқылы қоспа гәп, қарсылас бағыныңқылы қоспа гәп.

Көп компонентли қоспа гәплер: көп компонентли дизбекли қоспа гәплер, көп компонентли бағыныңқылы қоспа гәплер, аралас қоспа гәплер. Көп

бағыныңқылы қоспа гәп. Бағыныңқы гәптердің бас гәпке тен хәм избе-из бағынып байланысуы. Аралас қоспа гәп. Қурамындағы жай гәптердің хәм бағыныңқы, хәм дизбекли байланысуынан дүзилген бир Путин бирлик екенлиги. Олар арасындағы байланыс хәм қатнастар.

Баска гәпли конструкциялар. Басканың гәпиниң берилиу усыллары. Туура гәп хәм автор гәпи. Басканың гәпиниң қолланылуы бойынша түрлери: диалог, монолог, цитата, өзлестирілген гәптер. өзиники емес басканың гәпи.

Текст синтаксиси. Тексттеги гәптерди бир-бири менен байланыстырушы усыллар. Тексттің түрлери. Периодлар. Пунктуация. Пунктуацияның негизги принциптери: мәнилик, грамматикалық, интонациялық. Тийкаргы иркилис белгилери: ноқат, сорау, үндеу белгиси, утир, сызықша, қос ноқат, көп ноқат, ноқатлы утир, тырнақша, қауыс. Олардың қолланыу орынлары. Иркилис белгилериниң қабатласып қолланылуы.

Әмелий жұмыстарды шөлкемлестіру бойынша көрсетпе хәм усыныстар

Гәптеги сөзлерди байланыстырушы грамматикалық қураллар: сөз формалары, көмекши сөзлер, орын тәртіп, интонация. Дизбекли хәм бағыныңқылы байланыс. Синтаксислик қатнастар. Сөз дизбеги хәм синтагма. Атауыш хәм фәйил сөз дизбеклери. Гәптің мазмуны бойынша түрлери: хабар, сорау, бұйрық, үндеу гәптер хәм олардың грамматикалық, интонациялық өзгешеликтери. Жай гәптердің түрлери: кенейтилмеген хәм кенейтилген, толық хәм толық емес гәптер. Бир бас ағзалы гәптер. Ийеси белгилі, ийеси белгисіз, ийеси улымаласқан, ийесіз гәптер. Атау гәптің түрлери: тастыйықлаушы, елестеуші меншикли атау гәптер. Сөз гәптердің толық емес гәптерден, бир бас ағзалы гәптерден өзгешелиги. Гәптің бас ағзалары. Баслауыш хәм баянлауыштың келісу усылында байланысуы. Гәптің екінші дәрежелі ағзаларының гәпти кенейтип келіудеги хызметі. Гәп ағзаларына синтаксислик таллау. Гәпте баслауыштың, баянлауыштың, анықлауыш, пысықлауыш хәм толықлауыштың орын тәртібі. Инверсияның стильлик өзгешелиги. Гәптің актуаль бөлинуі. Текстті тема хәм ремаға бөліу. Биргелік баслауышлар, баянлауышлар, толықлауышлар, анықлауышлар, пысықлауышлар. Олардың байланысуы, стильлик өзгешелиги. Фәйил топламлы кенейтилген ағзалардың гәптеги хызметі анықлау. Гәп ағзаларының айырымланыу усыллары. Қаратпа сөзлердің көркем шығармаларда қолланылуы. Кирис сөзлер хәм кирис гәптердің тийкаргы гәп мазмунына қатнасы. Жай гәптер хәм қоспа гәптердің бир-биринен паркы. Дәнекерлі дизбекли қоспа гәптер. Дәнекерсіз дизбекли қоспа гәптер. Бағыныңқылы қоспа гәптердің қурамындағы жай гәптерди байланыстырушы грамматикалық қураллар. Туура гәп хәм өзлестірілген гәптер. Иркилис белгилериниң қолланылу орынлары.

Семинар жумасынын шөлкөмлөстүрүү бойынша көрсөтмө жана усунылар

Каракалпак тилинде сөзлөрдүн байланышы усуллары. Баянлауыш - гөптүн тийкаргы бас ағзасы. Каракалпак тилинде бир бас ағзалы гөплөр. Болымлы жана болымсыз гөплөрдөгү мазмун жана форма. Текст бойынша ислөү. Гөптүн актуаль бөлиниү. Тема жана рема. Текст бойынша ислөү. Қоспа гөплөрдү классификациялау маселелери. Қоспа гөплөрдүн семантик функциональ өзгөшөликтери. Баска гөпли конструкциялар. Аралас қоспа гөплөрдөгү синтаксистик байланыс жана синтаксистик қатнас. Текст синтаксиси маселелери.

Өз бетинше жумасылардың формасы жана мазмуны

Сөз дизбеклериндегі синтаксистик байланыс. Гөптүн мазмуны бойынша түрлеринин грамматикалык жана интонациялык өзгөшөликтери. Толық жана толық емес гөплөр. Фейил топтамлы гөплөр жана бағыныңқылы қоспа гөплөр. Айырымланған ағзалы гөплөрдүн өзгөшөликтери жана иркилис белгилери. Келбетлик фейил топтамлы гөплөр. Дәнекерли дизбекли қоспа гөплөр. Бағыныңқы гөп пенен бас гөптүн байланысы усуллары. Пунктуация жана интонация. Иркилис белгилеринин қабатласып қолланылыуы.

Бағдарламаның информациялык методикалык тәмийнлениуі

Бул пәнді оқыту процесинде тәлимнің заманагөй методлары, педагогикалык жана хабар коммуникация технологияларын қолланыу нәзерде туылған:

- Синтаксистин изертлеу объекти сөз дизбеги, жай гөп, қоспа гөп жана текст синтаксистик бирликлер екенлиги. Синтаксистин тил илиминин баска тараулары менен байланысы. Синтаксистик байланыс жана синтаксистик қатнастар;

- Жай гөплөрдүн қоспаланып келиуі. Бетлик жана бетлик емес фейил топтамлы гөплөр. Биргелкилі ағзалы гөплөр. Айырымланған ағзалы гөплөр. Кирис сөзлер, кирис сөз дизбектери, кирис гөплөр, олардың гөптегі ой-пикирге қатнасы, морфологиялык билдирилиуі. Киритпе гөплөр. Гөптегі қаратпа сөзлер.

- Қоспа гөптүн тийкаргы белгилери, жай гөплөрдүн өзгөшөлиги қоспа гөптүн қурамындағы жай гөплөрдүн байланысы усулы жана мәнилик қатнасына қарай бөлиниуі: дизбекли жана бағыныңқылы қоспа гөплөр.

Компонентлериниң санына қарай: еки компонентли хәм көп компонентли болып бөлиниўи.

Пайдаланылатуғын тийкарғы сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар дизими

Тийкарғы сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Морфология (словоизменение), синтаксис (словосочетание и предложение). Нукус, 1999.
2. Даўлетов М. Хазирги карақалпақ тилиниң пунктуациясы. Нөкис, 1999.
3. Нажимов А. Хазирги карақалпақ тили синтаксиси. Қоспа гәплер бойынша практикум. Нөкис, 1990
4. Хазирги карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992.
5. Хазирги карақалпақ тили. Синтаксис, Нөкис, 1996.

Қосымша әдебиятлар

1. Бердимуратов К. Структура придаточного предложения в каракалпакском языке. Нукус, 1992.
2. Даўенов Е. Карақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклериниң түрлери хәм дүзилиў жоллары. Нөкис, 1996.
3. Даўлетов М. Хазирги карақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1976.
4. Даўлетов М. Карақалпақ тилинде пысыклаўыш категориясы. Нөкис, 1992.

Morfemika

TEORIYALIQ MATERIALLARDIN' MAZMUNI

Morfemika-so'z din' morfologiyal' qur'ish' haqq'ida? ilim. Morfema haqq'ida tu'sinik. On' tildin' basqa birliklerinen o'zgesheligi. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Ko'mekshi morfemalard' tu'rleri ha'm x'izmetleri. O'nimli ha'm o'nimsiz morfemalar. Nol, jay ha'm qospa morfemalar. Morfema ha'm on' variantlar?

Morfemalar aras'hdag'? struktura-semantikal' qatnaslar: omonimiya, sinonimiya, antonimiya. So'z din' morfemal' qur'ish'hdag'? o'zgerisler: sin'isiw, j'is'w, dekorrelyatsiya.

Morfonologiya

Morfonologiya til biliminin' en' jas taraw?. On' izertlew obekti. Morfonologiyann' til biliminin' baska tarawlar? menen baylan's?. Morfemalard' fonologiyal' du'zilisi. Seslerdin' almas'w? ha'm olard' tu'rleri. Morfonema ha'm olard' modelleri. Submorflar. Tu'bir submorflar. Affiks submorflar. Erkin submorflar. Da'nekershi x'izmet atqar'wsh? submorflar. So'z shakaplar'nda morfologiyal' kub'islar.

So'z jasal'w?

So'z jasal'w? ha'm on' til sistemas'hdag'? orn?. Do'rendi so'z - so'z jasal'wd' obekti. So'z jasal'w taraw'nn' til biliminin' baska tarawlar? menen baylan's?. So'z din' tiykar?. Do'rendi emes, do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar. Tu'bir ha'm tiykar.

So'z jasaw us'llar?. Morfemal' us'll: affiksatsiya, so'z qos'aw, so'z qos'aw ha'm affiksatsiya, abbreviatsiya. Morfemal' emes us'll: leksika-semantikal' ha'm leksika-sintaksislik. So'z jasawd' fonetikal' us'll?. So'z jasawda sinxroniya ha'm diahroniya. So'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi. So'z jasaw formant?. Atl'q, kelbetlik, Ra'wish ha'm feyil jasawsh? affiksler. Olard' o'nimli ha'm o'nimsiz tu'rleri. Qospa so'zler ha'm olard' tu'rleri. Substantivatsiya, adektivatsiya, pronominalizatsiya, adbervializatsiya, deleksikalizatsiya kub'islar?

Morfologiya

Morfologiya so'z ha'm on' o'zgeriwi haqq'ida grammatikal' ilim. So'z din' grammatikal' ma'nileri. Grammatikal' ma'nilerdi bildiriwshi qurallar. Grammatikal' forma ha'm on' an'lat'w us'llar?. Sintetikal' ha'm analitikal' formalar. Grammatikal' kategoriya. Paradigma.

So'z shaqaplar?so'zlerdin' leksika-grammatikal' klasslar?. So'z shaqaplar' klassifikatsiyalaw talaplar? semantikal', so'z jasaw, morfologiyal', sintaksislik. Qaraqalpaq tilindegi so'z shaqaplar? sistemas?. Jeke ma'nili so'zler. (Ataw'shlar ha'm feyil). Ko'mekshi so'zler. Modal so'zler. Tanlaklar. Eliklewishler.

Atl'q. Atl'qt' leksika-semantikal', morfologiyal' ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Atl'qt' semantikal' tu'rleri: konkret ha'm abstrakt atl'qlar, dara ha'm jamlewshi atl'qlar, menshikli ha'm g'alabal'q atl'qlar, betlik ha'm betlik emes atl'qlar. Atl'qlarda j'is'liq ma'ninin' bildiriliwi. Atl'qt' grammatikal' kategoriyalar?. San kategoriyas?. Ko'pliktin' bildiriliw us'llar?. Tart'm kategoriyas?. Seplik kategoriyas?. Grammatikal' ha'm ken'islik seplikleri. Olard' ma'nileri ha'm formalar?. Atl'qt' sepleniwi: jay sepleniw, tart'm sepleniw. An'kl'q ha'm an'ks'zl'q kategoriyas?

Kelbetlik. Kelbetliktin' leksika-semantikal', morfologiyal' ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Kelbetliktin' semantikal' tu'rleri. Sapal'q ha'm qatnas'q kelbetlikler. Kelbetliktin' dareje kategoriyas?. Jay dareje, sal'st'w darejesi, artt'w darejesi. Olard' an'lat'w us'llar?

Sanl'q. Sanl'qt' leksika-semantikal', morfologiyal' ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Sanl'qt' ma'nisi boy'nsha tu'rleri. Sand?, mug'dard? bildirerug'nn' sanl'qlar: sanak, j'ynaklaw, toplaw, shamal'q ha'm bo'lshek sanl'qlar?. Qatarl'q sanl'qlar.

Almas'k. Almas'qt' ma'nisi ha'm on' baska so'z shaqaplar? menen qar'm-qatnas?. Almas'kt' morfologiyal' ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Almas'kt' ma'nisi boy'nsha tu'rleri. Betlew almas'klar? olard' ma'nileri ha'm grammatikal' o'zgeshelikleri. Siltew almas'klar? o'zlik almas'g'?. Jamlew almas'g'?. Soraw-qatnas almas'klar?, olard' o'zgeshelikleri. Belgilew almas'klar?. Belgisizlik almas'qlar?. Bol'ns'zl'q almas'qlar?

Feyil. Feyildin' leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Ma'nili ha'm ko'mekshi feyiller. Ma'nili feyillerdin' semantikas?. Ko'mekshi feyiller, olardın' ma'nileri ha'm xızmetleri. Tolıqsız feyil. Betlik ha'm betlik emes feyiller. Betlik feyillerdin' bet-san kategoriyas?. Feyildin' betleniwi. Betlik emes feyiller: atawsh feyil, kelbetlik feyil, hal feyil. Bolımlı ha'm bolımsız feyiller. Awspal? ha'm awspasız feyiller. Da'reje kategoriyas?. Aktiv subektli da'rejeler: tu'p dareje, sheriklik da'reje, o'zlik dareje. Passiv subektli da'rejeler: o'zgelik dareje, belgisiz dareje. Meyil kategoriyas?. buyrak, sha'rt, tilek, anıqlıq meyiller. Ma'ha'l kategoriyas?. o'tken ma'ha'l, ha'zirgi ma'ha'l, keler ma'ha'l, olardın' sintetikalıq ha'm analitikalıq formalar?, ma'nileri. Ma'ha'l formaların o'z ara qatnas?

Ra'wish. Ra'wishtin' leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Ra'wishtin' ma'nisi boyınsha tu'rleri Sapalıq (anıklawshlıq) ra'wishler: sıh ra'wishi; kusheytiw ra'wishi. Hal jag'day ra'wishleri: waqt ra'wishi, orın ra'wishi, maqset ra'wishi, sebep ra'wish.

ra'wishtin' dareje kategoriyas?. jay dareje, salıstırw darejesi, arttırw darejesi.

Ko'mekshi so'zler. Ko'mekshi so'zlerdin' baska so'z shakaplarınan o'zgeshelikleri. Olardın' tu'rleri: Tirkewishler: Tirkewishlerdin' grammatikalıq ma'nileri ha'm xızmetleri. Olardın' seplikler menen qollanıw. Ataw sepliginin' tirkewishleri. Barıs sepliginin' tirkewishleri. Shıǵ'ıs sepliginin' tirkewishleri. Tirkewishlerdin' strukturas?. Da'nekerler. Da'nekerlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Biriktiriwshi, qarsıas, gezekles, aytırwsh da'nekerler. Sebeb, sha'rt, makset, waqt, na'tiyje ha'm t.b. da'nekerler. Da'nekerlerdin' quramı boyınsha tu'rleri. Janapaylar. Janapaylardın' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Qosınsha ma'ni beriwshi janapaylar: siltew, anıklaw, ku'sheytiw sheklew janapaylar?. Modallıq janapaylar: buyrak, makullaw, biykarlaw, soraw janapaylar?. Emotsional janapaylar. Forma jasawsh janapaylar. Janapaylardın' quramı boyınsha tu'rleri. Janapaylardın' orfografiyas?

Modal so'zler. Modal so'zlerdin' leksika-semantikalıq o'zgeshelikleri. Modal so'zlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Jeke modal so'zler, komponentlik modal so'zler. Modal so'zlerdin' strukturas?

Tanlaklar. Tanlaklardın' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Emotsional tanlaklar. Qarın-qatnas tanlaklar?. Imperativ (buyrak) tanlakları. Shakırıw so'zleri. Tanlak so'zlerdin' quramı boyınsha tu'rleri.

Eliklewishler. Eliklewishlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Seske eliklewishler. Ko'riniske eliklewishler. Eliklewishtin' qurılısı boyınsha tu'rleri: dara, ta'kirar, jup eliklewishler. Olardın' ma'nilik o'zgeshelikleri. Eliklewishlerdin' fonetikalıq o'zgeshelikleri.

A'meliy jumslardı sho'lkemlestiriw boyınsha ko'rsetpe ha'm usınslar

Morfemikanın izertlew obekti. Morfema ha'm onın tu'rleri. Qosıntalardın tiyargı? belgileri.

Sinonim, antonim ha'm omonim qosıntalar. Morfonologiyanın izertlew obekti. Morfonema ha'm onın tu'rleri. So'z shakaplarında seslerdin' almasw. Submorflar ha'm olardın tu'rleri. Qosıntalardın ko'p variantlıǵı. So'z jasaw tarawın izertlew obekti. So'z jasaw usıllar? ha'm olardı tu'rlerge bo'liw. O'nimli ha'm o'nimsiz so'z jasaw usıllar?. Qospa so'zler ha'm olardın tu'rleri. So'z jasawsh qosıntalar arqalı so'z shakapların jasaw. Grammatikalıq ma'ninin' anlatıw usıllar?. Grammatikalıq kategoriyalar ha'm olardın so'z shakaplarına qatnas. So'z shakapların tiyargı? o'zgeshelikleri. Atıqtın leksika-grammatikalıq ma'nisi boyınsha tu'rleri. Atıqtın grammatikalıq kategoriyalar. Kelbetliktin' ma'nilik tu'rleri. Kelbetliktin' dareje kategoriyas?

Sanlıqtın ma'nilik toparlar. Almashtın ma'nilik toparlar. Almashtın sepleniwi, tartımlanıw. Feyildin' ma'nilik o'zgeshelikleri. Feyildin' meyilleri ha'm ma'ha'lleri. Xal feyil, atawsh feyil ha'm kelbetlik feyil. Ra'wishtin' ma'nilik toparlar. Ra'wishtin' dareje kategoriyas?. Ko'mekshi so'zler ha'm olardın tu'rleri. Ko'mekshi so'zlerdin' grammatikalıq xızmetleri. Tanlak ha'm eliklewishler, olardın ma'nilik tu'rleri. Modal so'zler ha'm olardın xızmeti.

Seminar jumsların sho'lkemlestiriw boyınsha ko'rsetpe ha'm usınslar

Morfema tu'sinigi ha'm onin' tildin' baska birliklerinen tiyargı? o'zgeshelikleri. morfemalardı tu'rlerge bo'liwdin' printsipleri. Morfonologiyanın izertleniwi. morfonema tu'sinigi ha'm onin' tildin' basqa birliklerinen tiyargı? o'zgeshelikleri. Do'rendi so'z ha'm oni tallaw. Qospa so'zlerdi klassifikatsiyalaw printsipleri. So'zlerdi so'z shakaplarına bo'liwdin' printsipleri. Grammatikalıq

kategoriya tu'sinigi. Ma'nili so'z shakaplarinin' sintaksislik xizmeti. Ko'mekshi so'zlerdin' grammatikaliq ma'nileri.

O'z betinshe jum'hlard'ha' formas'ha'm mazmun?

So'zlerge morfemal'q tallaw jasaw. Atl'q, kelbetlik, Ra'wish ha'm feyil jasawsh' qos'antalar boy'nsha kartotekalar islew. Seslerdin' almas'w'ha m'sallar tab'w ha'm olard'ha' almas'w sebeplerin an'qlaw. Submorflarg'a m'sallar tab'w. Tekst al'p olardag'?' do'rendi so'zlerdin' jasal'w us'lar'ha an'qlaw. Ha'r bir ma'nili so'z shakab'ha' jasal'w jollar'ha uyreniw. Tekst al'p so'zlerge morfologiyal'q tallaw jasaw. So'z shakaplar'ha tallaw.

Bag'darlaman'ha' informatsiyal'q metodikal'q ta'miynleniwi

Bul pa'ndi oq'aw protsesinde ta'limnin' zamanago'y metodlar', pedagogikal'q ha'm xabar kommunikatsiya texnologiyalar'ha qollan'w na'zerde tut'lg'an:

- Morfemika-so'zdin' morfologiyal'q qur'as'haqq'ndag'?' ilim. Morfema haqq'nda tu'sinik. On'ha' tildin' basqa birliklerinen o'zgesheligi. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfemalard'ha' oq'awda ak'lay hu'jim metod'ha' paydalan'w;

-Morfologiyal'q til biliminin' baska tarawlar'menen baylan'as'. Morfemalard'ha' fonologiyal'q du'zilisi. Seslerdin' almas'w'ha ha'm olard'ha' tu'rleri. Morfonema ha'm olard'ha' modelleri. Submorflar. Tu'bir submorflar. Affiks submorflard'ha' oq'aw ald'ha'g'?' pedagogikal'q texnologiya menen ok'aw.

Paydalan'atug'?'ha' tiykarg'?' sabaql'qlar ha'm oq'aw qollanbalar dizimi

Tiykarg'?' sabaql'qlar ha'm ok'aw qollanbalar

1. Xazirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, No'kis, 1981.
2. Ha'zirgi qaraqalpak a'debiy tilinin' grammatikas'. So'z jasal'w ha'm morfologiya. No'kis, 1994.

QOSIMSHA A'DEBIYATLAR

1. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yaz'k. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
2. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yaz'k. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovosochetanie i predlozhenie). Nukus, 1995.
3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanl'qlar. No'kis, 1976.
4. Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' funktsional formalar'ha' sistemas'. No'kis 1990.
5. Embergenov U. ha'zirgi qaraqalpaq tilinde eliklewish so'zler. No'kis, 1990.
6. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinde ra'wish. No'kis, 1976.
7. Najimov A. Qaraqalpaq tilinde jup ha'm ta'kirar so'zler. No'kis, 1976.

SINTAKSIS

TEORIYALIQ MATERIALLARDIN' MAZMUNI

Sintaksistin' izertlew obekti so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksislik birlikler ekenligi. Sintaksistin' til iliminin' baska tarawlar'menen baylan'as'. Sintaksislik baylan'as' ha'm sintaksislik qatnaslar: Sintaksislik baylan'ast'ha' tu'rleri: dizbekli baylan'as' ha'm bag'ha'ha'q' baylan'as'. Bag'ha'ha'q' baylan'ast'ha' tu'rleri: kelisiw, basqar'w, jupkerlesiw ha'm uylesiw (izafet). Sintaksislik qatnaslar: prediqativlik, atributivlik, obektlik, relyativlik qatnaslar. So'z dizbekleri. Turaql'ha' erkin so'z dizbekleri. So'z dizbeginin' qospa so'zden, frazeologiyal'q so'z dizbeklerinen, ga'pten ay'ramash'as'. So'z dizbeklerindegi bas komponent ha'm bag'ha'ha'q' komponenttin' baylan'as'w

usʻllar? Atawʻsh haʻm feyil soʻz dizbekleri. Soʻz dizbegininʻ nominativlik al gaʻptinʻ prediqativlik birlik ekenligi.

Jay gaʻp. Gaʻptinʻ formallıq haʻm kommunikativlik aspektleri. Gaʻptinʻ semantikalıq aspekti. Gaʻptinʻ tiykargʻ belgileri: prediqativlik, bas agʻzalar, intonatsiya. Modallıq, sintaksislik bet-san haʻm sintaksislik maʻhaʻl gaʻptinʻ grammatikalıq kategoriyalarʻ ekenligi. Gaʻptinʻ duʻzilisi boyʻnsha tuʻrleri: jay haʻm qospa gaʻpler. Jay gaʻplerdinʻ mazmunʻ boyʻnsha tuʻrleri: xabar, soraw, buyrık haʻm uʻndew gaʻpler. Tastıyıklaw (bolımlı) haʻm biykarlaw (bolımsız) maʻnilerininʻ bildiriliw usʻllar?

Gaʻp agʻzalar? Eki bas agʻzal? gaʻpler. Gaʻptinʻ bas agʻzalar? Baslawʻsh haʻm onʻn gaʻp duʻziwdegi xızmeti. Dara, qospa, keneytilgen baslawʻshlar. Bayanlawʻsh gaʻptinʻ prediqativlik orayʻ ekenligi. Onʻn gaʻpti duʻziwdegi xızmeti. Bayanlawʻshlardıń anlatılıw usʻllar? Feyil haʻm atawʻsh bayanlawʻshlar. Bayanlawʻshlardıń dara, qospa, keneytilgen bolıp keliwi. Bayanlawʻshnıń baslawʻsh penen bette, sanda kelisip baylanısıw?

Gaʻptinʻ ekinshi daʻrejeli agʻzalar? Gaʻptinʻ ekinshi daʻrejeli agʻzalarıńnıń daʻstuʻriy haʻm haʻzirgi sintaksislik ilimde uʻyreniliwi. Tolıqlawʻsh. Tuwra haʻm kıya tolıqlawʻsh. Tolıqlawʻshlardıń dara, qospa, keneytilgen tuʻrleri. Tolıqlawʻshlardıń anlatılıw?

Anıqlawʻsh. Gaʻpte zatlıq maʻnidegi soʻzlerdinʻ haʻr qıylı belgilerin bildirip keletugʻn agʻza ekenligi. Anıqlawʻshnıń tuʻrleri, jupkerlesiwshi haʻm izafetlik anıqlawʻshlar. Dara, qospa, keneytilgen anıqlawʻshlar. Aykınlawʻshlar. Olardıń gaʻp ishinde biri ekinshisin qosınsha maʻnide tuʻsindirip, aykınlap keletugʻn soʻz haʻm soʻz dizbekleri ekenligi. Pısklawʻsh. Pısklawʻshnıń maʻnisine qaray tuʻrleri: orıń, wakıt, sń, mugʻdar-daʻreje, sebep, makset, shaʻrt, qarsılas pısklawʻshlar. Tolıqlawʻsh haʻm pısklawʻshnıń bir-birinen ayırılmaslıgı? Determinantlar: obektivlik haʻm pısklawʻshlıq determinatlar.

Gaʻptinʻ aktual agʻzalargʻa boʻliniwi. Gaʻp agʻzalarıń aktuallastırılıwsh? qurallar. Tema haʻm rema. Gaʻptegi soʻzlerdinʻ orıń taʻrtibi: aʻdetegi orıń tartibi haʻm inversiya.

Bir bas agʻzalı gaʻpler. Feyil bir agʻzalı gaʻptinʻ tuʻrleri: İyesi belgili gaʻp, iyesi belgisiz gaʻp, iyesi ulıwmalaskan gaʻp, iyesiz gaʻp. Atawʻsh bir bas agʻzal? gaʻpke ataw gaʻp kiretugʻılıgı? Tolıq gaʻpler, tolıq emes gaʻpler haʻm soʻz-gaʻpler olardıń oʻzgeshelikleri.

Qospalangʻan jay gaʻpler. Jay gaʻplerdinʻ qospalanıp keliwi. Betlik haʻm betlik emes feyil toplamlı gaʻpler. Olardıń gaʻp qurılısındagı ornı? Birgelkili agʻzal? gaʻpler. Birgelkili agʻzalardı baylanıtılıwsh? grammatikalıq qurallar: daʻnekerler haʻm intonatsiya. Gaʻp agʻzalarıńnı birgelkili bolıp keliwi. Birgelkili baslawʻsh, birgelkili bayanlawʻsh, birgelkili tolıqlawʻsh, birgelkili anıqlawʻsh, birgelkili pısklawʻsh.

Ayırılmalangʻan agʻzal? gaʻpler. Olardıń gaʻp mazmunı keneyttirip keliwi. Ayırılmalangʻan agʻzalardıń tuʻrleri: ayırılmalangʻan aykınlawʻsh, ayırılmalangʻan anıqlawʻsh, ayırılmalangʻan pısklawʻshlar.

Kiris soʻzler, kiris soʻz dizbekleri, kiris gaʻpler, olardıń gaʻptegi oy-pikirge qatnası, morfologiyalıq bildiriliwi. Kiritpe gaʻpler.

Gaʻptegi qaratpa soʻzler. Qaratpa soʻzlerdinʻ gaʻptegi xızmeti, morfologiyalıq bildiriliwi.

Olardıń irkilis belgileri.

Qospa gaʻpler. Qospa gaʻptinʻ tiykargʻ belgileri, jay gaʻplerdinʻ oʻzgesheligi qospa gaʻptinʻ quramındagı jay gaʻplerdinʻ baylanısıw usʻllı haʻm maʻnilik qatnasına qaray boʻliniwi: dizbekli haʻm bagʻınqılıq qospa gaʻpler. Komponentlerininʻ sanına qaray: eki komponentli haʻm koʻp komponentli bolıp boʻliniwi.

Dizbekli qospa gaʻpler. Dizbekli qospa gaʻp komponentlerin baylanıtılıwsh? grammatikalıq qurallar: intonatsiya, komekshi soʻzler, komponentlerininʻ orıń tartibi. Dizbekli qospa gaʻptinʻ baylanısıw usʻllına qaray tuʻrleri: daʻnekersiz dizbekli qospa gaʻp haʻm onʻn struktura-semantikalıq tuʻrleri. Daʻnekerli dizbekli qospa gaʻp haʻm onʻn struktura-semantikalıq tuʻrleri. Dizbekli qospa gaʻptinʻ strukturalıq tuʻrleri: ashık strukturalı haʻm jabık strukturalı bolıp boʻliniwi.

Bagʻınqılıq qospa gaʻpler. Feyil toplamlı gaʻp haʻm bagʻınqılıq qospa gaʻpler. Bagʻınqılıq qospa gaʻplerdinʻ quramındagı jay gaʻpler maʻnilik, grammatikalıq haʻm intonatsiyalıq jaktan bagʻınqılıq baylanısıwshlıgı? Bagʻınqılıgı haʻm bas gaʻp. Olardı baylanıtılıwsh? grammatikalıq qurallar: bayanlawʻsh formalar, tirkewishler, qatnasıl soʻzler, seplik jalgʻawlar, intonatsiya haʻm soʻzlerdinʻ orıń tartibi.

Bag'hih'q? ga'p penen bas ga'ptin' baylanish ushha qaray tu'rleri: da'nekersiz bag'hih'q? qospa ga'p, qatnaslik? bag'hih'q? qospa ga'p ha'm danerkerli bag'hih'q? qospa ga'p. Bag'hih'q? qospa ga'ptin' semantikalik tu'rleri: uakit bag'hih'q? qospa ga'p, orin bag'hih'q? qospa ga'p, sin bag'hih'q? qospa ga'p, salishtimal? bag'hih'q? qospa ga'p, sebep bag'hih'q? qospa ga'p, makset bag'hih'q? qospa ga'p, shart bag'hih'q? qospa ga'p, qarsilas bag'hih'q? qospa ga'p.

Ko'p komponentli qospa ga'pler: ko'p komponentli dizbekli qospa ga'pler, ko'p komponentli bag'hih'q? qospa ga'pler, aralas qospa ga'pler. Ko'p bag'hih'q? qospa ga'p. Bag'hih'q? ga'plerdin' bas ga'pke ten ha'm izbe-iz bag'hih'q? baylanish. Aralas qospa ga'p. Quramhdag'? jay ga'plerdin' ha'm bag'hih'q? ha'm dizbekli baylanishdan du'zilgen bir putin' birlik ekenligi. Olar arashdag'? baylanish ha'm qatnaslar.

Baska ga'pli konstruksiyalar. Baskan' ga'pinin' beriliw ushlar? Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi. Baskan' ga'pinin' qollanish? boynsha tu'rleri: dialog, monolog, tsitata, o'zlestirilgen ga'pler. o'ziniki emes baskan' ga'pi.

Tekst sintaksisi. Teksttegi ga'plerdi bir-biri menen baylanistish ushlar. Teksttin' tu'rleri. Periodlar. Punktatsiya. Punktatsiyanin' negizgi printsipleri: ma'nilik, grammatikalik, intonatsiyalik. Tiykarg?irkilis belgileri: noqat, soraw, u'ndew belgisi, utir, shaksha, qos noqat, ko'p noqat, noqatli?utir, tirnaksha, kawis. Olardın' qollanish orınları. İrkilis belgilerinin' kabatlasip qollanılıwı.

A'meliy jumslard?sho'lkemlestiriw boynsha korsetpe ha'm ushlar

Ga'ptegi so'zlerdi baylanistish? grammatikalik qurallar: so'z formalar?, ko'mekshi so'zler, orin ta'rtip, intonatsiya. Dizbekli ha'm bag'hih'q? baylanish. Sintaksislik qatnaslar. So'z dizbegi ha'm sintagma. Atawsh ha'm feyil so'z dizbekleri. Ga'ptin' mazmun? boynsha tu'rleri: xabar, soraw, buyrak, u'ndew ga'pler ha'm olardın' grammatikalik, intonatsiyalik o'zgeshelikleri. Jay ga'plerdin' tu'rleri: keneyilmegen ha'm keneytilgen, tolq ha'm tolq emes ga'pler. Bir bas ag'zalı ga'pler. İyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulwmalaskan, iyesiz ga'pler. Ataw ga'ptin' tu'rleri: tastayklawsh?, eleslewshi menshikli ataw ga'pler. So'z ga'plerdin' tolq emes ga'plerden, bir bas ag'zal? ga'plerden o'zgesheligi. Ga'ptin' bas ag'zalar?. Baslawsh ha'm bayanlawishtin' kelisiw ushında baylanish. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarhin' ga'pti keneytip keliwdegi xizmeti. Ga'p ag'zalarha sintaksislik tallaw. Ga'pte baslawishtin', bayanlawishtin', anklawsh, pshklawsh ha'm tolqlawishtin' orin ta'rtibi. Inversiyannin' stillik o'zgesheligi. Ga'ptin' aktual bo'liniwi. Teksti tema ha'm remag'a bo'liw. Birgelkili baslawshlar, bayanlawshlar, tolqlawshlar, anklawshlar, pshklawshlar. Olardın' baylanish, stillik o'zgesheligi. Feyil toplaml? keneytilgen ag'zalarhin' ga'ptegi xizmetin' anklaw. Ga'p ag'zalarhin' aythmlanish ushlar?. Qaratpa so'zlerdin' korkem shag'armalarda qollanish. Kiris so'zler ha'm kiris ga'plerdin' tiykarg? ga'p mazmunin'a qatnas?. Jay ga'pler ha'm qospa ga'plerdin' bir-birinen park?. Da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Da'nekersiz dizbekli qospa ga'pler. Bag'hih'q? qospa ga'plerdin' quramhdag'? jay ga'plerdi baylanistish? grammatikalik qurallar. Tuwra ga'p ha'm o'zlestirilgen ga'pler. İrkilis belgilerinin' qollanish orınları?

Seminar jumslarin sho'lkemlestiriw boynsha korsetpe ha'm ushlar

Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' baylanish ushlar?. Bayanlawsh - ga'ptin' tiykarg? bas ag'zas?. Qaraqalpaq tilinde bir bas ag'zal? ga'pler. Bolıml? ha'm bolımsız ga'plerdegi mazmun ha'm forma. Tekst boynsha islew. Ga'ptin' aktual bo'liniwi. Tema ha'm rema. Tekst boynsha islew. Qospa ga'plerdi klassifikatsiyalaw maseleleri. Qospa ga'plerdin' semantik funktsional o'zgeshelikleri. Baska ga'pli konstruksiyalar. Aralas qospa ga'plerdegi sintaksislik baylanish ha'm sintaksislik qatnas. Tekst sintaksisi ma'seleleri.

O'z betinshe jumslardın' formas?ha'm mazmun?

So'z dizbeklerindegi sintaksislik baylanish. Ga'ptin' mazmun? boynsha tu'rlerinin' grammatikalik ha'm intonatsiyalik o'zgeshelikleri. Tolq ha'm tolq emes ga'pler. Feyil toplaml? ga'pler ha'm bag'hih'q? qospa ga'pler. Aythmlang'an ag'zal? ga'plerdin' o'zgeshelikleri ha'm irkilis belgileri. Kelbetlik feyil toplaml? ga'pler. Da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bag'hih'q? ga'p penen bas ga'ptin' baylanish usılları. Punktatsiya ha'm intonatsiya. İrkilis belgilerinin' kabatlasip qollanılıwı.

Bag'darlamanin' informatsiyalik metodikalik ta'miynleniwi

Bul pa'ndi oqitish protsesinde ta'limnin' zamanago'y metodlar, pedagogikalik ha'm xabar kommunikatsiya texnologiyalarin qollanish na'zerde tutilgan:

- *Sintaksistin' izertlew obekti so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksislik birlikler ekenligi. Sintaksistin' til iliminin' baska tarawlar menen baylanis. Sintaksislik baylanis ha'm sintaksislik qatnaslar;*

- Jay ga'plerdin' qospalanish keliwi. Betlik ha'm betlik emes feyil toplamlar ga'pler. Birgelkili ag'zal ga'pler. Aytilmang'an ag'zal ga'pler. Kiris so'zler, kiris so'z dizbekleri, kiris ga'pler, olardin' ga'ptegi oy-pikirge qatnas, morfologiyalik bildiriliwi. Kiritpe ga'pler. Ga'ptegi qaratpa so'zler.

- Qospa ga'ptin' tiykargi belgileri, jay ga'plerdin' o'zgesheligi qospa ga'ptin' quramindag' jay ga'plerdin' baylanish usul ha'm ma'nilik qatnasna qaray bo'liniwi: dizbekli ha'm bag'itish qospa ga'pler. Komponentlerinin' sanina qaray: eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolish bo'liniwi.

Paydalanilatuyn tiykargi sabaqlar ha'm oqish qollanbalar dizimi

Tiykargi sabaqlar ha'm oqish qollanbalar

1. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovosochetanie i predlozhenie). Nukus, 1999.
2. Dawletov M. Xazirgi qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyas. No'kis, 1999.
3. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa ga'pler boynisha praktikum. No'kis, 1990
4. Xazirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikas. Sintaksis. No'kis, 1992.
5. Xazirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, No'kis, 1996.

QOSIMSHA A'DEBIYATLAR

1. Berdimuratov K. Struktura pridatochnogo predlozheniya v karakalpakskom yazike. Nukus, 1992.
2. Da'wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so'z dizbeklerinin' turleri ha'm du'ziliw jollar. No'kis, 1996.
3. Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'kis, 1976.
4. Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde pishlawish kategoriyas. No'kis, 1992.

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA
ARNAWLI BILIM MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

«Tastayqlayman»
Oq'w isleri boy'nsha
prorektor
_____ dots.
M.Ibragimov
2012 – j'1 _____

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasal'w ha'm morfologiya
pa'ni boy'nsha**

(5120100 Filologiya ha'm tillerdi oq'w «Qaraqalpaq filologiyas?» bakalavr
bag'dar'ndag'?studentler ush'n)

JUMIS BAG'DARLAMASI

Ul'wma oq'w saat?	- 152
Lektsiya	- 30
A'meliy jum'lar?	- 26
Seminar	- 28
O'z betinshe jum'is saat?	- 68

No'kis – 2012

Pa'ninin' jum'is bag'darlamas? Berdaq at'hdag'? Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti «Qaraqalpaq filologiyas?» fakulteti Ilimiy ken'esinin' 2012 – j'ıl «__» iyun № __ sanlıq ma'jilisinde ko'rip sh'g'ıld'ha'm maqulland'.

Bul jum'is bag'darlama bakalavr bag'dar' qaraqalpaq filologiyas' qa'nigeligi oq'w bag'darlamas' ha'm oq'w rejesine muwap'ıq islep sh'g'ıld'.

Du'ziwshiler: dots. I.Seyrnazarova

(imza)

Pikir bildiriwshi: dots. Sh. Allaniyazova

(imza)

Pa'ninin' jum'is bag'darlamas' Qaraqalpaq filologiyas' fakulteti Ilimiy ken'esinin' 2012-«__» _____ degi «__» - sanlıq qarar'menen tast'ıqland'.

Ilimiy ken'es baslıg'ı? dots. Q.Turd'baev

(imza)

Kelisildi:

Kafedra baslıg'ı? prof. M. Qudaybergenov

(imza)

2012- j'ıl «__» _____

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya pa'ninin' maqseti, wazypalar?, onn' oqaw protsesindegi orn?ha'm o'zlestiriwdi bahalaw usllar?

Pa'ndi oqawdın' maqseti

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya pa'nin oqawdag'? maqset, so'zlerdin' qurılıs?, onn' ma'nili ha'm ko'mekshi bo'lekleri, so'zlerdin' jasalw usllar?, grammatikalq kategoriyalar?, so'z shaqaplar? ha'm tag'? basqa boyńsha ha'r ta'repleme ha'm tolq bilim beriw. Studentler da'slepki kursta ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetika, leksikologiya tarawlar? boyńsha bilim alad?

So'z jasalw ha'm morfologiya taraw? olardan son' o'tiledi. Us? arqal? olar bir tutas bilim alwg'a erisedi. Pa'nnin' maqseti studentlerge so'zdin' formas? haqqında grammatikalq ta'liymat beriw, olarg'a ana tilimizdin' grammatikalq qurılıs?ta'repin u'yreniwden ibarat.

Pa'ndi u'yreniwdegi wazypalar

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya pa'ni boyńsha bir tutas materiallarda o'zlestiriw, studentlerge til haqqında pikirlerdi ele de teren'lestiriw, ana tilimizdin' tazalǵ'ın saqlawg'a, qaraqalpaq tilinin' o'zgesheliklerin, grammatikalq nızamların u'yreniw, alg'an teoriyalq bilimlerde is ju'zinde qollana alwg'a u'yretiw wazypalar?turad?

Sunday-aq tildegi so'zlerdin' qurılıs?ha'm so'z shaqaplarına qatnas?boyńsha tolq tallay biliw, so'zlerdin' jasalw usllar?, ha'r bir so'z shaqabın' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ajrata alw usag'an wazypalar pa'ndi oqawdag'? tiykarg'? wazypalardan ibarat.

Lektsiya ha'm a'meliy sabaqlard^hn' atamalar[?], mazmun[?] ha'm metodikal[?]q qollanbalar

N	Sabaq o'tiletug' h temani h at?	Sabaq tu'ri			Tiykarg' h ha'm qoshmsha a'debiyatlar	Ko'rgizbe qurallar
		Lektsiya	a'meliy	seminar		
1.	Kirisiw. Pa'nin' izertlew obekti, maqseti ha'm waz'ypalar?	2			1,2,10,23 3,(6-16)	a'debiyatlar
2.	Morfemika, Morfema on' h' tu'rleri. So'zdin' tiykar?. So'z jasaw ma'nisi ha'm tipii.	2	2	2	1,2,6, 3(17-28)	a'debiyatlar, kesteler
3.	So'z jasaw us'llar?	2	2	2		a'debiyatlar, kesteler
4.	Atlaqt h' jasalw?	2	2	2	3,178,14,115- 330 199-209	a'debiyatlar, kesteler
6.	Kelbetliktin' jasalw?	2	2	2	3(327-406) 14,(347-388) 10,12,13	a'debiyatlar, kesteler
6.	Feyildin' jasalw?	2	2	2	3,(411-418)	a'debiyatlar, kesteler
7	Ra'wishtin' jasalw?	2	2	2	11,10-50 1.60-62	a'debiyatlar, kesteler
8	Morfologiya. Grammatikal'q ma'ni. Grammatikal'q forma	2	2	2	1,60-67	a'debiyatlar, kesteler
9	Atlaq Ma'nisi grammatikal'q o'zgeshelikleri	2		2	6,980-90	a'debiyatlar, kesteler
10	Kelbetlik. Ma'nisi grammatikal'q o'zgeshelikleri	2	2	2	1,2,3	a'debiyatlar, kesteler
11	Sanlaq Sanlaqt h' ma'nilik tu'rleri, grammatikal'q o'zgeshelikler	2	2	2	11,13,1516, 17,18 3,147-157	a'debiyatlar, kesteler
12	Almaslaq Leksika-grammatikal'q o'zgeshelikler	2	2	2	8,1,2,3,7,8,13,1 7,18	a'debiyatlar, kesteler
13	Feyil. Feyildin' grammatikal'q qategoriylar?	2	2		1,2,7,8,12,16,17 ,18	a'debiyatlar, kesteler
14	Ra'wish. Ma'nilik tu'rleri. Morfologiyal'q o'zgeshelikleri	2	2	2	10,1,2,7,8,13,16 ,17,18	a'debiyatlar, kesteler
15	Ko'mekshi so'zler. Tirkewish. Da'neker. Janapay Modal so'zler. Tan'laqlar. Eliklewishler. Predikativler	2	2	4	8,12,13,16,17,1 8	a'debiyatlar, kesteler
	Ja'mi	30	26	28		

I. ,

Tiykarg'bo'lim

Lektsiya sabaqlar?temalar?(ja'mi 30-saat)

1-tema: Pa'nin' izertlew obekti, m a'qseti ha'm waz'ypalar?.. (2 saat).

So'z jasal'w ha'm morfologiya pa'nin u'yreniwdegi tiykarg'waz'ypalar. Bul pa'nin' izertleniw tariyx'han mag'l'wmatlar. So'z jasal'w ha'm morfologiya taraw'h'h' til biliminin' basqa tarawlar? menen baylan's?

So'z jasal'w? ha'm on'h' til sistemas'hdag'? orn? Dorendi so'z - so'z jasal'wd'h' obekti. So'z jasal'w taraw'h'h' til biliminin' baska tarawlar? menen baylan's? So'zdin' tiykar? Dorendi emes, dorendi ha'm doretiwshi tiykarlar. Tubir ha'm tiykar.

So'z jasaw us'llar? Morfemal'q us'l: affiksatsiya, so'z qos'l'w, so'z qos'l'w ha'm affiksatsiya, abbreviatsiya. Morfemal'q emes us'l: leksika-semantikal'q ha'm leksika-sintaksislik.

Morfologiya so'z ha'm on'h' o'zgeriwi haqq'nda grammatikal'q ilim. So'zdin' grammatikal'q ma'nileri. Grammatikal'q manilerdi bildiriwshi qurallar. Grammatikal'q forma ha'm on'h' an'lat'l'w us'llar? Sintetikal'q ha'm analitikal'q formalar. Grammatikal'q kategoriya.

So'z shaqaplar?so'zlerdin' leksika-grammatikal'q toparlar? So'z shaqaplar'h' klassifikatsiyalaw talaplar? semantikal'q, so'z jasaw, morfologiyal'q, sintaksislik. Qaraqalpaq tilindegi so'z shaqaplar? sistemas? Jeke manili so'zler. (Ataw'shlar ha'm feyil). Ko'mekshi so'zler. Modal so'zler. Tan'laqlar. Eliklewishler.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9

2-tema: Morfemika, Morfema on'h' tu'rleri So'z jasal'w. So'zdin' tiykar? So'z jasaw ma'nisi ha'm tipi. (2 saat).

Morfemika-so'zdin' morfologiyal'q qur'l's? haqq'ndag'? ilim. Morfema haqq'nda tusinik. On'h' tildin' basqa birliklerinen o'zgesheligi. Tubir morfema. Ko'mekshi morfema. Ko'mekshi morfemalard'h' tu'rleri ha'm x'zmetleri. O'nimli ha'm o'nimsiz morfemalar. Nol, jay ha'm qospa morfemalar. Morfema ha'm on'h' variantlar?

Morfemalar aras'hdag'? struktura-semantikal'q qatnaslar: omonimiya, sinonimiya, antonimiya. So'zdin' morfemal'q qur'l's'hdag'?o'zgerisler: sin'isiw, j'l's'w, dekorrelyatsiya.

So'z jasal'w? ha'm on'h' til sistemas'hdag'? orn? Do'rendi so'z - so'z jasal'wd'h' obekti. So'z jasal'w taraw'h'h' til biliminin' basqa tarawlar? menen baylan's? So'zdin' tiykar? Do'rendi emes, do'rendi ha'm doretiwshi tiykarlar. Jay ha'm qospa tiykar. Erkin tiykar ha'm g'a'rezli tiykar. Tu'bir ha'm tiykar. So'z jasaw bazas? So'z jasaw formant? So'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi.

A'debiyatlar dizimi: 17, 21, 14, 4, 28 ,1, 2, 3, 4, 6, 9, 18,

3-tema: So'z jasaw us'llar? (2 saat).

So'z jasaw us'llar? Morfemal'q us'l: affiksatsiya, so'z qos'l'w, so'z qos'l'w ha'm affiksatsiya, abbreviatsiya. Affiksatsiya us'l? ha'm on'h' tu'rleri: suffiksatsiya ha'm postfiksatsiya. So'z qos'l'w. Qospa so'zler. Qospa so'zlerdin' tu'rleri: sostavl?so'zler, jup so'zler, ta'kirar so'zler ha'm q'sqarg'an so'zler. So'z qos'l'w ha'm affiksatsiya. Abbrevatsiya-so'zlerdi q'sqart'w arqal? so'z jasawd'h' bir tu'ri ekenligi.

Morfemal'q emes us'l. Morfemal'q emes us'l'd'h' tu'rleri. Leksika-semantikal'q us'l haqq'nda. Substantivatsiya, adektivatsiya, pronominalizatsiya, adbervializatsiya, deleksikalizatsiya qub'l'slar? Leksika-sintaksistlik us'l.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 9, 18

4-tema: Atl'qt'h' jasal'w? (2 saat).

Atl'qt'h' affiksatsiya us'l? menen jasal'w? Atl'qt'h' o'nimli ha'm o'nimsiz affiksleri, olard'h' ma'nileri. Ataw'sh tiykarl?do'rendi atl'qlar. Feyil tiykarl?do'rendi atl'qlar. Eliklewish tiykarl?do'rendi atl'qlar. Atl'qt'h' kishireytiwshi ha'm erkeletiwshi formalar? Atl'qt'h' so'z qos'l'w us'l? menen

jasalw?. Sostavl? atlqlar. Jup atlqlar. Ta'kirar atlqlar. Birikken atlqlar. Qsqarg'an qospa atlqlar, abbreviaturalar. Atlqt' leksika-semantikalq us? menen jasalw?(substantivatsiya). Atlqt' leksika-sintaksislik us? menen jasalw?(leksikalizatsiya)

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 9, 18, 31

5-tema: Kelbetliktin' jasalw?
(2 saat).

Kelbetliktin' affiksatsiya us? raqal? jasalw?. Kelbetliktin' affiksler arqal? atawsh so'zlerden jasalw?. Kelbetlik jasawsh? o'nimli affiksler. Kelbetlik jasawsh? o'nimsiz affiksler. Kelbetliktin' feyilden jasalw?. Kelbetlik jasawsh? affikslerdin' ma'nileri. Kelbetliktin' so'z qosaw us? menen jasalw?. Sostavl? kelbetlikler, jup kelbetlikler, ta'kirar kelbetlikler, birikken kelbetlikler. Kelbetliktin' leksika-semantikalq us? menen jasalw?. Adektivatsiya qubls? -g'an/ -gen, -qan/ -ken formal? kelbetlik feyillerdin' substantivlesiw. Aytm atawsh feyil, hal feyil ha'm feyildin' betlik formalarh' kelbetliklesiw.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 9, 18, 19, 32

6

7-tema: Feyildin' jasalw?
(2 saat).

Feyildin' affiksatsiya us? menen jasalw?. Feyildin' atlqtan jasalw?. Feyildin' kelbetlikten jasalw?. Feyildin' sanqlardan jasalw?. Feyildin' ra'wishlerden jasalw?. Feyildin' eliklewishten jasalw?. Feyl jasawsh? o'nimli ha'm o'nimsiz affiksler, bulardh' ma'nileri xzmetleri. Feyildin' tan'laq ha'm bar, joq so'zlerinen jasalw?. Feyl tiykarl? do'rendi feyiller. Feyildin' so'z qosaw us? menen jasalw?. Qospa feyiller. Atawsh tiykarl? qospa feyiller. Feyil tiykarl? qospa feyiller. Analitikalq formal? feyiller. Ko'mekshi feyiller, olardh' tu'rleri, atqaratug'h xzmetleri.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 9, 10

7-tema: Ra'wishtin' jasalw?
(2 saat).

Ra'wishtin' affiksatsiya us? menen jasalw?. Ra'wishtin' atlqlardan, kelbetliklerden, almasqlardan ha'm aytm sanlq so'zlerdjnen jasalw?. Ra'wish jasawsh? o'nimli ha'm o'nimsiz affiksler, olardh' ma'nileri, xzmetleri. Ra'wishtin' so'z qosaw us? menen jasalw?. Birikken ra'wishler, sostavl? ra'wishler, ta'kirar ra'wishler, jup ra'wishler. Ra'wishtin' leksika-semantikalq us? menen jasalw?. Adverbializatsiya qubls?. Aytm atlqlardh' ken'islik seplik formalarhdag'? atawshlar ha'm geypara hal feyil formalarh' ra'wishlesiw.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 9, 22, 23

8-tema: Morfologiya. Grammatikalq ma'ni, g'rammatikalq forma ha'm grammatikalq kategoriya
(2 saat).

Morfologiya tildin' grammatikalq quralsih' en' a'hmiyetli u'lken bir bo'limi ekenligi. Morfologiyada so'z ha'm so'z formalar?, so'zlerdin' so'z shaqaplarha bo'liniw, so'z shaqaplarh' morfologiyalq kategoriyalarh' u'yreniletug'hlg'? Morfologiya so'z ha'm onh' o'zgeriw haqqda grammatikalq ilim. So'zdin' grammatikalq ma'nileri. So'zlerdin' grammatikalq ma'nilerinin' ha'r-qyl? grammatikalq qurallar arqal? an'lataw?. Paradigmalq ha'm sintagmalq usllar. Grammatikalq ma'nilerdi bildiriwshi qurallar. Grammatikalq forma ha'm onh' an'lataw usllar?. Sintetikalq ha'm analitikalq formalar. Grammatikalq kategoriya.

So'z shaqaplar?so'zlerdin' leksika-grammatikalq toparlar?. So'z shaqaplarh' klassifikatsiyalaw talaplar? semantikalq, so'z jasaw, morfologiyalq, sintaksislik. Qaraqalpaq tilindegi so'z shaqaplar? sistemas?. Jeke ma'nili so'zler. (Atawshlar ha'm feyil). Ko'mekshi so'zler. Modal so'zler. Tan'laklar. Eliklewishler.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 18, 20

9-tema: Atl̕q. Ma'nisi grammatikal̕q o'zgesheliklari
(2 saat).

Atl̕q. Atl̕qt̕h' leksika-semantikal̕q, morfologiyal̕q ha'm sintaksislik o'zgesheliklari. Atl̕qt̕h' semantikal̕q tu'rleri: konkret ha'm abstrakt atl̕qlar, dara ha'm jamlewshi atl̕qlar, menshikli ha'm g'alabal̕q atl̕qlar, betlik ha'm betlik emes atl̕qlar. Atl̕qlarda j̕h̕sl̕q ma'nini bildiriliwi. Atl̕qt̕h' grammatikal̕q kategoriyalar?. San kategoriyas?. Ko'pliktin' bildiriliw us̕llar?. Tart̕m kategoriyas?. Seplik kategoriyas?. Grammatikal̕q ha'm ken'islik sepliklari. Olard̕h' ma'nileri ha'm formalar?. Atl̕qt̕h' sepleniwi: jay sepleniw, tart̕ml̕ sepleniw. An̕ql̕q ha'm an̕qs̕zl̕q kategoriyas?

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 5, 11, 13, 26

10-tema: Kelbetlik. Ma'nisi grammatikal̕q o'zgesheliklari
(2 saat).

Kelbetlik. Kelbetliktin' leksika-semantikal̕q, morfologiyal̕q ha'm sintaksislik o'zgesheliklari. Kelbetliktin' semantikal̕q tu'rleri. Tu'r tu'sti, ren'di bildiretug'̕h kelbetlikler. Adamn̕h' haa'wan ha'm predmettin' s̕rtq? ko'rinisine, ko'lemine, salmag'̕ha baylan̕sl? belgilerin bildiretug'̕h kelbetlikler. Predmettin' da'mine mazas̕ha baylan̕sl? ma'nisin bildiretug'̕h kelbetlik. Tazal̕q patasl̕qt? bildiretug'̕h kelbetlikler. Hawa ray̕ha zatt̕h' ̕s? suw̕g'̕ha baylan̕sl? belgilerin bildiretug'̕h kelbetlikler. Adamlarg'a haywanlarg'a h.t.b predmetlerge tiyisli ta'bia' belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler. U'y haywanlar̕h̕h' sonday-aq jabay? haywanlard̕h' minezine ha'reketine baylan̕sl? belgilerdi bildiretug'̕h Kelbetlikler. Adamn̕h' minez qulq? a'dep ikraml̕l̕q belgilerin bildiretug'̕h kelbetlikler. Sapal̕q ha'm qatnasl̕q kelbetlikler. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas?. jay da'reje, sal̕st̕t̕w da'rejesi, artt̕t̕w da'rejesi. Olard̕h' an'lat̕l̕w us̕llar?. Kelbetliktin' ga'ptegi x̕zmeti.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 14, 15, 16, 18, 19

11-tema: Sanl̕q Sanl̕qt̕h' ma'nilik tu'rleri, grammatikal̕q o'zgeshelikler
(2 saat).

Sanl̕q. Sanl̕qt̕h' leksika-semantikal̕q, morfologiyal̕q ha'm sintaksislik o'zgesheliklari. Qaraqalpaq tilinde san ma'nisinde qollan̕latug'̕h so'zler, olard̕h' tu'rleri. Belgili bir sang'a jaq̕h mug'dard? bildiriwshi so'zler. Esapl̕q so'zler. San mug'dar̕h bildiriwshi turaql? so'z dizbekleri. Sanl̕qt̕h' morfologiyal̕q o'zgesheliklari. Sanl̕qt̕h' qur̕l̕s? boy̕hsha tu'rleri. Jay ha'm qospa sanl̕qlar. Jay sanl̕qlard̕h' tu'rleri: tu'bir ha'm do'rendi sanl̕qlar. Qospa sanl̕qlard̕h' tu'rleri: sostavl̕, jup, ta'kirar ha'm birikken sanl̕qlar. Sanl̕qt̕h' ma'nisi boy̕hsha tu'rleri. Sand̕, mug'dard̕, esaplawd̕ bildiretug'̕h esapl̕q sanl̕qlar. Sanaq san. Sokramental ma'nige iye sanl̕qlar. Bir sanl̕g'̕h̕h' o'zgesheliklari. J̕ynaqlaw sanl̕qlar?. Toplaw sanl̕qlar?. Shamal̕q sanl̕qlar. Bo'lshek sanl̕qlar. Qatarl̕q sanl̕qlar.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 8, 18, 20

12-tema: Almas̕q. Leksika-grammatikal̕q o'zgeshelikler
(2 saat).

Almas̕q. Almas̕qt̕h' ma'nisi ha'm on̕h' basqa so'z shaqaplar? menen qar̕m-qatnas?. Almas̕qt̕h' morfologiyal̕q ha'm sintaksislik o'zgesheliklari. Almas̕qt̕h' ma'nisi boy̕hsha tu'rleri. Betlew almas̕qlar? olard̕h' ma'nileri ha'm grammatikal̕q o'zgesheliklari. Siltew almas̕qlar?. O'zlik almas̕g'̕?. Ja'mlew almas̕g'̕?. Soraw-qatnas almas̕qlar?, olard̕h' o'zgesheliklari. Belgilew almas̕qlar?. Belgisizlik almas̕qlar?. Bol̕ms̕zl̕q almas̕qlar?. Almas̕qt̕h' sepleniwi. Seplengende fonetikal̕q o'zgeshelikke ush̕taytug'̕h almas̕qlar. Almas̕qt̕h' tart̕mlan̕w? ha'm on̕h' eki formas?

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 14, 15, 16, 27, 30

13-tema: Feyil. Feyildin' grammatikal̕q qategoriyalar?
(2 saat).

Feyil. Feyildin' leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Feyildin' leksika-semantikalıq toparlar? Qıymı qozg'alıs feyilleri. Ha'reket-halat feyilleri. So'ylew feyilleri. Psixologiyalıq protsesslerge ha'm emotsiyag'a baylanıs? feyiller. Eliklew feyilleri. Biologiyalıq protsesslerge baylanıs? feyiller. Ta'biyat qubılıslarına baylanıs? feyiller. Ma'nili ha'm ko'mekshi feyiller. Ma'nili feyillerdin' semantikas? Ko'mekshi feyiller, olardın' ma'nileri ha'm xızmetleri. Tolıqsız feyil. Betlik ha'm betlik emes feyiller. Betlik feyillerdin' bet-san kategoriyas? Feyildin' betleniwi. Betlik emes feyiller: atawsh feyil, kelbetlik feyil, hal feyil. Bolım? ha'm bolımsız feyiller.

Awspal? ha'm awspasız feyiller. Da'reje kategoriyas? Aktiv subektli da'rejeler: tu'p da'reje, sheriklik da'reje, o'zlik da'reje. Passiv subektli da'rejeler: o'zgelik da'reje, belgisiz da'reje. Meyil kategoriyas? buyrıq, sha'rt, tilek, anıqlıq meyiller. Ma'ha'l kategoriyas? o'tken ma'ha'l, hazirgi ma'ha'l, keler ma'ha'l, olardın' sintetikalıq ha'm analitikalıq formalar? ma'nileri. Ma'ha'l formaların o'z ara qatnas?

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 10, 25

14-tema: Ra'wish. Ma'nilik tu'rleri. Morfologiyalıq o'zgeshelikleri (2 saat).

Ra'wish. Ra'wishtin' leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri. Ra'wishtin' ma'nisi boyınsha tu'rleri Sapalıq (anıqlawshlıq) ra'wishler: sh ra'wishi; ku'sheytıw ra'wishi. Hal jag'day ra'wishleri: waqt ra'wishi, orın ra'wishi, maqset ra'wishi, sebep ra'wish.

Ra'wishtin' da'reje kategoriyas? jay da'reje, salıstırw da'rejesi, arttırw da'rejesi.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 22, 23

15-tema: Ko'mekshi so'zler. Tirkewish. Da'neker. Janapay. Modal so'zler. Tan'laqlar Eliklewishler. Predikativler (2 saat).

Ko'mekshi so'zler. Ko'mekshi so'zlerdin' basqa so'z shaqaplarınan o'zgeshelikleri. Olardın' tu'rleri: Tirkewishler: Tirkewishlerdin' grammatikalıq ma'nileri ha'm xızmetleri. Olardın' seplikler menen qollanıw? Ataw sepliginin' tirkewishleri. Barıs sepliginin' tirkewishleri. Shıǵ'ıs sepliginin' tirkewishleri. Tirkewishlerdin' strukturas? Da'nekerler. Da'nekerlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Biriktiriwshi, qarsıas, gezekles, aytırwsh? da'nekerler. Sebeb, sha'rt, maqset, waqt, na'tiyje ha'm t.b. da'nekerler. Da'nekerlerdin' quram? boyınsha tu'rleri. Janapaylar. Janapaylardın' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Qosımsha ma'ni beriwshi janapaylar: siltew, anıqlaw, ku'sheytıw sheklew janapaylar? Modallıq janapaylar: buyrıq, maqullaw, biykarlaw, soraw janapaylar? Emotsional janapaylar. Forma jasawsh? janapaylar. Janapaylardın' quram? boyınsha tu'rleri. Janapaylardın' orfografiyas?

Modal so'zler. Modal so'zlerdin' leksika-semantikalıq o'zgeshelikleri. Modal so'zlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Jeke modal so'zler, komponentlik modal so'zler. Modal so'zlerdin' strukturas?

Tan'laqlar. Tan'laqlardın' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Emotsional tan'laqlar. Qarın-qatnas tan'laqları. Imperativ (buyrıq) tan'laqları. Shaqırıw so'zleri. Tan'laq so'zlerdin' quramı boyınsha tu'rleri.

Eliklewishler. Eliklewishlerdin' ma'nisi boyınsha tu'rleri. Seske eliklewishler. Ko'riniske eliklewishler. Eliklewishtin' qurılıs? boyınsha tu'rleri: dara, ta'kirar, jup eliklewishler. Olardın' ma'nilik o'zgeshelikleri. Eliklewishlerdin' fonetikalıq o'zgeshelikleri.

A'debiyatlar dizimi: 1, 2, 3, 4, 12, 14, 15, 18, 20, 24 29

Pa'n boy'nsa oq'w metodikal'q derekler
Tiykarg'ha'm qos'nsa a'debiyatlar menen ta'miynlew

N	Avtorlar	Sabaql'q yamasa oq'w qollanbas'h'h' atamas?	Baspadan sh'qan j'l?	Tili
1.	Коллектив	Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хэм морфология	No'kis, 1994	qq
2	Коллектив	Хэзирги қарақалпақ тили. Морфология	No'kis, 1974	qq
3	Коллектив	Хэзирги қарақалпақ тили. Морфология	No'kis, 1981	qq
4	Баскаков Н.А.	Каракалакский язык. Итом, Фонетика, Морфология	Moskva, 1952	Rus
5	Қыдырбаев А.	Хэзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер	No'kis, 1961	qq
6	Қыдырбаев А.	Қарақалпақ тилинде сөзлердиң морфологиялық қурылысы. Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер	No'kis, 1971	qq
7	Қыдырбаев А.	Қарақалпақ тил илиминиң гейпара мәселелир	No'kis, 1988	qq
8	Бекбергенов А	Қарақалпақ тилинде санлықлар		qq
9	Бекбергенов А	Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы	No'kis, 1979	qq
10	Дәўлетов М.	Хэзирги қарақалпақ тилинде феиилдиң функциональ формаларының системасы	No'kis, 1990	qq
11	Турсунов	Хозирги ўзбек адабий тили	Toshkent, 1992	o'zb
12	Ембергенов У.	Қарақалпақ тилинде еликлеўиш сөзлер	No'kis, 1976	qq
13	Насыров Д.С.	Қарақалпақ тилинде көплик категориясы	No'kis, 1961	qq
14	Мирзақулов Т.	Грамматика укитишнинг лингвистик асослари	Toshkent, 1994	o'zb
15	Коллектив	Қазақ тилиниң грамматикасы	Almat?, 1967	qaz
16	Коллектив	Грамматика туркменского языка	Ashxabad, 1970	rus
17	Тожиев Е.	Ўзбек тили морфемикаси	Toshkent, 1992	o'zb
18	Оразыханова Н, Исаева Ж, Сулейева Г	Қазақ тили (Сөз жасам морфология).	Almat? 2004.	qaz
19	Фардаев З	Сифат лексималарининг семантикаси	KDA.Toshkent 2004	o'zb
20	Бабажанов Ф	Ўзбек тили. (ўқув-методик қўлланма)	No'kis. 2005	o'zb
21	Қудайбергенов М	Қарақалпақ тилиниң морфемикасы	No'kis . 2001	qq
22	Ешбаев Ж	Қарақалпақ тилинде рәўиш	No'kis . 1976	qq
23	Шаниязов Б	Қарақалпақ тилида равишларнинг тузилишига кура турлари	KDA. Nukus 2002	o'zb
24	Дәўенов Е	Көмекши сөзлер	No'kis . 1994	qq
25	Насыров Д	Қарақалпақ тилинде келбетлик феиил	No'kis . 1964	qq
26	Оразымбетов А	Қарақалпақ тилинде сан мәнисиниң аңлатылыўы	KDA. No'kis 1997	qq
27	Убайдуллаев Б	Қарақалпақ классик шайырлары шығармалары тилинде алмасықлардың қолланылыўы	KDA. No'kis 2006	qq

28	Абдуазизов А	Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси	Toshkent 1992	o'zb
29	Коллектив	Ҳазирги қарақалпақ тили синтаксис	No'kis . 1996	qq
30	Шалекенова М	Местомения в современном каракалпакском языке	AKD Alma-Ata 1970	rus
31	Нажимов А	Қарақалпақ тилинде жуп сөзлер	No'kis . 1989	qq
32	Аймурзаева А	Қарақалпақ тилинде келбетлик ҳам келбетлик фейиллердин субстантивлесиўи	No'kis . 1992	qq

O`z betinshe jumʻlalar mazmun ha`m ko`lemi

№	O`z betinshe jumʻlalar mazmun ha`m ko`lemi	Tapsʻmalar ha`m ushlar	Orʻlanʻ mu`ddeti	Ko`le mi (saatta)
1	2	3	4	5
1.	Qaraqalpaq tilindegi affiksoidlar			2
2.	Qaraqalpaq tilindegi so`z o`zgeriwshi morfemalar			2
3.	Qaraqalpaq tilindegi forma jasawsh? morfemalar			2
4.	Qaraqalpaq tilindegi morfemalq omonimler			2
5.	Qaraqalpaq tilindegi morfemalq sinonimler			2
6.	Morfemalardn` qurılındag`? sin`isiw qubılıs?			2
7.	Morfemalardn` qurılındag`? dekorrelatsiya qubılıs?			2
8.	Qaraqalpaq tilindegi morfonologiyalq qubılıs			4
9.	Qaraqalpaq tilindegi submorflar			4
10.	Qaraqalpaq tilindegi qurama so`zlerdin` morfologiyalq s`patlamas?			2
11.	Qaraqalpaq tilindegi birikken so`zlerdin` o`zgeshelikleri			2
12.	Jup so`zlerdin` s`patlamas?			2
13.	Qaraqalpaq tilindegi qospa so`zlerdin` orfografiyas? haqqında			2
14.	Qosqan qospa so`zler ha`m abbreviatsiya usı?			2
15.	Qaraqalpaq naqıl-maqallarında? substantivlesken so`zler			2
16.	Kelbetliktin` leksika-semantikalq usı arqal? jasalw?			2
17.	Qaraqalpaq tilindegi pronominalizatsiya			2
18.	Qaraqalpaq tilindegi deleksikalizatsiya			2
19.	Qaraqalpaq tilindegi leksikalizatsiya			2
20.	Qaraqalpaq tilindegi atıq jasawsh? morfemalar			2
21.	Qosqan qospa atıqlar			2
22.	Qaraqalpaq tilindegi almasılq sepleniw			2
23.	Basqa tillerden kirgen ha`m go`nergen sanlıq so`zler			2
24.	Sanlıqtan` basqa so`z shaqaplarına o`tiwi			2
25.	Qaraqalpaq tilindegi ko`mekshi funktsional` feyiller			2
26.	Feyildin` atributivlik-pıqlawshlıq formalar?			2
27.	Feyildin` modal` formalar?			2
28.	Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik feyillerdin` o`zgeshelikleri			4
29.	Ko`mekshi so`zlerdin` qollanılıw o`zgeshelikleri			2
30.	So`zdin` analizi. Tallawdn` a`hmiyeti			2
31.	Morfemalıq tallaw			2
32.	So`z jasalw boyınsha tallaw.			2
33.	Morfologiyalq tallaw			2
	Ja`mi			68

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

**Lektsiya sabaqlarını n' ta' lim
texnologiyas?**

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyası' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

Du'zgen:

doc. I.Seytnazarova

3. TEMALAR BOYI'NSHA TEXNOLOGIYALI'Q KARTALAR

Kirisiw. O'zlestiriwdin' 1-da'rejesi

1-tema	So'z jasali'w ha'm morfologiya pa'ninin' izertlew obekti, maqseti ha'm wazi'ypalari'. (2 saat)
---------------	---

Topar? 2-kurs Qaraqalpaq filologiyas?

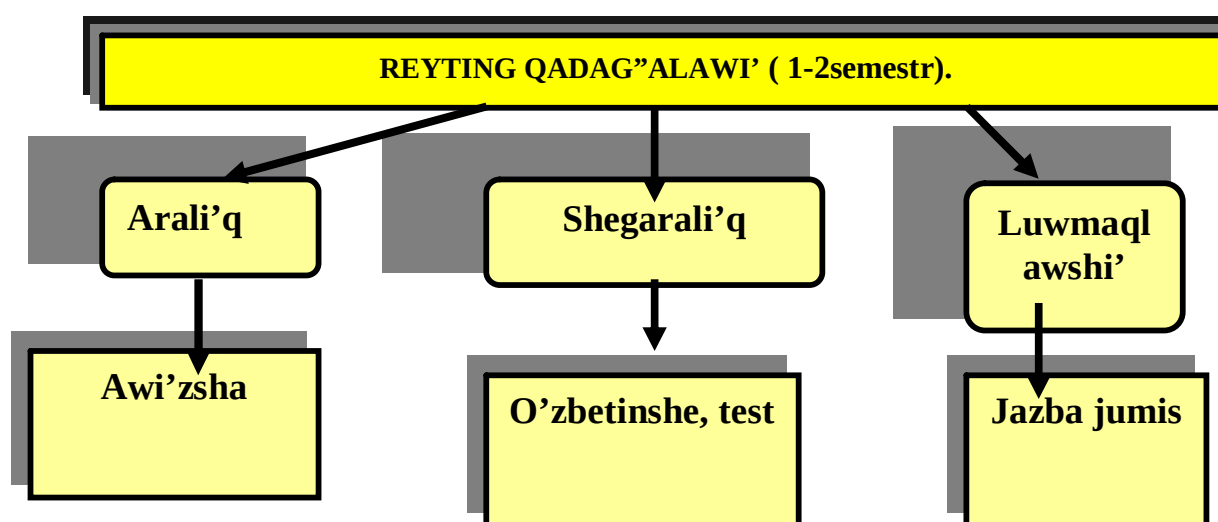
Oqıtıw waqtı: 80 minut		Studentler sani - 75
Oqıtıw sabag’ın du’zilisi Lektsiyanın jobas?	1. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ izertlew obekti 2. Pa’ninin’ izertleniw da’rejesi. 3. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ basqa ilim tarawlar?menen baylanıs?	
Oqıtıw sabag’ın maqseti: So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ni tuwral?teoriyalıq mag’lǵmat beriw, So’z jasalı’w, morfologiya, morfonologiya terminleri boyı’hsa tu’siniklerdi qa’liplestiriw, basqa ilim tarawlar?menen baylanısın anıqlaw.		
Pedagogikalıq wazıypalar? 1. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ izertlew obektin tu’sindiriw. 2. So’z jasalı’w, morfologiya, morfonologiya terminleri boyı’hsa mag’lǵmat beriw. 3. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ basqa ilim tarawlar?menen baylanısın tu’sindiriw.	Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi: 1. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ izertlew obekti boyınsha teren’irek tu’sinikke iye bolad? 2. So’z jasalı’w, morfologiya, morfonologiya terminleri haqqı’nda mag’lǵmatlarg’a iye bolad? 3. So’z jasalı’w ha’m morfologiya pa’ninin’ basqa qaysı ilim tarawlar?menen baylanısatug’ın bilgedi.	
Oqıtıw usıllar?	Tu’sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya, aqıl hujimi	
Oqıtıw jumın sho’lkemlestiriw formalar?	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tınlaw	
Oqıtıw qurallar?	Lektsiya tekstleri, vizual materiallar,	
Oqıtıw sharayatlar?	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya	
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)	

Leksiyanın' texnologiyalıq kartası

Jumıs basqıshlar, waqt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıwshın	Studenttin'
Birinshi basqış. Kirisiw bo'limi.	1.1.Pa'ninin' ataması, auditoriyalıq saatlar, o'z-betinshege ajratılğan saatlar sanı?	Tınlaydı, pa'ninin' ataması saatlar sanın jazıp aladı?

(15 minut)	h'a'm bah'alaw kriteriyeleri menen tanıtıw (Qosımsha №1). 1.2. Temanı' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıtıw (Qosımsha №2).	Temanı' ataması, jobası h'a'm ayrı a'debiyatlar atamaları jazıp aladı, sorawlar beredi.
Ekinshi basqış. Tiykargı'bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbeiz tu'sindiredi. (Qosımsha №3). 2.2. Jobadagı' h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 1. Aqııy h'u'jim metodı arqalı studentlerdin' so'z jasalıw, morfologiya, morfonologiya h'aqqında pikirlerin tılaw. 2. Tiykargı'ty'sinikler boyınsha studentlerge problemalıq sorawlar beriw. (4-qosi'msha) 3. So'z jasalıw ha'm morfologiyani'n' basqa ilimler menen baylanıs h'aqqında pikirlerdi tılaw h'am tolqıtıw.	Tılap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi. Berilgen sorawlar talqılanadı.
U'shinshi basqış. Juwmaqlawshı' bo'lim. (10 minut)	3.1. Lektsiyag'a juwmaq jasaladı. Sabaq barısında jaqsı qatnasqan studentler marapatlanadı. 3.2. O'z betinshe islew h'a'm teoriyalıq bilimlerdi bekkemlew maqsetinde sorawlar beriledi. (5-qosi'msha)	4.1. Esitedi. Anıqlastıradı. 4.2. Tapsıman jazıp aladı.

1-qosımsha

Oqi'w rejedegi awditoriyalı' saatlar:

Uli'wma – 152
Sjnnan:
Lekciya - 30
A'meliy- 26
Seminar– 28
O'z betinshe– 68

Pa'n boyi'nsha maksimal bal - 100

Sonnan:

Arali'q bahalaw	40
Shegarali'q bahalaw	30
Juwmaqlawshi' qadag'alaw	30
Saralaw bal	55

Bahalaw miyzanlari'

86-100	Ayri'qsha
71-85	Jaqs'i'
56-70	Qanaatlandi'rarli'
55-0	Qanaatlandi'rarsi'z

Student bilimin bahalaw kriteriyasi

Ag'imdag'i bahalaw semestir davaminda bes ma'rte o'tkeriledi.

1. Otilgen materiallar boyinsha awizsha bilimin bahalaw.

« So'z jasali'w ha'm morfologiya» pani boyinsha awizsha bilimin bahalaw lektsiya ha'm a'meliy sabaqlar davaminda alip bariliwi mu'mkin.

Bul bahalawda studentke « So'z jasali'w ha'm morfologiya» panine baylanisli sorawlar beriledi. Toliq juwap bergin studentke maksimal 10 balldan qoyiladi. Shala yamasa toliq emes juwap bergin studenttin` bali kemitiledi. Onda jag`daylarda qosimsha sorawlar beriliwi mu'mkin. Qosimsha sorawg`a juwap berilse bir-eki ball ko`leminde baha qoyiladi.

2. Jazba tu'rde studentlerdin` bilimin qadag'alaw. Og'an maksimal 10 ball qoyiladi.

3. Seminar jumisin o'tkeriw, maksimal 10 ball.

4. Referat jumisin jazdiriw. Ha'r bir studentke aldin ala bir tema berip qoyiladi. Referat jumisin ag`la da'rejede orinlag'an studentke maksimal 10 ball qoyiladi.

Shegaraliq bahalaw semestr davaminda eki ret o'tkeriledi.

1. Awizsha bilimin bahalaw, maksimal 15 ball.

2. Test o'tkeriw arqali bahalaw. «Hazirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» panine ha'm teoriyalik ma'selelerge baylanisli sorawlar du`ziledi. Barlig`ina duris juwap Bergin studentke maksimal 15 ball qoyiladi.

Juwmaqlawshi bahalaw semestrin` son`inda o'tkeriledi. Maksimal 30 ball ajratilg'an.

Juwmaqlawshi jazba jumisqa qoyilatug`in talaplar ha'm bahalaw o`lshemleri (protsent esabinda) to`mendegiden ibarat:

1. Awizsha sorawdin mazmuni ha'm ilimiyligine – 60% (18)

2. Awizsha sorawdag`i jeke pikirlerdi bayanlaw izbe-izligine -20% (6)

3. Sintaksislik tallaw isley aliwina -20% (6)

« So'z jasali'w ha'm morfologiya» paninen juwmaqlawshi jazba jumisin bahalaw

KRITERIYASI

Pa'n boyinsha uliwma 100 ball bolip, 30 ball juwmaqlawshi qadag'alawg`a ajratilg'an. Pa'n

- Student berilgen "tayanish" so'z ha'm so'z dizbeklerinin` mazmunin qisqa ha'm duris sa`wlelendirip, og'an jaqin bolg'an tu`sinikler menen baylanistirip, bayanlawda logikalik birlikke erisken bolsa og'an jazba jumisqa ajratilg'an maksimal balldin` 86-100%ti, yag`niy 25 .8 ball qoyiladi.
- Student berilgen "tayanish" so'z ha'm so'z dizbeklerinin` mazmunin duris sa`wlelendirip, og'an jaqin bolg'an tu`sinikler menen baylanistiriwda bir qatar qa`teliklerge jol qoyg'an bolip, bayanlawda toliq logikalik birlikke erise almasa, onda og'an awizsha sorawga ajratilg'an maksimal balldin` 71-85% ti, yag`niy 21,3 ball yamasa onnan joqari ball qoyiladi.
- Student berilgen "tayanish" so'z ha'm so'z dizbeklerinin` mazmunin u`stirtin aship bergin bolsa, onin` menen baylanisli bolg'an tu`sinikler haqqinda mag`liwmat bermegen ha'm bayanlawda logikalik birlikke erispegen bolsa, awizsha sorawga ajratil-

g`an maksimal balldin` 55-70% ti, yag`niy 16,5 ball qoyiladi.

-Student berilgen "tayanish" so`z dizbeklerinin` ma`nisin aship bere almag`an bolsa, onda awizsha sorawga ajratilg`an balldin` 55% tinen kem ball qoyiladi.

2-qosimsha

So`z jasali`w ha`m morfologiya pa`ninin` izertlew obekti, ma`qseti ha`m wazi`ypalari`.

1. So`z jasali`w ha`m morfologiya pa`ninin` izertlew obekti
2. Pa`nnin` izertleniw da`rejesi.
3. So`z jasali`w ha`m morfologiya pa`ninin` basqa ilim tarawlar?menen baylan`?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (Morfemika. So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 2010.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994
3. A. Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi N., 1979
4. N. A. Baskakov Karakalpakskiy yazik Fonetika i morfologiya (chasti rechi i slovoobrazovaniya) Moskva 1952.

3-qosimsha

Vizual materiallar

1-slayd

Tildin` so`zlik quraminin` rawajlaniwinin` eki joli bar:

1) Tildegı burınnan bar so`zlerden ha`r qiyli so`z jasaw usillari arqali jan`a ma`nidegi so`zler jasaladi.

2) Turmistag`i belgili bir jan`a tu`siniklerdi an`latiw ushin basqa tillerdin` so`zleri o`zlestiriledi. A`ne, usi eki jol arqali ha`r qanday tildin` so`zlik quramında o`zgerisler, rawajlanıwlar bolıp o`tedi. Tildegı burınnan bar so`zlerden sol tildin` ishki nizamliqlarina sa`ykes jan`a ma`nidegi do`rendi so`zlerdin` jasaliw protsessin til iliminin` so`z jasaliw tarawı izertleydi.

**So`z jasaliw** termini til biliminde 2 tu`rli ma`nide qollaniladi:

- 1) Tildegı burınnan bar so`zlerdin` tiykarında jan`a so`zlerdin` jasaliw;
- 2) So`zlerdin` jasaliw sistemasin izertleytug`ın til biliminin` ayriqsha bir tarawı.

Usı ekinshi ma`nisinde so`z jasaliwi-do`rendi so`zlerdin` qurlisındag`i ma`nili bo`lekler bolg`an morfemalardi, olardin` biri-biri menen qarim-qatnasin, tu`rlerin, sonday-aq jan`a so`zlerdin` jasaliw usillari haqqındag`i ilim bolip esaplanadi.

Til biliminin` ayriqsha tarawı sipatında so`z jasaliwi tu`rkiy tillerde o0-u0-jıllardan baslap bo`line basladı. Al sog`an shekem ol morfologiya menen birge qaralip keldi. Qaraqalpaq til biliminde ko`pshi-lik miynetlerde so`z jasaliw tarawı o`z aldına emes, al morfologiya tarawinin` quramında qaras-tirilip kiyatir. Tek g`ana ayirim miynetlerde, atap aytqanda N.A.Baskakovtin` Karakalpakskiy yazik (II tom, M, 1952), A. Bekbergenovtin` Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi (No`kis, 1979), Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (No`kis, 1994) miynetlerinde o`z aldına til bilimi tarawı sipatında u`yrenilgen. Ha`tte, bu`gingi ku`nde morfemika tarawı da grammatika-nin` ayriqsha tarawı sipatında ko`plegen tillerde bo`lek u`yrenile basladı. So`z jasaliw tarawinin` tiykarig`i ob`ekti so`z bolip esaplanadi, biraq ol barliq so`zlerdi emes, al tek do`rendi so`zlerdi izertleydi. Ondag`i tiykarig`i elementar qurallar sipatında ha`r qiyli so`z jasawshi affiksler, do`rendi tiykarlar xizmet etedi.

Tildegi affiksler arqali barliq waqitta jan`a so`zler jasala ber-meydi. Sonliqtan so`z jasaliwin forma jasaliwinan ha`m so`z o`zge-riliwinen ajiratilip qaraw kerek. So`z jasaliw protsessinde jan`a ma`nidegi so`zler payda boladiN` baliq-baliqshi, aqil-aqilli, ilim-ilimpaz. So`z jasaliwda bir so`z ekinshi bir so`z shaqabina o`tiwi de, o`tpewi de mu`mkin. Misali, dan`q-dan`qli, aqil-aqilli. Demek so`z jasaldi degende tiykarg`i etip so`zdin` leksikalik ma`nisi esapqa aliniwi kerek.

Morfologiya tarawi qaraqalpaq til biliminin` bir tarawi sipatinda ha`r ta`repleme izertlenildi. Ma`selen, atliq so`z shaqabi - A.Qidirbaev, ra`wish so`z shaqabi - J.Eshbaev, sanliq so`z shaqabi - A.Bekbergenov, substantivatsiya - A`.Aymurzaeva, kelbetlik feyil, san kategoriyasi - D.Nasirov, ha`reket ati feyilleri-B.Qutlimuratov, eleklewish so`zler - U.Embergenov h.t.b. ilimpazlar ta`repinen izertlenildi.

Solay da bul tarawda da ele de izertlenilmegen, izertleniwi og`ada za`ru`r ma`seleler barshiliq. Atap aytqanda, kelbetlik, feyil, da`neker, tirkewish, tan`laq, modal` so`zler ele ha`r ta`repleme izertlewdi talap etedi. Uliwma so`z shaqaplarin semantikalik ko`z-qarastan izertlew za`ru`r. Bu`gingi ku`nge shekem so`z shaqaplari ko`birek formalik jaqtan izertlew din` ob`ekti bolip keledi.

Morfologiya - bul so`zdin` formasi haqqindag`i grammatikalik ta`liymat. Onda tiykarinan leksika-grammatikalik kategoriyalar bolg`an so`z shaqaplari u`yreniledi. Ha`r bir so`z shaqabinin` semantikalik, morfologiyaliq, sintaksislik o`zgeshelikler haqqinda tu`sinik beredi. Ko`mekshi so`zlerdin` grammatikalik ma`nileri ha`m xizmetleri haqqinda tu`sinik beredi. Ko`mekshi so`zlerdin` grammatikalik ma`nileri ha`m xizmetleri haqqinda tu`sinikler beriwdi maqset etip qoyadi

Soʻz jasaliw tarawi til bilimininʼ basqa tarawlari menen tigʻiz baylanisli. Tildinʼ soʻzlik quramininʼ janʼa soʻzler menen bayip bariwi, soʻz maʼnisininʼ oʻzgeriwi - soʻz jasaliw tarawininʼ leksikologiya tarawi menen baylanisin koʻrsetedi. Leksikologiyada - doʻrendi, doʻrendi emes soʻzler, al soʻz jasaliwda tek doʻrendi soʻzlerdinʼ uʻyreniliwi de bul eki tarawdinʼ oʻz ara baylanisin koʻrsetedi. Grammatika bolsa soʻz jasaliw protsessin basqaradi, janʼa jasalgʻan soʻzlerdinʼ qaysi soʻz shaqabina tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan soʻz jasaliw tarawininʼ boʻlinip shigʻiwininʼ oʻzi de bul eki tarawininʼ baylanisin koʻrsetedi. Qaraqalpaq til bilimindegi koʻplegen aʼdebiyatlarda til bilimininʼ grammatika tarawi toʻmydegishe uʻyrenilip kiyatir:

Daʼslep soʻz jasaw tarawi uʻyrenilip, sonʼ morfologiya tarawi uʻyrenilip kiyatir. Al basqa tillerge qaragʻanimizda daʼslep morfemika, sonʼ soʻz jasaliw, onnan sonʼ morfologiya haqqinda tuʼsinikler berilgen. Demek, keleshekte qaraqalpaq til bilimininʼ grammatika tarawinda usi bagʻdarda uʻyreniw zaʼruʼr dep esaplaymiz. Sonda biz grammatika haqqinda bir tutas bilimge iye bolamiz.

4-qosiʼmsha

Brinshi soraw boyiʼnsha— Soʻz jasaliʼw haʼm morfologiya paʼni neni uʼyretedi?
Ekinshi soraw boyiʼnsha - Soʻz jasaliʼw haʼm morfologiya paʼni neni izertlewshilrden kimlerdi bilesiz?

Blic-soraw sawallari:

- 1 Soʻz jasaliʼw haʼm morfologiya paʼni qanday tarawlar menen baylanisli?
2. Soʻz jasaliʼ termini qanday maʼnilde tuʼsiniledi?
3. Morfonologiya tuʼsinigi?

5-qosiʼmhsha

Oʻz betinshe jumiʼsqa sorawlar:

1. Soʻz jasaliʼw , morfologiya morfonologiya haqqinda tusuniginʼzdi jazib kelinʼ
2. Soʻz jasaliʼw haʼm morfologiya paʼni boyinsha jazilgʻan ilimpazlardinʼ miynetlerin konspektlenʼ

Aqiliy huʼjim qagʻiʼydalari:

- Bir-birinʼizdi bahalamanʼ haʼm biykarlamanʼ!
Usinilip atirgʻan pikirlerdi olar haʼtte fantastikaliq haʼm aqilgʻa siymaytin daʼrejede bolsada bahalamanʼ-haʼmme narse mumkin.

Biykarlama –barliq aytilgʻan pikirler tenʼ bahaliqqa iye.

Soʼylep atirgʻanlardi boʼlme! Qarsiliq koʻrsetpe!

Qansha koʻp idea aytiʼlsa sonsha jaqsiʼ:janʼa haʼm qiʼmbatli idealar payda boliwiʼ itimalligʻI artadiʼ:

Idealar qaytalansa qapa bolma , qarsiliq koʻrsetpe

Oilarinʼ ”haʼreketke keliwine jol qoyip ber!” Oyinʼa kelgen idealar, olar qabil etken sxemagʻa tuwriʼ kelmese de taslap qoyma

- **Bul mashqala tek belgili bolgʻan usiʼllar menen sheshiliwi mumkin deb oilama!**

O'zlestiriwdin' 2-da'rejesi

2-tema	Morfemika. Morfema ha'm oni'n' tu'rleri. Soz jasali'w. So'zdin tiykari. So'z jasaw ma'nisi ha'm tipi. (2 saat)
---------------	--

1.1. Lektsiyada ta'lim texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqiti'w sabag'nn' tu'ri	Mag'lumatli lektsiya
Lektsiya sabag'nn' jobas?	1. Morfemika. Tu'bir, ko'mekshi morfemalar. 2. Ko'mekshi morfemalardn' tu'rleri. 3. So'z jasali'w. So'zdin' morfemaliq qurilisi' 4. So'zdin' tiykari 5. So'z jasaw ma'nisi ha'm tipi
Oqiw sabag'nn' maqseti: Morfemika tarawi'nin' izertleniwi, morfema ha'm turleri, so'zdin' tiykari, so'z jasaw manisi ha'm tipi haqqinda tusinik beriw, tolq informatsiyan? o'z betinshe u'yreniwge bag'darlaw, ilimiy talqlawd? qaliplestiriw	
Oqiwshnn' wazypalar? • Morfemika haqqnda tolq mag'lumat beriw; • tarawda uyreniletug'in wazypalar haqqnda mag'lumat beriw; • tiyisli bolg'an ilimiy miynetler menen tanstf; • morfema, morf, submorf, allomorf, affiks, suffiks, prefiks, postfiks, flektsiya tu'siniklari menen tanstf; • So'z jasali'w, qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' morfemalq qurfsn u'yretiw. • So'zdin' tiykar? ha'm onn' tu'rleri haqqnda mag'lumat beriw; • so'zdin' tiykar?, do'rendi tiykar, do'rendi emes tiykar, do'retiwshi tiykar, jay tiykar, qospa tiykar, sin'isiw, jfs, dekorrelyatsiya, morfemalq omonimiya, morfemalq sinonimiya, morfemalq antonimiya, omomorfemalar tu'siniklari menen tanstf;	Oqiw iskerliginin' na'tiyjeleri: Student: • morfemika tarawnn' mazmunn u'yrenedi; • tarawg'a tiyisli bolg'an terminlerdi, olardn' ma'nisin bilip alad? • ilimiy mag'lumatlard? teren'nen u'yrenedi; • so'zlerdin' morfemalq qurfsn ajftad? ha'm tallawd? u'yrenedi; • so'z jasalw, leksika, morfologiya tarawlar? menen baylanfn tu'sinedi • kishi toparlarda jumf islewdi u'yrenedi.
Oqiw usl? ha'm texnikas?	«Aql?y hu'jim», «Blits-soraw», klaster, «BBB»,
Oqiw qurallar?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaqlq, oqiw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point

	materiallar? <i>Ja'rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp'yuter, flipchart, pinvord doskas?. <i>Ko'rinisli qurallar:</i> plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq'at formas?	Ja'ma'a't, topar ha'm juplas'p birge islesiw
Oq'at jag'daylar?	Texnikal'q qurallar menen ta'miynlengen auditoriya

Lektsiya sabag'ini texnologiyal'q kartas?

Basq'shlar, waqt	Iskerliktin' mazmun?	
	Oq'atwsh?	Student
1-basq'sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, onin' maqseti, oq'at sabag'ini ku'tilip at'g'an na'tiyjeler ayt'p o'tiledi.	1.1. T'in'layd?, jaz'p alad?
2-basq'sh. Bilimlerde aktuallast'atw (20 minut)	2.1. Studentlerdin' bilimin aktuallast'atwg'a itibar'in qarat'w, bilim da'rejelerin an'qlaw ushin «aq'at'y hu'jim» arqal? sorawlar beriledi (1-qos'msha, 1-slayd): 1. Morfemika kurs'nda neni u'yrenemiz? 2. Morfemika ne haqq'nda ilim? 3. Morfeman'in' qanday tu'rleri bar? 4. Tu'bir morfema menen morfeman'in' ay'rmash'at'g'?'qanday?. 5. Ko'mekshi morfemalard'in' du'zilisine qaray qanday tu'rleri bar? 6. Sozdin' tiykari' degen ne? 7. Tiykardi'n' qu'rami'na qaray turleri? Bul sorawlarg'a juwap al'w ushin «Blits-soraw» tayarlan'p studentlerge tarqat'lad? 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko'rsetilip, tu'sindiriledi. (2-qos'msha , 2,3-slayd). 2.3. № 4,5 slaydlar ko'rsetilip, tu'sindiriledi. Kursta u'yreniletug'in temalar menen tan'at'at'lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko'rsetkishleri menen tan'at'at'lad'ha'm jazd'at'lad?. Tiykarg'?' ha'm qos'msha a'debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u'yreniw dawam'nda studentlerge qoy'atug'in talaplar menen tan'at'at'lad?	2.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 2.2. 2,3-slayd penen tan'at'p, mazmun'in tu'sinedi, tu'sinigi soralad? 2.3. 4, 5-slaydlard'in' mazmun? menen tan'ad?, bahalaw ko'rsetkishlerin jaz'p alad?
3-basq'sh Mag'l'wmat beriwshi basq'sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy'nsha izbe-iz bayanlanad?, ko'rsetpe materiallar paydalan'at'p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst'in' mazmun'in tu'sindin'iz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o'tip baslamastan ald'in qanday tu'sinikte edin'iz? Ha'zir she?; Teman'in' a'hmiyetli ta'replerin jaz'p al'wd? taps'at'lad?	3.1. Sxemalardi, ko'rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. . So'zlerdin' morfemalal'q qur'at'at' aj'at'at'wd?

		ha'm tallawd? u'yrenedi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4- basq3h. Juwmaqlawsh? basq3h (15minut)	4.1. Taxtag'a «Blits-soraw» s3z3p, og'an studentler menen birge neni u'yrengenimiz soral3p soraw s3yaql? jaz3p al3p, son' studentlerden oq3t3wsh3h3h' o'zi tan'lap soralad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha'r bir ma'sele boy3nsha o'z waqt3nda qatar ta'rtip penen o'z betinshe izleniwi ush3n taps3malar berilip bar3lad?(3-qos3msha).	4.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 4.2. T3h'layd? jaz3p alad? tu'sinbegenin sorap alad?

2-qosimsha

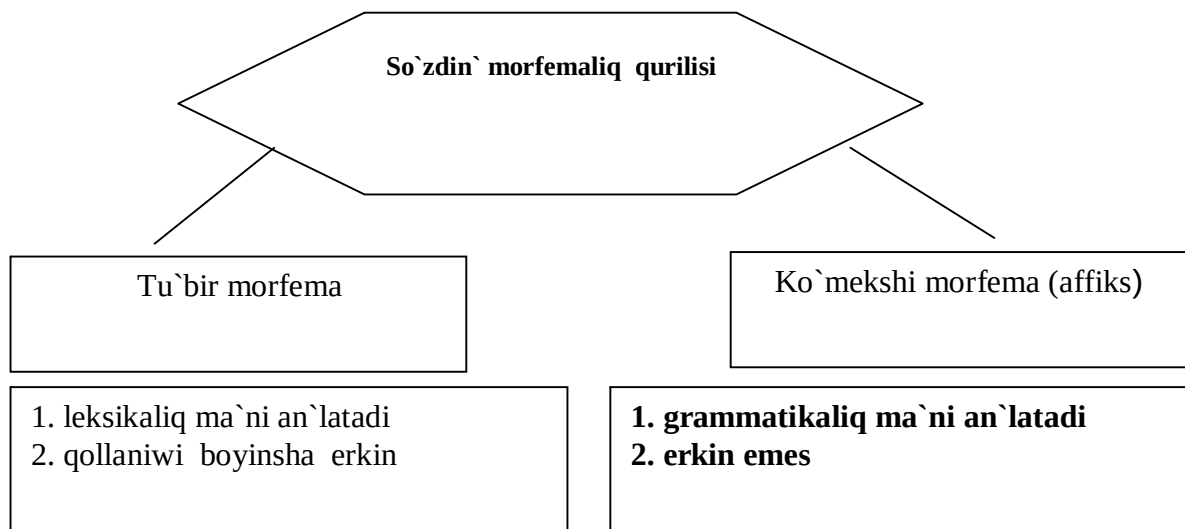
Vizual materiallar

3-sorawg'a juwap. Morfeman3n' qanday tu'rleri bar?

Morfemalar ma'nisi ha'm atqagatug'3n x3zmeti jag'3nan ha'g q3yl? Olagd3n' bigaz?so'zdin' tiykagg'? leksikal3q ma'nisin an'latsa, basqalag? tek ggammatikal3q ma'nige iye bolad?

4-sorawg'a juwap. Tu'bir morfema menen morfeman3n' ay3tmash3g'?qanday?

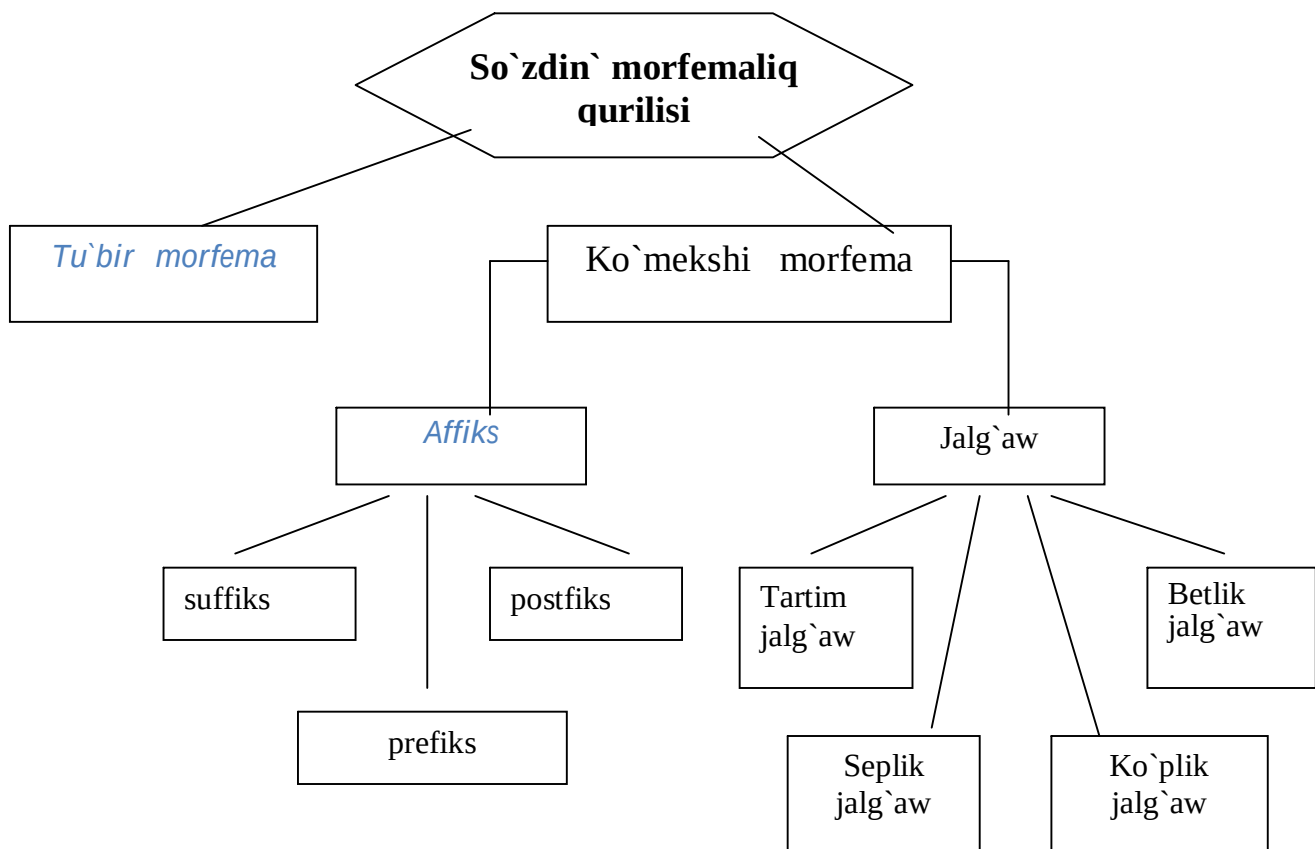

Demek, tablitsadan ko'ginip turg'an²day tu`bir morfema so'zdin` tu`p leksikal<sup>2</sup> ma'nisin bildiredi. Olar jeke qollan<sup>2</sup>a alad<sup>2</sup>? Olar ha`p q²yl²? atamalar menen atal² q² kiyatir. Ko`mekshi morfemalar so`z jasaw, forma jasaw, so`z o`zgertiw s²yaql²? grammatikal² x²metler atqarad²? Jeke tur² qollan²mayd²?

Ma`selen: bal²q-sh²lar-g'a

5-sorawg'a juwap. Ko`mekshi morfemalard<sup>2</sup>n` du`zilisine qaray qanday tu`rleri bar?

Ko`mekshi morfemalar ma`nisi atqaratug`n<sup>2</sup> x<sup>2</sup>meti jag`nan ha`g q<sup>2</sup>yl<sup>2</sup>? Olard<sup>2</sup>to`mendegishe bo`lip ko`gsetiwge bolad²?

Demek, bunnan ko`rinedi ko`mekshi morfemalard²x²meti boy²nsha grammatikal² morfemalar ha`m grammatikal<sup>2</sup> emes morfemalar dep bo`lemiz.

Grammatikal² morfemalar so`zlerge qos<sup>2</sup> q<sup>2</sup> olard<sup>2</sup>n` baylan²aw²na, grammatikal² ma`nisine ta`sir etedi. Qaraqalpaq tilindegi betlik, seplik, tapt²n, ko`plik jalg`awlar² ha`m forma jasawsh² morfemalar us²q²an kiredi.

So'z o'zgertiwshi morfemalarg'a tartın jalg'awlar?(-ın,-im,-m, -ın'ız, -in'iz, -mız, -miz, -ı, -i, -sı, -si) ko'plik jalg'awlar?(-lar, -ler), betlik jalg'awlar?(-man, -men, -mız, -miz, -san', -sen', -sız, -siz), seplik jalg'awlar?(-nın', -nin', -g'a, -ge, -da, -de, -nan, -nen, -da, -de) kiredi.

Forma jasawsh?morfemalarg'a atlıqtın' sub'ektiv baha beriwshi formalar?(-shı, -shik, -sha, -she, -shik, -jap, -y, -pan), kelbetlik ha'm pa'wishtin' da'peje formalar?(-paq, -pek, -law, -lew, -g'ıh, -gish, -g'ıy), xızmet at'feyili, kelbetlik feyil ha'm hal feyillerdin' formalar?(-g'an, -gen, -ip, -ın, -iw, -maq, -mek ha'm t.b) jatad?

So'z jasawsh? morfemalar grammatikalı emes morfemalar dep esaplanad? Sebebi olar so'zdin' grammatikalı ma'nisine emes, al leksikalı ma'nisine ta'sip etedi. qaraqalpaq tilinde atlıqlardın' (-shı, -shi, -shı, -shilik ha'm t.b.), kelbetliklerdin' (-lı, -li, -sız, -siz, biy, -pa), pa'wishlerdin' (-sha, -she, -lay, -ley), feyillerdin' (-la, -le, -las, -les) so'z jasawsh?morfemalar?bar.

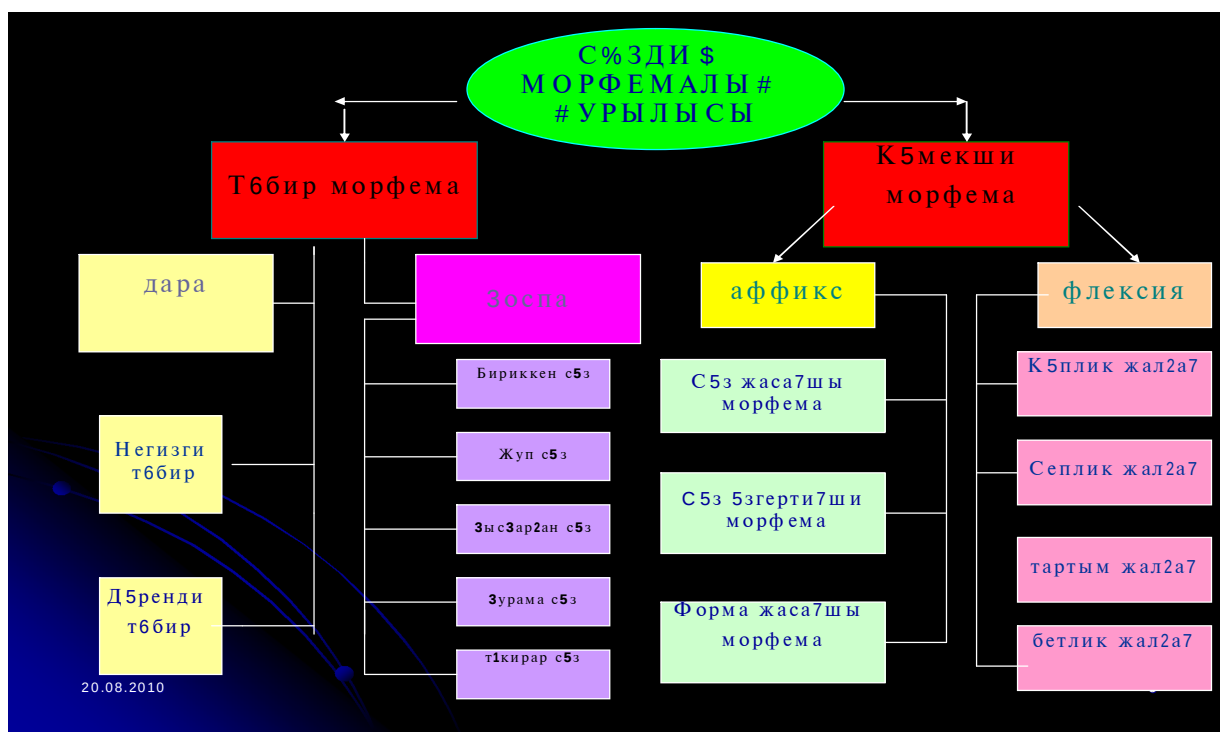
Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi morfemalar jan'a so'z yamasa forma jasawdag'?uqılıg'ına qaray o'nimli morfemalar ha'm o'nimsiz morfemalar bolı ta bo'linedi.

Tilde belgili so'zler toparın jasawsh?yamasa so'zdin' grammatikalı formaların jasawda ken'nen qollanılaturın ha'm ko'plegen so'zlerge jalg'ana беретуг'ın morfemalar **o'nimli morfemalar** dep atalad? Mızal? atlıq jasawsh?-shı, -lik, -shi, -lı, -lik kelbetlik jasawsh?-lı, -li, -sız, -siz, -day, -dey, feyil jasawsh?-la, -le morfemalar?bunın' ayqın mızal?bolad?

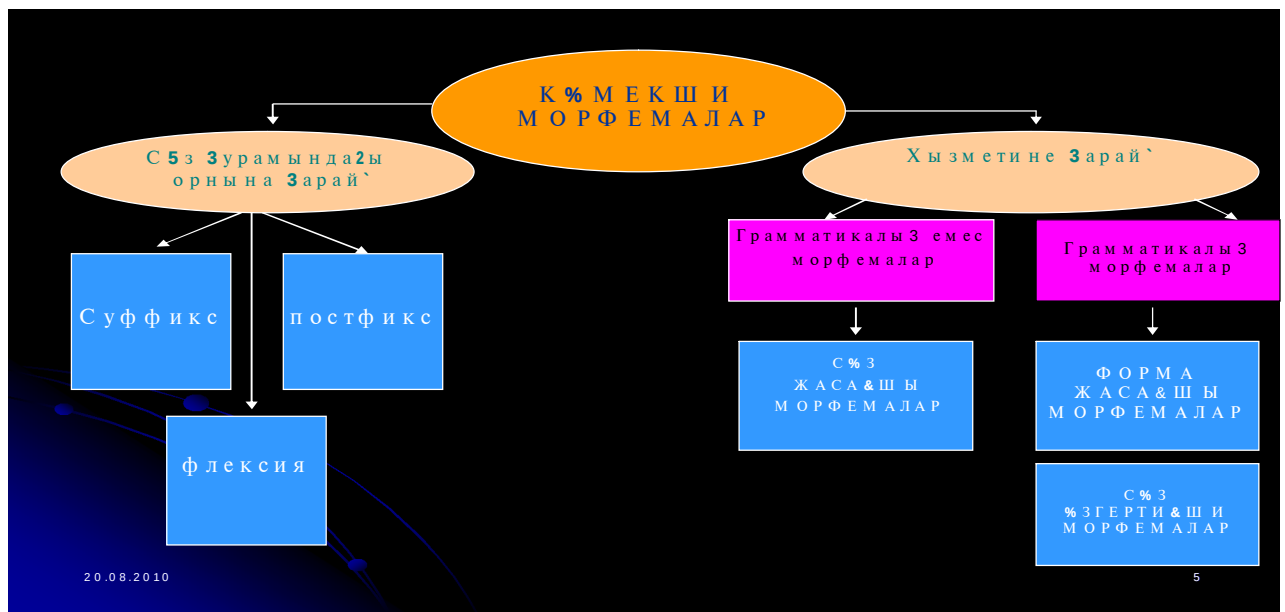
Bir so'zge yamasa ju'da' az mug'dapdag'?so'zler toparına jalg'anaturın morfemalar **o'nimsiz morfemalar** dep atalad? Mızal? awıl, jıl, daw, ene.

2-qosımsha

№2 slayd

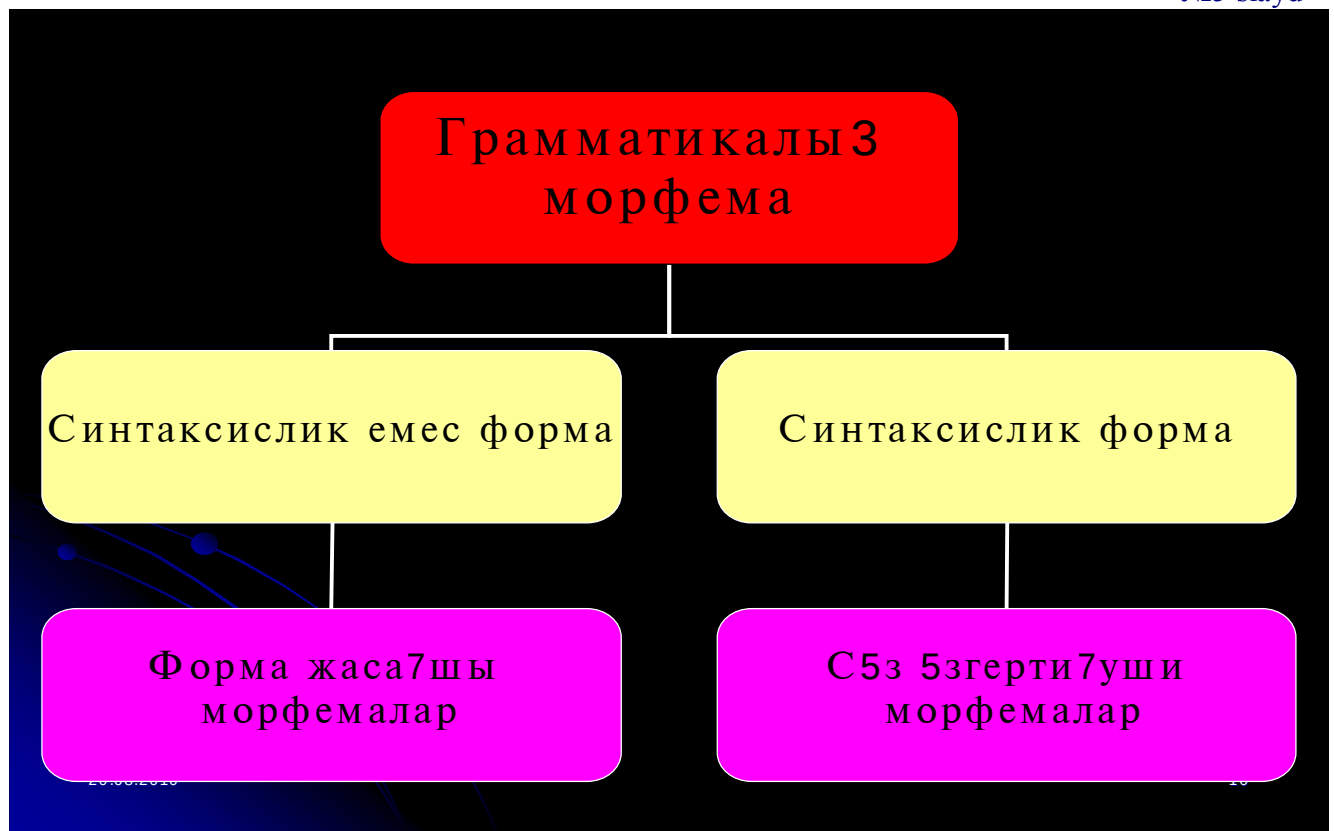

№3 slayd

№4 slayd

№5 slayd

3-tema: Soʻz jasaw usullar?

1.1. Lektsiya sabagʻin oqʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqʻiw sabagʻin formas?	Vizual
Lektsiya sabagʻin jobas?	1. Soʻz jasaw usillariʻ 2. Affiksatsiya usiliʻ 3. Soʻz qosiliʻw usili 4. Soʻz qosiliw haʻm affiksatsiya usiʻli 5. Leksika-semantikaliq usil 6. Leksika-sintaksislik usil
Oqʻw sabagʻin maqseti: Soʻz jasaw usillari, oninʻ turleri haqqida bilim beriw, tolʻq informatsiyan? oʻz betinshe uʻyreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻawd? qaʻliplestiriw	
Oqʻwshin wazʻypalar? • Tema jobas? boyʻnsha tolʻq magʻlʻwmat beriw; • Soʻz jasaw usillari haʻm onʻn turleri haqqida magʻlʻwmat beriw; • Temagʻatilisli bolgʻan ilimiy miynetler menen tanʻstʻw; • Qaraqalpaq tilindegi tiykargʻi soʻz jasaw usillari esaplangʻan affiksatsiya, soʻz qosiliw, soʻz qosiliw haʻm affiksatsiya, leksika-semantikaliq haʻm leksika-sintaksislik usillar haqqida magʻlumat beriw	Oqʻw iskerliginin naʻtijeleri: Student: • Soʻz jasaliw tarawʻin mazmunʻn uʻyrenedi; • tarawgʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi, olardʻn maʻninin bilip aladʻ; • ilimiy magʻlʻwmatlardʻ terenʻnen uʻyrenedi; • soʻz jasaw usillarin ajʻtaʻwd? haʻm tallawd? uʻyrenedi; • kishi toparlarda jumʻs islewdi uʻyrenedi • Oʻz betinshe uʻyrenedi.
Oqʻw usʻhaʻm texnikas?	«Aqʻy huʻjim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumʻs»
Oqʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Jaʻrdemshi qurallar: doskalar, videoproektor, kompʻyuter, flipchart, pinvord doskas?. Koʻrinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Jaʻmaʻaʻt, topar haʻm juplasʻp birge islesiw
Oqʻw jagʻdaylar?	Texnikalʻq qurallar menen taʻmiyinlengen auditoriya

**Lektsiya sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(3-lektsiya)**

Basq`shla r, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`wsh?	Student
1-basq`sh Kirisw (10 minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli.	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?
2- basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`rw (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`rwg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi <b>(1-qos`msha): 1. So`z jasaw usillari degenimiz ne? 2. So`z jasaw usillarinin` qanday turleri bar? 3. Affiksatsiya usili degenimiz ne? 4. So`z qosili`w usili degenimiz ne? 5. So`z qosiliw ha`m affiksatsiya usi`li degenimiz 6. Leksika-semantikaliq usil degenimiz ne? 7. Leksika-sintaksislik usil degenimiz ne? Bul sorawlarg`a juwap al`w ush`n «Blits-soraw» tayarlan`p studentlerge tarqat`lad?</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(2-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2,3 slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad ha`m jazd`f`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`f`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi sorald? 2.3. № 2,3 slaydlard`n mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n mazmun`n tu`sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Teman`n a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4- basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz sorald? soraw s`yaql? jaz`f`p al`n`p, son` studentlerden oq`wsh`n`n o`zi tan`lap sorald? Juwmaq jasald?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad? ( №3 qos`msha).	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

Vizual materiallar

1-слайд

Tildegil do`rendi so`zler qalay bolsa solay emes, al olard`n` jasal`w`nda belgili n`zaml`l`qlar bar. Olar belgili bir so`z jasaw us`llar`n`n` ja`gdeminde jasalad? So`z jasaw us`llar? bir-birinen formas?, mazmun? do`rendi so`zlerdi jasaw uq`pl`l`g`n`ha qaray pag`l`q q`lad?

Son`g`? da`wirde sh`qqan ilimiy grammatikada bul ma`sele haqq`nda ayt`la kelip to`mendegidey so`z jasaw us`llar`n`n` bar ekeni ko`psetilgen:

1. Morfemaliq us`l. Demek, bul us`lda morfemalar basl`x`met atqarad? On`n` 2 tu`ri bar: 1) Affiksatsiya. Bunda so`z jasawsh`affiksler tu`bir ha`m tiykarlarg`a qos`l`p do`rendi so`zlerdi jasayd? Affiksatsiya us`l`n`n` suffiksatsiya ha`m postfiksatsiya s`yaql` eki tu`ri bar.

1) Affiksatsiya us`l? arqal? atl`q, kelbetlik, pa`wish ha`m feyiller, al postfiksatsiya us`l? arqal? kelbetlik ha`m pa`wishler jasal`w mu`mkinshiligine iye.

2). So`z qos`l`w us`l? Eki ha`m onnan da agt`q so`zlerdin` bir-birine qos`l`w? arqal? do`rendi so`zlerdin` ayg`l`sha bir tu`ri - qospa so`zler jasalad? qospa so`z degende eki ha`m onnan da agt`q so`zlerden tur`p, ul`wma bir ma`ni an`latatug`n` do`rendi so`z tu`siniledi.

2-слайд

Qospa so`zler uzaq da`wirler dawam`nda eki so`zdin` turaql` tu`rde qos`l`w`n` du`ziledi, olard` bir-birinen aj`rat`l`wg`a yamasa o`z ara or`n almasl`l`wg`a bolmayd? Qospa so`zler ma`nisi boy`nsha jay so`zge, formas? boy`nsha erkin ha`m fgazeologiyal`q so`z dizbeklerine usas bolad?

Qurama so`zler: ayaq kiyim, suw j`lan, ko`z a`ynek, bir qa`lipte, hesh na`gse, o`zine keliw, is taslaw t.b.

Jup so`zler. Jup so`zler ko`binese eki, geyde u`sh so`zdin` dizbekleniwinen du`zilip, ul`wmal`q, j`ynaqlaw ma`nilerin an`latad? Jup so`zler arqal? jan`a formadag`? so`z jasalad? Antonimler, sinonimler, korrelyativ so`zler juplasad? bet-aw`l, ju`rek-baw`l.

3). Soʻz qosilʻw haʻm affiksatsiya. (morfologiya-sintaksislik usʻl). Besjʻllʻq, uʻshmuʻyeshlik, bir haʻptelik, bir tuʻpli, koʻp balalʻ? bes juldʻzlʻt.b.

4). Abbgeviatsiya (usechenie, kontpaktura) vojatʻy, patsiya, zam, mag, stsika, fizga, sonday-aq adam atlarʻn qʻzqagtʻp aytʻw: Maʻke, Take, Saʻke t.b.

1. Leksika-semantikalʻq usʻl.

Bul usʻl arqalʻ? soʻz oʻzininʻ morfemalʻq quramʻn oʻzgertpesten-aq basqa soʻz shaqabʻna oʻtip ketedi. Til biliminde bul usʻl di tʻranspozitsiya dep te ataydʻ? qara, koʻk t.b.

Soʻz leksika-semantikalʻq usʻl menen qaysʻ? soʻz shaqabʻna oʻtse sol soʻz shaqabʻnʻn soʻz oʻzgertiʻwshi affikslerin qabʻlaydʻ? Mʻzalʻ? koʻk.

Qaraqalpaq tilinde basqa soʻzler atlʻqqa, kelbetlikke, gaʻwishke, almasʻqqa oʻtedi.

Basqa soʻz shaqaplarʻnʻn atlʻqqa oʻtiʻwi substantivatsiya dep ataladʻ? Koʻbinese, kelbetlik haʻm kelbetlik feyiller substantivlesedi (zatlasadʻ? atlʻqlasadʻ?).

Bul pikirdi qʻzqa obpazlʻ? etip beriw ushʻn payda bolʻan.

Kelbetliktinʻ atlʻqqa tolʻq oʻtiʻwi uzualʻ yamasa leksikalʻq substantivlesiw dep ataladʻ? Mʻzalʻ? gʻaggʻ? soqʻʻ, saqaw t.b. Al tolʻq emes oʻtiʻwi okkazionalʻ yamasa sintaksislik substantivleniw dep ataladʻ? qara, koʻk, aq t.b. Bunday soʻzlerdi xamelon soʻzler dep ataydʻ? (Peshkovskiy Toʻmendegi jagʻdayda substantivlesedi: 1) teksttinʻ aldʻnʻ gʻʻ? jagʻʻnda belgili bolsa 2) Aldʻnda anʻqlawʻzh bolsa qaraqalpaq tilinde sanlʻq haʻm gaʻwishlerde substantivlesedi: Egtenʻnen qalma.

Basqa soʻzlerdinʻ kelbetlikke oʻtiʻwi adʻektivatsiya dep ataladʻ? Kelbetlikke kelbetlik feyiller, feyiller oʻtedi. Maʻselen, qaynagʻan ʻzsʻ? (kelbetlik feyil), qaynagʻan ʻzsʻ? (kelbetlik). Ayʻgʻm soʻzler geyde almasʻqqa da oʻtedi. Bunday qubʻʻz pronominalizatsiya dep ataladʻ? Birew (jaʻmlew sanlʻgʻʻ) - Birew (aʻllekim maʻnisinde almasʻq), zat joq («hesh naʻgse» maʻnisinde almasʻq).

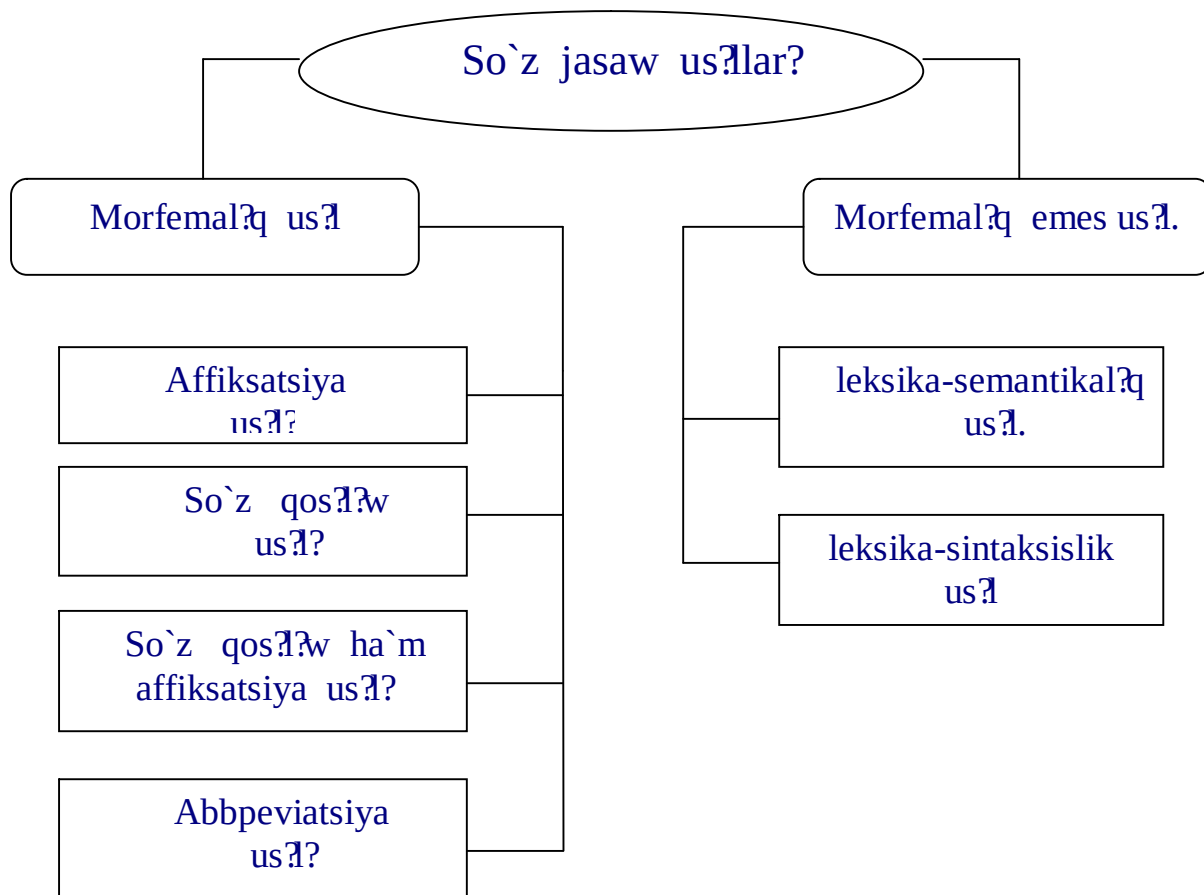
Geypara soʻzlerdin` pa`wishke o`tiw qubʻlʻs: da qaraqalpaq tilinde ken` orʻn algʻan. Ol adverbializatsiya dep atalad? aqsham (atlʻq) - aqsham (ga`wish), birden (sanʻq) - birden (ga`wish).

Leksika-semantikalʻq usʻ menen geypara soʻzler ko`mekshi soʻzlerge de o`tip ketedi. Bul pgoťsess deleksikalizatsiya dep atalad? Sebebi, ko`ge, qaray, boylar, ha`m t.b. soʻzler ma`nili bolgʻan? menen ayʻʻm jag`daylarda ko`mekshi soʻzlerge de o`tip otʻad?

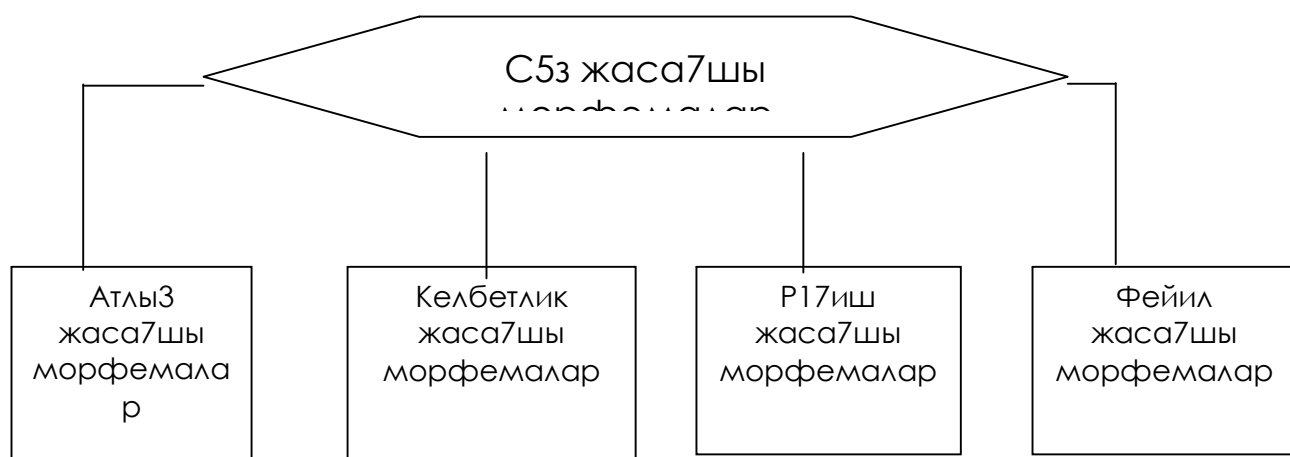
Geyde ayʻʻm soʻz dizbekleri bir soʻz sʻpatʻnda belgili bir ma`niske iye bolad? ha`m bir tu`sinikti an`latad? Bunday dizbekler ma`lim soʻz benen ko`mekshi soʻz, erkin soʻz dizbegi, fpazeologiyalʻq soʻz dizbegi ha`tte ayʻʻm ga`pler de bolʻw?mu`mkin.

Soʻz dizbeginin` usʻayʻnsha bir soʻz ma`nisine iye bolʻw?leksika-sintaksislik usʻ yamasa leksikalizatsiya dep atalad? ko`gse-qʻzap, shu`y taslamaq, opamasam o`lgeymen.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi ko`plegen jer-suw atamalar? adam atlar? leksika-sintaksislik usʻ arqal? jasalgʻan: Qʻketken, Ulbosʻn, Du`ldu`l atlagʻan ha`m t.b.

qe-keste

4-tema: So`z shaqaplarini` jasalaw? Atliqtin` jasalaw?

1.1. Lektsiya sabag`in oq`aw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oq`aw sabag`ini` formas?	Vizual
Lektsiya sabag`ini` jobas?	1. So`z shaqaplarini` jasalaw. 2. Atliqtin` affiksatsiya, so`z qos`aw, so`z qos`aw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya us`llar? arqal?jasalaw?</li> <li>3. Atliqtin` leksika-semantikal`q, leksika-sintaksislik us`llar?arqal?jasalaw?
Oq`aw sabag`ini` maqseti:</b> So`z shaqablarinin` jasaliwi`, atliqtin` affiksatsiya, so`z qos`aw, so`z qos`aw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya, leksika-semantikal`q, leksika-sintaksislik us`llar? arqal?jasalaw?us`llar?arqal?jasalawin tusindiriw.	
Oq`awshini` waz`ypalar?</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Tema jobas? boy`nsha tol`q mag`l`wmat beriw;</li> <li>• So`z jasaw usillarinin` turlerin tusindiriw</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • atliqtin` affiksatsiya, so`z qos`aw, so`z qos`aw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya, leksika-semantikal`q, leksika-sintaksislik us`llar? arqal? jasalaw? us`llar? arqal? jasalawin tusindiriw.</li> <li>• Substantivatsiya, adektivatsiya, advervalizatsiya, pronominalizatsiya, deleksikalizatsiya tusiniklari menen tan`st`w;	Oq`aw iskerliginin` na`tiyjeleri:</b> <p>Student:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• morfemika tarawini` mazmunin` u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olardini` ma`nisi bilip alad`;</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • atliqtin` affiksatsiya, so`z qos`aw, so`z qos`aw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya, leksika-semantikal`q, leksika-sintaksislik us`llar?arqal? jasalaw?us`llar?arqal?jasalawin ha`m tallawd` u`yrenedi; • kishi toparlarda jum` islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`aw us`l?ha`m texnikas?	«Aq`ay hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`aw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`aw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar?. Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinword doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`aw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`aw jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

Basq`shla r, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi.	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`r`w (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi (1, 2-qos`msha</b>):</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (<b>2-qos`msha №1,2,3,4,5 slayd). 2.3. №7 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`r`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`r`lad?.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1,2,3,4,5 slayd penen tan`sp, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?.</p> <p><b>2.3.</b> № 7 slaydt`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n` mazmun`n tu`sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`r`lad?.	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`l`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`p al`p, son` studentlerden oq`r`wsh`n`n` o`zi tan`lap soralad?. Juwmaq jasalad?. 4.2. Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad?.	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?.

ATLIQTIN` JASALIWI

QOSIMTALAR ARQALI
JASALADI:

Do`rendi atlqlar

Tubir
so`z

+

atlq
jasawsh?
qos`mta

balq + sh? = balqsh?

qatla + ma = qatlama

o`n + im = o`nim

ATLIQLARDIN QOSILIWI
ARQALI JASALADI:

qospa atlq

birikken atlq
atqulaqq`sqarg`an atlq
AQSh, O`zRqurama atlq
No`kis qalasijup atlq
el-xalq

ATLIQ JASAWSHI QOSIMTALAR

-Sh?, -shi: etik-shi, saw`h-sh?

-lq, -lik: tog`ay-lq,

-shlq, -shilik: ko`p-shilik, oq`w-shlq

-ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be: bo`l-me, taps`r-ma

-g?, -gi, -q?, -ki: su`r-gi, jar-g`?

-`m, -im, -m: bil-im, ora-m

-aq, -ek, -k: or-aq, qon-aq, gu`re-k

-`s, -is, -s: ayt-`s, ko`rin-is

-`sh, -ish: o`tin-ish, quwan-`sh

-kesh: sal?-kesh, arba-kesh

-paz: bilim-paz, as-paz

-das: jol-das, qur-das

-xana: as-xana, kitap-xana

-shq, -shik, -shek: oy`h-shq, bo`l-shek,

-`h, -in: jaw-`h, tu`y-in, tiy-in

212-sh 1n1 217 d1 4 sh 1 rti`
 kitapta berilgen atli3 jasa7 sh1
 3osimtalar ar3ali d5 rendi atli3lar jasa 4

Atawʃsh soʻzlerden jasal2an atliqlar:	Feyil soʻzlerden jasal2an atliqlar:
: lgi` Oyın + sh1	Tut + 3ish

ATLIQ JASAWSHI QOSIMTALAR

-lʃq			-kesh		
-ger			-ʃq,		
-ma			-xor		
-kesh			-ʒ		
-ek			-ʒn		
-aq			-ba		
-q?			-ʒm		
-sh?			-shi		
-in			-shʃq		

Sh 1 rti`

T 5 mende berilgen t 6 bir s 5 zlerge atlı3
jasa7 shı 3osımtalardı jal2 ap d 5 rendi atlı3
jasa 4

Ja7 ın, as, g 6 z, miynet, tap, tik, su7, sını3,
jol, j 6 7 eri, ba3 sı, 3 ıyın, arzan, mol, jo3,
dala, sh 5 p, a 2 a, bala, ash, xan, 8 ayt,
yurist, ja7 ız, bir, on, tez, sha33 an, 5 zbek,
shay, shıpa, pal, ba 2, d 1 r7 aza, lala, 3 ul3,
g 6 l, 1 dep, mir 1 t, adam, sha8, 3 uda, jar,
jilit, s 6 z, b 5 l, shı2 ar, jum, sha3, 5 kin,
κ 5 sh, 3 a3, bat, sır, jalın, t 5 se, or, 3 ayra,
ele, tırna, kes, je 4, tut, tut, 3 ır, ja7,
tile, ota, boran, t 6 y, 3 ash, s 6 r, uyt, κ 6 l

Qospa atlı3tı4 t 6 rleri

Birikken

atlı3

At3ula3
belbe7
shashba7
ay2aba2ar

Qurama

atlı3

saba3 kestesi
κ 5 z 1 ynek
! jiniyaz shayır
Ernazar alak 5 z
modal s 5 z
Orta Aziya

Jup atlı3

ar-namıs
ata-ana
nan-pan
mayda-sh 6 yde
g 1 p-s 5 z
el-xalı3

Qıs3ar2an

atlı3

AQSh
BMSH
%zR
QR
KamAZ
PXAJ
medkolledj

5-Kelbetliktin` jasalaw?

1.1. Lektsiya sabag`in oqıtaw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqıw sabag`ın forması	Vizual
Lektsiya sabag`ın jobas?	1.Kelbetliktin` affiksatsiya usıl arqal` jasalaw? 2. So`z qosıw usıl arqal` jasalaw? 3.Leksika-semantikalıq usıl arqal` jasalaw? (adektivatsiya).
Oqıw sabag`ın maqseti:</b> Kelbetliktin`affiksatsiya, so`z qosılıw ha`m leksika-semantikalıq sili haqqında bilim beriw, tolıq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqılawd? qalplestiriw.	
Oqıwshın wazıypaları: •Tema jobas? boyınsha tolıq mag`lumat beriw;</li> <li>•Kelbetliktin` affiksatsiya, so`z qosıw, so`z qosıw ha`m affiksatsiya,leksika-semantikalıq usillari haqqında mag`lumat beriw; •Qospa kelbetlikler: sostavli,jup,takrar,birikken kelbetlikler haqqında tusinik beriw. •Kelbetliktin`adektivatsiya yag`ni leksika-semantikalıq usili haqqında mag`lumat beriw.	Oqıw iskerliginin` na`tiyeleri: Student: •Kelbetliktin` affiksatsiya, so`z qosıw, so`z qosıw ha`m affiksatsiya,leksika-semantikalıq usillari haqqında mag`lumat aladi;</li> <li>•temag`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olardın ma`nisin bilip aladı; • ilimiy mag`lumatlard?teren`nen u`yrenedi;</li> <li>•Qospa kelbetlikler: sostavli,jup,takrar,birikken kelbetliklerdi ha`m adektivatsiya usili menen jasalg`an so`zlerdi uyrenedi; • kishi toparlarda jumıs islewdi u`yrenedi</li> <li>•O`z betinshe u`yrenedi.
Oqıw usıl ha`m texnikas?	«Aqıy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumıs»
Oqıw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlıq, oqıw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqıw forması	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasıp birge islesiw
Oqıw jag`daylar?	Texnikalıq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag'ini texnologiyaliq kartas?

Basqishlar, waqat	Iskerliktin mazmun?	
	Oqilwsh?	Student
1-basqish Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, onan maqseti, oqilw sabag'ini ku'tilip atig'an na'tiyjeler aytap o'tiledi. 1.2. O'tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin o'zlerine isletiledi.	1.1. Tn'layd?, jazap alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basqish. Bilimlerdi aktuallastirw (20 minut)	2.1. Studentlerdin bilimin aktuallastirwga itibarli qaratilw, bilim da'rejelerin anqilaw ushin «aqilw hu'jim» arqalw sorawlar beriledi (1, 2-qosimsha): 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalw ko'rsetilip, tu'sindiriledi. (2-qosimsha №1,2,3,4,5 slayd). 2.3. №7 slayd ko'rsetilip, tu'sindiriledi. Kursta u'yreniletug'ni temalar menen tanstirildadi? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko'rsetkishleri menen tanstirildadha'm jazdirildadi? Tiykarg' ha'm qosimsha a'debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u'yreniw dawaminda studentlerge qoyilatug'ni talaplar menen tanstirildadi?	2.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 2.2. №1,2,3,4,5 slayd penen tanstirildadi, mazmunni tu'sinedi, tu'sinigi soralad? 2.3. № 7 slaydtni mazmun? menen tanstirildadi? bahalaw ko'rsetkishlerin jazap alad?
3-basqish Mag'lawmat beriwshi basqish? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boyinsha izbe-iz bayanlanad?, ko'rsetpe materiallar paydalanilap, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurstni mazmunni tu'sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o'tip baslamastan aldii qanday tu'sinikte ediniz? Ha'zir she?; Temanni a'hmiyetli ta'replerin jazap alawd? tapsirildadi?	3.1. Sxemalardi, ko'rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basqish. Juwmaqlawsh? basqish (15 minut)	4.1. Taxtag'a «Blits-soraw» szilap, og'an studentler menen birge neni u'yrenenimiz soralap soraw szaylap jazilap alilap, son studentlerden oqilwshin o'zi tanlap soralad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha'r bir ma'sele boyinsha o'z waqtinda qatar tartip penen o'z betinshe izleniwi ushin tapsirmalar berilip bariladi?	4.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 4.2. Tn'layd?, jazap alad?, tu'sinbegenin sorap alad?

Affiksatsiya usul kelbetlik jasawsh: affiksler. So`z qosilw usul jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Leksika-semantikalq usul menen jasalw. Ad`ektivatsiya.

Qaraqalpaq tilinde kelbetliklerdin` jasalw na affiksatsiya usul en` o`nimli usul kelbetlik jasawsh: affikslerdin` san da olardn` so`z jasaw ma`nileri de ken`. Olard`atawsh so`zlerden kelbetlik jasawsh: affiksler, feyilden kelbetlik jasawsh: affiksler dep 2 toparg`a bo`lip u`yreniwge bolad`.

Atawsh so`zler den kelbetlik jasaytug`n affiksler: -l? -li, -s2, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -g?, -gi, -q?, -ki, -shaq, -shek, -shik, -sh?, -shil, -l?, -lik, -shan`, -shen`, -paz, -go`y, -las, -les, -dag, -qag, -ker, -ger, -laq, -ko`p, biy, -pa, -?y, -iy, -? -i.

Soʻz qosqiw usʻ menen jasalgʻan qurama kelbetlikleg qurʻʻ boyʻsha toʻmendegishe:

- 1) Eki komponenti de sapalʻ kelbetlikleu: koʻk ala, qara torʻ aq boz.
- 2) Eki komponenti de atlʻ: hawa renʻ, tike saqal.
- 3) Birinshi komponenti kelbetlik, ekinshi komponenti atlʻ: aq koʻkirek, kishi peyil, aq shash.
- 4) Birinshi komponenti atlʻ ya kelbetlik, ya raʻwish, ekinshisi -ar, -er, -r, -mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes formalʻkelbetlik feyil: is jaqpas, kesh piser.
- 5) Birinshi komponenti 3-bet tartimlangʻan atlʻ, ekinshi komponent kelbetlik, raʻwish yamasa bag, joq soʻzler i: juʻzi qara, manʻlayʻqara, basʻbos.
- 6) Soʻz qosqiw haʻm affiksatsiya usʻmenen jasalgʻan kelbetliklerdinʻ koʻpshiligi -lʻ -li, -lʻ, -lik affiksleri jaʻrdeminde jasaladʻ qara saqallʻ ala koʻzli, uzʻn boylʻ

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklerdinʻ leksika-semantikalʻq usʻl menen jasalʻwʻ adʻektivatsiya dep ataladʻ. Bul qubʻʻ oʻnimli emes. Kelbetlikke -gʻan, -gen, -qan, -ken formasʻ kelbetlik feyillerge oʻtedi, sebebi olar maʻnisi haʻm sintaksislik xʻzmeti jagʻʻan kelbetlikke jaqʻ: kelisken, qatqan, aynʻmagʻan.

Ayriʻm kontekstlerde atawʻʻh feyil, hal feyilininʻ haʻm feyildinʻ betlik formalagʻ kelbetlikke oʻtedi: koʻ tere, shan-shaʻwket, daʻstuʻr quwʻʻpa, oʻzin koʻrmedik.

6-tema: Feyildin` jasalaw?

1.1. Lektsiya sabag`in oqıtaw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqıw sabag`ın formas?	Vizual
Lektsiya sabag`ın jobas?	1. Feyildin` affiksatsiya usıl arqalı jasalaw.</li> <li>2. So`z qosıw usıl arqalı jasalaw? Qospa feyiller. 3. Feyildin` analitikalıq forması? Ko`mekshi feyiller.
Oqıw sabag`ın maqseti:</b> Feyildin` affiksatsiya usıl arqalı, so`z qosıw usıl arqalı jasaliwin, qospa feyiller, feyildin` analitikalıq forması ko`mekshi feyiller haqqında bilim beriw, tolıq informatsiyanı o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqılawd? qalıplestiriw	
Oqıwshın wazıypaları: • Tema jobas? boyınsha tolıq mag`lwmnat beriw;</li> <li>• Feyildin` jasaliw usillari haqqında mag`lwmnat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tanıtıw; • Feyildin` affiksatsiya usili menen jasaliwin, feyil jasawshi affikslerdin` turlerin uyretiw. • Feyildin` so`z qosiliw usili menen jasaliwin, atawish tiykarlıq qospa feyillerdi ha`m feyildin` intensiv formaların uyretiw.	Oqıw iskerliginin` na`tiyeleri: Student: • Feyildin` jasaliw usillarin u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olardın` ma`nisin bilip aladı; • ilimiy mag`lwmnatlard? teren`nen u`yrenedi;</li> <li>• Feyil jasawshi affikslerdin` turlerin u`yrenedi;</li> <li>• Qospa feyildin` tu`rlerin tu`sinedi • kishi toparlarda jumıs islewdi u`yrenedi</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oqıw usıl ha`m texnikas?	«Aqıy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumıs»
Oqıw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlıq, oqıw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqıw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasıp birge islesiw
Oqıw jag`daylar?	Texnikalıq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`rwsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd? jaz`p alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`rw (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallast`rw`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (3-qos`msha №1 slayd).</p> <p><b>2.3.</b> № 2 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad? Tiyyarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`s`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi sorald? 2.3. № 2 slaydd`n` mazmun? menen tan`sad? bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad? ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n` mazmun`n tu`sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz sorald? soraw s`yaql? jaz`f`p al`f`p, son` studentlerden oq`f`wsh`n`n` o`zi tan`lap sorald? Juwmaq jasald?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd? jaz`p alad? tu`sinbegenin sorap alad?

Vizual materiallar

1-laid

Feyil og`ada u`lken so`z shaqab? Ol qapaqalpaq tilinde tiykar`an
2 us` menen jasal`w mu`mkinshiligine iye:

1. Affiksatsiya us`?
2. So`z qos`w us`?

2slaid

Feyillerden feyil jasawsh` affiksler: *-la//le, -ta//te, -a/-e, -na//ne, -qa//ke, -g`a//ge, -sa//se, -san//sen, -s`/-si, -s`n//sin, -sh`/-shi, -q`/-ki, -q`n//ki, -g`/-gi, -`a//ire, -ay//ey, -`ay//irey, -b`/-bi, -b`n//biy, -p`n//piy, -g`ala.* M`sal? bu`kle, sabala, julq`a, qamala t.b. Q`nta, q`sta t.b. juta, qura, s`a t.b. j`na, awna t.b. qozg`a, esirke t.b. tepse, qaqasa t.b. bilgensip, ko`rmegensip, bass`n, su`ysin, q`sh? julq? shash`a, qatay, tu`ksirey, baq`ay, jamp`y, j`b`y, sorg`ala, qorg`ala. Almas`qlardan -s`n/-sin: mensin, o`zimsin.

Soʻz qosqaw? ush? arqal? qospa feyiller jasalad?. Qospa feyil dep eki soʻzdin` atap aytqanda eki feyildin` yamasa feyilden basqa soʻzlerge feyil soʻz qosqap, bip pu`tin leksikalq ma`ni an`latw`n tu`sinemiz. Ma`selen, sa`lem beriw, xabar etiw.

Bunda atlq+feyil qosqap, sa`lemlesiw, xabarlaw s`yaql? bir ma`ni an`latp tur. Al kirip sh`g`w, qaytp keliw eki feyil soʻzdin` qosqaw`nan jasalg`an. Olarda da bir is-ha`reket ma`nisi an`latad? Olar ga`pte bip ga`p ag`zas?bolad? Qa`legen eki feyilden qospa feyil jasalmayd? Eki feyil de ma`nili bolsa qospa feyil jasalad? Al birewi tiykarg`? ekinshisi ko`mekshi bolg`an feyiller feyillerdin` analitikalq formas?dep atalad? Qospa feyillerdin` u`sh tu`ri bar:

- 1) Ataw`sh tiykarl? qospa feyiller
- 2) Feyil tiykarl? qospa feyiller
- 3) Analitikalq formal? feyiller

**Ataw`sh tiykarl? qospa feyiller** feyilden basqa soʻz shaqaplar`na et (q`), al, ber, sal, bol, qoy, qop, qal, basla, jet t.b. ko`mekshi feyillerdin` qosqaw? arqal? jasalad?

Sunday-aq qapaqalpaq tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tu`s, bol, bar, ur, shek, j`q, et, de ko`mekshi feyilleri de ataw`sh soʻzler menen qosqap qospa feyillerdi jasad? er jetiw, ko`z taslaw, qosq aty`w, g`apg`z ayt`w, bos keliw, eske tu`siw, d`qqat bo`liw, qon` bas`w, azap shegiw, qars? sh`g`w, jolg`a sh`g`w, dawam etiw, maqul depti, yaqsh? depti t.b.

Ma`nili eki feyildin` qos`w`nan feyil tiykarl`qospa feyiller jasalad? M`sal? Sat`p al`w, al`p sat`w, al`p keliw, tart`p al`w t.b.

Bunda eki feyildin` qos`w`nan bir leksikal`q ma`nidegi is-ha`reket bildiriledi.

**Feyil tiykarl`qospa feyil** qur`w`ndag`?eki s`h`arda birdey x`zmet atqarad? Biraq ay`w`n ilimpazlar on`h` ekinshi s`h`ap`h` tiykarg`?feyl dep qarayd? Ha`zirgi qapaqalpaq tilinde feyil tiykarl`qospa feyillerdin` jasal`w`nda ekinshi s`h`ar bol`p, to`mendegi feyiller qatnasad? al, ber, bar, kel, ket, sh`q, jat, tur, ot`q, qoy, jiber, tasla, ot, qayt.

Analitikal`q us`l menen jasalg`an qospa feyillerdin` birinshi s`h`ar?ataw`sh so`zden de, feyil so`zden de bolad? Al ekinshi s`h`ar?tek feyilden bolad? Feyildin` analitikal`q formas?taza so`z jasaw emes.

Feyildin` analitikal`q formas`h` u`yreniwde on`h` ekinshi s`h`ar? x`zmetinde kelgen ko`mekshi feyillerge toqtaw za`ru`r. qapaqalpaq tilinde ko`mekshi feyil x`zmetinde basla, bol, ot`q, tur, ju`r, jat`q (ot`q), bap, kel, al, ber, qoy, ko`p, tasla, sal, sh`q, tu`s, jet, ko`p, qara, baq, ja`ne, qash, qayt, ot, tart, ur, tap, et, jazla, de so`zleri keledi.

Bul feyillerdin` ko`pshiligi tiykarg`? feyillerge dizbeklesip ko`mekshi feyil x`zmetinde de, sonday-aq o`z ald`ha dara ma`nili feyil x`zmetinde de keledi. Ma`selen, Ol keshe bold? Ol oq`p bold? Ko`mekshi feyiller ko`binese -`p/-ip, -p formal`hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

7-tema: Ra`wishtin` jasal`w?

1.1. Lektsiya sabag`in oq`w texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oq`w sabag`n` formas?	Vizual
Lektsiya sabag`n` jobas?	1. Ra`wishtin affiksatsiya us`arqal? jasal`w?</p> <p>2. So`z qos`w us`arqal? jasal`w?</p> <p>Birikken, jup, ta`kirar, qurama ra`wish.</p> <p>3. Leksika-semantikal` us` arqal? jasal`w? (adverbializatsiya)
Oq`w sabag`n` maqseti:</b> Ra`wishtin affiksatsiya us` arqal? jasal`w, so`z qos`w us` arqal? jasal`w, birikken jup, ta`kirar, qurama ra`wish, leksika-semantikal` us` arqal? jasal`w? (adverbializatsiya) haqq`da bilim beriw, tol`q informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
Oq`wsh`n` waz`ypalar? • Tema jobas? boy`sha tol`q mag`l`wmat beriw; • ra`wishtin` jasaliw usillari haqq`da mag`l`wmat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • ra`wishtin` affiksatsiya usili menen jasaliwin, ra`wish jasawshi affikslerdin` turlerin uyreti. • ra`wishtin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi haqq`da mag`l`wmat beriw; • kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w	<p>Oq`w iskerliginin` na`tijeleri:</b></p> <p>Student:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• ra`wishtin` jasaliw usillarin u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`ninin bilip alad`; • ilimiy mag`l`wmatlard` teren`nen u`yrenedi;</li> <li>• rawish jasawshi affikslerdin` turlerin u`yrenedi;</li> <li>• qospa ra`wish tu`rlerin tu`sinedi • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`ninin bilip alad`; • ilimiy mag`l`wmatlard` teren`nen u`yrenedi;</li> <li>• kishi toparlarda jum` islewdi u`yrenedi</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`w us`ha`m texnikas?	«Aq`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`w qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`w qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`w formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`w jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`rwsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd? jaz`p alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`rw (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallast`rw`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (3-qos`msha №1 slayd).</p> <p><b>2.3.</b> № 2 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad? Tiycarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`sp, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?</p> <p><b>2.3.</b> № 2 slaydd`n` mazmun? menen tan`sad? bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad? ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n` mazmun`n tu`sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`f`p al`n`p, son` studentlerden oq`f`wsh`n`n` o`zi tan`lap soralad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd? jaz`p alad? tu`sinbegenin sorap alad?

Ra`wish jasawsh? qanday affiksler bar?

**Ra`wish** basqa so`z shaqaplar^{na} qarag`anda bir qansha keyin payda bolg`an. Bun? derlik ko`pshilik tyurkologlar moy<sup>nl</sup>ayd? Ol basqa so`z shaqaplar^{nan} so`z jasal<sup>3w</sup> us<sup>1lar</sup>? boy<sup>ns</sup>ha da bir qatar o`zgesheliklerge iye. Ra`wishtin` qapaqalpaq tilinde o`zine ta`n so`z jasawsh?affiksleri bar.

Ra`wish jasawsh?—sha//—she, —lay//—ley, qari// —keri, —g`ar^{3l} —geri —³ⁿ//—in, —n, —pa ha`m —a affiksleri ha`zirgi qapaqalpaq tilinde ko`riniske ha`m seske eliklewish so`zlerden do`rendi ra`wishlerdi jasyad? qalsha, sharppa, sharta, tartpa.

Ra`wish so`z qos^{3w} us^{1?}menen qalay jasalad?

Ra`wishtin` so`z qos<sup>3w</sup> us<sup>1?</sup>menen jasal<sup>3w</sup>? qapaqalpaq tilinde o`nimli. Bul us¹ arqal? qapaqalpaq tilinde birikken, qurama, ta`kirar, jup ra`wishler jasalad?

Adverbializatsiya degen ne?

Qapaqalpaq tilinde basqa so`z shaqaplar<sup>nn</sup> ra`wishke o`tiwi bir qansha o`nimli. Ra`wishlerge ay<sup>3n</sup> atl<sup>3lar</sup>, ken`islik seplik formalar<sup>ndag`</sup>? ataw<sup>3hlar</sup>, geypara hal feyil formalar? o`tedi. M^{3al?} azlap, ko`plep, piyadalap, aylap, j<sup>3lap</sup>, keyinlep ha`m t.b. Mektep sabaql^{3lar}nda ra`wish jasawsh? —lap, —lep affiksi bar dep ko`rsetiledi. Lekin bul so`zlerdin` tiykarlar? piyadala, ayla, j^{3la}. Sonl^{3tan} leksika-semantikal³ us¹ menen jasalg`an ra`wishler dep o`tiw dur³.

Or³ⁿ sepligindegi waq^{3l3} ma`nidegi atl<sup>3lar</sup> ra`wishlik ma`nige iye bolad? ku`nde, j^{3da}, tu`ste, sa`skelikte ha`m t.b.

Tart³ⁿlang`an atl<sup>3lar</sup> or<sup>3n</sup>, sh<sup>3g`3</sup> sepligi formalar^{nda} ra`wishke o`tedi: jaslay^{3nda}, jas³ⁿnan, ald³ⁿnan.

ald, apt, u`st, s<sup>3t</sup> ha`m tag`<sup>3b</sup>. ataw<sup>3hlar</sup> or<sup>3n</sup> ha`m sh<sup>3g`3</sup> seplikleri formas<sup>nda</sup> ra`wishke o`tedi: ishten, artta,ald<sup>3nda</sup>, art<sup>3nda</sup> ha`m t.b.

Bas so`zi de ken`islik seplik formas^{nda} tur^{3p} ra`wishke o`tedi: Basta, bastan, ol, bul, sol, us^{3almas3lar?} ken`islik seplik formalar<sup>nda</sup> ra`wishke o`tedi: onda, bunda, sonda, us<sup>3nda</sup> ha`m t.b.

Ul^{3wma}, adverbializatsiya qub^{33?} bir qansha o`nimli.

Р 1 7 иш ти жасалы

Неосым талар арз алы жасалы

Д 5 ренди р1 7 иш лер

q. –ш а/ - ш е` 81 зирш е, 5 зим ш е, онш а, орыш а

w. –лай/ - лей` затлай, к5 клей, усывай, солгай

e. –лап/ - леп` алылап, к5 плеп, тонналап, узылап

г. бары, ш ы ы, оры сепли й Зыста, жда, тб сте,
уза33а

С5 злрди 3 осылы арз алы жасалы

Неоспа р1 7 иш лер

q. Бирк кен р1 7 иш` бираз, елеберин, биге5 ре,
бирталгай, бир5 тала, басп6 кил

w. Неурам а р1 7 иш` булжерде, 81 р к6 ни ана жерде,
сол7 азта, бир к6 ни бир сапары
8еш ж33а, тез к6 нде, к6 н ара,
к6 никеш е

e. Жуп р1 7 иш лер` ертели-кеш , 1 сте-1 сте,
бб гин-ерте4 , ара-тура,
анда-санда, аз-аздан

8-tema: Morfologiya. Grammatikalʻq maʻni. Grammatikalʻq maʻni
Grammatikalʻq kategoriya.

1.1. Lektsiya sabagʻin oqʻw texnologiyas?

Wagt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqʻw sabagʻin formas?	Vizual
Lektsiya sabagʻin jobas?	Morfologiya. 1. Grammatikalʻq forma haʻm maʻni, anʻlatʻw usʻllar? 2. Grammatikalʻq kategoriya. 3. Soʻz shaqaplar? Boʻliniw printsipleri.
Oqʻw sabagʻin maqseti: Grammatikalʻq forma haʻm maʻni, anʻlatʻw usʻllar, Grammatikalʻq kategoriya, Soʻz shaqaplari, morfologiyalʻq kategoriyalar haqqida bilim beriw, tolʻq informatsiyan? oʻz betinshe uʻyreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻlawd? qaʻliplestiriw	
Oqʻwshin wazʻypalar? • Tema jobas? boyʻsha tolʻq magʻlʻwmat beriw; • Morfologiya haqqida magʻlʻwmat beriw; • kursqa tiyisli bolgʻan ilimiy miynetler menen tanʻstʻw; • Morfologiya , grammatikalʻq forma, grammatikalʻq maʻni, grammatikalʻq kategoriya, soʻz shaqaplar? boʻliniw printsipleri, atlʻq, leksika-grammatikalʻq oʻzgeshelikleri tuʻsinikleri menen tanʻstʻw.	Oqʻw iskerliginin naʻtiyeleri: Student: • Morfologiya tarawʻin mazmunʻin uʻyrenedi; • tarawgʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi, olardʻin maʻnisin bilip aladʻ; • ilimiy magʻlʻwmatlardʻterenʻnen uʻyrenedi; • soʻzlerdinʻ morfemalaʻq qurʻʻʻ ajʻtaʻwd? haʻm tallawd? uʻyrenedi; • Soʻz shaqaplarʻin tuʻsinedi • kishi toparlarda jumʻ islewdi uʻyrenedi • Oʻz betinshe uʻyrenedi.
Oqʻw usʻhaʻm texnikas?	«Aqʻy huʻjim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumʻ»
Oqʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Jaʻrdemshi qurallar: doskalar, videoproektor, kompʻyuter, flipchart, pinvord doskas?. Koʻrinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Jaʻmaʻaʻt, topar haʻm juplasʻp birge islesiw
Oqʻw jagʻdaylar?	Texnikalʻq qurallar menen taʻmiyinlengen auditoriya

Lektsiya sabagʻin texnologiyalʻq kartas?

Basqʻshlar, waqʻt	Iskerliktinʻ mazmunʻ	
	Oqʻwsh?	Student

1-basqʻsh Kiriw (10 minut)	1.1. Tema, onʻn maqseti, oqʻw sabagʻhan kuʻtilip atʻgʻan naʻtiyjeler aytʻp oʻtiledi. 1.2. Oʻtilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin oʻzlerine isletiledi. (1-qosʻmsha)	1.1. Tʻhʻlaydʻ, jazʻp aladʻ? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basqʻsh. Bilimlardi aktuallastʻw (20 minut)	2.1. Studentlerdin bilimn aktullastʻwʻgʻa itibarʻn qaratʻw, bilim daʻrejelerin anʻqlaw ushʻn «aqʻlʻy huʻjim» arqalʻ sorawlar beriledi. (2-qosʻmsha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalʻ koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. (3-qosʻmsha №1 slayd). 2.3. № 2,3,4,5 slayd koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. Kursta uʻyreniletugʻn temalar menen tanʻstʻʻladʻ? Bahalaw reyting kriteriyasʻ, koʻrsetkishleri menen tanʻstʻʻladʻhaʻm jazdʻʻladʻ? Tiykargʻʻ haʻm qosʻmsha aʻdebiyatlar dizimi, sonday-aq kurstʻ uʻyreniw dawamʻnda studentlerge qoyʻlatugʻn talarlar menen tanʻstʻʻladʻ?	2.1. Sorawlargʻa juwap beredi. 2.2. №1 slayd penen tanʻʻʻp, mazmunʻn tuʻsinedi, tuʻsinigi soraladʻ? 2.3. № 2,3,4,5 slayddʻn mazmunʻ menen tanʻʻʻadʻ, bahalaw koʻrsetkishlerin jazʻp aladʻ?
3-basqʻsh Magʻlʻwmat beriwshi basqʻsh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallarʻ joba boyʻnsha izbe-iz bayanlanadʻ, koʻrsetpe materiallar paydalanʻʻp, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurstʻn mazmunʻn tuʻsindinʻiz beʻ; 2-soraw boyinsha Kurstʻ oʻtip baslamastan aldʻn qanday tuʻsinikte edinʻiz? Haʻzir sheʻ; Temanʻn aʻhmiyetli taʻreplerin jazʻp alʻwdʻ? tapsʻʻladʻ?	3.1. Sxemalardi, koʻrsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basqʻsh. Juwmaqlawsh? basqʻsh (15 minut)	4.1. Taxtagʻa «Blits-soraw» sʻʻʻʻp, ogʻan studentler menen birge neni uʻyrenenimiz soralʻp soraw sʻʻyaqlʻ jazʻʻʻp alʻnʻp, sonʻ studentlerden oqʻʻwshʻn oʻzi tanʻlar soraladʻ. Juwmaq jasaladʻ? 4.2. Haʻr bir maʻsele boyʻnsha oʻz waqtʻnda qatar taʻrtip penen oʻz betinshe izleniwi ushʻn tapsʻʻmalar berilip barʻladʻ?	4.1. Sorawlargʻa juwap beredi. 4.2. Tʻhʻlaydʻ, jazʻp aladʻ, tuʻsinbegenin sorap aladʻ?

Vizual materiallar

Morfologiya soʻz haʼm soʻz formalarininʼ soʻzlerdinʼ soʻz shaqaplarina boʻliniw printsiplerin soʻz shaqaplarininʼ morfologiyaliq kategoriyalarin, grammatikaliq maʼni haʼm grammatikaliq forma haqqindagʻi til bilimininʼ uʼlken bir tarawi bolip esaplanadi. Ol grekshe formo-forma, logos-ilm dengen soʻzlerden kelip shiqqan, yagʻniy soʻzdinʼ formasi haqqindagʻi grammatikaliq taʼlymat degendi bildiredi. Morfologiya tarawinda uʼyreniletugʻin til birligi soʻz. Soʻz grammatikaininʼ uʼyreniw obʼektine alingʻanda soʻz formalarininʼ oʻzgeriw haʼm tuʼrleniw nizamliqlari, usi nizamliqlar tiykarinda morfologiyaliq haʼm sintaksislik kategoriyalardinʼ jasaliwi esapqa alinadi. Til biliminde morfologiya haʼm sintaksis tarawlarininʼ tigʻiz baylanisli esapqa alinip grammatika dengen bir termin menen ataladi. Haʼzirgi waqitta haʼmme qosimtalar 1) soʻz jasawshi qosimtalar: 2) forma jasawshi qosimtalar, 3) soʻz oʻzgertiwshi qosimtalar bolip uʼshke boʻlinedi. Biz soʻz jasaliw tarawinda soʻz jasawshi haʼm forma jasawshi qosimtalardi uʼyrendik. Al soʻz oʻzgertiwshi qosimtalar morfologiya tarawinda uʼyreniledi. N.A.Baskakov bul qosimtalarda «Sintaksislik qatnas bildiriwshi morfemalar», dep ataydi. (Istor-tipol. morfol. Tyuriskix yazikov. M, 1979, 10-11-bet) haʼm olardi 1) predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalar. 2) atributivlik qatnas bildiriwshi morfemalar dep ekige boʻlinedi. Predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalargʻa koʻplik haʼm betlik jalgʻawlarin, al atributivlik morfemalargʻa tartim haʼm seplik jalgʻawlarin kirgizedi.

Morfologiyaininʼ uʼyreniw oʻbektine kiretugʻin soʻz formalari tuʼbir haʼm qosimsha morfemalardinʼ birliginen turadi. Biraq qosimsha morfemali soʻzler de tuʼbir soʻzdinʼ daʼslepki leksikaliq maʼnisi oʻzgermeydi, sol leksikaliq maʼnisi saqlagʻan halda qosimsha grammatikaliq maʼni qosiliw menen sheklenedi. Misali: mektepler, terekte, uʼyimiz siyaqli soʻzlerge jalgʻangʻan qosimtalar jalgʻangʻan soʻzlerininʼ leksikaliq maʼnisi oʻzgertpesten, ogʻan koʻplik, seplik, tartim siyaqli grammatikaliq maʼniler qosadi.

Morfologiyada tiykargʻi uʼyreniletugʻin maʼselelerdinʼ biri-soʻz shaqaplari. Soʻz shaqaplari bul soʻzlerdinʼ leksika-semantikaliq haʼm grammatikaliq toparlari. Olardinʼ soʻz shaqaplarina boʻliniwi, maʼnili haʼm koʻmekshi soʻz shaqaplari haʼr taʼrepleme uʼyreniledi.

Soʻz grammatikaliq maʼnige de iye. Maʼselen, paxtakesh soʻzin qarayiq. Bul soʻzdinʼ leksikaliq maʼnisi predmet, adam, soʻz jasaliw maʼnisi kaʼsip iyesi. Al oninʼ grammatikaliq maʼnisi atliq, betlik, birlik san, ataw sepligi. Soʻzdinʼ grammatikaliq maʼnisi abstrakt , ol tek bir soʻzge emes, al soʻzlerdinʼ belgili leksika-grammatikaliq toparlarina tiyisli boladi. Maʼselen, seplik maʼnisi tildegi barliq atliqlargʼa haʼm atliq maʼnisine koʻshken soʻzlerge taʼn. Maʼhaʼl maʼnisi aniqliq meyildegi barliq betlik feyiller ushin ortaql.

Soʻzdinʼ grammatikaliq maʼnisi belgili bir qurallar jaʼrdeminde anʼlatiladi. Soʻz tek bir grammatikaliq maʼnige emes, al bir neshe grammatikaliq maʼnige iye boladi. Mektebim-betlik emes, birlik san, ataw sepligi, tartim maʼnilerin bildirip tur.

Grammatikaliq maʼnininʼ belgili bir grammatikaliq qurallar arqali bildiriliwi soʻzdinʼ grammatikaliq formasi dep ataladi. Demek soʻzdinʼ formasi-bir soʻzdinʼ leksikaliq jaqtan birdey bolip, al grammatikaliq maʼnilerininʼ haʼr qiyli boliwi. Mektebim, mektebinʼ, mektebi, mektebimiz, mektebinʼiz, mektepler haʼm t.b. Bul soʻzler mektep soʻzininʼ formalari. Olar bir leksikaliq maʼni, al haʼr qiyli grammatikaliq maʼni anʼlatadi.

Soʻzdinʼ haʼr bir grammatikaliq formasi soʻz forma dep te ataladi.

Tildegi barliq soʻzler grammatikaliq formalargʼa iye bola bermeydi. Qaraqalpaq tilinde atliqlar haʼm feyillerdinʼ grammatikaliq maʼnidegi grammatikaliq formalar arqali bildiriledi.

Tildegi soʻzlerdinʼ grammatikaliq maʼnisi eki tuʼrli usil menen bildirilediUʼ sintaksislik usil haʼm analitikaliq usil.

Sintetikaliq usil degende soʻzdinʼ grammatikaliq maʼnisininʼ qosimtalar jaʼrdeminde bildiriliwi tuʼsiniledi. Maʼselen, seplik, tartim betlik, koʻplik maʼniler. nolʼ forma da grammatikaliq maʼni bildiredi.

Analitikaliq usil menen bildirilgende grammatikaliq maʼni eki yamasa bir neshe soʻzlerdinʼ jaʼrdemi menen bildirilip, ekinshi grammatikaliq maʼni anʼlatadi. Bugʼan koʻmekshi feyiller, tirkewishler daʼnekerler haʼm janapaylar kiredi. Sonday-aq soʻzlerdinʼ taʼkirarlaniwi menen, suptektivizm, soʻzlerdinʼ orin taʼrtibi, intonatsiya arqali da grammatikaliq maʼniler bildiriledi.

Grammatikaliq kategoriya-grammatikaliq ma`ni menen grammatikaliq formanin` birligi. Demek, bul ekewi bir na`rsenin` ishi menen sirtina usaydi. Grammatikaliq kategoriya to`mendegi talaplarga` juwap beriwı kerek.

1) Grammatikaliq ma`nini bildiriwshi arnawli forma boliwi kerek.

2) Bir grammatikaliq kategoriya ishindegi grammatikaliq ma`niler en` keminde ekew boliwi kerek.

3) Olar bir-birine qarama-qarsi qoyilip appozitsiya du`ziwi sha`rt. Morfologiyadag`i u`lken kategoriya -bul so`z shaqaplari. Basqa kategoriyalar usi so`z shaqaplarinin` ishinen ajiralip shig`adi. Atliqlar san, tartim, betlik, seplik kategoriyalarına feyiller basimliliq-basimsizliq, da`reje, tu`r, meyil, ma`ha`l, bet-san kategoriyalarına kelbetlik ha`m ra`wishler da`reje kategoriyalarına iye.

Morfologiyada tildegi so`zler so`z shaqaplarına bo`linedi. So`z shaqaplari-bul so`zlerdin` leksika-grammatikaliq toparlari bolip, bul toparlar bir-birinen bildiriletug`in ma`nileri, ha`r birine ta`n bolg`an morfologiyaliq belgileri, grammatikaliq kategoriyalari, forma jasaw ha`m so`z jasaw tipleri, ga`ptegi sintaksislik xizmetleri jag`inan ajiralip turadi.

Til biliminde so`zlerdi so`z shaqaplarına bo`liw erte zamanlardan baslang`an. Ma`selen, a`yyemgi Gretsiyada Aristotel`, Platon, a`yyemgi hindistanda Lekı ha`m Panini degen ilimpazlar so`zlerdi so`z shaqaplarına ajiratiwdin` da`slepki tırnaqlarin qaladi. So`z shaqabi termininin` o`zi de grek ha`m latin tilinen aling`an.

Qaraqalpaq tilinde so`zlerdi so`z shaqaplarına bo`liwde 3 printsip basshiliqqa alinadi.

1) Semantikaliq printsipU` So`zdin` semantikaliq ma`nisi bul ha`r bir so`zdin` bildiretug`in jeke leksikaliq ma`nisi emes, al sol kategoriyalarga` so`zler ushin orta q bolg`an uliwma ma`ni. Ma`selen atliqlar predmetlik ma`ni an`latadi. Demek, semantikaliq ma`ni-bul kategoriyaliq ma`ni.

2) Morfologiyaliq printsipU` Bunda so`zdin` sirtqi morfologiyaliq formasi, onin` so`z jasaw, forma jasaw model`leri, so`z o`zgertiw sistemasi, esapqa alinadi.

3. Sintaksislik printsipU` Bunda so`z shaqabinin` basqa so`zler menen dizbeklesiw uqiqlilig`i, ga`p ag`zasi xizmetin atqariwi esapqa alinadi.

Kelbetlik ha`m sanliqlar predmettin` belgisin bildiretug`in bolg`anliqtan ko`bine atliqtin` aldında, ra`wishler feyildin` aldında keledi. Atliq baslawish ha`m toliqlawish, feyil-bayanlawish, ra`wish-pisiqlawish, sanliq ha`m kelbetlik-aniqlawish ga`p ag`zalarinin` xizmetin atqaradi.

U`sh printsip barliq so`z shaqapların klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir so`z shaqabi ushin semantikaliq printsip tiykarg`i bolsa, ekinshisi ushin bul qosimsha xizmet atqaradi.

Usi bag`darda qaraqalpaq tilindegi so`zler to`mendegishe bo`linedi:

1. Ma`nili so`z shaqaplari: atliq, kelbetlik, sanliq, almasiq, feyil, ra`wish.
2. Ko`mekshi so`zler: da`neker, tirkewish, janapay.
3. Modal so`zler.
4. Tan`laqlar.
5. Eliklewishler.

9-tema: Atlʻq. Maʼnisi boyʻnsha tuʻrleri. Atlʻqtʻnʻ morfologiyalʻq kategoriyalar?

1.1. Lektsiya sabagʻin oqʻʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ formas?	Vizual
Lektsiya sabagʻʻnʻ jobas?	Morfologiya. 1. Atlʻq haqqʻnda tuʻsinik. 2. Leksika-grammatikalʻq oʻzgesheliklari 3. Atlʻqlarda jʻʻʻʻ maʼninʻ bildiriliwi 4. Atlʻqtʻnʻ morfologiyalʻq kategoriyalariʻ. San kategoriyas? Tartʻn kategoriyasiʻ. Seplik kategoriyas? 5. Sepliklerdegi sinonimiya
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ maqseti: Atlʻq, maʼnisi boyiʻnsha tuʻrleri, grammatikaliʻq oʻzgesheliklari, morfologiyalʻq kategoriyalar? haqqʻnda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? oʻz betinshe uʻyreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻlawd? qaʻliplestiriw	
Oqʻʻwshʻnʻ wazʻypalarʻ: • Tema jobas? boyʻnsha tolʻq magʻlʻwmat beriw; • Atliʻq soʻz shaqabiʻ haqqʻnda magʻlʻwmat beriw; • Temagʻa tiyisli bolgʻan ilimiy miynetler menen tanʻstʻʻw; • Atlʻqtiʻnʻ vaʼnisi boeiʻnsha tuʻrltri, leksika-grammatikalʻq oʻzgesheliklari haqqiʻnda tuʻsinik beriw/	Oqʻʻw iskerligininʻ naʻtiyeleri: Student: • Atliʻqtiʻnʻ leksira-semantikaliʻq haʻm grammatikaliʻq oʻzgesheliklerin uʻyrenedi. • tarawgʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi, olardʻnʻ maʼninin bilip aladʻ; • ilimiy magʻlʻwmatlardʻ terenʻnen uʻyrenedi; 4. Atlʻqtʻnʻ morfologiyalʻq kategoriyalariʻ: san kategoriyasiʻ, tartʻn, seplik haʻm betlik kategoriyasiʻ haqqiʻnda tuʻsinikke iye boladiʻ. • Atliʻqtiʻnʻ basqa soʻz shaqaplarʻnan oʻzgesheligin tuʻsinedi • kishi toparlarda jumʻ islewdi uʻyrenedi • Oʻz betinshe uʻyrenedi.
Oqʻʻw usʻʻhaʻm texnikas?	«Aqʻʻy huʻjim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Jaʻrdemshi qurallar: doskalar, videoproektor, kompʻyuter, flipchart, pinvord doskas? Koʻrinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻʻw formas?	Jaʻmaʻaʻt, topar haʻm juplasʻp birge islesiw
Oqʻʻw jagʻdaylar?	Texnikalʻq qurallar menen taʻmiyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

Basq`shla r, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`r`w (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi. (2-qos`msha)</b></p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(3-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2,3,4,5 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talarlar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`sp, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?</p> <p><b>2.3.</b> № 2,3,4,5 slaydd`n mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n mazmun`n tu`sindin`iz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`sinikte edin`iz? Ha`zir she?; Teman`n a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`l`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`l`p al`n`p, son` studentlerden oq`r`wsh`n`n` o`zi tan`lar soralad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?.

Vizual materiallar

Atlq degen ne?

Zat ma`nisi ha`m zatlq tu`siniklerdi an`latp kim? ne? sorawlarha juwap беретug`n so`zler atlq dep atalad?

Atlqlar leksika- semantikalq belgisi boy`nsha zat ha`m zatlq tu`sinik, waq`ya, qub`is, jag`day, ha`diyse t.b. atamalarh bildiredi: **kitap, paxta, qala, terek, qus, sh`ray, tilek, pikir, sana, samal, jawh, shan`, ha`rre ha`m t.b.**

Zat ma`nisi ay`tm atlqlardh` leksikalq ma`nisinen tikkeley an`latp: **gilem, samal, sezim** t.b. Al geypara zatlq ma`nidegi so`zler tek grammatikalq ma`nide g`ana atlq bola alad? **ju`risi** qolaysz, **aw`rw** astan, **jamannan** qash.

Atlqtag`? sannh` an`latp`? qanday?

San kategoriyas?biplik ha`m ko`plik san ma`nilerin o`zine qamt`yd? Birlik san ma`nisi nol` formasndag`? atlqlar arqalq beriledi. Biraq nol` formadag`? qa`legen atlqt? birlik san ma`nisi an`latp tur dewge bolmayd? Ma`selen, men qa`lem satp ald`m. Men qa`lemler satp ald`m. Sanlqtan atlqlardh` birlik san ma`nisi tek nol` formadag`? atlqlar menen baylanst`wga bolmayd?

Atlqlarda tart`mlq ma`ni qalay an`lat`ad?

Tart`m kategoriyas?atlqlar an`latqan predmettin` belgili bir betke tiyisli ekenin, ta`n ekenin bildiretug`n grammatikalq kategoriya. Grammatikalq tart`m kategoriyas? bir waq`ta ha`m predmetti ha`m onh` birewge tiyisli ekenin bildiredi.

Tart`m affiksleri ko`plik affiksinen keyin, biraq seplik ha`m betlik affikslerinen burh` jalg`anad? balamd? balalar`nd?

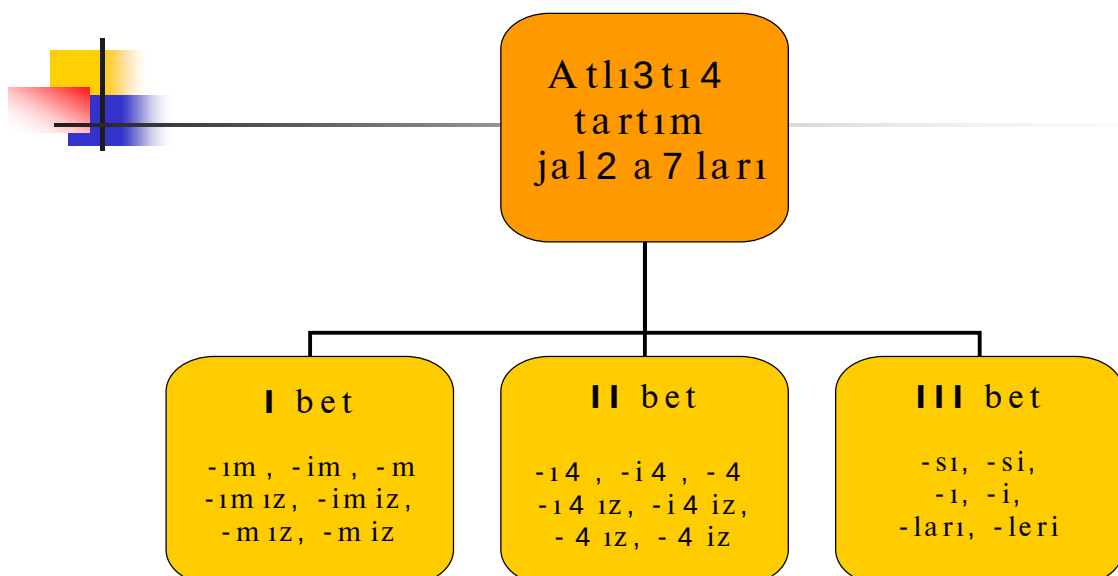
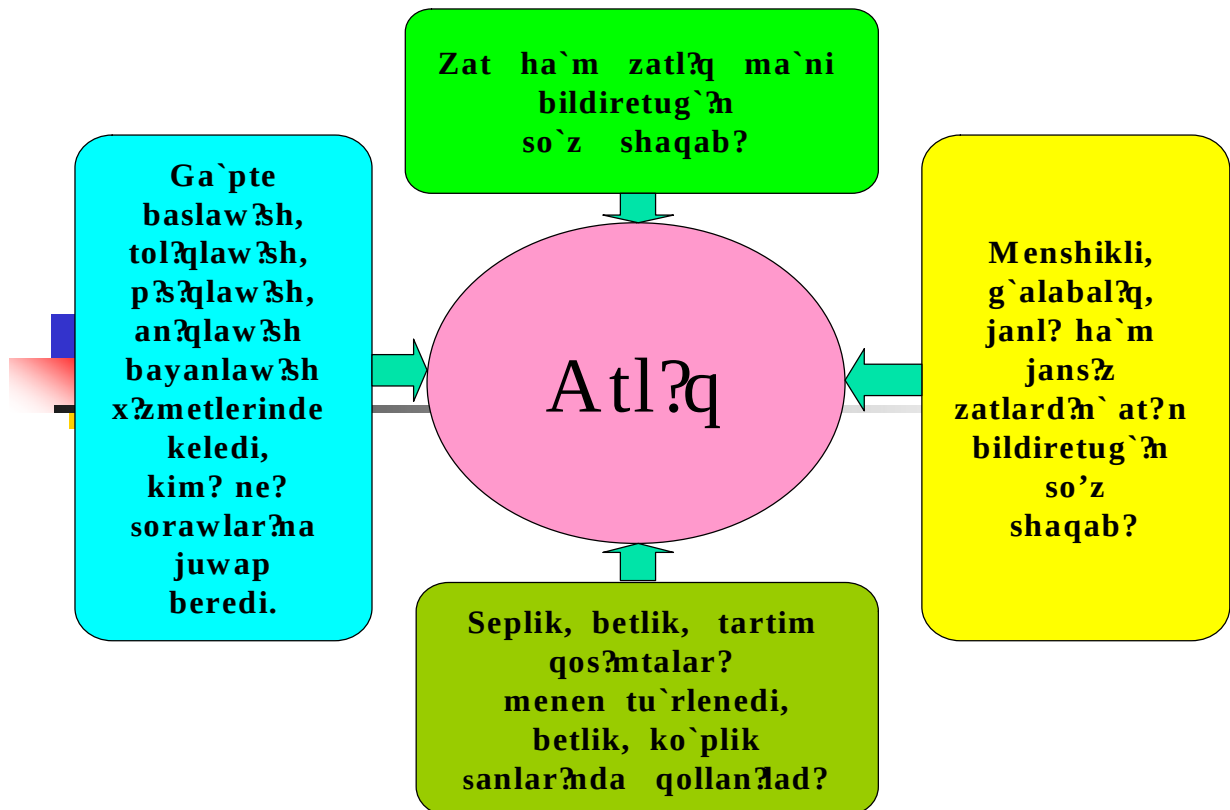
Seplik kategoriyas?qanday?

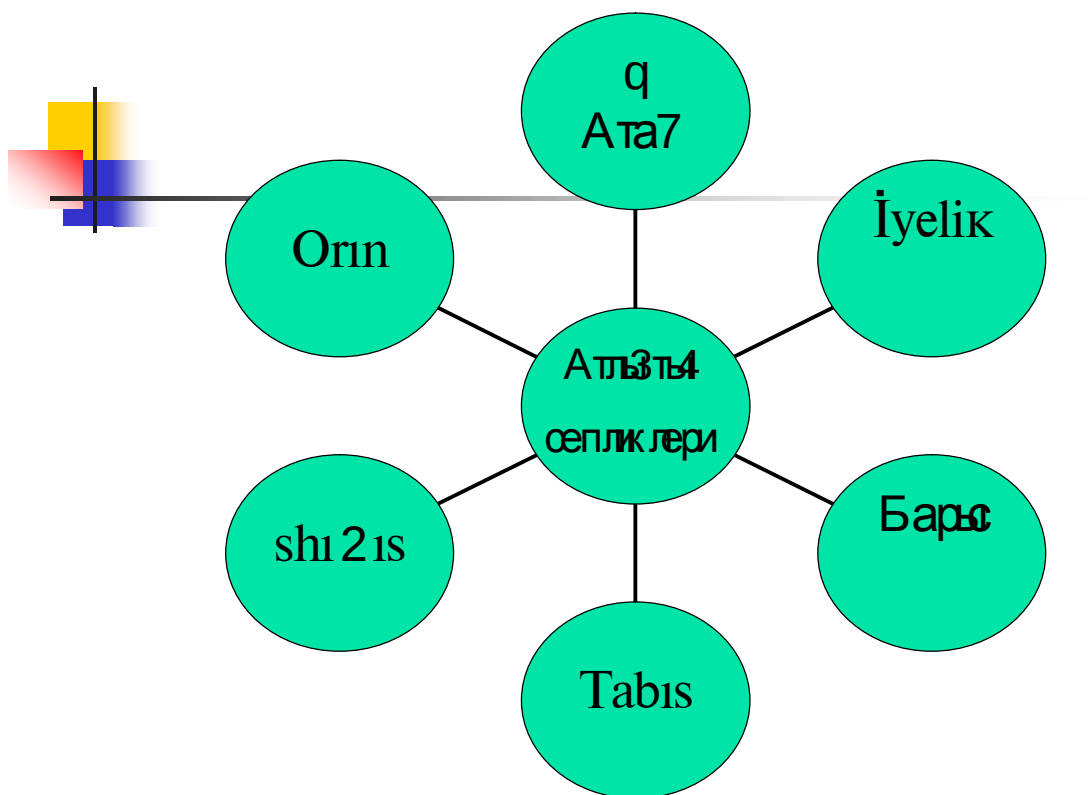
Seplik kategoriyas?atlqt`n` yamsa atlqlasqan so`zdin` so`z dizbegi yaki ga`ptegi basqa so`zler menen ha`r q`ylq qar`m-qatnas` bildiredi.

Atlqt`n` seplik formalar? boy`nsha tu`rlenip keliwi sepleniw delinedi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde alt?seplik bar: **ataw, iyelik, bar`s, tab`s, sh`g`s, or`h.**

Atlq so`z dizbeginde yamasa ga`pte qollan`lg`anda alt?sepliktin` birewinin` formas`n qab`l etedi. Seplik affiksleri ko`plik ha`m tart`m affikslerinen keyin jalg`anad? So`z tiykarha jalg`an`w`ha qaray eki t u`rli bolad? 1. jay seplew, 2. tart`ml?seplew.

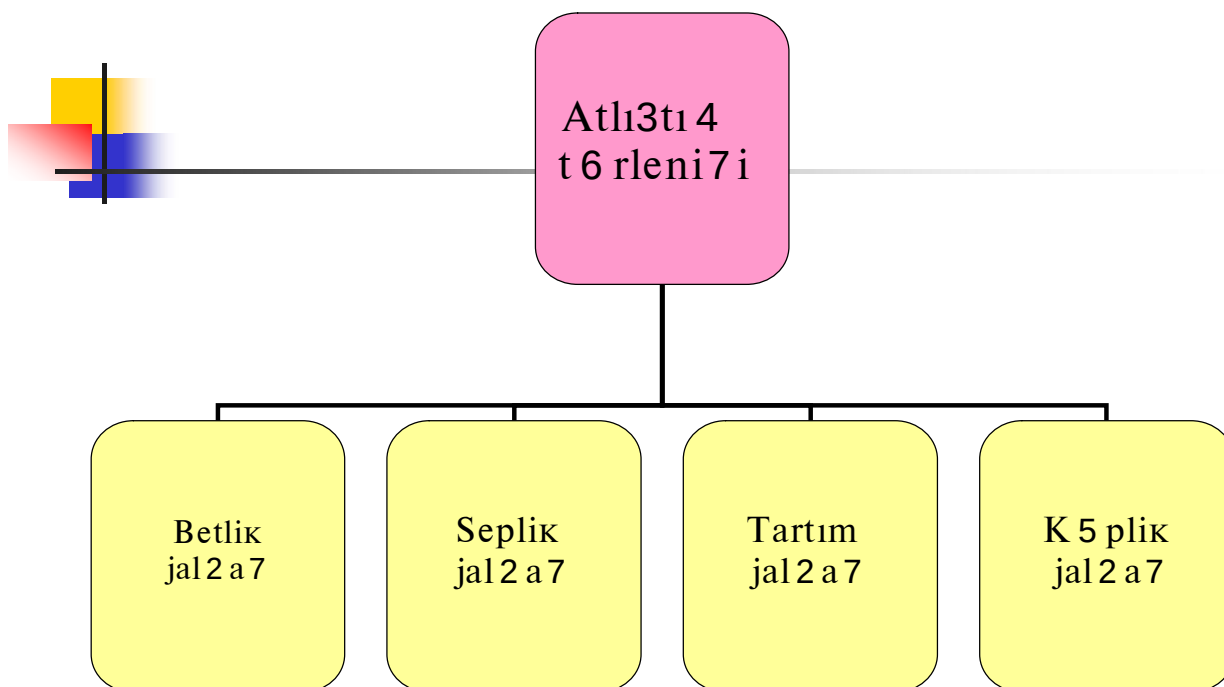
So`zlerdin` jay sepleniwi menen tart`ml?sepleniwin de u`sh seplikte - tab`s (**jay**, -d?, -di, -t?, -ti, **tart`ml?**-in, h, -n)., bar`s (**jay**, -qa, -ke, -g`a, -ge, **tart`ml?**, -a, -e, -na, -ne)., or`h (**jay**, -da, -de, -ta, -te, **tart`ml?**, -nda, -nde) shamal?ay`tmash`lq ju`zege keledi.

Atıqtın' sepleniw

Seplikler	Sora7ları	Qosımtaları
Ata7	kim ne	---
İyelik	Kimni4 neni4	-ni4 , -ni4 , dı4 , -di4 , -ti4 , -ti4
Barıs	Kimge nege 3ayda 3aya33a	-2 a, -ge, -3a, -ke
Tabıs	Kimdi neni	-dı, -di, -ti, -ti, -nı, ni
Shı2ıs	Kimnen neden 3aydan 3aya3tan	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, nen
Orın	Kimde nede 3ayda 3aya3ta 3ı yerde	-da, -de, -ta, -te

4-qosʻmsha

Oʻz betinshe bilimlerin sʻhaw ushʻn test sorawlar toplam?

1. Koʻplik affiksleri qanday maʼnide qollanʻad??

Ayaqlarʻmaladay,

Qollarʻbar jabaday,

Qulaqlarʻqalqanday,

Murʻnlarʻzanʻgʻardʻnʻ,

Qaytʻp algʻan talqanday.

a) jek koʻriw maʼnisinde.

v) erkeletiw maʼnisinde.

s) jaqsʻkoʻriw maʼnisinde.

d) koʻplik maʼnisinde.

2. Soʻz shaqaplarʻqalay klassifikatsiyalanad??

a) soʻzdinʻsorawlarʻboyʻnsha.

v) soʻzdinʻjalgʻawlarʻboyʻnsha.

s) soʻzdinʻmaʼnisi, morfologiyalʻq belgisi haʼm gaʼptegi xʻzmeti boyʻnsha.

d) soʻzdinʻformasʻboyʻnsha.

3. Qanday atlıqlar betlenedi?

a) haʻreketti bildiretugʻn.

v) kimʻ sorawʻna juwap beretugʻn.

s) janlʻpredmetlerdi bildiretugʻn.

d) neʻ sorawʻna juwap beretugʻn.

4. Tartım kategoriyasʻneni bildiredi?

a) predmettinʻkoʻpligin. v) abstrakt tuʻsinikti. s) predmettinʻbir betke tiyisliligin.

d) predmettinʻkonkret ekenin.

5. Seplik kategoriyasʻneni bildiredi?

- a) atlıqtıń basqa so`zler menen baylanıǵı.      v) atlıqtıń basqa so`zlerden jasalǵanı.
s) atlıqtıń sub`ektiv formalarǵı.      d) predmetlerdin`mug`darı.

6. Qaysı qatardag`seplikler grammatikalıq seplik?

- a) qıya seplikler. v) ataw, iyelik, shıǵ`ıs. s) ataw, barıs, tabıs. d) ataw, iyelik, tabıs.

7. Qaysı qatardag`seplikler ken`islik seplikler?

- a) ataw, iyelik, barıs. v) ataw, iyelik, tabıs. s) ataw, orın, shıǵ`ıs. d) iyelik, barıs, tabıs.

8. Jay sepleniw menen tartılǵan sepleniw din`ayǵı mashıǵı qaysı sepliklerde anıq ko`rsetiledi?

- a) iyelik, barıs ataw. v) barıs, tabıs orın s) ataw, iyelik, barıs. d) barıs, tabıs, iyelik.

10-tema: Kelbetlik. Ma'nisi boyi'nsha tu'rleri, grammatikali'q o'zgesheliklari

1.1. Lektsiya sabag'in oqituv texnologiyas?

1.2.

Wagt? - 2 saat
Oquv sabag'in formas?
Lektsiya sabag'in jobas?

Student san? - 75
Vizual

1. **Kelbetlik.**
2. Leksika-grammatikalik tu'rleri: sapalik, qatnaslik kelbetlik.
3. Kelbetliktin ma'nileri.
4. Kelbetliktin da'rejeleri.

Oquv sabag'in maqsati: Kelbetlik, leksika-grammatikalik tu'rleri: sapalik, qatnaslik kelbetlik, kelbetliktin ma'nileri, kelbetliktin da'rejeleri, morfologiyalik o'zgesheliklari, ma'nisi boy'nsha tu'rleri haqqida bilim beriw, toliq informatsiyan o'z betinshe u'yreniwge bag'darlaw, ilimiy talqlawd qalplestiriw

Oqituvshin wazypalar?

- Tema jobas? boy'nsha toliq mag'lumat beriw;
- Kelbetlik haqqida mag'lumat beriw;
- Temag'a tiyisli bolgan ilimiy miynetler menen tanstiw;
- **Kelbetlik**, leksika-grammatikalik tu'rleri: sapalik, qatnaslik kelbetlik, kelbetliktin ma'nileri, kelbetliktin da'rejeleri, morfologiyalik o'zgesheliklari, ma'nisi boy'nsha tu'rleri menen tanstiw.

Oquv iskerliginin na'tijeleri:

- Student:
- Kelbetliktin ma'nisi boyi'nsha tu'rlerin u'yrenedi;
 - temag'a tiyisli bolgan terminlerdi, olardn ma'nisin bilip alad;
 - ilimiy mag'lumatlard teren-nen u'yrenedi;
 - so'zlerdin morfemalalik qurilish ajratilad? ha'm tallawd? u'yrenedi;
 - kelbetlikso'z shaqabi'ni'n' basqa so'z shaqaplari'nan o'zgesheligin u'yrentdi.
 - kishi toparlarda jum islewdi u'yrenedi.
 - O'z betinshe u'yrenedi.
 - «Aqliy hu'jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»

Oqituv usli ha'm texnikas?

Oqituv qurallar?

Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlik, oquv qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. **Audiovizual qurallar:** Rower Point materiallar. **Ja'rdemshi qurallar:** doskalar, videoproektor, komp'yuter, flipchart, pinvord doskas. **Ko'rinisli qurallar:** plakatlar, sxemalar, stendler.

Oqituv formas?

Ja'ma'a't, topar ha'm juplasib birge islesiw

Oqituv jag'daylar?

Texnikalik qurallar menen ta'miynlengen auditoriya

Lektsiya sabag'in texnologiyalik kartas?

Iskerliktin mazmun?

Basqishlar,
waqit

Oqituvsh?

Student

1-basqʻsh
Kirisiw
(10 minut)

1.1. Tema, onʻn maqseti, oqʻw sabagʻhan kuʻtilip atʻgʻan naʻtiyjeler aytʻp oʻtileli.

1.2. Oʻtilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin oʻzlerine isletiledi. **(1-qosʻmsha)**

1.1. Tʻhʻlaydʻ, jazʻp aladʻ.

1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.

2-basqʻsh.
Bilimlerdi
aktuallastʻrʻw
(20 minut)

2.1. Studentlerdin bilimn aktullastʻrʻwgʻa itibarʻn qaratʻw, bilim daʻrejelerin anʻqlaw ushʻn «aqʻlʻy huʻjim» arqalʻ sorawlar beriledi. **(2-qosʻmsha)**

2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalʻ koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. **(3-qosʻmsha № slayd).**

2.3. № slayd koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. Kursta uʻyreniletugʻn temalar menen tanʻstʻrʻladʻ. Bahalaw reyting kriteriyasʻ, koʻrsetkishleri menen tanʻstʻrʻladʻhaʻm jazdʻrʻladʻ. Tiykargʻʻ haʻm qosʻmsha aʻdebiyatlar dizimi, sonday-aq kurstʻ uʻyreniw dawamʻda studentlerge qoyʻlatugʻn talarlar menen tanʻstʻrʻladʻ.

2.1. Sorawlargʻa juwap beredi.

2.2. № slayd penen tanʻsʻp, mazmunʻn tuʻsinedi, tuʻsinigi soraladʻ.

2.3. № slayddʻn mazmunʻ menen tanʻsadʻ, bahalaw koʻrsetkishlerin jazʻp aladʻ.

3-basqʻsh
Magʻlʻwmat
beriwshi
basqʻsh?
(40 minut)

3.1. Lektsiya materiallarʻ joba boyʻnsha izbe-iz bayanlanadʻ, koʻrsetpe materiallar paydalanʻlʻp, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurstʻn mazmunʻn tuʻsindinʻiz beʻ; 2-soraw boyinsha Kurstʻ oʻtip baslamastan aldʻn qanday tuʻsinikte edinʻiz? Haʻzir sheʻ; Temanʻn aʻhmiyetli taʻreplerin jazʻp alʻwdʻ tapsʻrʻladʻ.

Temanʻn aʻhmiyetli taʻreplerin jazʻp alʻwdʻ tapsʻrʻladʻ.

3.1. Sxemalardi, koʻrsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.

4-basqʻsh.
Juwmaqlawsh?
basqʻsh
(15 minut)

4.1. Taxtagʻa «Blits-soraw» sʻzʻlʻp, ogʻan studentler menen birge neni uʻyrenenimiz soralʻp soraw sʻyaqlʻ jazʻlʻp alʻhʻp, sonʻ studentlerden oqʻrʻwshʻhʻn oʻzi tanʻlar soraladʻ. Juwmaq jasaladʻ.

4.2. Haʻr bir maʻsele boyʻnsha oʻz waqtʻda qatar taʻrtip penen oʻz betinshe izleniwi ushʻn tapsʻmalar berilip barʻladʻ.

4.1. Sorawlargʻa juwap beredi.

4.2. Tʻhʻlaydʻ, jazʻp aladʻ, tuʻsinbegenin sorap aladʻ.

11-tema: Sanli'q. Sanli'qti'n' ma'nilik tu'rleri, grammatikali'q o'zgesheliklari.

1.1. Lektsiya sabag'in oqituv texnologiyas?

Waqt? - 2 saat

Student san? - 75

Oquv sabag'ini formas?

Vizual

Lektsiya sabag'ini jobas?

1. **Sanli'q**, leksika-semantikal'q o'zgesheliklari.
2. Morfologiyal'q o'zgesheliklari.
3. Ma'nisi boyinsha tu'rleri.

Oquv sabag'ini maqseti: Sanli'q, leksika-semantikal'q o'zgesheliklari, morfologiyal'q o'zgesheliklari, ma'nisi boyinsha tu'rleri, sanli'qti'n' kelip shag'avi' haqqida bilim beriw, tol'q informatsiyan? o'z betinshe u'yreniwge bag'darlaw, ilimiy talqilawd? qaliplestiriw

Oqituvshini wazypalar?

- Tema jobas? boyinsha tol'q mag'lumat beriw;
- Sanli'q haqqida mag'lumat beriw;
- Temag'a tiyisli bolgan ilimiy miynetler menen tanstirw;
- Sanli'qti'n' leksika-grammatikal'q tu'rleri: esapli'q ha'm qatarli'q sanli'qlar, morfologiyal'q o'zgesheliklari, menen tanstirw.
- Sanli'qti'n' qurami' boyinsha tu'rleri haqqida mag'lumat beriw;
- kursqa tiyisli bolgan ilimiy miynetler menen tanstirw;

Oquv iskerliginin na'tiyjeleri:

- Student:
- Sanli'qti'n' ma'nisi boyinsha tu'rlerin u'yrenedi;
 - temag'a tiyisli bolgan terminlerdi, olardan ma'nisin bilip alad?
 - ilimiy mag'lumatlard? teren'nen u'yrenedi;
 - so'zlerdin morfemalari qurilish ajratilad? ha'm tallawd? u'yrenedi;
 - sanli'q so'z shaqabi'ni'n' basqa so'z shaqaplaridan o'zgesheligin u'yrentdi.
 - kishi toparlarda jum' islewdi u'yrenedi
 - O'z betinshe u'yrenedi.

Oqituv usul' ha'm texnikas?

«Aqlay hu'jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»

Oqituv qurallar?

Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlar, oquv qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. **Audiovizual qurallar:** Rower Point materiallar. **Ja'rdemshi qurallar:** doskalar, videoproektor, komp'yuter, flipchart, pinvord doskas. **Ko'rinisli qurallar:** plakatlar, sxemalar, stendler.

Oqituv formas?

Ja'ma'a't, topar ha'm juplasib birge islesiw

Oqituv jag'daylar?

Texnikal'q qurallar menen ta'miynlengen auditoriya

Lektsiya sabag'ini texnologiyal'q kartas?

Iskerliktin mazmun?

Basqishlar, waqt

Oqituvsh?

Student

**1-basqish
Kirisiv
(10 minut)**

- 1.1. Tema, onan maqseti, oquv sabag'ini ku'tilip atilgan na'tiyjeler aytib o'tiledi.
- 1.2. O'tilgan tema boyinsha sholiwdi studentlerdin o'zlerine isletiledi. **(1-qosimsha)**

- 1.1. Tahlild? jazib alad?
- 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.

2-basqʻsh. Bilimlardi aktuallastirʻw (20 minut)

2.1. Studentlardin` bilimin aktullastirʻwg`a itibarʻn qaratʻw, bilim da`rejelerin anʻqlaw ushʻn «aqʻlʻy hu`jim» arqalʻ sorawlar beriledi. **(2-qosʻmsha)**

2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalʻ ko`rsetilip, tu`sindiriledi. **(3-qosʻmsha № slayd).**

2.3. № slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tanʻstirʻlad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tanʻstirʻlad ha`m jazdirʻlad?. Tiykarg`? ha`m qosʻmsha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawamnda studentlerge qoyʻlatug`n talarlar menen tanʻstirʻlad?

2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.

2.2. № slayd penen tanʻsʻp, mazmunʻn tu`sinedi, tu`sinigi soralad?

2.3. № slayddin` mazmun? menen tanʻsad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jazʻp alad?

3-basqʻsh Mag`lʻwmat beriwshi basqʻsh? (40 minut)

3.1. Lektsiya materiallar? joba boyʻnsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalanʻlʻp, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurstʻn` mazmunʻn tu`sindin`iz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan aldʻn qanday tu`sinikte edin`iz? Ha`zir she?; Temanʻn` a`hmiyetli ta`replerin jazʻp alʻwd? tapsirʻlad?

3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.

4-basqʻsh. Juwmaqlawsh? basqʻsh (15 minut)

4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» szʻlʻp, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soralʻp soraw sʻyaqlʻ jazʻlʻp alʻnʻp, son` studentlerden oqʻirʻwshʻn` o`zi tan`lar soralad?. Juwmaq jasalad?

4.2. Ha`r bir ma`sele boyʻnsha o`z waqtʻnda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ushʻn tapsʻmalar berilip barʻlad?

4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.

4.2. Tʻn`layd? jazʻp alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

Vizual materiallar

Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' grammatikaliq o'zgesheliklerine qaray qanday tu'rleri bar?

Kelbetlik zattın' ha'r qıyl? belgilerin bildiriwi ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray sapalıq ha'm qatnaslıq kelbetlikler bolıp ekige bo'linedi.

Sapalıq kelbetlikler. Hesh qanday affikstin' ja'rdemisiz-aq jasalıp, ma'nisi jag'han zattın' tu'rin (**sulıw, go'zzal, su'mbil, qırmızı**), da'min (**ashshı, dushshı**), iren'in (**aq, qara, qızıl, ko'k, sarı, ala, qon'ır, targ'ın**), sapasın (**jan'a, go'ne, qattı, jaqsı, jaman**), ko'lemi menen mo'lshe'in (**u'lken, kishi, awır, jen'il**), sonday-aq adamlardın' ha'r qıyl? psixologiyalıq jag'day? kewil xoshına baylanışlı? belgilerdi an'latad? ha'm olardın' sapasın ken'irek ko'lemde an'latad? Bul topardag'? kelbetlikler basqa topardag'? kelbetlikler sıyaqlı? kontekst ishinde kelgende qanday? qaysı? degen sorawlarg'a juwap beredi: **Aq** saqal, **qara** saqal, **aq** jawlıq, **qızıl** jawlıq, aydarlı? bala, tulımshaqlı? qız – ha'mmesi da'rya jag'asında sap tartıp tur (K.S.). O'zin' **jetim** balasan' (T.Q.). :lken stoldın' do'geresinde, betine birden **ısıq** ha'wir urd?(T.Q.).

Sapalıq kelbetliklerge salıstırıp, arttırıp da'rejesi formalar? erkin jalg'ana beredi.

Qatnaslıq kelbetlikler. Bir zatqa ta'n belgini tikkeley emes al, affikslerdin' jalg'anıp? arqal? basqa so'z shaqabhan (atawış ha'm feyil so'zlerden) jasalad?. Olar zattın' tu'r-tu'sin, kelbetin, ko'lemin, mug'darın, shamasın ha'm basqa zatlarg'a qatnasın bildiredi : Bul seksewildin' qıysıq o'zegin **uzınlıq? qulashtay ko'z a'ynekli** jıan orag'an (Sh.S.). Erjan **ızal? ko'kjalday** qabag'? tu'nerip, o'zin gu'reske sazlad? (K.S.). Jaz baslanıp kiyatırğ'an? menen **azang'? hawa** biraz salqınlaw edi (T.Q.). Qatnaslıq kelbetlikler affikslerdin' jalg'anıp? arqal?atlıq, feyil, ra'wish t.b. so'zlerden jasalıp, solarg'a baylanışlı? bolg'an ha'r qanday sınd? bilgeni basqa zatqa qatnas? arqal?an'latad?.

Kelbetliktin' ma'nileri. Sapalʻq ha'm qatnaslʻq kelbetlikler zattʻn' qanday belgisin an'latʻwʻna qaray bir neshe ma'nilerdi bildiredi.

1. Ren'di (**aq, qara, qʻʻʻ, qon'ʻ, sarʻ, torʻ, ko'k, ku'l ren', shubar t.b.**)
2. Sapan?(**jaqsʻ, jaman, qʻmbat, o'tkir, jumsaq, qattʻt.b.**)
3. Jag'dayd? (**jas, g'arrʻ, taza, go'ne, aqsaq, sʻhʻq, suwʻq, saqaw, soqʻʻ t.b.**)
4. Adam ha'm haywanatlarg'a ta'n qasiyetti (ashʻwshaq, qorqaq, batʻʻ, tebewik, **urʻsqaq, jalaxor t.b.**)
5. Da'mdi (ashshʻ, dushshʻ, mazalʻ, tatlʻ, shiyrin t.b.)
6. Sʻh-sʻmbattʻ(**juwan, pa's, biyik, uzʻh, tompaq, qʻysʻq t.b.**)
7. Ko'lem, aralʻq ma'nisin (**ken', tar, alʻs, jaqʻh t.b.**)
8. Orʻhdʻ, waqʻʻtʻ(**u'ydegi, du'zdegi, mekteptegi, azang'ʻ, tu'ski, jazg'ʻ, on', sol t.b.**)
9. Usaslʻq, sheriklik ma'nisin (**tu'yedey, iynedey, maymʻlday, pikirles, sʻʻlas, awʻʻlas t.b.**)
10. Tu'birden an'latʻgʻan na'rsege iye ekenligin (**aqʻʻbilimli, za'ha'rli, miyweli, sayalʻ, a'rebi, qazaqʻt.b.**)
11. Tu'birden an'latʻgʻan na'rsenin' joqlʻgʻʻn bildiretugʻʻn kelbetlikler(**suwsʻʻ, gu'nasʻʻ, biygu'na, biyqayg'ʻ, nainsap t.b.**)

Kelbetlikler ga'p ishinde kelgende tiykarʻnan zattʻn' belgisi menen birge sol belginin' da'rejesin de bildirip keledi.

1. **Jay da'reje.** Zatqa tiyisli belginin' tu'rin-tu'sin, sʻmbatʻh hesh na'rsege salʻstʻʻmay yamasa ku'sheytpay jay tu'rde ko'rsetetugʻʻn kelbetliktin' tu'rine jay da'reje delinedi. Bul da'reje affikslerdin' ja'rdemisiz kelbetlik so'zlerdin' tu'bir yaki tiykar halʻhdagʻʻ? formasʻnan an'latʻʻadʻ. **aq** qagʻʻaz, **qara** sʻʻya, **ko'k** kitap, **qʻʻʻ** bayraq, **jasʻʻ** lenta, **ala** ko'len'ke t.b

2. **Salʻstʻʻʻw da'reje.** a) A'dette bir zat ekinshi zat penen salʻstʻʻgʻʻanda salʻstʻʻʻw'gʻʻa tiyisli zattʻn' sʻhʻ, sʻmbatʻ, ko'lemi t.b. a'piwayʻ? halʻhdagʻʻʻgʻʻa qaragʻʻanda o'zgesherek belgilerge iye boladʻ. Kelbetliktin' bunday do'rendi formasʻ salʻstʻʻʻw da'reje bolʻp esaplanadʻ. Bul da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde sintetikalʻq usʻʻl menen jasaladʻ.

-ʻraq/-irek, -raq/-rek, -law/-lew, -gʻʻʻt/-gilt, -shʻʻ/-shil, -gʻʻʻʻʻm/-giltim, -gʻʻʻsh/-gish: ko'klew, sarʻlaw, qattʻraq, qolaylʻraq, aqshʻʻ, qʻzgʻʻsh t.b Bul affikslerdin' ishinde kelbetliktin' salʻstʻʻʻw da'rejesin payda etiwde ko'birek -raq-rek, ʻraq-irek affiksleri o'nimli qollanʻʻadʻ.

b) Salʻstʻʻʻw'gʻʻa tiyisli zat ya qubʻʻʻʻs shʻgʻʻʻs sepliginde turʻp onnan keyin kelbetliktin' aytʻʻʻwʻ? arqalʻ analitikalʻq usʻʻl menen de salʻstʻʻʻw da'rejenin' ma'nisi an'latʻʻadʻ. **o'limnen ku'shli, a'ken'nen u'lken, qoydan juwas, tastan qattʻ, ko'mirden qara t.b.:** Qonaq **qoydan juwas** (naqʻʻ).

3. **Arttʻʻʻw da'reje.** Kelbetliktin' bul da'rejesi sapanʻʻ, sʻhʻnʻʻ ha'm t.b. belginin' sol zattʻn' o'zinde artʻʻq mash ekenligin yaki basqa zatlargʻa qaragʻʻanda artʻʻq ekenligin an'latadʻ. Qaraqalpaq tilinde arttʻʻʻw da'rejesi sintetikalʻq ha'm analitikalʻq usʻʻl menen jasaladʻ.

Sintetikalʻq usʻʻl menen sʻhdʻ? sʻpattʻ? ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi so'zlerdin' birinshi buwʻʻʻʻn son'gʻʻ? ha'ribi almasʻp «p» dawʻssʻʻz sesi qollanʻʻadʻ. **ʻp-ʻʻʻq, sap-sarʻ, kip-kishkene, jap-jaqʻh, qʻp-qʻʻʻ t.b.**

Analitikalʻq usʻʻl menen kelbetliktin' arttʻʻʻw da'rejesi to'mendegishe jasaladʻ.

a) kelbetlik so'zdin' aldʻnda onʻn' ma'nisin ku'sheytip arttʻʻʻwshʻ? so'zler dizbeklesip keledi: en' **ullʻ, ju'da' sulʻw, dʻʻm ko'rkem t.b.:** Nʻsan Na'jimovich aqʻʻʻ? adam da' **ogʻʻʻʻ? aqʻʻʻʻ** (T.O.).

12-tema: Almasʻq. Maʻnilik tuʻrleri, grammatikaliʻq oʻzgesheliklari.

1.1. Lektsiya sabagʻin oqʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat

Student san? - 75

Oqʻw sabagʻin formas?

Vizual

Lektsiya sabagʻin jobas?

1. Almasʻq.

2. Morfologiyalʻq oʻzgesheliklari.

3. Maʻnisi haʻm tuʻrleri.

4. Pronominalizatsiya.

Oqʻw sabagʻin maqseti: Almasʻq, morfologiyalʻq oʻzgesheliklari, maʻnisi haʻm tuʻrleri, pronominalizatsiya, morfologiyalʻq oʻzgesheliklari haqqida bilim beriw, tolʻq informatsiyani oʻz betinshe uʻyreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻlawd? qaliplestiriw

Oqʻwshin wazʻypalar?

Oqʻw iskerliginin naʻtiylari:

• Tema jobas? boyinsha tolʻq Student: magʻlʻwmat beriw;

• Almasiʻqtiʻn maʻnisi boyiʻnsha tuʻrlarin

• Almasiʻqlar haqqida magʻlʻwmat uʻyrenedi;

• temagʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi,

• Temagʻa tiyisli bolgʻan ilimiy olardʻin maʻnisi bilip aladʻ;

• ilimiy magʻlʻwmatlardʻ terenʻnen

• , Almasʻq, morfologiyalʻq oʻzgesheliklari, maʻnisi haʻm tuʻrleri, pronominalizatsiya qubiʻliʻsi haqqiʻnda tuʻsinik beriw.

uʻyrenedi;

• almasiʻq soʻzlerdin morfemalar qurʻilish ajʻrataʻwd? haʻm tallawd? uʻyrenedi;

• almasiʻq soʻz shaqabiʻniʻn basqa soʻz shaqaplariʻnan oʻzgesheligin uʻyrentdi.

• almasʻqt? tuʻsinedi

• kishi toparlarda jumʻ islewdi uʻyrenedi

• Oʻz betinshe uʻyrenedi.

Oqʻw usʻl haʻm texnikas?

«Aqʻlʻy huʻjim», «Vlits-soraw», klaster,

«Insert», «Kishi toparda jumʻis»

Oqʻw qurallar?

Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. **Audiovizual qurallar:** Rower Point materiallar? **Jaʻrdemshi qurallar:** doskalar, videoproektor, kompʻyuter, flipchart, pinvord doskas? **Koʻrinisli qurallar:** plakatlar, sxemalar, stendler.

Oqʻw formas?

Jaʻmaʻat, topar haʻm juplasʻp birge islesiw

Oqʻw jagʻdaylar?

Texnikalʻq qurallar menen taʻmiyinlengen auditoriya

Lektsiya sabagʻin texnologiyalʻq kartas?

Iskerliktin mazmun?

Basqʻshlar, waqt

Oqʻwsh?

Student

1-basqʻsh
Kirisiw
(10

1.1. Tema, onʻin maqseti, oqʻw sabagʻin kuʻtilip atʻgʻan naʻtiylar aytʻp oʻtileadi.
1.2. Oʻtilgen tema boyinsha sholiwdi

1.1. Tʻhʻlaydʻ jazʻp aladʻ?
1.2. Sholiw

minut)	studentlerdin` o`zlerine isletiledi. (1-qosamsha)	isleydi, talqilaydi.
2-basqish. Bilimlardi aktuallastirish (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallastirishga`a` itibari qaratish, bilim da`rejelerin aniqlash ushi «aqaliy hu`jim» arqal`sorawlar beriledi. (2-qosamsha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(3-qosamsha № slayd).</b></p> <p><b>2.3.</b> № slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`hi temalar menen tanstirilad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tanstiriladha`m jazdirilad?. Tiykarg`? ha`m qosamsha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawaminda studentlerge qoyilatug`hi talarlar menen tanstirilad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> № slayd penen tanstirip, mazmunhi tu`sinedi, tu`sinigi soralad?</p> <p><b>2.3.</b> № slayddhi` mazmun? menen tanstirad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jazip alad?
3-basqish Mag`l`wmat beriwshi basqish? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boyishsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalanilip, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kursthi` mazmunhi tu`sindiniz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan aldhi qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Temanhi` a`hmiyetli ta`replerin jazip alawd? tapsirilad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basqish. Juwmaqlawsh? basqish (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» szilip, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soralip soraw s`yaql? jazilip alhilip, son` studentlerden oqitwshhihi` o`zi tan`lar soralad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha`r bir ma`sele boyishsha o`z waqtinda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ushi tapsimalar berilip barilad?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> Tih`layd?, jazip alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

Vizual materiallar

Almasʻq degen ne?

Soʻz shaqaplar¹ ishinde almasʻqlar oʻzine taʼn leksika-semantikal², morfologiyal³ haʼm sintksislik oʻzgesheliklerge iye soʻzler topar? Almasʻqlar basqa soʻz shaqaplar⁴day zat-qub⁵lard⁶? yamasa olard⁷ san⁸, bolmasa kelbetin tikkeley atamay al olard⁹siltep koʻrsetedi. Demek, jeke turgʻanda almasʻqlar abstpakt maʼni anʻlatad¹⁰? Olard¹¹ maʼnisi tek kontekstte gʻana ayq¹² bolad¹³? Maʼselen, ol yamasa us¹⁴ degen menen biz belgili tuʻsinikkke iye bola almaym¹⁵.

Almasiqtı basqa soʻz shaqaplarinan ajiratip taniwdagʻi basli printsip oninʼ semantikasi yagʻniy maʼnisi bolip esaplanadi. Almasiqlar maʼnisi boyinsha 8 topargʻa boʻlinedi.

Betlew almasiqlari.

Siltew almasiqlari

Jaʼmlew almasiqlari

Soraw-qatnas almasiqlari.

Oʻzlik almasigʻi.

Belgilew almasiqlari.

Belgisizlik almasigʻi.

Bolimsizliq almasigʻi.

Almasʻqlard¹ oʻzine taʼn morfologiyal²q oʻzgesheligi toʻmendegilerden ibarat: olar soʻz jasawsh³? forma jasawsh⁴?yamasa soʻz tuʻrlewshi qosʻmtalargʻa iye emes. Qays⁵? soʻz shaqab⁶ish⁷ orn⁸ha qollan⁹sa sol soʻz shaqab¹⁰ish¹¹ forma jasawsh¹²? haʼm soʻz oʻzgertiws¹³hi qosʻmtalar¹⁴ qab¹⁵ ete alad¹⁶? Us¹⁷nday oʻzgesheligine baylan¹⁸l¹⁹?almasʻqlar eki topargʻa boʻlinedi:

1) Predmetlik (substantivlik). Betlew, belgilew, belgisizlik, oʻzlik almasʻqlar?

2) Predmettin¹ belgisin bildiriws²hi (atributivlik) siltew, soraw haʼm belgilew almasʻqlar?

Betlew almasʻqlar¹ish² 1 haʼm 2 betlerinin³ koʻplik tuʻri supplektiv us⁴ menen jasalad⁵?

Almasʻqlardan basqa soʻz shaqaplar¹?oʻnimli jasalmayd²? Tek ay³im bir eki soʻz bar. Menshik, menmen, mensinbew, oʻzimshil.

Betlew almasʻqlar¹ish² morfologiyal³q oʻzgesheligi. Ilimpazlar men, sen almasʻqlar⁴ndagʻ⁵?n tapt⁶im kategoriyas⁷? eski koʻpsetkishi, biz, siz almasʻqlar⁸ndagʻ⁹?z eski koʻplik affiksi deydi.

13-tema: Feyil. Feyildin' grammatikali'q kategoriyalari'.

1.1. Lektsiya sabag'in oqituv texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 60
Oqituv sabag'in formas?	Vizual
Lektsiya sabag'in jobas?	1. Feyil. Leksika-semantikal'q o'zgesheligi. 2. Ko'mekshi funktsional' feyiller: ko'mekshi feyil, tol'qsiz feyil, feyildin' modal' formalar? 3. Betlik emes feyiller. Feyildin' funktsional formalar. Ha'reket at'feyli. Kelbetlik feyil. Hal feyil. 2. Feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar?
Oqituv sabag'in maqseti: feyil, feyildin' leksika-semantikal'q o'zgesheligi, ko'mekshi funktsional' feyiller: ko'mekshi feyil, tol'qsiz feyil, feyildin' modal' formalar? Betlik emes feyiller, feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar? haqqida bilim beriw, tol'q informatsiyan? o'z betinshe u'yreniwge bag'darlaw, ilimiy talqilawd? qaliplestiriw	
Oqituvshin' waz'ypalar: • Tema jobas? boy'nsha tol'q mag'lumat beriw; • Feyiller haqqida mag'lumat beriw; • Temag'a tiyisli bolgan ilimiy miynetler menen tanitilaw; • , Feyil, morfologiyal'q o'zgeshelikleri, ma'nisi ha'm tu'rleri haqqi'nda tu'sinik beriw. • Feyil, so'z shaqabi'ni'n' basqa so'z shaqaplari'nan ,o'zgeshelikleri haqqida mag'lumat beriw; • Betlik emes feyiller haqqida mag'lumat beriw; • Temag'a tiyisli bolgan ilimiy miynetler menen tanitilaw;	Oqituv iskerliginin' na'tijeleri: Student: • Feyil, so'z shaqabi'ni'n' ma'nisi boyi'nsha tu'rlerin u'yrenedi; • temag'a tiyisli bolgan terminlerdi, olardn' ma'nisin bilip alad? • ilimiy mag'lumatlard'teren'nen u'yrenedi; • feyil so'zlerdin' ma'nisin ajratilawd?ha'm tallawd?u'yrenedi; • feyilq so'z shaqabi'ni'n' basqa so'z shaqaplari'nan o'zgesheligin u'yrentdi. • Betlik emes feyiller haqqida tu'sinikke iye boladi; • Feyil, so'z shaqabi'ni'n' u'yrenedi; • tarawg'a tiyisli bolgan terminlerdi, olardn' ma'nisin bilip alad? • ilimiy mag'lumatlard'teren'nen u'yrenedi; • kishi toparlarda jumis islewdi u'yrenedi • O'z betinshe u'yrenedi.
Oqituv usul'ha'm texnikas?	«Aqil' hu'jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqituv qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql'q, oqituv qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja'rdemshi qurallar: doskalar, videoproektor, komp'yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko'rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqituv formas?	Ja'ma'a't, topar ha'm juplasib birge islesiw
Oqituv jag'daylar?	Texnikal'q qurallar menen ta'miynlengen auditoriya

Lektsiya sabag`hnh` texnologiyalq kartas? (8-lektsiya)

Basq`shlar, waqt	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`wsh?	Student
1-basq`sh Kirisw (10 minut)	1.1. Tema, on`h` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`h`layd?, jaz`p alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallast`w (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallast`w`a itibar`h qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`h «aq`w hu`jim» arqal? sorawlar beriledi. (2-qos`msha)</b></p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(4-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`h temalar menen tan`st`f`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`hda studentlerge qoy`latug`h talarlar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`f`p, mazmun`h tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. № 2 slaydd`h` mazmun? menen tan`fad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`h` mazmun`h tu`sindin`iz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`h qanday tu`sinikte edin`iz? Ha`zir she?; Teman`h` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`f`p al`f`p, son` studentlerden oq`wsh`h`h` o`zi tan`lar soralad? Juwmaq jasalad?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`hda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`h taps`f`malar berilip bar`lad?(3-qos`msha)	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`h`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

Vizual materiallar

Фейил с5з ша3абы. Фейил адам ямаса бас3а предметлерди4, т1бият 3убылысларыны4 ис-81рекет процессин 81м 8алатларын билдирету2ын с5з ша3абы. Фейилди4 бас3а с5з ша3апларынан тийкар2ы 5згешелиги, оны4 лексика-семантикалы3 жазтан 81рекет м1нисине, ал формасы бойынша д1реже, т6р, мейил, м181л байланыслы категорияларына, болымлы 81м болымсызлы3 формалар2а ийе болы7ы менен 5згешеленеди. Фейиллер тийикарынан улы7ма 81рекет билдири7ши с5з ша3абы деп атал2ан менен, оны4 лексика- семантикалы3 м1ниери ж6д1 ке4 м1селе. Оларды4 т5мендегидей тийкар2ы т6рлерин айтып к5рсети7ге болады`

а. Ныймыл- 3оз2алыс фейиллери` секири7, ж6ри7, е4бекле7, сыр2ана7, бары7, оры7, салы7, тазала7 8. т.б.

в. *1рекет-8алат фейиллери` уй3ыла7, азы7, шарша7, к5бейи7, та7сылы7, сасы7, т.б.

е. Сези7-ойла7 фейиллери. Фейилди4 бул лексика-семантикалы3 т6рлери адамны4 сези7 органлары к5з, 3ула3, дене ар3алы 3абылла7 ойла7 процессеслерине байланыслы ис-81рекеттерди билдиреди` 3ара7, кири7, г5зле7, ты4ла7, 3ула3 т6ри7, ашы7, еске т6сири7, ой2а талы7 8. т.б.

г. С5йле7 фейиллери` с5йлеси7, пикир алысы7, 14гимелеси7, сорасы7, жалыны7 8. т.б.

т. Психологиялы3 процесслерге байланыслы фейиллер` к6ли7, та4ланы7, 81з ети7 8. т.б.

у. Еликле7 фейиллери` жалт-жулт ети7, бур3ылда7, сар3ыла7 8.т.б.

и. Биологиялы3 процесслерге байланыслы фейиллер` к5з жары7, 3озыла7, ш5желе7 8.т.б.

i. Т1бият 3убылысларына байланыслы фейиллер` 3ара42ыланы7, т6нери7, бултласы7, жа7ынлаты7 81м т.б.

Фейилди4 болымлы 81м болымсыз формалары. Фейиллер ис-81рекет процессини4 ислени7 яки исленбе7 м6мкиншилигине 3арай болымлы 81м болымсыз формаларда келеди. Мысалы` озыды-озымады, жазды-жазбады. Болымсызлы3 м1ни тийикарынан белгили грамматикалы3 3ураллар ж1рдeminде, я2ный **-ма// -ме, -ба// -бе, -па// -пе,** аффикси ар3алы синтетикалы3 81м жанапайлы3 хызметтеги емес, жо3 к5мекши с5злерди4 дизбеги ар3алы аналитикалы3 усыллар менен билдириледі.

Фейилди4 д1реже категориясы. Фейил д1режелери 81рекет пенен субъект 81м объект арасында2ы м1нилик Затнасларына морфологиялы3 белгисине Зарай` т6п д1реже, 5злик д1реже, шериклик д1реже, 5згелик д1реже 81м белгисиз д1реже сыя3лы т т6рге б5линеди.

Т6п д1реже. Бул д1режени4 арна7лы аффикси жо3. Оны4 м1ниси, тийикарынан фейилди4 т6бир 81м д5ренди т6бир формалары ар3алы а4латылады, оны4 ис-81рекети тек субъектке Затнаслы болады. Мысалы` **терди, жазды, т.б.**

%злик д1реже фейили субъекти4 ис-81рекетини4 5зине Заратыл2анын билдиреди, я2ный ис-81рекет субъекти4 5зи т1репинен иске асады. Неара3алпа3 тилинде 5злик д1реже е т6рли усылда билдириледі`

q) Морфологиялы3 усыл. Бунда 5злик д1реже -ын// -ин// -н~ -ыл// -ил// -л~ -лы3// -лик, -ы3// -ик -3// -к аффикслери ар3алы жасалады. Мысалы` **к5ринди, сайланды, сыбырланды, шомыл, са3лы3, толы3** 8.т.б.

w) Синтаксислик усыл. Бунда 5злик д1реже фейили табыс сеплигинде 5злик алмасы2ын бас3арып келеди. Ол **5зин Зор2ады. Ол 5зин-5зи м1жб6рледи.**

е) Лексикалы3 усыл. Бунда т6бир 81м д5ренди фейиллер 5злик д1реже м1нисин а4латады. Мысалы` **Оян, 6йрен, 3у7ан, ойлан** 8.т.б. %теп енди аман-есен 5темен 2ой деп **3у7анды.**

С8ериклик д1реже фейиллери еки ямаса бир неше субъекти4 Затнасы ар3алы тиркелисип исленген 81рекетти билдиреди. С8ериклик д1реже формасы тийикарынан т6бир 81м д5ренди т6бир фейиллерге -ис// -ыс// -с, аффикслерини4 жал2аны7ы ар3алы жасалады. Мысалы` **3а2ыс, Зазыс, терис, ойлас.**

%згелик д1реже ис-81рекетти4 грамматикалы3 субъект ар3алы емес, бас3а бир логикалы3 субъект ар3алы исленгенлигин билдиреди. Мысалы` **алдырды, жаздырды, ал2ызды, озытты, 5ткерди, 3ут3арды** 8.т.б. %згелик д1реже морфологиялы3 усыл менен т5мендеги аффикслер ар3алы жасалады`

q. дыр// -дир, -тыр// -тир` **алдыр, келтир, таптыр** 8.т.б.

w. т, -ыт// -ит` **о3ы-т, оран-т, Зор3-ыт, 6рк-ит** 8.т.б.

е. 3ыз// -киз, 2ыз// -гиз, (дыр/дир)` **ал2ыз, жегиз, ал-дыр, же-дир** 8.т.б.

г. -3ар// -кер, -2ар// -гер, -3ыр// -кир, -2ыр// -гир, -ар// -ер, -ыр// -ир` **жат3ар, 5ткер, шы2-ар, бат-ыр, к5ш-ир** 8.т.б.

Белгисиз д1реже фейиллери грамматикалы3 субъект т1репинен емес, ал логикалы3 субъект т1репинен исленген ис-81рекетти билдиреди. Бул д1реже тийикарынан морфологиялы3 усыл менен **-ыл// ил** (да7ыссызлардан кейин) **-л** (да7ыссызлардан кейин) аффикслери ар3алы жасалады. Мысалы` **Зазылды, к5р-илди, егилди, атылды** т.б. Сондай-а3 белгисиз д1реже фейиллери 5злик д1режени4 -ын// -ин// -н аффикслери ар3алы да жасалады` **салынды, илинди, тазаланды** 8.т.б. Буларды4 еке7ини4 м1ниси контекст ар3алы ажыралады. q) Азат **жу7ынды, кийинди, тазаланды**, (5злик д1реже). w) Ат3ора **тазаланды**, салы **т6йекленди** (бул белгисиз д1реже

os3msha

Фейил формаларыны4 структура-семантикалы3 81м функциональ формаларыны4 системасы 6ш топар2а б5линеди` q) фейилди4 бетлик формалары, w) фейилди4 бетлик емес формалары 81м e) фейилди4 к5мекши функциональ формалары.

q. Бетлик фейиллер. Бетлик фейилди4 5зине т1н тийкар2ы 5згешеликлерини4 бири ол мейил, м181л, бет-сан категорияларына ийе болады. Бул категорияларды4 81р 3айсысыны4 арна7лы морфологиялы3 формасы бар.

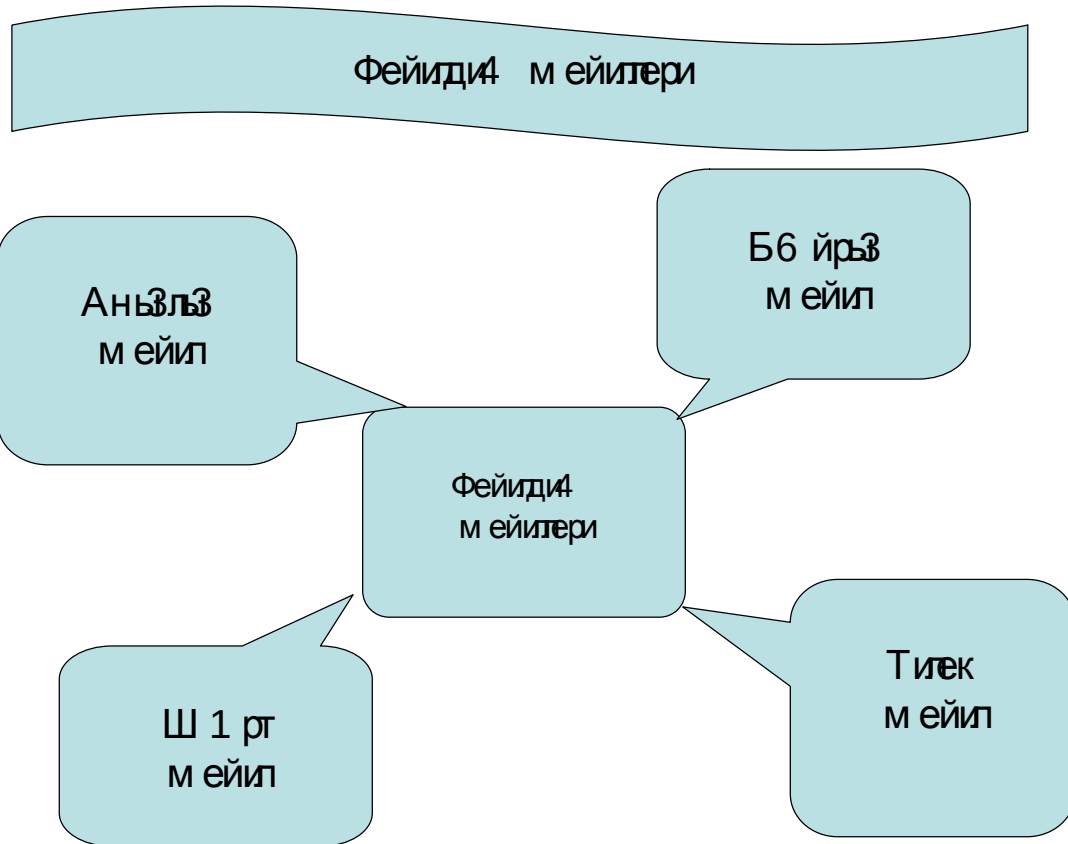
w. Бетлик емес фейиллер. Фейилди4 функциональ формаларыны4 гейпаралары мейил, м181л 81м бет-сан категорияларына ийе болмайды. Олар сол д5ренди формасында с5з 5згерти7ши аффиксиз 3олланылып, бетлик емес фейил системасын д6зеди. Бетлик емес фейил системасына инфинитив, 81рекет аты, келбетлик фейил 81м 8ал фейил формалары киреди.

e. К5мекши функциональ фейиллер. Бул фейиллерди4 системасын к5мекши фейил, толызсыз фейил 81м фейилди4 модаль формалары д6зеди. К5мекши функциональ фейиллер жеке 3олланылмайды. Олар м1нили с5злер менен дизбеклесип сол с5злерге

слайд

Фейилди4 бетлик формалары.

Мейил категориясы. Фейилди4 мейил категориясы ис-81рекетти4 объективлик 8азый3атлы33а бол2ан м1нилик 3атнасларын билдиреди. Ис-81рекетти4 8азый3атлы33а 3атнасы с5йле7шини4 субъективлик 3атнасларына байланысly болады. С5йле7шини4 8азый3атлы33а бол2ан 3атнасы ис-81рекет ар3алы билдирилип, сол ис-81рекет буйры3 , тилек, ш1рт 81м аны3 хабарла7 м1нилеринде келеди. *1зирги бйренилип ж6рген мейиллерди4 3атарына ма3сет мейили 3осылып , олар бес т6рге б5линеди.

М181л категориясы. Фейил арЗалы билдирилген ис- 81рекет белгили бир 7аЗытта 81м ке4исликте иске асырылады. СонлыЗтан м181л категориясы барлыЗ фейиллер ушын т1н категория. М181л т6синигин а4ла7да с5йле7 7аЗты есапЗа алынады. Егер фейил билдирген ис- 81рекет с5йле7 7аЗтынан бурын болса 5ткен м181лди, с5йле7 7аЗты менен бирдей 7аЗытта иске асып отырса 81зирги м181лди ис-81рекет с5йле7 7аЗтынан кейин болса келер м181лди а4латады.

%ткен м181л формасында2ы фейиллер ис-81рекетти4 с5йле7 7а3тына шекем болып 5ткенлигин яки 5тпегенлигин 81р т6рли белгилери менен сыпатлап к5рсетеди.

*1зирги илимий грамматикада фейилди4 5ткен м181лини4 т5мендегидей т6рлерин к5рсетип 5ткен.

а) аны3 5ткен м181л формалары` -ды//ди, -ты//ти. Мысалы` **о3ы-ды, жаз-ды,**

в) н1тийжели 5ткен м181л` -2ан//ген, -3ан//кен+ бетлик аффикслери. Мысалы` **бар2анман, келгенмен.**

е) аны3 емес буры42ы 5ткен м181л` -ып, -ип, -п+ бетлик аффикслери. Мысалы` **барыппан, келиппен.**

р) Бурын2ы 5ткен м181л` -2ан//ген, -3ан//кен+ еди, екен, а, е, й,+ды+екен. Мысалы` **ислеген еди, айт3ан еди, тигеди екен, билмейди екен** 8.т.б.

т) Жа3ын 5ткен м181л` -ып, -ип, -п+еди. Мысалы` **шы2ып еди, 5тип еди жа3ынлап еди.** 8.т.б.

у) Тамамланба2ан 5ткен м181л` а, е, й,+ту2ын+еди. Мысалы` **блестирету2ын еди, ж6рету2ын еди отыр2ызып 3ояту2ын еди** 8.т.б~ -ы7шы//и7ши+еди. Мысалы` **елеслети7ши еди.**

и) Т1кирарланы7шы 5ткен м181л` -ар//ер//р, мас//мес, бас//бес, пас//пес+еди. Мысалы` **т6синер едим, есап3а алына бермес еди, ты4лар еди** 8.т.б.

й) Нийетли 5ткен м181л` а) а,е,й,+ жа3+ еди` **жаманлайжа3 едим, с5йлей бережа3 еди** 8.т.б~ б) -ма3шы//мекши + еди` **жазба3шы еди, кирмекши еди** 8.т.б.

о) Да7амлы 5ткен м181л` а) тур, ж6р, отыр, жатыр, атыр+еди, екен` **шырылдап тур еди, айланшы3лап ж6р екен, 6йилип жатыр еди**~ б) -ма3//мек, -па3//пек, -ы7//и7+ екен

***1зирги м181л фейиллери** ис-81рекетти4 с5йле7 7а3ты менен бир 7а3ытта болып атыр2анлы2ын билдиреди. *1зирги 3ара3алпа3 тилинде 81зирги м181л фейиллери аналитикалы3 81м синтетикалы3 формаларында 3олланылады.

а) Аны3 81зирги м181л` а) -ып, -ип+ жатыр, атыр, ж6р, т6р, отыр. Мысалы` **К6н жа4а т6сликтен а7ып атыр. Сал3ынла7 самал есип тур.**

в) Да7амлы 81зирги м181л -ы7, -и7, -7, -ма3, -мек формалы ата7ыш фейиллерди4 орын сеплигинде туры7ынан жасалады (**исле7демен**).

е) *1зирги келер м181л` -а, -е, -й+ бетлик аффикслери` Мысалы` **Бул 5нерге ж6д1 3ызы2аман.**

Келер м181л фейиллери ис-81 рекетти4 с5йле7 7а3тынан кейин, я2ный келеси 7а3ытларда орынланату2ынын билдирип, тек синтетикалы3 формада 2ана жасалады. *1зирги 3ара3алпа3 тилинде келер м181л формалары т5мендегилерден ибарат.

а) Аны3 келер м181л` -а, -е, -й формалы 8ал фейиллерге бетлик аффикслерини4 жал2аны7ы ар3алы жасалады. Мысалы` **%зи4де** **питкересе4 2ой. Бизди атыз басынан табасыз.**

в) Болжа7лы келер м181л` -ар, -ер, -р, -мас, -мес+ бетлик аффикслери. Мысалы` **барарман, келермен, бармаспан.**

е) Нийетли келер м181л` а) -а, -е, -й формалы келбетлик фейиллери+бетлик аффикслери. Мысалы` **баража3пан, кележа3пан.**

3-qosʁmsha

1-slayd

* 1 рекет атыфйи

- 5 зини4 д5 ренди т6 ринде фйиди4 бет, сан, м ейип 81 м м 1 81 лм 1 нигерин а4 латпайды
- тек ис-81 рекетти4 атам асын 2 ана бидиреди
- 3оспа фйипт6 ринде де 3олтаныады

- ы / - и , - 7
бары7 , келм7 , жазы7

- м а3 / - м ек (- ба3 / - бек ,
- па3 / - пек)
алм а3 , берм ек , озым а3

- м а3та / - м ек те
ра7 ажан ба3та , келм ек те

фйитик м 1 ниси	атлз м 1 ниси
• болм лы болм сылз м 1 нигеринде 3олтаныады алм а7 , с5 йгем е7	• сеплик , к5 плк , тартым 3осым тагары м енен т6 ргнеди • к5 бизнесе, басла7 ыш , тольла7 ыш , аныла7 ыш хым етлерин ат3арады

2-slayd

* алфэйиди4 г1 птеги хызм ети

• И-81 рекетке (бая нла7 ыш 3а)
Затнасы пыѡла7 ыш хызм етин
атЗарады

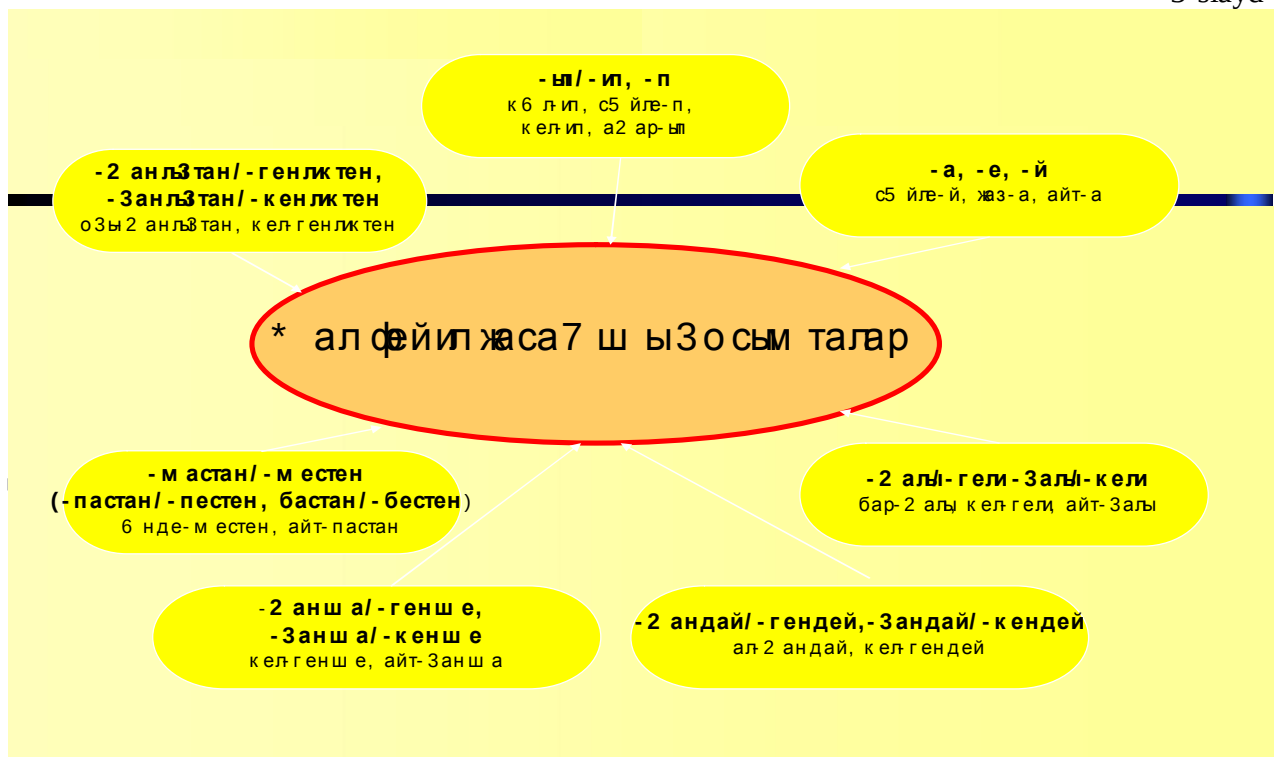
• 5 зине Затнасы с5 злер
м енен бирликте 8ал фэйил
топлам ын дб зип, ке4 ейтитен
пыѡла7 ыш 7 азыпасын
атЗарады

* алфэйилтоплам ын4 жазы7 да2 ы 5 згеш елк лери

• бая нла7 ыш 3а жЗын
келенде 6 тир м енен
б5 линбей жазылады

• бая нла7 ыш тан узаЗласыл,
г1 п басында келенде 6 тир
арЗалыб5 лини жазылады

3-slayd

4-slayd

* алфйил

фйилк белгиге ийе болса	р1 7 иш лк белгиге ийе болса
- ис-81 рекетти бидиреди - фйилтер сыя 3лыболм лы болм сыз, а7 ыспалы а7 ыспасыз фйилм 1 нитеринде 3олтанылады	- тйк ар2 ыис-81 рекетке (бая нла7 ыш 3а) Затнасыболм келеди - ис-81 рекетти пысызла7 ыш лз м 1 ниде сылатлайды 31 йтил?, 3алай? сора7 ларжа жу7 ап береди

* алфйилтер 3оспа фйилди4 Зурам ында тйк ар2 ы фйил 7 азыпасы атЗарады

5-slayd

К елбетлк фйил

3 атты4 белгисин ис-81 рекет арЗалы бидирету 2 ыш фйил

- екис5 з ш азабы- фйил81 м келбетлкти4 м 1 нисин бидиреди
- бетлк ем ес фйилтер топаржа киреди
- ис-81 рекет м 1 нисинде келтенде д1 реже, м 1 81 л бет-сан, болм лыболм сылз 3осым таларым енен 5 згередид
- бас3а фйилтер сыя 3лысеплк 3осым талы81 м тирке7 иш ата7 ыш лардыбасЗарады
- келбетлк сыя 3лы к5 бизнесе атлз с5 злрди4 алдында келип оны ис-81 рекет арЗалысылатлайды г1 пте анызла7 ыш хым етин атЗарады

6-slayd

Келбетлик фйиди атласы ы 81 м г1 птегихым ети

- Келбетлик фйидер г1 п иш инде атлас м 1 нисинде келип атласады к5 ринген адам , адам Зайна2 ан су7 , к5 герген бийдай
- Олар атласы4 к5 плк , сеплик Зосым тагарыж Забылетеди к5 реним , озы2 ангар

Ga`p ishindegi xizmeti

Ата7 сеплик т6 рнде атлас с5 злерди сылаттап келтенде анызла7 ыш хым етин атЗарады	Г1 п со4 ында келип бая нла7 ыш болады Б1 81 р 5 з 7 азтында келген.	АтласЗан келбетлик фйидер г1 пте бая нла7 ыш , тользла7 ыш хым етерин атЗарады
Жазда багалар Зайнаты2 ан су7 ды иш и7 ик ерек.		q. А7 зык6 йген 6 плеп иш еди
		w. Жазсыадам к5 ренин айтады

7-slayd

Келбетлик фйиди4 жасалы ы

- 2 ан/ - ген, - 3 ан/ - кен
о3ы2 ан, с6 рлген, айтЗан

фйиди4 5 ткен м 1 81 лн бидиреди

- ар/ - ер - р
барар, келер, сарар

- а, - е, - й+ - ж3
айтаж3, жетеж3

фйиди4 келер м 1 81 лн бидиреди

- ту2 ы, - ж3

14-tema: Ra`wish. Ma`nilik tu`rleri, grammatikali`q o`zgesheliklari.

1.1. Lektsiya sabag`in oq`w texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oq`w sabag`in formas?	Vizual
Lektsiya sabag`in jobas?	1. Ra`wish, on`n o`zgesheligi. 2. Ma`nisi boy`nsha tu`rleri. 3. Da`reje kategoriyas? Tipleri.
Oq`w sabag`in maqseti: Ra`wish, on`n morfologiyal`q jaqtan o`zgermeytug`n, ma`nisi boy`nsha tu`rleri: sapal`q, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. da`reje kategoriyas? jay, sal`st`w, artt`w da`rejesi, izertleniwi haqq`da bilim beriw, tol`q informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qaliplestiriw	
Oq`wsh`n`n waz`ypalar? • Tema jobas? boy`nsha tol`q mag`l`wmat beriw; • Ra`ishtin` ma`nisi boyi`nsha tu`rlerin haqq`da mag`l`wmat beriw; • kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • ra`wish, on`n morfologiyal`q jaqtan o`zgermeytug`n, ma`nisi boy`nsha tu`rleri: sapal`q, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. da`reje kategoriyas? jay, sal`st`w, artt`w da`rejesi, izertleniwi menen tan`st`w.	Oq`w iskerliginin` na`tiyjeleri:</b> Student: • Ra`ishtin` ma`nisi boyi`nsha tu`rlerin u`yrenedi; • Temag`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n ma`ninin bilip alad`; • ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • ra`wish so`zlerdi tallawd`u`yrenedi; • ra`wishtin` basqa so`z shaqaplari`nan o`zgesheligin tu`sinedi • kishi toparlarda jum` islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`w us`ha`m texnikas?	«Aq`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`w qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`w qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`w formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`w jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`in texnologiyal`q kartas?

Basq`shlar, waqt	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`wsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, on`n maqseti, oq`w sabag`in ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileti. <b>1.2.</b> O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. (1-qos`msha)	1.1. T`h`layd? jaz`p alad`? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`wg`a itibar`n	2.1.

basqʻsh. Bilimlardi aktuallastirʻw (20 minut)	qaratʻw, bilim daʻrejelerin anʻqlaw ushʻn «aqʻliy huʻjim» arqalʻ sorawlar beriledi. (2-qosʻmsha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalʻ koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. (3-qosʻmsha №1 slayd). 2.3. № 2,3,4,5 slayd koʻrsetilip, tuʻsindiriledi. Kursta uʻyreniletugʻn temalar menen tanʻstirʻladʻ. Bahalaw reyting kriteriyasʻ, koʻrsetkishleri menen tanʻstirʻladʻ haʻm jazdʻirʻladʻ. Tiykargʻ? haʻm qosʻmsha aʻdebiyatlar dizimi, sonday-aq kurstʻ uʻyreniw dawamʻda studentlerge qoyʻlatugʻn talarlar menen tanʻstirʻladʻ.	Sorawlargʻa juwap beredi. 2.2. №1 slayd penen tanʻsʻp, mazmunʻn tuʻsinedi, tuʻsinigi soraladʻ. 2.3. № 2,3,4,5 slayddʻn mazmunʻ menen tanʻsadʻ, bahalaw koʻrsetkishlerin jazʻp aladʻ.
3-basqʻsh Magʻlʻwmat beriwshi basqʻsh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallarʻ joba boyʻnsha izbe-iz bayanlanadʻ, koʻrsetpe materiallar paydalanʻp, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurstʻn mazmunʻn tuʻsindinʻiz beʻ; 2-soraw boyinsha Kurstʻ oʻtip baslamastan aldʻn qanday tuʻsinikte edinʻiz? Haʻzir sheʻ; Temanʻn aʻhmiyetli taʻreplerin jazʻp alʻwdʻ tapsʻirʻladʻ.	3.1. Sxemalardi, koʻrsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basqʻsh. Juwmaqlawsh? basqʻsh (15 minut)	4.1. Taxtagʻa «Blits-soraw» sʻzʻp, ogʻan studentler menen birge neni uʻyrenenimiz soralʻp soraw sʻyaqlʻ jazʻp alʻnʻp, sonʻ studentlerden oqʻirʻwshʻn oʻzi tanʻlar soraladʻ. Juwmaq jasaladʻ. 4.2. Haʻr bir maʻsele boyʻnsha oʻz waqtʻda qatar taʻrtip penen oʻz betinshe izleniwi ushʻn tapsʻmalar berilip barʻladʻ.	4.1. Sorawlargʻa juwap beredi. 4.2. Tʻnʻlaydʻ, jazʻp aladʻ, tuʻsinbegenin sorap aladʻ.

15-tema: Koʻmekshi soʻzler. Tirkewish. Daʻneker. Janapay

1.1. Lektsiya sabagʻin oqʻirʻw texnologiyasʻ

Waqtʻ - 2 saat	Student sanʻ - 60
Oqʻw sabagʻnʻ formasʻ	Vizual
Lektsiya sabagʻnʻ jobasʻ	1. Koʻmekshi soʻzler haqqiʻnda tuʻsinik. 2. Tirkewish haʻm onʻn tuʻrleri. 3. Koʻmekshi atawʻshlar. 4. Daʻnekerler. Dizbeklewshi daʻnekerler. Bagʻndʻirʻwshʻdaʻnekerler. 5. Janapay.
Oqʻw sabagʻnʻ maqseti: Koʻmekshi soʻzler. Tirkewish, onʻn shʻgʻirʻna, seplikler menen qatnasʻna qaray tuʻrleri. Koʻmekshi atawʻshlar. Daʻnekerler. Qurʻirʻna, xʻmetine qaray tuʻrleri. Dizbeklewshi daʻnekerler. Bagʻndʻirʻwshʻdaʻnekerler. Janapay, tiykargʻ? oʻzgesheligi. Maʻnilik oʻzgesheligine qaray tuʻrleri: qosʻmsha, modalʻlʻq, ishki sezimlik haʻm taʻsirlik maʻni	

bildiriwshi janapaylar. Forma jasawsh? janapay haqqında bilim beriw, tolıq informaciyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqılawd? qaliplestiriw

Oqıwshın wazıypalar? • Tema jobas? boyınsha tolıq mag`l`wmat beriw; • Ko`mekshi so`zler haqqında mag`l`wmat beriw; • kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tanıstıw;</li> <li>• Ko`mekshi so`zler. Tirkewish, onı` shıǵ`ısha, seplikler menen qatnas`ha qaray tu`rleri. Ko`mekshi ataw`shlar. Da`nekerler. Qur`ısha, xızmetine qaray tu`rleri. Dizbeklewshi da`nekerler. Bag`ındıwsh? da`nekerler. Janapay, tiykarg`? o`zgesheligi. Ma`nilik o`zgesheligine qaray tu`rleri: qosımsha, modal`lıq, ishki sezimlik ha`m ta`sirlik ma`ni bildiriwshi janapaylar. Forma jasawsh? janapay tu`sinikleri menen tanıstıw.	<p>Oqıw iskerliginin na`tiyjeleri:</b></p> <p>Student:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ko`mekshi so`zlerdi u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olardın ma`nisin bilip aladı;</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • ko`mekshi so`zlerdi tallawd?u`yrenedi;</li> <li>• ko`mekshi so`zlerdin` ma`nili so`z shaqaplarınan o`zgesheligin tu`sinedi • kishi toparlarda jumıs islewdi u`yrenedi</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oqıw usıl`ha`m texnikas?	«Aqıl`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumıs»
Oqıw qurallar?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaqlıq, oqıw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point materiallar? <i>Ja`rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. <i>Ko`rinisli qurallar:</i> plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqıw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasıp birge islesiw
Oqıw jag`daylar?	Texnikalıq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`ın texnologiyalıq kartas?

Basq`shlar, waqıt	Iskerliktin` mazmun?	
	Oqıwsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, onı` maqseti, oqıw sabag`ınan ku`tilip atıg`an na`tiyjeler aytıp o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyınsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. (1-qosımsha)	1.1. Tın`laydı, jazıp aladı? 1.2. Sholiw isleydi, talqılaydi.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallastırw (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallastırw`a itibarın qaratıw, bilim da`rejelerin anıqlaw ushın «aqıl`y hu`jim» arqalı sorawlar beriledi.</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalı ko`rsetilip, tu`sindiriledi.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.

	2.3. Kursta u'yreniletug`n temalar menen tanst`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tanst`f`ladha`m jazd`f`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst?u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talarlar menen tanst`f`lad?	2.3. mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-basq`sh</b> <b>Mag`l`wmat</b> <b>beriwshi</b> <b>basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`p, sorawlar beriledi: 1-soraw boyinsha Siz bul kurst`n` mazmun`n tu`sindin`iz be?; 2-soraw boyinsha Kurst? o`tip baslamastan ald`n qanday tu`siniкте edin`iz? Ha`zir she?; Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`wd? taps`f`lad?	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.
4-basq`sh.</b> <b>Juwmaqlawsh?</b> <b>basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`f`p al`n`p, son` studentlerden oq`f`wsh`n`n` o`zi tan`lar sorolad? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`fmalar berilip bar`lad?(2-qos`msha)	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

2-qosimsha

Vizual materiallar

P17иш бас3а с5з ша3аплаынан 5зине т1н белгилери менен ажыралып турады. P17иш -ис-81рекетти4 81м белгини4 белгисин билдирету2ын с5з ша3абы. P17иш фейил менен дизбеклесип келгенде ис-81рекетти4 81р 3ыйлы белгилерин (7а3тын, орнын, сынын т.б) билдиреди. Мысалы: Халы33а пайдалы исти бос3а жибери7ге болмайды. Бир майданнан со4 автобусты4 иши адам2а лы33а толды. Анам пазыр мени к5п у7айымлайту2ын еди. P17иш белгини4 белгисин билдирип келгенде к5бнесе келбетлик пенен дизбеклеседи. Мысалы: Суп-сулы7 к5п этажлы жайларды4 3асынан 5ттик.

P17ишлер p17иш с5зди4 алдында дизбеклесип келгенде фейил т1репинен иске асату2ын ис-81рекет белгисин аны3, на3па-на3 к5рсетеди. Бес к6н болдым кеше т6нде 3айттым. Бизлер б6гин азанда ж6д1 ерте турды3. Кеше кеште бирден да7ыл турып 3алада ша4 тоза4 к5терилген еди. P17иш атлы3 пенен дизбеклесип келгенде к5бнесе предметти4 му2дарлы3 д1режесин билдиреди: Н1зираны к5рмегениме де 1де7ир жыл болып 3алыпты. Урыс жыллары аннам еке7миз талай т6йеклерди айда2анбыз.

Р17ишлер а4латату2ын м1ниси бойынша т5мендеги т6рлерге б5линеди: 1)7а3ыт р17иши, 2)орын р17иши 3)сын р17иши, 4)му2дар-д1реже, 5)ма3сет р17иши, 6)себеп р17иши.

?а3ыт р17иши. Ис-81ректти4 иске асы7 7а3тын билдиреди. Мысалы: Мен не деймен, Зобызым не дейди деген екен бая2ыда бире7. ?а3ыт р17ишлери ис-81рекетти4 болып атыр2ан 7а3тын, кешигип иске асату2ын 7а3тын, ис-81рекетти4 б1р81ма 6зиликсиз турату2ын 7а3тын, бирден иске асату2ын ис-81рект 7а3тын, аралары 6зиликске т6сип иске асату2ын ис-81рекет 7а3ыларын билдирип келеди. Мысаллар: Кеше балы3ты4 жартысы су7-да жатыр еди, б6гин тасырайып сырта 3алыпты. !ллен 7а3ытта есине енгендей болды. Сол к6ннен баслап 81р к6ни 6зиликсиз келип турды. Бира3 сол жигит бир т6нде зым-зыя болып кетти. Апасы гейде айыбын мойнына 3ойып урысады.

Орын р17иши. Ис-81рекетти4 иске асы7 орнын ба2дарын билдиреди. а) ис-81рекетти4 орнын к5рсетеди. Сол манда отырып с5йлесемиз. б) ис-81рекет ба2дарын к5рсетеди. Жа4а С1немди 3ала2а шы2арып салып берман 3айрыл2аным.

Сын р17иши. Ис-81рекетти4 3алай, 31йтип, 3алайынша ислени7 усылын, сынын 81м оны4 81р 3ыйлы 8ал жа2дайларын билдиреди. Мысалы: Ол 81мме 3осы3ты ядтан билету2ын еди. Н1зийраны4 т6ри бирден 5згерип кетти. Му2аллимни4 сора7ларына зордан жу7ап берди. !стен 3апыны ашып кирип келди. Олар досларша сырласату2ын еди.

Му2дар-д1реже р17иши. Ис-81ректти4, предметти4 81м р17ишти4 белгисини4 арты3 ямаса кемлик д1режесин, му2дарын, 5лшемин билдиреди:

а) белгини4 арты3 м1нисин а4латату2ын му2дар д1реже р17ишлери: 1де7ир, к5п, талай, бирталай т.б. Быйыл жылда2ыдай емес 1де7ир ириленипти. Му2дар д1реже р17ишини4 арттыры7 м1ниси сонша, усынша, оншелли, соншелли, усыншама р17ишлери ар3алы да билдириледі. Бул р17ишлер 81марттыры7 81м к6шейти7шилик м1нини а4латады. Мысалы: Мектеп а7ылдан онша 3ашы3 емес еди. Оны4 буншелли 5згерип кеткенине 8айран 3алдым.

б) му2дар-д1реже р17ишини4 п1сейи7, кемейи7 м1ниси 31рре, с1л, аз, кем, азлап, аз2антай т.б. с5злер ар3алы билдириледі. Т6ске таман с1л 5зине келейин деди. Ж1не, та2ы, 3айта, 3айта-3айта т.б р17ишлер ис-81ректти4 3айталаны7 му2дарын билдиреди. Ол орнына 3айта отырды. Ылай су72а 3айта-3айта с64гип сал3ынланды.

Ма3сет р17иши. Ис-81рекетти4 иске асы7 яки аспа7 ма3сетин билдиреди. Ислени7ге тийисли ис-81ректти4 не ма3сетте исленип ямаса исленбегенлигин к5рсетеди. Мысалы: Усыларды4 81ммесин изине шубыртып 1дейи келип отыр. Оны4 жорта2а к6лип отыр2анын 81мме сезді.

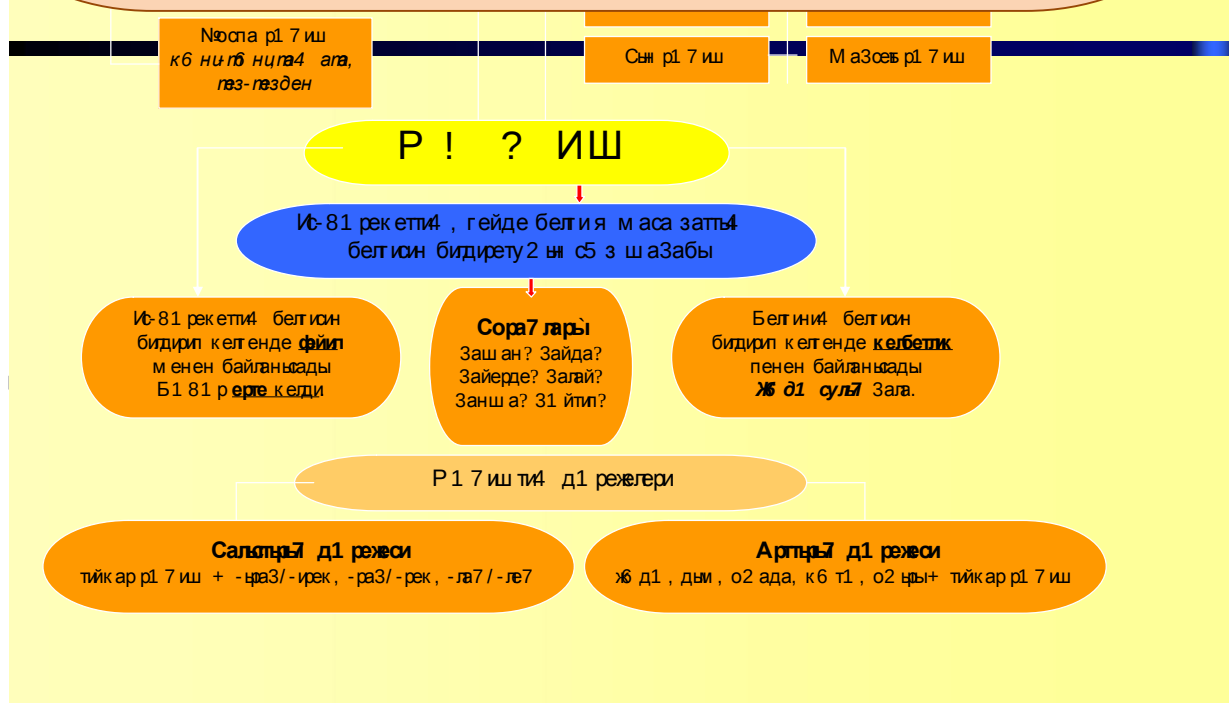
Себеп р17иши. Ис-81рекетти4 иске асы7 себебин ямаса оны4 н1тийжесин билдиреди. Мысалы: Мен ж6д1 о4айсызланып илажсыздан к6лип оны4 3асына келдим. Неара3алпа3лар 8аял атын бийкар2а уран етпесе керек.

Р17ишти4 д1режелери ис-81рекетти4 белгисин бас3а бир белги менен салыстырып,оны4 арты3 ямаса кем екенлигин к5рсетеди. Р17иш жай,салыстыры7 81м арттыры7 д1режелерине ийе.

Жай д1реже. Бул д1режеде ис-81рекет белгисин бас3а белгилерге салыстырмай 8еш 3андай 3осымталарсыз т6бир с5з т6ринде 3олланылады: 81зир,жа4а,со4,кейин,жылдамтез,1сте,к5п,к5п т.б

Салыстыры7 д1реже.Бунда ис-81рекетти4 белгисин бас3а бир белги менен салыстырып к5рсетеди.Бул д1реже т6бир 81м д5ренди р17ишлерге -ра3-рек,- ыра3-ирек 3осымталарыны4 жал2аны7ы н1тийжесинде жасалады: Алысыра3 а2айинди былай 3ой2анда ту7ыс3анларды да жат етип жиберген екенсе4 2ой се4, урыс. П1сейти7 м1нисиндеги салыстыры7 д1реже р17ишлери **-ла7-ле7 3осымталарыны4 ж1рдeminде жасалады:** Неалайда Неосберген кешле7 шы33ан еди.Озы72а б6гин к6ндегиден ертеле7 шы3ты.

Арттыры7 д1реже. Р17ишти4 арттыры7 д1режеси 3андайда бир ис-81рекетти4 сапа белгисини4 екинши бир ис-81рекетти4 сапабелгисинен арты3лы2ын к5рсетеди. Арттыры7 д1режеси к5бнесе тийкар р17ишлерди4 алдында жанапайлы3 хызметтеги к6шейти7ши с5злер менен дизбеклесип кели7инен де жасалады.Мысалы: Университет китапханасында китаплар о2ада к5п.Балаларды4 Затнайту2ын мектеби 6йимизге дым алыс.

Р 1 7 и ш т и 4 м 1 н и с и н е З а р а й т 6 р г е р и

15-tema:.. Modal`so`zler. Tan`laq. Eliklewishler. Predikativler.

1.1. Lektsiya sabag`in oq`ıw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 75
Oq`ıw sabag`ın` formas?	Vizual
Lektsiya sabag`ın` jobas?	2. Modal`so`zler. 2. Tan`laqlar 3. Eliklewishler. 4. Predikativler.
Oq`ıw sabag`ın` maqseti:</b> Modal`so`zler, qollanılw`na, ma`nisine ha`m qurıl`s`na qaray tu`rleri, sintaksislik o`zgesheligi, tan`laqlardı`n` quram?,semantikas?boy`nsha tu`rleri, sintaksislik x`zmeti, eliklewishler. ma`nisine qaray tu`rleri, fonetikalıq, grammatikalıq o`zgesheligiha`m predikativler. haqqında bilim beriw, tolıq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqılawd? qalıplestiriw	
Oq`ıwsh`ın` wazıypaları:</b> •Tema jobas? boy`nsha tolıq mag`lıwmat beriw; •modal`so`zler, tan`laq, eliklewishler ha`m predikativler haqqı`nda mag`lıwmat beriw; •Temag`a tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tanıtılw;	Oq`ıw iskerliginin` na`tiyeleri:</b> Student: •Modal, eliklewishler, tan`laq ha`m predikativlerdin` mazmun`n u`yrenedi; •temag`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`nisin bilip aladı? •ilimiy mag`lıwmatlard?teren`nen u`yrenedi;

• Ko'meksi so'zlerdin' semantikali'q ha'm grammatikali'q o'zgesheliklari menen tanishtirish.	• ko'mekshi so'zlerdi tallawdu u'yrenedi; • basaq ko'mekshi so'zlerden o'zgesheligin tu'sinedi • kishi toparlarda jum' islewdu u'yrenedi • O'z betinshe u'yrenedi.
Oqitish usullari ha'm texnikasi?	«Aqaliy hu'jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqitish qurallari?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaqlar, oqitish qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point materiallar. <i>Ja'rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp'yuter, flipchart, pinvord doskas. <i>Ko'rinisli qurallar:</i> plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqitish formasini?	Ja'ma'at, topar ha'm juplashtirish birge islesiw
Oqitish jag'daylari?	Texnikalari qurallar menen ta'miyinlengen auditoriya

Lektsiya sabag`nıñ texnologiyalıq kartas?

Basq`shlar, waqıt	Iskerliktin` mazmun?	
	Oqıtıwsh?	Student
1-basq`sh Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, onıñ maqseti, oqıtıw sabag`nan kútilip atıg`an na`tiyjeler aytıp o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyınsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. (1-qosımsha)	1.1. Tıñlaydı? jazıp aladı? 1.2. Sholiw isleydi, talqılaydı.
2-basq`sh. Bilimlerdi aktuallastırw (20 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktuallastırwǵa itibarın qaratıp, bilim da`rejelerin anıqlaw ushın «aqılǵı hu`jim» arqalı sorawlar beriledi.</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqalı ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(2-qosımsha).</b></p> <p><b>2.3.</b> slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`ın temalar menen tanıtıladı? Bahalaw reyting kriteriyası, ko`rsetkishleri menen tanıtıladı ha`m jazdırıladı? Tiykarg`ı ha`m qosımsha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurstı u`yreniw dawamında studentlerge qoyılátug`ın talarlar menen tanıtıladı?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> slayd penen tanıtıp, mazmunın tu`sinedi, tu`sinigi soraladı?</p> <p><b>2.3.</b> slayddıñ mazmunı menen tanıtadı, bahalaw ko`rsetkishlerin jazıp aladı?
3-basq`sh Mag`l`wmat beriwshi basq`sh? (40 minut)	3.1. Lektsiya materiallar? joba boyınsha izbe-iz bayanlanadı, ko`rsetpe materiallar paydalanıp, sorawlar beriledi: 1-soraw boyınsha Siz bul kurstıñ mazmunın tu`sindiniz be?; 2-soraw boyınsha Kurstı o`tip baslamastan aldın qanday tu`sinikte ediniz? Ha`zir she?; Temanın a`hmiyetli ta`replerin jazıp alıwdı tapsırıladı?	3.1. Sxemalardı, ko`rsetpe materiallardı talqılaydı, anıqlaydı, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazıp aladı.
4-basq`sh. Juwmaqlawsh? basq`sh (15 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» sızıp, og`an studentler menen birge neni u`yrengenimiz soralıp soraw s`yaqlı jazıp alıp, son` studentlerden oqıtıwshnıñ o`zi tan`lar soraladı? Juwmaq jasaladı?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boyınsha o`z waqtında qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniw ushın tapsırmalar berilip barıladı?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> Tıñlaydı? jazıp aladı, tu`sinbegenin sorap aladı?

Modal s zler

5

Modalni - syle 3 ini1 pikirise 5 onı 4
m azmunına r t rli atnasların 6 bildiret3 in
grammatikalı kategoriya 3 .

- Bunday atnaslar a mınada3 t sinik2er kiredi` 6
- ayıl an pikirdi anı l2 i 4 3 2 ,
 - o an isenim ya masa2 g man 6 ,
 - onı tastıyı la ya masa biykar3a 7 ,
 - onı a iy iy ya masa4 a8 iy3 iy3 emesligin 8 o3a 3 m t b 7 81

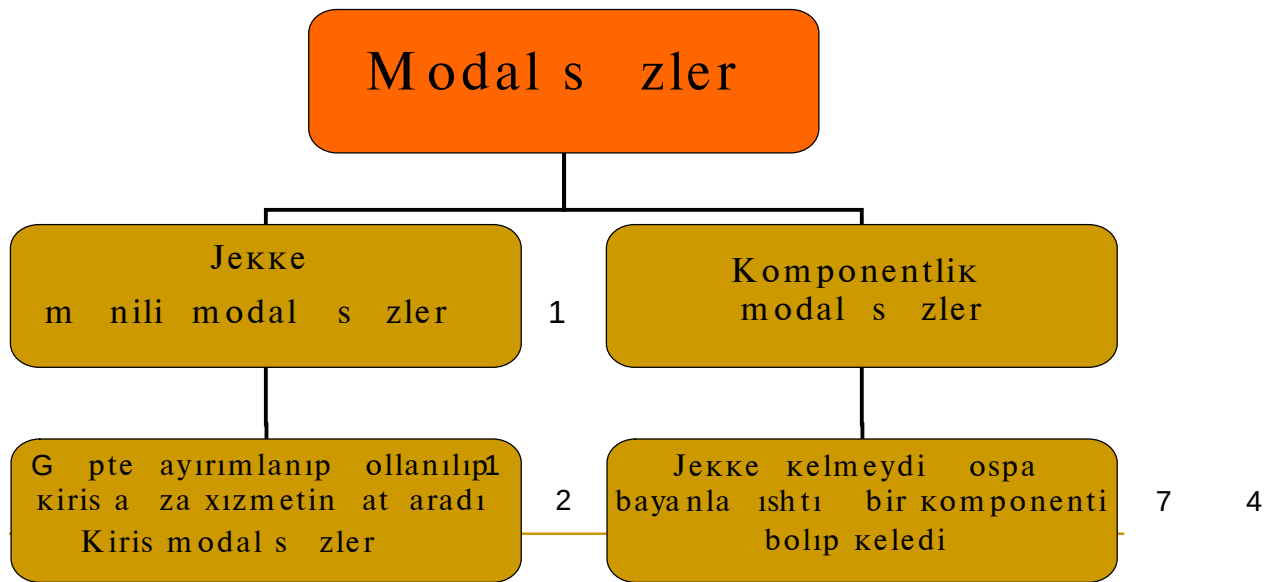
2-slayd

Modal s zler t mendegi belgilerge iye boladı`

5

- *Morfologiyalı ja tan* zgermeytu in s zler 3 3 5
toparına kiredi .
- Morfemalar a ajratılmaydı 2
- S z zgeriti shi affikslerdi abilla5ma5dı 7
- *Sintaksislik ja tan* ulı ma g pke yamasa onı 3 7
bir a zasına atnaslı bolıp ayıl an pikirge 3
subektivlik ba anı bildiredi 8
- Jekke turıp g p a zası bola almaydı 1 2
- Bir toparı b lkim lbette meni she mis(1 1
bas a a zalar menen sintaksislik ba3lan2 a
t speydi tek m nilik ja tan a6a baylanıadı 1 3
- Ayırımları ospa bayanla ishti uramında3 7
ollanıladı 3 .

3-slayd

Modal s zlerdi m nisine aray t rleri

5

Jekke m nili modal s zler	1	5
Tastıyı la isenim bildiri shı`	3 7 ,	7
G man isenimsizlik bolja dı`	6 ,	7
Emotsionallı atnas bild`	3 3	.
Pikirdi birden yamasa yad a t skeni4 bild`	4	3 6
Sıpatla shı jal astırı shı`	7 , 2 7	
Aytılı t rtibin izbe izligin bild`	7 1 ,	.
Pikirdi kimge tiyisli ekenligin derekle4 shı`		
Pikirdi arama arsilı ın bild	4 3 3	2

K plegen modal s zler 15 mendegishe formalarda5
ollanıladı` 3

a tartım formaları`
shaması mısalı a ırı
ıs ası

b seplik formaları`
a ıy atında anı ında
birinshiden bir esaptan
baxtıımız a

)
8 3 3

v Betlik formaları`
aytayı usaydı

g ata ısh kelbetlik
l feyil formaları`
demek aytpa shı
ayt anday

) 7
81

Modal s zlerdi urılısı boyınsha t rleri

Tiykar ı modal s zler
d slepki leksikalı m nisin
zgertip tek modallı
m nide ollanıladı

Bilim al an durıs

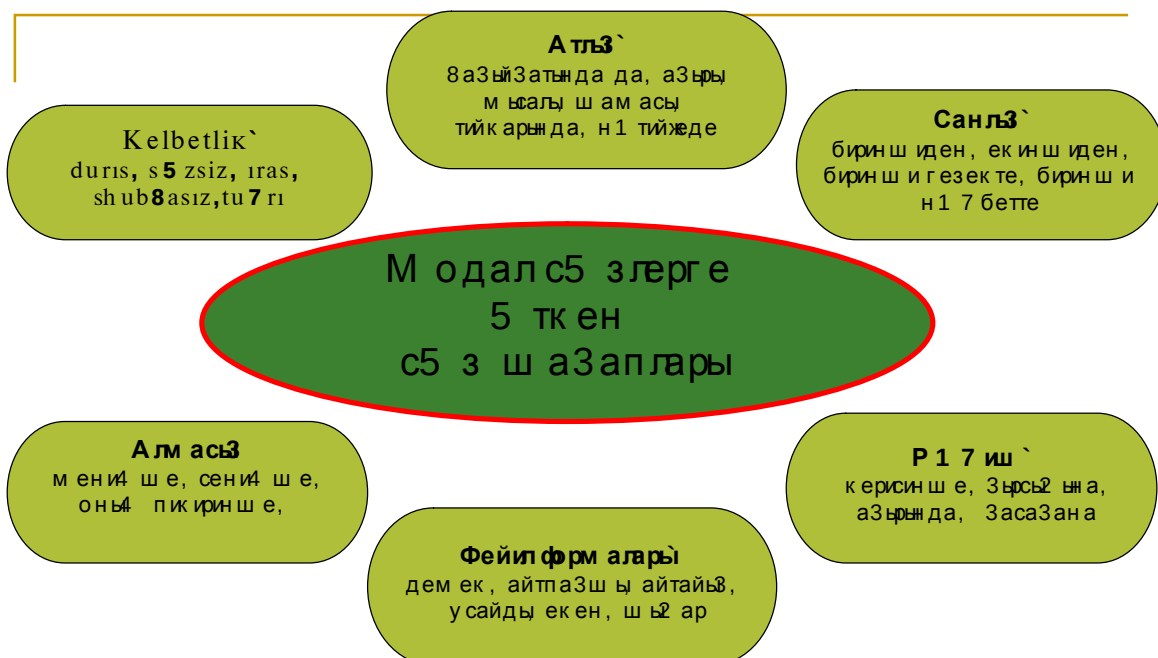
1

Funksional modal s zler
kontekstke aray birde
zini m nisinde birde
modallı m nide
ollanıladı

Durıs barlı n rse
keleshek ushın

5

7-slayd

Modal s zlerdi uramı boyınsha5t rler4 3

T bir modal s zler
bir t birden ibarat bolıp
bas a morfemalar a
ajratılmaydı`

kerek iras duris
llette m mkin
itimal

Drendi modal s'zlerdi

uramında r ıylı
s z jasa shı s z
zgerti shi affiksler boladı`5

s zsiZ shub asıZ
meni she oyla ımsha

5

5

3

81

5

7

7

5

4

•

2

T a b l e

T a l a l a r

• morfologiya li belgisi
boyınsha zgermeytu in s 5 sha abı

• al m n i s i b o y i n s h a a d a n 1 n 1
s y l e a t i n d a 1 5 r 7 7 y l 1 3
s e z i m i - t a l a n ı k i n i u 4 a n ı 7
y a m a s a s h a d l a n ı b u y ı r ı t u r m ı s 3 a l t
t b s ı y a l ı s e z i m l e r d i b i l d i 3 e d i

4

3

3

•

2

5

1

,

Та л а с з л е р б а с а 4 з 3 ш 5 а п л а р ы н 3 н 5 т м е н д е г и б е л г и л е р 5 а р а л ы а ы р ы л ы п т у р а д ы 3

3

- Belgili bir leksikalı m nidegi t sinik3ke 1ye bolmaıdydı O lar adamnı anday da bir se4im3 ar alı payda bol an 3motsionallı 2 m nidegi s zdi at4masın 5na bıldiredi 2 .
- zgermeytu in s 5z sh a abı b2l an5ı tan 3s z 2gerti 3sh i , 5 5 m s z jasa sh ı81 osın5talar a7ıye b8lm aydı O2lar substantivlesken ja dayda ana j d2 az mu 2 darda6bu1 2 belgilerge iye bolı ı m m kin 7 6 .
- G pti uramında dı nı 4ba3 a a zaları m enen 3int2ksislik baylanıs a t speydi Sonlı 3tan6da olar sol z3ermegen lpi5de grammatikalı g p a zası azıy3pa4ın at2 ara a7m aydı 3
- M nisi k binese ulı1ma g 5pti mazm7unı 1m 4ontekst ar a81 konkretlesedi O lar g pti bir a . zasın a1 at4aslı bo2lm ay p 3tin bir g pti mazmunına1 atn4aslı bolıp keled3 .

11-slayd

Т а 4 л а 3 л а р д ы З у р а м ы б о ы н ы ш а т 6 р л е р и

Т и й к а р 2 ы т а 4 л а 3	Д 5 р е н д и т а 4 л а 3
а, о, а8, ах, а8а, о8, ох, о8о, ой, па, пай, па8, 8а7, 7 а8, у7 8, я ш а, 8им, тоу, жп, ш у7, ьх, тур, т5 т, о-о, ой-ой, 8а7 -8а7, пай-пай, ай- я й, бай-бу7, а8-у7 8, ой-бой, 7 ай-бой, 8о-о, о8о-8о, тап-ш у7, о-8о	Я пьрм ай бала, алта б1 рекелта, Зудайым - ай, там аш а-1 й, 1 й, тоба, жола болсын, 1 дира Залсын, т1 4 ир жарыласын, Зудай са3ласын, ш иркин - ай, Зара2 ым - а7, 1 ттегене- ай, Зара2 ым - ай, 5 йбей-а7, 8айт-киш, т5 те- т5 те, пыш - пыш, диге-диге, тот 81 тот, б1 рекелта, олта8й, билта8й, инш а алта, асса7 м а 1 лейкум, 7 1 лейкум ассамам, афарин,

Та4 ла3ларды сем антик аль3 т6 рлери

Эм оц ионал (туй2 ысезим) та4 ла3лар`

1 тте4 , 1 ттегене-ай, астап`ралта, 7 1 й, о,
я п`ым ай, 5 йбей, 7 аз-ай, 7 ах-7 ах, 8а7 ,
7 ай-7 ай, 3утлыболсын, ой сорым -ай, пай,
7 ай, тф 81 ссенй, бийш ара-ай, т6 п1 лем
бе7, к5 з айдын, 8а7 -8а7, а8-у7 8,
Зудайым -ай, ха, 81, па д6 нв й,
ш 6 кир, па, бай-бу7 ,

Им ператив (буйрь3) та4 ла3лар`

8а, 81 -1, 81 й, 81 1 й, м арш ,
Зара2 ым , ш`ра2 ым , пош , тсс, алто,
8 ь8, ш ек, жг, тур-тур, 81 л
8ал-2 а3, ш ай-ш ай, г6 р-г6 р,
м 1 8-м 1 8, ш 5 к, 8айт-8айт,
ш ерим -ш ерим , жарь8ль8,
ж1 ни7 ар,

Этик етлик (турм ь-салт) та4 ла3лар`

ассала7 м а 1 лейкум , хош бол хош ,
7 1 лейкум ассалам , 3утль8лайм ан, с1 лем ,
кеш ирерсив, 1 пи7 ети4 , рахм ет,
м 1 р8ам ат, 8арм а,
бар бол

E lik le 7 ish ler

E lik le 7 ish ler anı3 leksikalı3 m 1 nige ya m asa
gram matikalı3 m 1 nige iye em es, sonlı3tan da olar
m 1 nili s 5 z sh a3aplarına da, к 5 м екш і s 5 z
sh a3aplarına da kirmeydi.

E lik le 7 ish ler ayrı3sh a m 1 nige – elikle 7 ,
к 5 rkem le 7 , obrazlılı3 m 1 nilerine iye.

M ısalı` sh irt-sh irt, g 6 7 -g 6 7 , sh ı3-sh ı3, tırs-tırs,
sıpsı4 -sıpsı4 , jalt-jalt, m ırs-m ırs, 2 ar3-2 ar3 , ta3 -
ta3 , bıj-bıj, olpı-solpı, jar3-jur3 , bur3-bur3.

**Elikle 7 ishlerdi 4 m 1 nisi boyinsha
t 6 rlerine misallar topla 4**

Seske elikle 7 ish	K 5 riniske elikle 7 ish

15-slayd

**Elikle 7 ishlerdi 4 m 1 nisi
boyinsha t 6 rleri**

Seske elikle 7 ish

***q. Janlı predmetlerge
elikle 7 ishler`***

Sıbır-sıbır, 2 ar3-2 ar3, satır-satır,
mı 4 3-mı 4 3, g 6 ldir-g 6 ldir, m - 1 - 1 ,
2 a 7 ır-2 a 7 ır, 2 a 3-2 a 3, 7 ar3-7 ar3,
sh 6 yk-sh 6 yk

***w. Jansız predmetlerge
elikle 7 ishler`***

8 6 7-8 6 7, patır-patır, ta3-ta3,
g 6 7-g 6 7, ız-ız, girsh-girsh,
g 6 rp-g 6 rp, lars-lars, shıtır-shıtır,
ta3-tu3, sha3-sha3, pa 4 3-pa 4 3,
dır-dır, zır-zır, lo3-lo3, lı3-lı3,
sharp-sharp

K 5 riniske elikle 7 ish

Satpar-satpar, da 2 al-da 2 al,
olpı-solpı, 2 ojala3-2 ojala3,
alba-dalba, ıbır-jıbır,
shilpe-shilpe, apıl-tapıl,
bur3-bur3, seke 4 -seke 4 ,
3a3-3a3, talta3-talta3, salp-salp,
jalta 4 -jalta 4 , jilt-jilt, 2 az-2 az,
jar3-jur3,bur3-bur3,
g 6 l-g 6 l,

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

**A'meli sabaqlardi' n' ta' lim
texnologiyas?**

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

Du'zgen:

doc. I.Seytnazarova

1-a`meliy jumʻs: Morfemika. Morfema ha`m oni`n` tu`rleri

A`meliy sabaqti`n` oq`ituv texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san?20
Oq`ituv sabag`h`n` formas?	Kirisiw
A`meliy sabag`h`n` jobas?	1. Morfemika. Tu`bir, ko`mekshi morfemalar. 2. Ko`mekshi morfemalard`n` tu`rleri. 3. Morfemalardag`? struktura-semantikal`q qatnaslar. 4. So`zdin` tiykar? quram`na qaray tu`rleri: do`rendi, do`rendi emes. 5. Jay, qospa tiykar. Do`retiwshi tiykar</li> <li>6. So`zdin` morfemal`q qur`l`sh`dag`? tariyx`y o`zgerisler.
<i>Oq`ituv sabag`h`n` maqseti:</i> kurst`n` maqseti, waz`ypalar?, til biliminin` basqa tarawlar? menen baylan`? haqq`nda bilim beriw, tol`q informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
<p>Oq`ituvsh`n`n` waz`ypalar?</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• morfemika haqq`nda tol`q mag`l`wmat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`t`w;</li> <li>• morfema, morf, submorf, allomorf, affiks, suffiks, prefiks, postfiks, flektsiya tu`siniklari menen tan`st`t`w;</li> <li>• qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` morfemal`q qur`l`sh`n` u`yretiw.	<p>Oq`ituv iskerliginin` na`tiyeleri:</b></p> <p>Student:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• morfemika taraw`h`n` mazmun`n` u`yrenedi;</li> <li>• tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`nisi bilip alad`?</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdin` morfemal`q qur`l`sh`n` aj`rt`t`w`ha`m tallawd?u`yrenedi;</li> <li>• so`z jasal`w, leksika, morfologiya tarawlar? menen baylan`sh`n` tu`sinedi</li> <li>• kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi.</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`ituv us`l`ha`m texnikas?	«Aq`ituv hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «BBB», «7x7»
Oq`ituv qurallar?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`ituv qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point materiallar? <i>Ja`rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? <i>Ko`rinisli qurallar:</i> plakatl, sxemalar, stendler.
Oq`ituv formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`ituv jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(1-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`twsh?	Student
1-bo`lim Kirisiv (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli.	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	<p>2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`w`g`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi (<b>1-qos`msha):</p> 1. Morfemika kurs`nda nenii u`yrenemiz? 2. Morfemika ne haqq`nda ilim?</li> <li>3. Morfeman`n` qanday tu`rleri bar? 4. Tu`bir morfema menen morfeman`n` ay`tmash`l`g`? qanday?.</li> <li>5. Ko`mekshi morfemalard`n` du`zilisine qaray qanday tu`rleri bar? ha`m t.b.</li> </ol> <p>Bul sorawlarg`a juwap al`w ush`n «Blits-soraw» tayarlan`p studentlerge tarqat`lad?</p> <p>2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetililedi. (2-qos`msha</b>).</p> <p><b>2.3.</b> № 4,5 slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad? ha`m jazd`f`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`f`lad?</p>	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> 2,3-slayd penen tan`f`p, mazmun`n` tu`sinedi, tu`sinigi soralad?</p> <p><b>2.3.</b> 4, 5-slaydlard`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`msha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`f` isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> So`zlerdin` morfemala`q qur`l`f`n` aj`tta`wd? ha`m tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`f`p al`f`p, son` studentlerden oq`f`twsh`n` o`zi tan`lap soralad? Juwmaq jasalad?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boy`msha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`fmalar berilip bar`lad?( 3-qos`msha).	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`n`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?.

**2-a`meliy jumʻs:** Morfemalar arasʻhdag`? qatnaslar. So`zdin` tiykar?. So`zdin` morfemalʻq qurʻlʻsh`hdag`? o`zgerisler

2.1. A`meliy sabaqti` oqʻtʻw texnologiyas?

Wagt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻw sabag`h`n` formas?	Vizual
A`meliy sabag`h`n` jobas?	1. Morfemalardag`? struktura-semantikalʻq qatnaslar. 2. So`zdin` tiykar? quram`na qaray tu`rleri: do`rendi, do`rendi emes. 3. Jay, qospa tiykar. Do`retiwshi tiykar 4. So`zdin` morfemalʻq qurʻlʻsh`hdag`? tariyx`y o`zgerisler.
Oqʻw sabag`h`n` maqseti:</b> so`zdin` tiykar?, sin`isiw, j`l`sh`w, dekorrelyatsiya, morfemalʻq omonimiya, morfemalʻq sinonimiya, morfemalʻq antonimiya, omomorfemalar tu`sinikleri haqq`nda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw haqq`nda mag`l`wmat beriw;	
Oqʻtʻwsh`h`n` waz`ypalar?: • Tema jobas? boy`hsha tolʻq mag`l`wmat beriw; • So`zdin` tiykar? ha`m on`h` tu`rleri haqq`nda mag`l`wmat beriw; • kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`f`w; • so`zdin` tiykar? do`rendi tiykar, do`rendi emes tiykar, do`retiwshi tiykar, jay tiykar, qospa tiykar, sin`isiw, j`l`sh`w, dekorrelyatsiya, morfemalʻq omonimiya, morfemalʻq sinonimiya, morfemalʻq antonimiya, omomorfemalar tu`sinikleri menen tan`st`f`w; • qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` morfemalʻq qurʻlʻsh`hdag`? o`zgerislerdi u`yretiw.	Oqʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: • morfemika taraw`h`n` mazmun`h` u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`h` ma`ninin bilip alad?; • ilimiy mag`l`wmatlard?teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdin` morfemalʻq qurʻlʻsh`h` aj`ta`wd?ha`m tallawd?u`yrenedi; • so`z jasal`w, leksika, morfologiya tarawlar? menen baylan`sh` tu`sinedi • kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi. • O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻtʻw us`l`ha`m texnikas?	«Aq`l`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «BBB», «7x7»
Oqʻtʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <b>Audiovizual qurallar:</b> Rower Point materiallar? <b>Ja`rdemshi qurallar: doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. <b>Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻtʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oqʻtʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

(2-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, u`yrenetug`in ob`ektler haqqinda, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli .</p> <p><b>1.2.</b> O`tilgen tema boyinsha sholiw studentlerdin` o`zlerine isletiledi.	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi <b>(1-qos`msha). 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal` ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(2-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2, 3 slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad`?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`r`lad`?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`st`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. № 2, 3 slaydlard`n mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. Tema boyinsha shinig`iwlar orinlaw.</p> <p>3.2. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw.</p> <p>3.3. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	3.1. Orinlaydi. 3.2. Oqip, tu`sindiredi.</p> <p>3.3 Sorawlarg`a juwap beredi.
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

3-a`meliy jumʻs: So`z jasalʻw. So`z jasalʻw qurʻlʻs? So`z jasaw usʻllar?

Morfonologiya.

1.1. A`meliy sabaqti` oqʻʻw texnologiyas?

Wagt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻw sabag`h`n` formas?	Vizual
A`meliy sabag`h`n` jobas?	1. So`z jasalʻw.</li> <li>2. So`z jasalʻw qurʻlʻs? 3. So`z jasaw usʻllar?</li> <li>4. Morfemalʻq usʻllar.</li> <li>5. Morfemalʻq emes usʻllar</li> <li>6. <b>Morfonologiya</b>, morfonema, submofr, interfonema.</li> <li>7. Morfonologiyani` u`yreniliwi, morfonolo</li> <li>giyalʻq qubʻʻllar.</li> <li>8. So`z jasalʻw - do`rendi so`zler haqq`nda ilim.
Oqʻw sabag`h`n` maqseti:</b> so`zdin` tiykar? menen tu`biri, so`z qurʻlʻs`ndag`? o`zgerisler bolg`an sin`isiw, jʻlʻs`w, dekorrelyatsiya ha`m morfemalar aras`ndag`? qatnaslar haqq`nda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
Oqʻwsh`h`n` waz`ypalar? • Tema jobas? boy`nsha tolʻq mag`l`wmat beriw;</li> <li>• qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` jasalʻw`n u`yretiw.</li> <li>• Morfonologiya, morfonema, submofr, interfonema.</li> <li>• Morfonologiyani` u`yreniliwi, morfonolo</li> <li>giyalʻq qubʻʻllar.</li> <li>So`z jasalʻw - do`rendi so`zler haqq`nda ilim.	Oqʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: • So`z jasalʻw taraw`h`n` mazmun`n u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n ma`nisi bilip alad`;</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • tallawd?u`yrenedi;</li> <li>• So`z shaqaplar`h`n` jasalʻw`n tu`sinedi</li> <li>• kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻw usʻl`ha`m texnikas?	«Aqʻʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «BBB», «7x7»
Oqʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oqʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`h`n` texnologiyal`q kartas?
(3-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`twsh?	Student
1-bo`lim Kirisiv (5minut)	1.1. Tema, on`h` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli.	1.1. T`h`layd?, jaz`p alad?.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`w`g`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi (1-qos`msha</b>):</p> <p>1. Morfemika kurs`nda nenii u`yrenemiz?</p> <p>2. Morfemika ne haqq`nda ilim? 3. Morfeman`n` qanday tu`rleri bar?</p> <p>4. Tu`bir morfema menen morfeman`n` ay`tmash`l`g`? qanday?. 5. Ko`mekshi morfemalard`n` du`zilisine qaray qanday tu`rleri bar? ha`m t.b. Bul sorawlarg`a juwap al`w ush`n «Blits-soraw» tayarlan`p studentlerge tarqat`lad?</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (<b>2-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2,3 slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`h` temalar menen tan`st`f`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`h` talaplar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`s`p, mazmun`n` tu`sinedi, tu`sinigi sorald?</p> <p><b>2.3.</b> № 2,3 slaydlard`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`msha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> So`zlerdin` morfemala`q qur`l`s`n` aj`tta`wd? ha`m tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz sorald? soraw s`yaql? jaz`f`p al`h`p, son` studentlerden oq`twsh`h`n` o`zi tan`lap sorald? Juwmaq jasalad? 4.2. Ha`r bir ma`sele boy`msha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`tmalar berilip bar`lad? (№3 qos`msha).	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`h`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

4--a`meliy jumʻs : So`z shaqaplarini` jasalw?. Atlqtin` jasalw?

1.1. A`meliy sabaqlti` oqʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻw sabag`ini` formas?	Vizual
A`meliy sabag`ini` jobas?	1. So`z shaqaplarini` jasalw?. 2. Atlqtin` affiksatsiya, so`z qosʻw, so`z qosʻw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya usullar? arqal?jasalw? 3. Atlqtin` leksika-semantikalʻ, leksika-sintaksislik usullar?arqal?jasalw?
Oqʻw sabag`ini` maqseti: so`zdin` tiykar? menen tu`biri, so`z qurʻishidag`? o`zgerisler bolg`an sin`isiw, jʻishw, dekorrelyatsiya ha`m morfemalar arasidag`? qatnaslar haqqida bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqilawd? qaliplestiriw	
Oqʻwshini` wazypalar?</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>•Tema jobas? boy`nsha tolʻq mag`lʻwmat beriw;</li> <li>•So`zdin` tiykar? ha`m on` tu`rleri haqqida mag`lʻwmat beriw;</li> <li>•kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tanʻstʻw; •so`zdin` tiykar? do`rendi tiykar, do`rendi emes tiykar, do`retiwshi tiykar, jay tiykar, qospa tiykar, sin`isiw, jʻishw, dekorrelyatsiya, morfemalʻq omonimiya, morfemalʻq sinonimiya, morfemalʻq antonimiya, omomorfemalar tu`sinikleri menen tanʻstʻw;</li> <li>•qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` morfemalʻq qurʻishidag`? o`zgerislerdi u`yretiw.	Oqʻw iskerliginin` na`tiyeleri: Student: •morfemika tarawini` mazmunin` u`yrenedi;</li> <li>•tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olardini` ma`nisi bilip aladʻ;</li> <li>•ilimiy mag`lʻwmatlard?teren`nen u`yrenedi; •so`zlerdin` morfemalʻq qurʻishin` ajʻatawd?ha`m tallawd?u`yrenedi;</li> <li>•so`z jasalw, leksika, morfologiya tarawlar? menen baylanʻsin tu`sinedi</li> <li>•kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi. •O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻw usul?ha`m texnikas?	«Aqʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «BBB», «7x7»
Oqʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar?. Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Ja`ma`at, topar ha`m juplasʻp birge islesiw
Oqʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(4-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`rg`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi.	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal? sorawlar beriledi (1, 2-qos`msha</b>):</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (<b>2-qos`msha №1,2,3,4,5 slayd). 2.3. №7 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`r`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`r`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1,2,3,4,5 slayd penen tan`s`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. № 7 slaydt`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`r`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> So`zlerdin` morfemala`q qur`l`s`n aj`r`ta`wd? ha`m tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

5-a`meliy jumʻs: Kelbetliktin` jasalʻw? Ra`wishtin` jasalʻw?

1.1. A`meliy sabaqti` oqʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻw sabag`h` formas?	Vizual
A`meliy sabag`h` jobas?	1. Kelbetliktin` affiksatsiya usʻ arqal` jasalʻw? 2. So`z qosʻw usʻ arqal` jasalʻw? 3. Leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (ad`ektivatsiya). 4. Ra`wishtin</b> affiksatsiya usʻ arqal` jasalʻw? 5. So`z qosʻw usʻ arqal` jasalʻw? Birikken, jup, ta`kirar, qurama ra`wish. 6. Leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (adverbializatsiya)
Oqʻw sabag`h` maqseti: kelbetliktin` affiksatsiya, so`z qosʻw, leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (ad`ektivatsiya), ra`wishtin affiksatsiya usʻ, so`z qosʻw usʻ arqal` jasalʻw? Birikken, jup, ta`kirar, qurama ra`wish, leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (adverbializatsiya) haqq`da bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw, so`zlerdin` jasalʻw`n ha`m tallawd? u`yrenedi;	
<p>Oqʻwsh`h` waz`ypalar:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Tema jobas? boy`sha tolʻq mag`l`wmat beriw; • Temag`a tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • kelbetliktin` affiksatsiya, so`z qosʻw, leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (ad`ektivatsiya), ra`wishtin affiksatsiya usʻ, so`z qosʻw usʻ arqal` jasalʻw? Birikken, jup, ta`kirar, qurama ra`wish, leksika-semantikalʻ usʻ arqal` jasalʻw? (adverbializatsiya) haqq`da bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw, so`zlerdin` jasalʻw`n ha`m tallawd? u`yretiw;	Oqʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`ninin bilip alad`; • so`zlerdin` jasalʻw`n ha`m tallawd? u`yretiw;</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻw usʻ ha`m texnikas?	«Aqʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻw qurallar?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaql`q, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point materiallar? <i>Ja`rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? <i>Ko`rinisli qurallar:</i> plakatlal, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oqʻw jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(5-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`rg`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (3-qos`msha №1 slayd). 2.3. № 2 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`r`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`r`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`s`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. № 2 slaydd`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`r`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> So`zlerdin` morfemala`q qur`l`s`n aj`r`ta`wd? ha`m tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw. 4.3. Tin`laydi, j aladi.

6-a`meliy jumʻs: Feyildin` jasalʻwʻ?

1.1. A`meliy sabaqti` oqʻʻw texnologiyasʻ?

Waqt? - 2 saat	Student sanʻ - 20
Oqʻw sabagʻhʻh` formasʻ?	Vizual
A`meliy sabagʻhʻh` jobasʻ?	1. Feyildin`</b> affiksatsiya usʻl arqalʻ jasalʻwʻ.</li> <li>2. Soʻz qosʻʻw usʻl arqalʻ jasalʻwʻ? Qospa feyiller.</li> <li>3. Feyildin` analitikalʻq formasʻ? Ko`mekshi feyiller.
Oqʻw sabagʻhʻh` maqseti:</b> Feyildin` affiksatsiya, soʻz qosʻʻw usʻl arqalʻ jasalʻwʻ? Qospa feyiller, feyildin` analitikalʻq formasʻ? ko`mekshi feyiller haqqʻnda bilim beriw, tolʻq informatsiyanʻ oʻz betinshe u`yreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻlawdʻ qa`liplestiriw, soʻzlerdin` jasalʻwʻh` ha`m tallawdʻ u`yrenedi;	
Oqʻʻwshʻhʻh` wazʻypalarʻ:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Tema jobasʻ boyʻnsha tolʻq magʻlʻwmat beriw;</li> <li>• Feyildin` affiksatsiya, soʻz qosʻʻw usʻl arqalʻ jasalʻwʻ? Qospa feyiller, feyildin` analitikalʻq formasʻ? ko`mekshi feyiller haqqʻnda bilim beriw • tolʻq informatsiyanʻ oʻz betinshe u`yreniwge bagʻdarlaw, ilimiy talqʻlawdʻ qa`liplestiriw, soʻzlerdin` jasalʻwʻh` ha`m tallawdʻ u`yreti;	Oqʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: • tarawgʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi, olardʻh` ma`nisi bilip aladʻ; • soʻzlerdin` jasalʻwʻh` ha`m tallawdʻ u`yreti; • ilimiy magʻlʻwmatlardʻ teren`nen u`yrenedi; • kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi</li> <li>• Oʻz betinshe u`yrenedi.
Oqʻʻw usʻl ha`m texnikasʻ?	«Aqʻʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻʻw qurallarʻ?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallarʻ. Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskasʻ. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻʻw formasʻ?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasʻp birge islesiw
Oqʻʻw jag`daylarʻ?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

**A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(6-a`meliy)**

Basq`shlar, waqt	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`w`g`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`w hu`jim» arqal? sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal? ko`rsetilip, tu`sindiriledi. (3-qos`msha №1 slayd).</p> <p><b>2.3.</b> № 2 slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talaplar menen tan`st`f`lad?.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`s`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. № 2 slaydd`n` mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqilaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> So`zlerdin` morfemala`q qur`f`s`n aj`rt`w`d? ha`m tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

7-a`meliy jumʻs: Morfologiya. Atlʻq.

1.1. A`meliy sabaqti' oqʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻw sabagʻi`n` formas?	Vizual
A`meliy sabagʻi`n` jobas?	Morfologiya. 1. Grammatikalʻq forma ha`m ma`ni, an`latʻw us`llar? 2. Grammatikalʻq kategoriya. 3. So`z shaqaplar? Bo`liniw printsipleri. Atlʻq 1. Atlʻq haqqi`nda tu`sinik. 2. Leksika-grammatikalʻq o`zgesheliklari 3. Atlʻqlarda j`h`l`q ma`ninin` bildiriliwi Atlʻqt`n` morfologiyalʻq kategoriyalar? 1. San kategoriyas? 2. Tart`m kategoriyas? 3. Seplik kategoriyas? Izertleniwi 4. Atlʻqt`n` sepleniwi: jay, tart`ml? almas`qlʻq sepleniwi 5. Sepliklerdegi sinonimiya
Oqʻw sabagʻi`n` maqseti: So`z shaqaplar? Atlʻq, o`zgesheliklari, morfologiyalʻq kategoriyalar? haqqi`nda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qal`plestiriw	
Oqʻwsh`n`n` waz`ypalar? • Tema jobas? boy`sha tolʻq mag`l`wmat beriw; • Morfologiya haqqi`nda mag`l`wmat beriw; • kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • <b>Morfologiya</b> , grammatikalʻq forma, grammatikalʻq ma`ni, grammatikalʻq kategoriya, so`z shaqaplar? bo`liniw printsipleri, atlʻq, leksika-grammatikalʻq o`zgesheliklari tu`siniklari menen tan`st`w. • tallawd?u`yretiw;	Oqʻw iskerliginin` na`tiyeleri: Student: • Morfologiya taraw`n`n` mazmun`n` u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`nisi bilip alad? • ilimiy mag`l`wmatlard?teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdin` morfemalalʻq qur`l`sh`n` aj`tta`wd?ha`m tallawd?u`yrenedi; • So`z shaqaplar`n` tu`sinedi • kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻw us`l`ha`m texnikas?	«Aq`l`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oqʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

(7-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`q`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`nan ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`h`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`f`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal` sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal` ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(3-qos`msha №1 slayd). 2.3. temalar menen tan`st`f`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> №1 slayd penen tan`f`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad? 3.3. kishi toparlarda jum`f` isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqalaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

8-a`meliy jumʻs: Kelbetlik. Sanlʻq. Almasʻq.

A`meliy sabaqlarʻn oqʻʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ formas?	Vizual
A`meliy sabagʻʻnʻ jobas?	1. Kelbetlik. 2. Sanlʻq, leksika-semantikalʻq o`zgesheliklari. 3. Almasʻq.
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ maqseti: Kelbetlik, leksika-grammatikalʻq tu`rlari: sapalʻq, qatnaslʻq kelbetlik, kelbetliktin` ma`nileri, kelbetliktin` da`rejeleri, <b>sanlʻq,</b> leksika-semantikalʻq o`zgesheliklari, morfologiyalʻq o`zgesheliklari, ma`nisi boyʻnsha tu`rlari, sanlʻqtʻn` kelip shʻgʻʻwʻ? almasʻq, morfologiyalʻq o`zgesheliklari, ma`nisi ha`m tu`rlari, rronominalizatsiya.o`zgesheliklari, morfologiyalʻq kategoriyalar? haqqʻnda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqʻlawd? qa`liplestiriw	
Oqʻʻwshʻnʻ wazʻypalarʻ: • Tema jobas? boyʻnsha tolʻq magʻlʻwmat beriw; • Morfologiya haqqʻnda magʻlʻwmat beriw; • kursqa tiyisli bolgʻan ilimiy miynetler menen tanʻstʻʻw; • Kelbetlik, leksika-grammatikalʻq tu`rlari: sapalʻq, qatnaslʻq kelbetlik, kelbetliktin` ma`nileri, kelbetliktin` da`rejeleri • <b>sanlʻq,</b> leksika-semantikalʻq o`zgesheliklari, morfologiyalʻq o`zgesheliklari, ma`nisi boyʻnsha tu`rlari, sanlʻqtʻn` kelip shʻgʻʻwʻ? • almasʻq, morfologiyalʻq o`zgesheliklari, ma`nisi ha`m tu`rlari, rronominalizatsiya.o`zgesheliklari, morfologiyalʻq kategoriyalar? tu`sinikleri menen tanʻstʻʻw. tallawd?u`yretiw.	Oqʻʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: • Morfologiya tarawʻnʻ mazmunʻn u`yrenedi; • tarawgʻa tiyisli bolgʻan terminlerdi, olardʻn` ma`nisi bilip aladʻ; • ilimiy magʻlʻwmatlard?teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdin` morfemalaʻq qurʻʻʻn ajʻtaʻwd?ha`m tallawd?u`yrenedi; • kelbetlik, sanlʻq, almasʻq? tu`sinedi • kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oqʻʻw usʻʻha`m texnikas?	«Aqʻʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasʻp birge islesiw
Oqʻʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

**A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas`
(8-a`meliy)**

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun`	
	Oq`q`wsh`	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(3-qos`msha №1 slayd). 2.3. temalar menen tan`st`f`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?. 2.3. bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad? 3.3. kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

9-a`meliy jumʻs: Feyil. morfologiyalʻq kategoriyalar?

A`meliy sabaqlarʻn oqʻʻw texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ formas?	Vizual
A`meliy sabagʻʻnʻ jobas?	1. Feyil. 2. Ma`nili feyiller. Ob`ektli feyil 3. Ko`mekshi funktsional` feyiller: ko`mekshi feyil, tolʻqsʻ feyil, feyildin` modal` formalar?
Oqʻʻw sabagʻʻnʻ maqseti: feyil haqqʻnda bilim beriw, tolʻq informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talqʻlawd? qa`liplestiriw	
Oqʻʻwshʻnʻ wazʻypalar? •Tema jobas? boyʻnsha tolʻq magʻlʻwmat beriw; •feyildin` morfologiyalʻq kategoriyalar? tu`sinikleri menen tanʻstʻʻw. •tallawd?u`yretiw.	Oqʻʻw iskerliginin` na`tiyjeleri: Student: •tiyisli bolg`an terminlerdi, olardʻn` ma`nisin bilip aladʻ; •ilimiy magʻlʻwmatlardʻteren`nen u`yrenedi; •so`zlerdi tallawd?u`yrenedi; •kishi toparlarda jumʻs islewdi u`yrenedi •O`z betinshe u`yrenedi
Oqʻʻw usʻlʻha`m texnikas?	«Aqʻʻy hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oqʻʻw qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaqlʻq, oqʻʻw qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oqʻʻw formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplasʻp birge islesiw
Oqʻʻw jag`daylar?	Texnikalʻq qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabagʻʻnʻ texnologiyalʻq kartas? ( 9-a`meliy)

Basqʻshlar, waqtʻ	Iskerliktin` mazmun?	
	Oqʻʻwsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, onʻn` maqseti, oqʻʻw sabagʻʻnʻ ku`tilip atʻg`an na`tiyjeler aytʻp o`tilei. <b>1.2.</b> O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. (1-qosʻmsha)	1.1. Tʻn`laydʻ, jazʻp aladʻ? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim.	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullastʻʻwg`a itibarʻn	2.1. Sorawlarg`a juwap

Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	qaratıw, bilim da`rejelerin anıqlaw ushın «aqıy hu`jim» arqal?sorawlar beriledi. (2-qosımsha) 2.2. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tanıtıl`adha`m jazdııl`ad?. Tiykarg`?ha`m qosımsha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawamında studentlerge qoyıl`atug`ın talarlar menen tanıtıl`ad?	beredi. 2.2. tu`sinigi soralad? bahalaw ko`rsetkishlerin jazıp alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boyınsha izbe- iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalanıl`ıp, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Temanın` a`hmiyetli ta`replerin jazıp alıw tapsıl`ad? 3.3. kishi toparlarda jumıs isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardı talqilaydi, aniqalaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazıp aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd?u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazıp aladi.

10-a`meliy jumʻs: Betlik emes feyiller. Ra`wish.

1.1. A`meliy sabaqlar`n oq`w texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oq`w sabag`n`n formas?	Vizual
A`meliy sabag`n`n jobas?	1. Betlik, betlik emes formalar. 2. Betlik emes feyiller: hal feyil, ha`reket at`feyil, kelbetlik feyil 1. Ra`wish</b>, on`n o`zgesheligi.</li> <li>2. Ma`nisi boy`nsha tu`rleri. 3. Da`reje kategoriyas? Tipleri.
Oq`w sabag`n`n maqseti:</b> Betlik emes feyiller, feyildin` funktsional` formalar, ra`wish, on`n morfologiyal`q jaqtan o`zgermeytug`n, ma`nisi boy`nsha tu`rleri: sapal`q, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. da`reje kategoriyas? jay, sal`st`w, artt`w da`rejesi, izertleniwi haqq`nda bilim beriw, tol`q informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
Oq`wsh`n`n waz`ypalar? • Tema jobas? boy`nsha tol`q mag`l`wmat beriw; • Betlik emes feyiller haqq`nda mag`l`wmat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • Betlik emes feyiller, feyildin` funktsional` formalar? ha`reket at`feyili, betlik ha`m betlik emes feyiller, feyildin` funktsional` formalar?(betlik emes feyiller): ha`reket at` kelbetlik feyil, hal feyi, ha`reket at`n`n substantiv formalar? ha`reket at`n`n qospa formalar? infinitiv formalar, o`tken ma`ha`l, ha`zirgi ma`ha`l, keler ma`ha`l, kelbetlik feyil formas?,hal feyildin` tiykarg`? ha`m qospa formalar? ra`wish, on`n morfologiyal`q jaqtan o`zgermeytug`n, ma`nisi boy`nsha tu`rleri: sapal`q, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. da`reje kategoriyas? jay, sal`st`w, artt`w da`rejesi, izertleniwi menen tan`st`w.	Oq`w iskerliginin` na`tiyjeleri:</b> Student: <ul style="list-style-type: none"> <li>• Betlik emes feyillerdi u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n ma`ninin bilip alad`;</li> <li>• ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdin` tallawd?u`yrenedi;</li> <li>• So`z shaqaplar`n tu`sinedi • ra`wishti u`yrenedi • kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`w us`l`ha`m texnikas?	«Aq`l`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`w qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`w qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`w formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`w jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?

(10-a`meliy)

Basq`shlar, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`q`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`n`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi. <b>(2-qos`msha) 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(3-qos`msha). 2.3. slayd ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`r`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talarlar menen tan`st`r`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> slayd penen tan`s`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad? 2.3. slayd mazmun?menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`r`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

11-a`meliy jumʻs: Ko`mekshi so`zler.
1.1. A`meliy sabaqlar`n oq`w texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oq`w sabag`n`n formas?	Vizual
A`meliy sabag`n`n jobas?	1. Ko`mekshi so`zler. 2. Tirkewish, on`n` sh`g`z`na, seplikler menen qatnas`na qaray tu`rleri.</p> <p>3. Ko`mekshi ataw`shlar.</p> <p>1. Da`nekerler. 2. Qur`z`na, x`zmetine qaray tu`rleri. 3. Dizbeklewshi da`nekerler.</p> <p>4. Bag`nd`f`wsh?da`nekerler.</p> <p>1. Janapay, tiykarg`? o`zgesheligi.</p> <p>2. Ma`nilik o`zgesheligine qaray tu`rleri: qos`msha, modal`l`q, ishki sezimlik ha`m ta`sirlik ma`ni bildiriwshi janapaylar. 3. Forma jasawsh? janapay.
Oq`w sabag`n`n maqseti:</b> Ko`mekshi so`zler. Tirkewish. Ko`mekshi ataw`shlar. Da`nekerler. Qur`z`na, x`zmetine qaray tu`rleri. Janapay, tiykarg`? o`zgesheligi. Forma jasawsh? janapay haqq`nda bilim beriw, tol`q informaciyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
<p>Oq`wsh`n`n waz`ypalar?</p> • Tema jobas? boy`msha tol`q mag`l`wmat beriw; • Ko`mekshi so`zler haqq`nda mag`l`wmat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`f`w;</li> </ul> <p>Ko`mekshi so`zler. Tirkewish, on`n` sh`g`z`na, seplikler menen qatnas`na qaray tu`rleri. Ko`mekshi ataw`shlar. Da`nekerler. Qur`z`na, x`zmetine qaray tu`rleri. Dizbeklewshi da`nekerler. Bag`nd`f`wsh? da`nekerler. Janapay, tiykarg`? o`zgesheligi. Ma`nilik o`zgesheligine qaray tu`rleri: qos`msha, modal`l`q, ishki sezimlik ha`m ta`sirlik ma`ni bildiriwshi janapaylar. Forma jasawsh? janapay tu`sinikleri menen tan`st`f`w.</p>	<p>Oq`w iskerliginin` na`tiyjeleri:</b></p> <p>Student:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ko`mekshi so`zlerdi u`yrenedi; • tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n` ma`ninin bilip alad`? • ilimiy mag`l`wmatlard?teren`nen u`yrenedi; • so`zlerdi tallawd?u`yrenedi; • So`z shaqaplar`n tu`sinedi</li> <li>• kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi</li> <li>• O`z betinshe u`yrenedi.
Oq`w us`f`ha`m texnikas?	«Aq`f`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`w qurallar?	<i>Tekstli qurallar:</i> ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`w qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. <i>Audiovizual qurallar:</i> Rower Point materiallar? <i>Ja`rdemshi qurallar:</i> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas? <i>Ko`rinisli qurallar:</i> plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`w formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`w jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

**A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(11-a`meliy)**

Basq`shla r, waq`t	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`r`wsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`h`layd?, jaz`p alad? 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`r`wg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal`sorawlar beriledi.</p> <p><b>2.2.</b> Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal`ko`rsetilip, tu`sindiriledi. 2.3. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`r`lad? Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`r`lad`ha`m jazd`r`lad? Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talarlar menen tan`st`r`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.3.</b> mazmun? menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`l`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n` a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`r`lad?</p> <p><b>3.3.</b> kishi toparlarda jum`s isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqalaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqla wshi (10 minut)	4.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 4.3 Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 4.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	4.1. Juwmaqlaydi. 4.2. Bahalarin esitedi. 4.3. Tin`laydi, jazip aladi.

12-a`meliy jumʻs.: Modal` so`zler. Tan`laq. Eliklewishler

1.1. A`meliy sabaqlar`n oq`w texnologiyas?

Waqt? - 2 saat	Student san? - 20
Oq`w sabag`n`n formas?	Vizual
A`meliy sabag`n`n jobas?	1. Predikativler. 2. Modal` so`zler. 3. Qollan`w`n, ma`nisine ha`m qur`w`n qaray tu`rleri. 4. Sintaksislik o`zgesheligi. 1. Tan`laq. 2. Quram`boy`nsha, semantikas`boy`nsha tu`rleri. 3. Sintaksislik x`meti. 1. Eliklewishler. 2. Ma`nisine qaray tu`rleri. 3. Fonetikal`q, grammatikal`q o`zgesheligi.
Oq`w sabag`n`n maqseti:</b> Predikativler, modal` so`zler, tan`laq, eliklewishler haqq`da bilim beriw, tol`q informatsiyan? o`z betinshe u`yreniwge bag`darlaw, ilimiy talq`lawd? qa`liplestiriw	
Oq`wsh`n`n waz`ypalar? • Tema jobas? boy`nsha tol`q mag`l`wmat beriw; • Predikativler, modal` so`zler, tan`laq, Eliklewishler mag`l`wmat beriw;</li> <li>• kursqa tiyisli bolg`an ilimiy miynetler menen tan`st`w; • tu`sinikler menen tan`st`w.	Oq`w iskerliginin` na`tiyjeleri:</b> Student: <ul style="list-style-type: none"> <li>• Morfologiya taraw`n`n mazmun`n u`yrenedi;</li> <li>• tarawg`a tiyisli bolg`an terminlerdi, olard`n ma`ninin bilip alad`; • ilimiy mag`l`wmatlard`teren`nen u`yrenedi;</li> <li>• so`zlerdi tallawd?u`yrenedi;</li> <li>• So`z shaqaplar`n tu`sinedi • kishi toparlarda jum`s islewdi u`yrenedi • O`z betinshe u`yrenedi. •
Oq`w us`l`ha`m texnikas?	«Aq`l`y hu`jim», «Vlits-soraw», klaster, «Insert», «Kishi toparda jumis»
Oq`w qurallar?	Tekstli qurallar: ilimiy grammatika, sabaql`q, oq`w qollanbalar, tarqatpa materiallar, testler. Audiovizual qurallar: Rower Point materiallar? Ja`rdemshi qurallar:</b> doskalar, videoproektor, komp`yuter, flipchart, pinvord doskas?. Ko`rinisli qurallar: plakatlar, sxemalar, stendler.
Oq`w formas?	Ja`ma`a`t, topar ha`m juplas`p birge islesiw
Oq`w jag`daylar?	Texnikal`q qurallar menen ta`miyinlengen auditoriya

A`meliy sabag`n`n` texnologiyal`q kartas?
(12-a`meliy)

Basq`shlar, waqt`	Iskerliktin` mazmun?	
	Oq`rwsh?	Student
1-bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Tema, on`n` maqseti, oq`w sabag`han ku`tilip at`g`an na`tiyjeler ayt`p o`tileli. 1.2. O`tilgen tema boyinsha sholiwdi studentlerdin` o`zlerine isletiledi. <b>(1-qos`msha)	1.1. T`h`layd?, jaz`p alad?. 1.2. Sholiw isleydi, talqilaydi.
2-bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (35 minut)	2.1. Studentlerdin` bilimin aktullast`rwg`a itibar`n qarat`w, bilim da`rejelerin an`qlaw ush`n «aq`l`y hu`jim» arqal` sorawlar beriledi. 2.2. Klaster menen islengen slaydlar proektor arqal` ko`rsetilip, tu`sindiriledi. <b>(2-qos`msha). 2.3. slaydlar ko`rsetilip, tu`sindiriledi. Kursta u`yreniletug`n temalar menen tan`st`f`lad?. Bahalaw reyting kriteriyas?, ko`rsetkishleri menen tan`st`f`lad`ha`m jazd`f`lad?. Tiykarg`? ha`m qos`msha a`debiyatlar dizimi, sonday-aq kurst? u`yreniw dawam`nda studentlerge qoy`latug`n talarlar menen tan`st`f`lad?	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>2.2.</b> slayd penen tan`p, mazmun`n tu`sinedi, tu`sinigi soralad?.</p> <p><b>2.3.</b> slaydd`n` mazmun?menen tan`sad?, bahalaw ko`rsetkishlerin jaz`p alad?.
3-bo`lim Bilimdi bekkemlew (30 minut)	3.1. A`meliy sabaq materiallar? joba boy`nsha izbe-iz bayanlanad?, ko`rsetpe materiallar paydalan`f`p, sorawlar beriledi.</p> <p><b>3.2.</b> Teman`n a`hmiyetli ta`replerin jaz`p al`w taps`f`lad? 3.3. kishi toparlarda jum` isleydi	3.1. Sxemalardi, ko`rsetpe materiallardi talqilaydi, aniqlaydi, soraw beredi. Kerekli jerlerde jazip aladi.</p> <p><b>3.2.</b> tallawd? u`yrenedi
4-bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	4.1. Taxtag`a «Blits-soraw» s`z`f`p, og`an studentler menen birge neni u`yrenenimiz soral`p soraw s`yaql? jaz`f`p al`f`p, son` studentlerden oq`rwsh`n`n` o`zi tan`lar soralad? Juwmaq jasalad?</p> <p><b>4.2.</b> Ha`r bir ma`sele boy`nsha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad?	4.1. Sorawlarg`a juwap beredi.</p> <p><b>4.2.</b> T`h`layd?, jaz`p alad?, tu`sinbegenin sorap alad?

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

A'meliy shi'ni'g'i'wlar toplami
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya pa'ninnen a'meliy jum'lar

1-shah'w. So'zlerdi morfemalarg'a ajratw, olardag' tu'bir ha'm ko'mekshi morfemalard' anqlan'.

Ag'ayinshilik, ag'alw, ag'aran'law, ag'arbulaq, ag'arg'an, ag'armay, ag'artw, ag'artwsh?, adamgershilik, adamzat, adasw, bag'shw, bag'hdwsh?, bag'lawsh?, qaymaq, qaymaqlasw, qayqaytw, qaymqtw.

2-shah'w. To'mendegi ga'plerden do'rendi so'zlerdi tabw, olardw jasalw usllarw anqlan'.

1. Tan' samal? sho'listang'a jan bergendey bold?. 2. Elpip esken samal ko'k ala bolw qulp? do'ngen ko'klerden', gu'llerden lipas kiygen bag'lardw, shalg'w eginlerdin' shaqalarw besiktey terbedi. (J.Aymurzaev). 3. Jan-jaqqa tshlw sho'kken. 4. Ha'r tu'rli eginlik penen gu'llerden an'q shwqan xosh iyis hawag'a o'z ta'sirin tartw atw. (A.Bekimbetov). 5. Juwazsh? u'yine tazadan muzlatqsh alw kelgende, ald? menen balalar? ushp-ushp quwand?. 6. Oyw dese keshki asw umwtatug'w balalardw ku'shli shawqm? ko'kke jaylw, qalan? uw-shuw qlw tur. (A'.Atajanov). 7. Bul G'sbw-sbwG' awlw'a dem de jaylw ketti. (A.Sadqov)

3-shah'w. To'mendegi feyil so'zlerden buyrw meyldeg feyiller jasan', olardw qatnaswda ga'pler du'zin'.

Juwap beriw, keliw, baslaw, tapsw, so'ylew, turw, ko'riw, bahalaw, islew, oqw, jazw, sanaw, sho'lkemlestiriw, qzwqtw, qarastw, tazartw, qollaw.

4-shah'w. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zliginen sanlw so'zlerdi ko'shirip jazw, olarg'a tu'sinik berin'.

5-shah'w. To'mendegi tekstten eliklewishlerdi taww olard' ma'nisine ha'm qurwsha qaray ajratw.

1. Bul G'sbw-sbwG'gazetadan basqan? ta'n almaytug'w ha'wlikpelerden basqa, o'z pikiri bar adamlardw araswda da ga'p bola baslad?. 2. Ka'rimnin' bul ga'pine gu'w etip ku'li ko'terildi. 3. Qzw?ele izinde degen son', ha'mme qaytadan erben' etip qulag'w tu'risti. 4. Ayg'ansha swpay? kiriskeni menen Zuxra tarelkalard? shaqur-shuqt ettirip, iske julqhw, tullanw kiristi. 5. Awa, o'zim aparw taslayman g'oy, mashw degen qoraz, zwr ettirip aparaman da qaytaman. 6. G'Ma'-a'-a'A'G' lep u'lgergen eshkinin' ko'zinin' aldında uzın saplı jltır pıshaq jalt ete qaldı. 7. Ishte otırg'an Jumabaydw quqqas?juwlalad?, qap?betke alaq-jalaq etip, bir na'rseden seskengendey qayta-qayta qaray berdi. (A.Sadqov).

6-shah'w. Omonim, sinonim, antonim morfemal?so'zlerdi keltirip ga'pler quran'.

U'lgı: 1. Bul kitapshan? mag'an oqtwshw sawg'a etti. Waqyan?qsqasha tu'sindirdi.

2. Ol bir na'rse aytpaqsh? bolw ornwan turd?. Sa'nem dostwa tag'?da ko'p na'rselerdi aytajaq edi.

3. Ko'mekshi morfemalar jan'a so'z yamasa forma jasaw uqplwgha qaray **o'nimli** ha'm **o'nimsiz** bolw bo'linedi.

7-shah'w. To'mendegi tekstten atlwlard'anqlap olarg'a tallaw jasan'.

1. Du'nyada G'Jegennin' awzwa qarap, kiygennin' swtwan swgalag'anG' jaman -, dedi Tilewmurat suwq demin alw. 2. "Kemliktin' kemal? bard?" degendey bizler de aqt? bir jarwqa shw'armw. 3. Jarw ku'n bizlerge de tuwra qarap, sa'wlesin shashar. 4. Biraq sog'an asw'w kerek,

zalamlardın' bul qısmınan qutıl'w jolın tabıw kerek - dedi Erimbet. 5. Bul ma'ha'l Tilewmuratqa ajar enip, betine qan juwıg'anday boldı. 6.-İnim, bul aqıllardı o'zin' oylap taptın' ba, yamasa birewden u'yrendin'beW. -Bul zil turmıs neni u'yretpeydi WA' Bunda bilgenlerden u'yrensen' de, bilgenin'di jurtqa u'yretsen' de. Ma'sele, durıl'ıq, haqıyqatlıqta. (A'.Shamuratov).

8-shıñǵ'ıw. To'mendegi kelbetliklerden feyillerdi jasan' ha'm olardı qatnastırıp bir neshe ga'p du'zin'.

Jaqsı, jaman, sulıw, biyik, ko'rkem, bekkem, mayda, zor, shad, qatal, quwnaq.

9-shıñǵ'ıw. Ma'ha'l kategoriyasız haqqında tu'sinik berin'. Ma'ha'l tu'rlerine gazeta betlerinen mısallar keltirip jazın'.

10-shıñǵ'ıw. To'mendegi tekstten do'rendi so'zlerdi tawıp olardıń jasalıw usılların anıqlan'.

1. Quwıdaqxanadag'ılardın' ba'ri hayran qalıp olarg'a qarastı. (A'.Shamuratov). 2. Sıttan topıl baslang'anşa, olar jaw bekinislerin bilip, qala xalqı menen til biriktirip u'lgeriwi tiyis. (T.Qayıbergenov). 3. Aldıdag'ı u'lken jayıl'ıq aq qag'azdın' beti ayqırsh-uyqırsh sırtqlar menen shıbaylanıp. (S.Saliev). 4. Ol a'kesiz o'skenlikten to'menshik bolmasın degen oy menen jaqsı kiyindiretug'ın edi. 5. Jo'gisireme kelin, ol qızdın' sırtına qashshan-aq qanıt bolg'anbız. (K.sultanov). 6. U'yrenshikli to'beshigine aq tayag'ın shanıştı. (T.Qayıbergenov)

11-shıñǵ'ıw. Qosıt qatarlarınan kelbetliklerdi anıqlap, olarg'a tallaw jasan'.

Na'wpir suwın' sahra sho'ldin'
Kirgizdi kelbet ajarın
Qaharman'shadı'eldin'
Qızdı'ıd'miyet maydanın

Eki boyın' elge jaylaw
Qatar - qatar qalg'an tıg'ız
Jag'an'a jarasqan anaw
Abat elge boldın' ıtız

Suwın' pal, qatın' jemisli
A'hmiyetin' artıt da'rya
Baslag'an isti jen'isli
Jen'impaz xalıq ju'rıdı alg'a

O'rkesh-o'rkesh tolıqın tuwlap
Pa'tli ag'ız urıp jarg'a
Qaynawılap iyrim tartıp
Burqıp aqqan A'miwda'rya

(B.Qayıpnazarov)

12-shıñǵ'ıw. Ga'plerdi ko'shirip jazın', almasılardı tawıp ma'nilik tu'rlerin anıqlan'.

1. Ku'n bata bular qaytadan jolǵ'a shıqtı. 2. JezdesiU'G'bul sapar' sen-aq kabinag'a mine g'oyG'- dep edi, Jumabay bas tarttı. 3. Geyde sonday boladı, mira't etpese ishin'nen o'kpelep, renjiysen', mira't etse onın' adamgershiligine iyip ketip, senin' onnan da u'lken adamgershilik ko'rsetkin' kelip qaladı. (A.Sadıqov). 4. O'zi aylandırǵ'an tu'rt u'y. Bul u'yde adam joq. (A'.Atajanov). 5. Biraq ol o'zin ha'rwaq qosıt penen basatug'ın edi. 6. Ol barlıq qayg'ı ha'siretti qosıt g'ana joyadı dep oylaytug'ın edi. 7.Sonlıqtan, jurtlar on' onsha tu'sine bermeydi. 8. Birewler on' "ku'ldirgish, masqarapaz jigıt" dep g'ana bahalaytug'ın edi. 9. Biraq jurttın' ba'rinin' awzına qaqpap bola almaysan'. (A'.Shamuratov).

13-shahar. Tekstten tirkewishlerdi tawap, olardan grammatikal ma'nilerin anqlan'.

1. Paraxat peshke taman jayg'asap bolap o'jirege, zatlarg'a, to'seklerge ha'weslene qarad? (A'.Atajanov). 2. Ko'z a'ynek jo'ninde qaytap ga'p bolmad? (T.Qayapbergenov). 3. Tilewmurat a'sten da'rwaza betke qarap att? jeteledi. 4. Olardan tu'rli namag'a shah qlas? menen sayraw? ju'rekti balqap, tashlag'an sayah tashlag'an keledi. (A'.Shamuratov). 5. Sol ku'ni jol boy? ekewi a'ju'k-gu'jik so'ylesip qaytt? 6. Olardan ne haqqida so'yleskeni tuwral? hesh kim bilmeydi. (A'.Atajanov). 7. Ol hesh na'rzeni tu'sinbegen taqlette otira berdi. (J.Saparov). 8. Joldas ha'zir dost? ushan qan dese qan, jan dese jan beriwge tayar edi. (K.Allambergenov).

14-shahar. Leksika-semantikal ushga tu'sinik berin'. Bul ush ja'rdeminde jasalg'an so'zlerdi keltirip ko'rkem shaharmalardan 10 ga'p jazah'.

U'lgı: **Jamannan** qash, **jaqsah** jantas. (naqah).

15-shahar. To'mendegi so'zlerdi tu'bir ha'm qoshtalarg'a ajratish'. Qoshtalardan qanday xizmet atqarap turg'anha tu'sinik berin'.

Kitapxanash, keyingiler, kelispewshilik, alshah, jasalma, u'stemlik, biykarshah, bo'lekleniw, erkinsiw, eritindi, jazash, jazash, bag'man, bag'aws, belgilew, belshe, bo'leniw, bo'lme, ku'shlirek, sag'ahsh, aqsh, mahlag'an, awlas, qarastah.

16-shahar. Tekstten sanqlard tawap, olarg'a tolq morfologiyal tallaw jasan'.

1. Ha'zirshe ekewinin' arasidag' us? talasl? ma'seleler sheshile bersin. 2. Adamnan ruwx? tu'skennen son' on? qayta qa'ddine keltiriw eki talay is qusayd? 3. Arzahan bir nusqas? qalalq prokuroturag'a da jiberilipti, Sultan bir-eki ret og'an da juwap berip qaytt? (K.Allambergenov). 4. Tazagu'l ol waqta jas 6-7 jaslarida g'ana edi. 5. Paraxat Iqlasbay menen to'rtinshi klassqa qatnag'an jibir birinshi ret ko'risti. 6. Ol yarim saattan son' balahida jalan' ayaq shapqahag'an jin'ishke soqpaqqa tu'sip ju'rip ketti. (A'.Atajanov). 7. Sheshesi 1914-jidhan qahida qayt bold? 8. Jib sayah pland? 1500' orahlap ju'rgen en' ta'jiriybeli jon'shqa egiwshi edi. (A'.Shamuratov).

17-shahar. To'mendegi tekstten tanlaqlard tawap, olardan qanday xizmet atqarap turg'anhan anqlan'.

1. Alla, ba'rekella, toba, ga'p te, o'zinin' shamas? da shah eken. 2. -Awa, jol bolsah, qarag'ah-ayA' - Bezirgen og'an jaqtarmastan qarap qoyd? 3. - He-e-ee o'yppey, sorahA' Maitah uslawdan qorqap ju'rip, du'zde ju'rgen kiyikti ne qahasan'. 4. U'h, bereket tapqah, qoya qoysan'-o, an'shahan' qaharine ushahaysan', kiyikti qoya berip seni atar, man'layahA' 5. Qudayah-ay, ken' daladan basqan? mise tutpag'an.. bul a'ljawaz ja'niwarlarga qahar otahd? lawlatap shashap ne ko'rindi sag'ahWA'. 6. -WaqA' -Awdanbay esik betke sekirdi. -Ha'y, alago'lek awsh, arqan sha'rtektin' basahdaA'. 7. A'ne qalas, mah ja'niwarlar nayatq aqah? eken, jarahahA' - Shu'wA'-dep bir baqahsan' bold? jolg'a tu'sip kete beredi. 8. A'lhabbiz, G'a'ken'nin' may degeni toraq shahTah'-degen bunnan artah bolmas. (A'.Atajanov).

18-shahar. Qosht qatarlarhan feyillerdi anqlap, olarg'a tallaw jasan'.

Qayaldan sharq urap pa'rwaz etiw,
Kewil ba'rha' a'rman shahah go'zleydi,
Adamnan du'nyag'a kelip ketiw
Ku'nnin' shahap, bat'wana megzeydi.

Hesh kimnen g'a'rezsiz o'tedi waqah,
Hesh na'rse ornida qalmayd? qatap,
Miyneti insang'a bag'shlar baxah,
O'z jolhan baslayd? ha'r ku'n tan' atap

Qatardag' narday shag'na jetip,
Qara jerge nqlap qoyg'an qa'demdi
Su'ttey aq ku'ndizdi rawshan etip,
Shug'las? jaynatp turg'an a'lemdi.

Ku'n o'z nur?menen ma'n'gi jaynasa
Adam isi menen jasar, a'llette
Gu'ller izin u'zbey g'umsha baylasa
Gu'l at?jog'almas. Us?taqllette.

(B.Qaypnazarov)

19-shah'g'w. Qospa so'zlerge tu'sinik berin'. Olardn' tu'rlerine G'Qaraqalpaq tilinin' orfografiyalq so'zliginenG' 10 m'saldan tawp, ga'p du'zin'.

20-shah'g'w. To'mendegi tekstten da'nekerlerdi tawp olardn' ma'nilerin anqlan', tallaw jasan'.

1. Turm's degen ma'nzilde adamg'a dos ta, dushpan da gezlese beredi. 2. Biraq men jalaqorlardan go're qaytqom ha'm miyriban janlardn' ko'pligine ka'mil isendim, sog'an quwandm. 3. Bul shan'araqta bayram u'lken u'mit ja'ne quwan'sh penen ku'tip alnatug'n edi. 4. Tu'rinen oynap ya bolmasa, shntlap aytp turg'an? bilinbeydi. 5. Eger de o'zleri t'nshha ju'rse, mag'an tiymese, olarg'a mush ko'terip menin' jinim barmaWA'. 6. Arqasna qay's emes, al onn' ornna bir jumsaq paxta menen isqlap at'g'anday belin bu'kpesten tura berdi. 7. Ol mashaqatl? ha'm uzaq jolda bir poezddan ekinshi poezdg'a awmasp mindi, ga' aralqt? paroxodta basp o'tti, bazda jayaw ju'rip ayag'n g'ayzatp jer basa almay qald?. (A'.Atajanov).

21-shah'g'w. To'mendegi tekstten ra'wishlerdi anqlap, olarg'a tallaw jasan'.

1. Ol qalay da G'o'zli-o'zimiz g'oyA'G' degendey bolp, molla Nurmang'a ko'zaba ur'spaqsh? bold?. 2. Birazdan son' ko'z aldnda olar ko'rinbey ketkennen keyin, bag'anag'? waq'ya esine tu'sti. 3. - G'Quday g'it ayland'g'and?, sh't ayland'ad'G' degendey-, dedi Erimbet Tilewmuratqa jaqn kelip, bolmasa bir arba otnd? keshe g'ana o'leyin dep tu'sirip, endi az'raq dem alamanba dep edim. 4. -Ag'a, bunshellli o'zin'di qayg'land'ra bermeA'-dedi ol da'rwazag'a jaqn aq'g'a shamalasa berip. 5. Sa'l na'rsege ash'wlana beresen', yamasa qasaqana isleysen' beW. 6. Bul ga'pke Erimbettin' tu'ri tosattan o'zgerip ketti. 7. Men sag'an bul ga'pti biykarg'a aytp at'g'an joqpan-dedi ol tag'? da nqlap. (A'.Shamuratov)

22-shah'g'w. To'mendegi berilgen ga'plerden ko'mekshi so'zlerdi tawp, olarg'a tallaw jasan'.

1. G'Warr-warrA'.. Tars-tursA'.. Shaqt-shuqtA'..G'-etedi traktordn' daw's? pritsepti xoshlap. 2. Asfaltsz jolda awdan'-awdan' etedi. 3. Bolmasa, kishigirim o'jirenin' ishindey ken'liktegi pritseptin' bir jerine tap ma's adamday shayqalan'lap barp, jalp etetug'nna so'z joq. 4. Lekin, bul jum's paxta puntkine birinshi ret kelip at'g'anlarg'a g'ana us'lay ko'riniwi mu'mkin. 5. Eger og'an tap keleg'oyg'annda g'oy, as'g'n' alsh? bolar edidag'?A'... Biraq onday bax't qayda-aA'... 6. Ha'ttte bunday bax'tqa jetiw tu'we, us? a'rmannn' o'zi menen jasag'anndn' o'zi de bax't emishA'.. 7. Dur's, balalq q'yal menen ne bolsa sol bax't bolp sezile beriwi mu'mkin, negizinde olay emes. (A.Sad'qov).

23-shah'g'w. To'mendegi tekste berilgen ga'plerge tolq morfologiyalq tallaw jasan'.

1. Ayawshlq penen jaman t'mnn' parq?aspan menen jer shelli. 2. Biraq sho'l erkesi kiyiklerdi demim taws'g'ansha qorg'awg'a tayarman. Meyli, meni birewler masqaralasn, m'na g'arr? ma'jgu'n desin, ba'ribir kiyiklerdi ko'zim jum'g'ansha qorg'ayman. 3. Garr? so'ylep ot'g'anda u'shewi de t'p etpesten ot'p t'n'lad?. 4. Ol jigitlerdin' tu'r-tu'sine ser salp qarap sh'qt?. Garr?ishinen quwand?ha'm ga'pimdi uqt? dep oylad?. 5. Q'aday jin'ishke moyn? shiydey s'ydami tuyaqlar?, mo'ldiregen sul'w ko'zleri ju'regimdi q'atlayd?ha'm sonda o'kingenimdi bilmey qalaman. A'ne, olar nag'?z sho'l erkesi.

6. Negizinde, bunday adamlar G'ar-nam's du'nya-malg'a sat'lad'G' dep kelte oylayd?. 7. Ol ka'pirimbet meni aqshag'a sat'p ala almad?. Endi balama as'apt?. 8. Qoy, qoy qoyag'oy'h', menin' taynap'amd? jol'han tayd'ra almaysan'. 9. Ol so'zine 'qrarl?, erkine berk adam. 10. Onnan qalsa haq'yaratl'q sho'lge qumg'a, suwg'a batpayd?, alt'nday qashan da tat baspayd?. (A'.Atajanov).

24-sh'ng'w. Feyildin' da'reje kategoriyas'ha tu'sinik berin'. Ko'rkem sh'g'armalardan feyil da'rejelerinin' ha'r bir tu'rine 5 m'saldan keltirip jaz'h'.

25-sh'ng'w. To'mendegi tekstten seplik jalg'awl? so'zlerdi taw'p, olard'h' gramatikal'q ma'nilerin an'qlan'.

1. Zar'ambet esik bettegi mushta paqsag'a su'yenip turd?. 2. O'jirede besik toyd'h' du'biri sh'htlap ha'wijge minip, qat'h-qalashlar o'zlerin um'p baq'is'p at'g'anda esik ash'ld?. 3. Qap? jab'lg'anda tabald'it'q tu'binde jerdin' jar'g'han sh'qqanday ar'q militsioner payda bold?. 4. Ol q'zlar'h q'yag'a qond'it'p, balalar'h u'ylendirip, endi birotala mashqaladan qut'lg'an sh'g'arman dep oylag'an edi, joq, olay emes eken, bul jaqt? du'nyan'h', bul o'mirdin' mashqalas? adam balas? qara jerge kirgenshe taws'lmayd? eken. 5. Qalan'h' go'ne tamlar? qulag'arda qal'p, birazdan keyin qal'h' jap'raqlar'h to'gip, uz'h tallar?s'ydamlan'p qalg'an tutzarg'a aralast?. (A'.Atajanov).

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Test sorawlari

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

Test sorawlari'

1. Morfema degen ne?

- *A) so'z din' en'kishi ma'nilibo'legi
- B) so'z din' da'slepki bo'legi
- S) so'z din' ma'ni an'latpaytug'ni bo'legi
- D) so'z din' bir buw'ni?

2. **Do'retiwshilik** so'zinde neshe morfema bar?

- *A) bes
- B) eki
- S) u'sh
- D) to'rt

3. So'z din' tu'biri degen ne?

- *A) so'z din' leksikalni ma'ni an'latish bo'legi
- B) so'z din' basindag'ni bo'legi
- S) so'z din' o'zgeretug'ni bo'legi
- D) so'z din' o'zgermeytug'ni bo'legi

4. Ko'mekshi morfemalardegen ne?

- A) leksikalni ma'nige iyebo'leksheler
- B) so'zdegi jalg'awlar
- *S) so'zdi ha'm onni' formasni jasawsh, on baylanishni ishlatish bo'lekler.
- D) so'zdi o'zgertiwshi bo'lekler

5. So'z jasaw ma'nisidegen ne?

- *A) so'z jasawsh morfemanin' ma'nisi
- B) so'z din' grammatikalni ma'nisi
- S) so'z din' leksikalni ma'nisi
- D) so'z din' ulwma ma'nisi

6. **Ashar, u'rker, ag'arg'an** atliqlar? qanday usul menen jasalg'an?

- A) affiksatsiya
- B) so'z qosilaw
- S) fonetikalni
- *D) leksika-semantikalni

7. Dushpanarasni jansni jiberildi degen ga'pte «**jansni**» so'zi qanday usul menen jasalg'an?

- *A) affiksatsiya
- B) so'z qosilaw
- S) leksika-semantikalni
- D) so'z qosilaw ha'm affiksatsiya

8. Leksika-semantikalni usul menen qaysi so'z shaqaplarini jasadini?

- A) atliq, sanliq, feyil, eliklewish, tan'laq
- *B) atliq, kelbetlik, ra'wish, almasliq
- S) kelbetlik, feyil, eliklewish, tan'laq
- D) feyil, ra'wish, ko'mekshi so'zler

9. Ta'kirar kelbetlikten kelbetliktin' qaysi da'rejesi jasadini?

- A) jasalmaydi
- B) jay da'reje

S) pa'seytiw da'reje

*D) arttǵıw da'reje

10. Keyin, son', beri tirkeuishleri qays?sepliktegi so'z benen dizbeklesedi?

A) iyelik,

*B) shıǵ'ı

S) ataw

D) barı

11. Ko'plik ma'ni xızmetinde qollanılátug'ın affikslerdi tabıń?

*A) - lar// - ler, - lıq// -lik, -laq

B) - lar// - ler, - g'ar// -ger, -g'ı// -gi

S) - lar// - ler, - nar// -ner, -ma// -me

D) barlıq juwap qa'te

12. Qız ga' ıqqa, ga' o'rge qaraydı. Awıl betke de alan'. Qanday ko'mekshi so'zler berilgen.

A) gezekles da'neker

*B)gezekles da'neker ha'm janapay

S) janapay

D) awızpalı da'neker

13. Qaraqalpaq tilinde postfiks xızmetinde qanday affiksler keledi?

*A) -g'ı// -gi, -qı// -ki, -sha// -she

B) -sha// -she, -shı// -shi, -shılıq// -shilik

S) -ma// -me, -ba// -be, -malı// -meli

D) -ası// -esi, -malı// -meli

14. Eliklewma'nisindegi is-ha'reketti bildiriwshi feyillerdi tabıń?

*A) jarqıldaw, ınqıldaw, adıayǵıw

B) jarqıldaw, g'arg'aw, man'ıaw

S) jılıldaw, tu'yneklew, jarqıldaw

D) jarqıldaw, go'reklew

15. Qays?qatarda tek atlıq jasawsh?affiksler berilgen?

A) -lıq// -lik, -lı// -li, -ıs// -is

*B) -shı// -shi, -lıq// -lik, -shılıq// -shilik

S) -ım// -im, -ıy// -iy, -sha// -she

D) -ıq// -ik, -ıs// -is, -sız// -siz

16. So'zlerdi so'z shaqaplarına bo'liwdin' qanday printsipleri bar?

A) morfologiyalıq, fonetikalıq, sintaksislik

B) sintaksislik, leksikalıq, semantikalıq

*S) leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik

D) leksika-semantikalıq, fonetikalıq, leksikalıq

17. Qays?qatarda atlıqtıń subektiv baha ma'ni beriwshi formalar berilgen?

A) -qızsh// -g'ızsh, -g'aq// -gek, -qın// -kin

*B) -shılq// -shik, -shaq// -shek, -sha// -she

S) -ızsh// -ish, -ıq// -ik, -aq// -ek, -jan

D) -tay, -anaq, -paq, -g'ın, -qızsh, -sha// -she

18. Feyil tiykarl?do'rendi atl?qlard?jasawda o'nimli qollan?atug'ın affiksler qays?lar ?

*A) //ma, //me, //w, //iw

B) -?/-ik, -?/-is

S) -sh?/-shi, -shaq?/-shek

D) -q?/-ki, -?/-in

19. -ar//er qos?ntas?qays?so'z shaqab?hanfeyil so'z jasad??

A) atl?q ha'm sanl?qtan

B)atl?q, kelbetlik, feyilden

S) atl?q, kelbetlikten

D) atl?q, almas?q, feyilden

20. Seplik kateogriyas?neni bildiredi ?

*A) atl?qt?n' basqa so'zler menen baylan?n

B) atl?qt?n' basqa so'zlerden jasal?w

S) atl?qt?n' subektiv formalar?n

D) predmettin' subektivbaha formalar?n

21. Tart?n qos?ntalar?betlew almas?qlar?na qalay jalg'anad??

A) tikkeley jalg'anad?

B) tart?n qos?ntalar?jalg'anbayd?

S) -n?ki//niki, -d?ki//diki, -t?ki//tikiqos?ntalar?jalg'an?w mu'mkinshiligine iye

*D) jalg'ang'anda qos?ntalar q?s qarad?

22.Substantivatsiyadegen ne?

A) basqa so'z shaqaplar?n?n' almas?qqao'tiwi

B) basqa so'z shaqaplar?n?n' ra'wishke o'tiwi

*S) basqa so'z shaqaplar?n?n' atl?qqa o'tiwi

D) basqa so'z shaqaplar?n?n' feyilge o'tiwi

23. Qays?qatardatek kelbetlikjasawsh?affiksler berilgen?

A)-l?/-li, -?n//im, -l?q//lik

*B)-l?/-li, -s?z//siz, -g'?/-gi, -?y//iy

S)-day//dey, -g'an//gen, -ar//er

D)-day//dey, -g'an//gen, -ar//er

24. **İlajsızdan**ra'wishiqanday us? menenjasalg'an?

*A)affiksatsiya

B) so'z qos?l?w

S) leksika-semantikal?q

D) so'z qos?l?w ha'm affiksatsiya

25. s?n,sinqos?ntalar?arqal?qays?feyil meyili beriledi

*A) buyr?q

B)tilek

S)sha'rt

D) an?ql?q

26. Tas tu'nek, q?ppa-taypaq, beles-beles so'zlerikelbetliktin' qandayda'rejesi?

A)pa'seytiw

*B)artt?l?w

S) sal?st?l?w

D) jay

27. Ata-ana qanʁ jawdan almasa

Asʁap saqlagʻan uldan ne payda. Astʻsʒʁgʻan soʻz..

A) taʻkirar atlʁ

B) birikken atlʁ

*S) jup atlʁ

D) sostavlʻatlʁ

28. Tap usʁay jazʁladʒ- degen gaʻpte **usʁay** soʻzi qaysʻsoʻz shaqabʁna tiyisli?

*A) atlʁ

B) almasʁ

S) raʻwish

D) feyil

29. «Soqʁdʁ» tilegeni - eki koʻzi», «Jalqawgʻa is buyʁsanʻ oʻzinʻe aqʁ uʻyretedi». Soqʁdʁ, jalqawgʻa soʻzlerikanday usʁ arqalʁasaladʒ?

*A) kelbetliktinʻ substantivlesiwiarqalʻ

B) soʻz qosʁʁw usʁ

S) leksikalizatsiya usʁ

D) soʻz qosʁʁw haʻm affiksatsiya

30. Bolar istibiledi

Jekkelik bagʻrʁ tiledi

Onda-munda juwʁʁʁ

Dos tawʁ oylasʁwgʻa keledi. Bul mʁsaldaastʻsʒʁgʻan soʻz..

*A) jup raʻwishler

B) taʻkirar raʻwish

S) jup atlʁqlar

D) birikken atlʁqlar

31. Kusheytiw janapaylarʻtolʁqdurʁ berilgen qatardʻtabʁʻ?

*A) gʻo,da,taʻ,se

B) gʻo,mʁ,she,tʻ

S) so,gʻana,tek,gʻoy

D) gʻoy,ma,aq

32. **Awmaser, esersoq** soʻzlerikelbetliktinʻ qaysʻtuʻrine kiredi?

A) taʻkirar kelbetlikler

B) jup kelbetlikler

*S) birikken kelbetlikler

D) sostavlʻkelbetlikler

33. Atlʁ jasawshʻoʻnimsizqosʁmtalar qaysʻ?

*A) -anʻ//-enʻ,gek, daw, gʻay

B) -shaʻ//-she, -paʻ//-pe, -baʻ//-be

S) stan, xana, zada

D) -gerʻ//-ker, zar

34. **Qayta qurʁw, soqʁ ishek, ayaq kiyim** soʻzleriqanday atlʁqtʁ tuʻrine kiredi?

A) taʻkirar atlʁ

*B) sostavlʻatlʁ

- S) birikken atlʻq
- D) qʻsqargʻan atlʻq

35. Alʻstanattʻhʻ duʻbiri esitildi. Duʻbir soʻzi.....

- A) atlʻqtʻhʻ kishireytiw formas?
- B) feyil tiykarlʻ atlʻq soʻz
- *S) eliklewish tiykarlʻ atlʻqsoʻz
- D) atawʻsh tiykarlʻ atlʻq soʻz

36. Janʻa quwʻrdaq tartʻʻp atʻ eken. Mʻsaldan feyil tiykarlʻ doʻrendi atlʻqtʻ tabʻhʻ?

- A) janʻa
- B) tartʻʻp
- *S) quwʻrdaq
- D) atʻ eken

37. **Oramasamoʻlgeymen, anturgʻan, pir qaqqansoʻzleri** qanday usʻlarqalʻ jasalgʻan?

- A) affiksatsiya
- B) leksika-semantikalʻq
- S) morfologiya-sintaksislik
- *D) leksika-sintaksislik

38. Bir **jamannʻhʻ** kesiri duyʻm jurtqa tiyedi. Bunda **jaman** soʻzi qanday soʻz shaqabʻ xʻzmetinde qollanʻʻp tur?

- A) kelbetlik
- *B) raʻwish
- S) bayanlawʻsh
- D) atlʻq

39. Qaysʻqatarda tek atlʻqqa taʻn kategoriyalar atalgʻan?

- A) seplik, daʻreje, awʻspalʻ awʻspasʻzlʻq
- *B) seplik, tartʻm, san
- S) tartʻm, meyil, maʻhaʻl
- D) san, maʻhaʻl, seplik

40. Qaysʻqatardahal feyil formalarʻ berilgen?

- A) -maq//-mek, -ʻw//-iw, -w
- B) -gʻan//-gen, -ar//-er, -r
- *S) -gʻalʻ//-geli, -ʻp//-ip, -p
- D) -mastan//-mesten, -ʻw//-iw

41. Qaysʻqatarda kenʻislik seplikler berilgen?

- A) ataw, iyelik, barʻs
- B) ataw, iyelik, tabʻs
- *S) barʻs, orʻh, shʻgʻʻs
- D) iyelik, barʻs, tabʻs

42. Deleksikalizatsiya degenimiz?

- *A) maʻnili soʻzlerdinʻ koʻmekshi soʻzlerge aylanʻwʻ?
- B) koʻmekshi soʻzlerdinʻ maʻnili soʻzlerge aylanʻwʻ?
- S) atlʻqtʻhʻ koʻmekshi soʻzlerge aylanʻwʻ?
- D) koʻmekshi soʻzlerdinʻ atlʻqqa aylanʻwʻ?

43. -Tanɔw, -ker, -xana qosɔmtalar?.

- A) postfiks
- B) affiks
- S) suffiks
- *D) affiksoid

44. Pronominalizatsiya degenne?

- *A) basqa so'z shaqaplarɔnɔn' almasɔqqa o'tiwi
- B) basqa so'z shaqaplarɔnɔn' ra'wishke o'tiwi
- S) basqa so'z shaqaplarɔnɔn' kelbetlikke o'tiwi
- D) basqa so'z shaqaplarɔnɔn' feyilge o'tiwi

45. Qara atlɔ, tolɔ deneli bir kisishawɔp shɔqtɔ degen ga'pte astɔsɔzɔlg'an so'zler qanday usɔ menen jasalg'an?

- A) affiksatsiya
- B) so'z qosɔɔw
- *S) so'z qosɔɔw ha'm affiksatsiya
- D) leksika-semantikalɔusɔ

46. **U'shlenbegenligi** so'zinde neshemorfema bar?

- *A) jeti
- B) u'sh
- S) to'rt
- D) bes

47. Jup kelbetlikler da'reje ko'rsetkishlerinqabɔ ete me?

- A) tek salɔstɔɔw
- B) tek arttɔɔw
- S) arttɔɔw ha'm salɔstɔɔw
- *D) qabɔ etpeydi

48. Qaysɔqatardag'ɔseplikler grammatikalɔ seplikler?

- A) qɔɔya seplikler
- *B) ataw, iyelik, shɔg'ɔ
- S) ataw, barɔ, tabɔ
- D) ataw, iyelik, tabɔ

49. Tildegɔ jalg'awdan keyin jalg'anatug'ɔn so'z jasawshɔsuffiks ne dep ataladɔ?

- A) suffiks
- *B) postfiks
- S) fleksiya
- D) jalg'aw

50. -lɔ/-likqosɔmtasɔqaysɔso'z shaqaplarɔnan atlɔjasaydɔ?

- *A) atlɔ, kelbetlik, sanlɔ
- B) atlɔ, kelbetlik, ra'wish, sanlɔ
- S) kelbetlik, sanlɔ
- D) atlɔ, sanlɔ, ra'wish

51. Aldag'ɔu'shewinin' izdegɔ an'lɔwshɔdan **tu'k** xabarɔjoq. **Tu'k** so'zi..

- A) betlew almasɔg'ɔ

- B) belgilew almasƣ'?
- S)ja'mlew almasƣ'?
- *D) bolƣmsƣlƣqalmasƣ'?

52. Feyillerdegi bolƣmsƣlƣq qalay bildiriledi?

- A)qarama-qars?ma'nidegi so'zler arqal?
- B) emes, biraq so'zleri arqal?
- *S) emes,-ma//-me, -pa//-pe affiksleri arqal?
- D) belgisizlik almasƣ' arqal?

53. **Bir** quwang'an, **bir** qorƣqqan jƣlayd?. **Bir** so'zi ga'pte qanday ma'nideqollanƣg'an?

- A) san ma'nisinde
- *B) awƣpal?da'neker xƣzmetinde
- S) belgisizlik almasƣ' xƣzmetinde
- D) tirkewish xƣzmetinde

54. Qanshadan?,nesheden? sorawlarƣhaqanday sanƣ juwap beredi?

- A)sanaq sanƣ
- B)shamalƣ sanƣ
- S)jƣynaqlaw sanƣ
- *D)toplaw sanƣ

55. Qays?qatardag'?eliklewishler janƣ?predmetlerdin' sesine eliklewdi bildiredi?

- *A)g'awƣ-g'awƣ, gu'bir-gu'bir, g'arq-g'arq,mƣs-mƣs
- V) jalt-jult, digir-digir, tƣs-tƣs, sƣbƣ-sƣbƣ
- S) shorp-shorp, pƣƣ-pƣƣ, bƣb-bƣb, gu'w, gu'w
- D) satƣ-satƣ, shƣ-shƣ, qaq-qaq,tars-tars

56. Qays?qatarda tek atlƣqqa ta'n kategoriyalar atalg'an?

- A) seplik, da'reje, awƣpal?awƣpasƣlƣ
- *V) seplik,tartƣm, san
- S) tartƣm, meyil, ma'ha'l
- D) san, ma'ha'l, seplik

57. Janapaylarqanday xƣzmetatqarad??

- A) so'zlerdin' ma'nisin o'zgertedi
- *B) so'zlerge qosƣmsha ma'ni ju'kleydi
- S) so'zlerdi baylanƣstƣad?
- D) jan'a so'z jasayd?

58. Qays?qatardahal feyil formalar?berilgen?

- A) -maq//-mek,-ƣw//-iw, -w
- B) -g'an//-gen,-ar//-er, -r
- * S) -g'alƣ//-geli, -ƣp//-ip, -p, -a,-e,-y
- D) -g'anda//-gende, -ƣwg'a//-iwge

59. Qays?qatarda ken'islik seplikler berilgen?

- A)ataw, iyelik, barƣ
- B)ataw, iyelik, tabƣ
- S) tabƣ, orƣ, shƣƣ'ƣ
- *D) barƣ, orƣ, shƣƣ'ƣ

60. «Oqit» feyili qaysi da'jede?

A) tu'p

B) belgisiz

*S) o'zgelik

D) o'zlik

61. Jaqsan' u'yine adam ko'p keler. «Ko'p» so'zi qanday ma'niste tur.

A) waqt ra'wishi

B) zatlasqan atlat

*S) mug'dar da'reje ra'wish

D) atlat

62. Ataw sepligindegi atawsh so'zlerdi basqarib keletug'ni tirkewishler berilgen qatard'tabn'.

*A) tu'rde, retinde, ra'wishte, s'patnda

B) qaray, tuwral, taman, sayn

S) sheyin, astnda, jo'ninde, arqal

D) deyin, jannda, sayn, astnda

63. Jiyenlerimdi shaqtib otig'an sebebi sol. «Jiyenlerimdi so'zinde qanday qosmta bar?

A) ko'plik, betlik, seplik

*B) ko'plik, tartan, seplik

S) seplik, tartan

D) ko'plik, seplik

64. Qaysi juwapta feyildin' bolmsz tu'ri berilgen.

A) Sen' j'aspay turib sh'asni jag'ib qaytpasa bolmayd?

B) Al biyday da q'abatlamay qalmad?

S) Berdimurat Berdaq bold'dag'ni hesh kim bilgen emes

*D) barib juwaplar'dur

65. Qoyand'qamz o'ltirer,

Erdi namz o'ltirer (naq)

A) dawaml'ha'zirgi ma'ha'l

B) ha'zirgi keler ma'ha'l

S) niyetli keler ma'ha'l

*D) boljawl'keler ma'ha'l

66. O'nimli paydalanw, sheber islew, taq'yashan' ju'riwso'z dizbeklerindegi bag'nn'q? so'z qaysi so'z shaqabhan?

A) feyil

B) atlat

*S) ra'wish

D) kelbetlik

67. Qaysi qatardag'eliklewishler jansz predmetlerdin' sesine eliklewdi bildiredi?

A) b'ib', zuw-zuw, pan'q-pan'q

B) g'arq-g'arq, m's-m's, gu'n'k-gu'n'k

S) toq-toq, gu'dir-gu'dir, shu'yik-shu'yik

*D) tars-tars, sh'it-sh'it, girsh-girsh, pan'q-pan'q

68. Jigirmalap ha'm jigirmas? so'zleri ma'nisi boynsha qanday sanlatlar?

A) sanaq ha'm qatarlat

- B)qatarlʻq ha'm sanaq
- S) jʻynaqlaw ha'm toplaw
- *D) shamalʻq ha'm toplaw

69. Ol gazeta jurnallarg'a jazʻladʻdegen ga'pte feyil qanday da'rejede?

- A) tu'p
- *B) o'zgelik
- S) o'zlik
- D) belgisiz

70. Tirkewishler qays?seplikler menen qollanʻladʻ?

- A)iyelik, orʻn, tabʻ
- B) ken'islik seplikler menen
- *S) ataw, barʻ, shʻgʻʻ, tabʻ
- D) grammatikalʻq seplikler menen

71. -ayʻn//-eyin qosʻntas? qays?meyil formasʻ?

- *A) tilek
- B) anʻqlʻq
- S)buyrʻq
- D) sha'rt

72.Jup kelbetlikler da'reje ko'rsetkishlerinqabʻl ete me?

- A)tek salʻstʻʻw
- B) tek arttʻʻw
- S) arttʻʻw ha'm salʻstʻʻw
- *D) qabʻl etpeydi

73. Qays?qatarda**ol** so'zi siltew almasʻgʻ?boladʻ?

- A) ol oqʻydʻ
- B) ol student
- S) ol kerek emes
- *D) ol adam

74. Tap usʻlay jazʻladʻdegen ga'pte **usʻlay** so'zi qays?so'z shaqabʻna tiyisli?

- A) atlʻq
- B)almasʻq
- *S) ra'wish
- D)feyil

75. **Degen menen, sonda da, lekin,** da'nekerleri qanday da'nekerler?

- *A)qarsʻlas da'nekerler
- B) ʻn'g'aylas da'nekerler
- S) gezekles da'nekerler
- D) awʻspal?da'nekerler

76. Qays?qatardagʻ?seplikler grammatikalʻq seplikler?

- A)qʻya seplikler
- B) ataw,iyelik, shʻgʻʻ
- S) ataw, barʻ, tabʻ
- * D) ataw, iyelik, tabʻ

77. Ra'wish neni bildiredi?

- A) predmettin' mug'darʻ
- *B) belginin' belgisin
- S) predmettin' belgisin
- D) ku'shli ha'reketti

78. Bir bilse, sol biledidegen ga'pte **bir** so'zi qanday da'nekerlik xizmette qollanilgan?

- A) waqit
- B) sebep
- *S) sha'rt
- D) na'tiyje

79. Qaysi feyil aniqotken ma'ha'l formasida kelgen?

- A) isengen
- B) isenipti
- *S) isenbedi
- D) isengen edi

80. Ol bir otirdi, bir turdi. Astsizilgan so'zler qaysi so'z shaqab boladi?

- A) sanliq
- B) kelbetlik
- *S) da'neker
- D) janapay

81. Tildegi jalg'awdan keyin jalg'anatug'ın so'z jasawshı suffiks ne dep ataladı?

- A) suffiks
- *B) postfiks
- S) fleksiya
- D) jalg'aw

82. -liq/-lik qoshtas qaysi so'z shaqaplarınan atliq jasadı?

- *A) atliq, kelbetlik, sanliq
- B) atliq, kelbetlik, ra'wish, sanliq
- S) kelbetlik, sanliq
- D) atliq, sanliq, ra'wish

83. Tirkewish qanday xizmet atqaradı?

- A) so'z benen so'zdi ten' baylanistiradi
- B) so'z benen so'zdi bag'ındırıp baylanistiradi
- *S) turli ma'nilik qatnaslardı bildiredi
- D) so'zge modallıq ma'ni beredi

84. -shilik/-shilik affikslerinin ja'rdeminde atliqlar qaysi so'z shaqaplarınan jasadadı?

- A) atliq, feyil, sanliq, almasliq
- B) atliq, da'neker, tirkewish, eliklewish
- S) feyil, sanliq, tirkewish, ha'r ta'rep so'z
- *D) atliq, kelbetlik, ra'wish, modal so'z

85. Basqa so'z shaqaplarınan ra'wishlesiw qubilis ne dep ataladı?

- A) substantivatsiya
- *B) adverbializatsiya
- S) adektivatsiya

D) pronominalizatsiya

86. Qudasha qʻz haʻzirshe tutqʻsh penen qumandʻ, qumangʻa awdardʻ. Gaʻpte forma jasawsha omonimlar berilgan beʻ?

- A) ...tutqʻsh, quman
- *B) ...qudasha, haʻzirshe
- S) ...quman, qumangʻa
- D) ...berilmegen

87. Bizler emey kimʻdegen gaʻpte «emey» janapayʻneni bildirediʻ?

- A) maqullawdʻ
- *B) biykarlawdʻ
- S) buyrʻqtʻ
- D) sorawdʻ

88. Adektivatsiya degen neʻ?

- A) basqa soʻz shaqaplarʻhʻ almasʻtqa oʻtiwi
- B) basqa soʻz shaqaplarʻhʻ raʻwishke oʻtiwi
- *S) basqa soʻz shaqaplarʻhʻ kelbetlikke oʻtiwi
- D) basqa soʻz shaqaplarʻhʻ feyilge oʻtiwi

89. Qaysʻqatarda maʻnili soʻz shaqaplarʻatalgʻanʻ?

- *A) atlʻq, kelbetlik, sanlʻq, feyil
- B) sanlʻq, tirkewish, almasʻq, tanʻlaq
- S) kelbetlik, eliklewish, daʻneker, modal soʻz
- D) feyil, tanʻlaq, janapay

90. «Men»haʻm «sen» almasʻqlarʻhʻ tuʻbiri qaysʻseplikte oʻzgerediʻ?

- A)orʻh
- B) shʻgʻʻʻ
- S) tabʻʻ
- *D) barʻʻ

91. Jotalʻsarʻ kisi qagʻazgʻa bir nemelerdi jazʻp otʻ eken. Berilgengaʻpte almasʻqtʻhʻ qaysʻtuʻri barʻ?

- A) bolʻmsʻzlʻq
- B) oʻzlik
- *S) belgisizlik
- D) jaʻmlew

92. Oyaq buyagʻʻ~~otʻz-qʻʻʻ~~ minuttʻhʻ ishinde jʻynalʻsqa keliwi tiyis adamlardʻhʻ baʻri jʻynaldʻ. Astʻsʻzʻlgʻan soʻz qanday sanlʻqʻ?

- A) sanaq
- B) qatarlʻq
- *S) shamalʻq
- D) jʻynaqlaw

93. Kaysʻqatarda feyildinʻ buyrʻq meyl formalarʻbarʻ?

- *A) sorayʻq, sorasʻh, soranʻ
- B) soradʻ, soranʻʻz, soragʻay
- S) sorasa, soramaqshʻ, soradʻ
- D) soragʻay, soragʻʻʻkeldi

94. Qanday sanliqlar atliqlardih' aldihdaanqlawsh bola almayd??

- A) sanaq
- *B) jiyanaqlaw
- S) qatarliq
- D) shamaliq

95. Seni shramitp turman-aw, biraq atih'd? umitppan. Ast'sizlig'an so'z qanday feyil?

- *A) bolinsiz
- B) boliml?
- S) awspal?
- D) awspasiz

96. Ha'zir sol bag'dan nawa qalmag'an. Ast'sizlig'an so'z qays?so'z shaqab??

- A) atliq
- B) kelbetlik
- *S) almasliq
- D) ra'wish

97. O'zi aylandig'an to'rt u'y. Ast'sizlig'an so'zdi anqlan'?

- *A) almasliq
- B) kelbetlik feyil
- S) kelbetlik
- D) ra'wish

98. «Shamas?»so'zi qays?qatarda modal so'z ma'niside qollang'an?

- A) onih' shamas?kelmeydi
- B) ku'ndizgi on ekinin' shamas?
- *S) shamas?, ol bul jerdi bilmeydi
- D) ol o'zinin' shamasih bileli

99. Qays?qatardag'?tan'laqlar unaml?sezimlerde bildiredi?

- *A) ba'arakalla, tu'pala'm, ura, yasha
- B) yasha, ha'sseniy, o'ybey
- S) shu'kir, ilayim, ah
- D) shu'kir, yapimay, tuf

100. **g'oy, da', aw,nag'iz, da'l** qanday janapaylar?

- A) ku'sheytiw
- *B) anqlaw
- S) ajtatw
- D) siltew

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

QADAG'ALAW USHI'N SORAWLAR

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

1. Morfemika-grammatikaning bir bo'limi sifatida.
2. Morfema haqqida tu'sinik.
3. Tu'bir ha'm ko'mekshi morfemalar.
4. Ko'mekshi morfemalarning tu'rleri: so'z jasawsh?, forma jasawsh? ha'm so'z o'zgertiwshi.
5. Suffiks, postfiks, jalg'aw haqqida tu'sinik.
6. Affiksoidlap.
7. Ko'mekshi morfemalap arasidag'?sinonimiya, antonimiya ha'm omonimiya qubillaslar?
8. So'z tiykar?haqqida tu'sinik. Tu'bir ha'm tu'birles so'zler.
9. Jay ha'm qospa tiykar. Do'rendi ha'm do'rendi emes tiykar.
10. So'zdin' morfologiyalq qurillasidag'?o'zgerisler.
11. Jallasw
12. Sin'isiw
13. Dekorrellyatsiya
14. So'z jasaw ma'nisi.
15. So'z jasaw tipi.
16. So'z jasaw formant?
17. So'z jasaw usullar?haqqida ulawma tu'sinik.
18. Morfemalq usul.
19. Affiksatsiya usul?
20. So'z qosilaw usul?
21. So'z qosilaw ha'm affiksatsiya usul?
22. Abbreviatsiya usul?
23. Morfemalq emes usul.
24. leksika-semantikalq usul.
25. leksika-sintaksislik usul.
26. Atlagtin' affiksatsiya usul?menen jasalw?
27. Atlagtin' subektiv formalap?
28. Atlagtin' so'z qosilaw usul?menen jasalw?
29. Atlagtin' so'z qosilaw?ha'm affiksatsiya usul?menen jasalw?
30. Abbreviatsiya.
31. Atlagtin' leksika-semantikalq ha'm leksika-sintaksislik usul menen jasalw?
32. Kelbetliktin' jasalw?haqqida ulawma tu'sinik.
33. Kelbetliktin' affiksatsiya usul?menen jasalw?
34. Kelbetliktin' so'z qosilaw usul?menen jasalw?
35. Kelbetliktin' leksika-semantikalq usul menen jasalw?
36. Feyildin' jasalw? haqqida tu'sinik.
37. Feyildin' affiksatsiya usul?menen jasalw?
38. Feyildin' so'z qosilaw usul?menen jasalw?
39. Atawsh tiykapl?qospa feyil.
40. Feyil tiykapl?qospa feyil.
41. Feyildin' analitikalq formas?
42. Ra'wishtin' jasalw usullar?
43. Ra'wishtin' affiksatsiya usul?menen jasalw?. Ra'wish jasawsh?o'nimli ha'm o'nimsiz affiksler.
44. Ra'wishtin' so'z qosilaw usul?menen jasalw?. Qospa ra'wishlep.
45. Ra'wishtin' leksika-semantikalq usul menen jasalw?
46. Morfologiya taraw?haqqida ulawma tu'sinik.
47. Grammatikalq ma'ni ha'm grammatikalq forma.
48. Grammatikalq kategoriya haqqida tu'sinik.
49. So'z shaqaplar?ha'm olardin' klassifikatsiyas?

50. Atləq so'z shaqab?haqqında tu'sinik.
51. Atləqtəh' ma'nisi boyənsəha tu'rleri.
52. Atləqtəh' grammatikaləq kategoriyalar?
53. Atləqtəh' san kategoriyas?
54. Atləqtəh' tartəh' kategoriyas?
55. Atləqtəh' seplik kategoriyas?
56. Kelbetliktin' leksika-semantikaləq (tu'rleri) toparlar?
57. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas?
58. Kelbetliktin' ga'ptegi xəzmeti
59. Sanləktəh' ma'nileri
60. Sanləqtəh' morfologiyaləq o'zgeshelikleri
61. Esapləq sanləqlar
62. Qatərləq sanləqlar
63. Sakremental ma'nige iye sanləqlar
64. Almasəqtəh' leksika-semantikaləq o'zgesheligi.
65. Almasəqtəh' ma'nilik tu'rleri.
66. Almasəqtəh' morfologiyaləq o'zgesheligi.
67. Almasəqtəh' sepleniwi, taptəmlanəw?
68. Almasəqtəh' ga'ptegi xəzmeti.
69. Feyil so'z shaqab?haqqında uləwma tu'sinik.
70. Feyildin' leksika-semantikaləq tu'rleri.
71. Feyildin' boləml?ha'm boləmsəz formalar?
72. Feyildin' da'reje kategoriyas?
73. Feyildin' meyil kategoriyas?
74. Feyildin' ma'ha'l kategoriyas?
75. Ha'reket at?feyil. Kelbetlik feyil. Hal feyil.
76. Ra'wish so'z shaqab?haqqında uləwma tu'sinik..
77. Waqə ra'wishi
78. Orəh ra'wishi
79. Səh ra'wishi
80. Mug'dar – da'reje ra'wishi
81. Maqset ha'm sebep ra'wishi
82. Ra'wishtin' da'rejeleri
83. Ra'wishtin' ga'ptegi xəzmeti
84. Ko'mekshi so'zler haqqında tusinik.
85. Tirkewishlep. Tirkewishlep ha'm seplikler.
86. Tipkewishlepdin manilepi.
87. Komekshi atawəshlar.
88. Da'nekerler. Olardəh' xəzmeti.
89. Da'nekeplerdin' morfologiyaləq qurəfə?
90. Dizbeklewshi ha'm bag'əhdəfəwsh?da'nekerler.
91. Janapaylar. Janapaylardəh' ma'nileri.
92. Modal so'zler haqqında tu'sinik.
93. Jeke ma'nili modal so'zler.
94. Komponentlik modal so'zler.
95. Tiykarg'?ha'm funksional modal so'zler.
96. Tan'laqlar haqqında uləwma tu'sinik.
97. Tan'laqlardəh' qurəfə?boyənsəha tu'rleri.
98. Tan'laqlardəh' semantikaləq tu'rleri
99. Emotsional tan'laqlar
100. İmperativ tan'laqlar
101. Etiketlik tan'laqlar

102. Tan'laqlardān' ga'ptegi xāzmeti.
103. Eliklewishler.
104. Seske ha'm ko'rinske eliklewishler
105. Predikativler haqqānda ulāwma tu'sinik
106. Til ilimpazlarānān' predikativ so'zler haqqāndag'pikirleri
107. Bar, joq so'zlerinin' predikativlik xāzmette qollanāw?
108. Predikativ so'zlerdin' morfologiyalāq ha'm sintaksislik xāzmetleri

«Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya» pa'ni boyi'nsha juwmaqlawshi' baqlaw variantlari'

1-Variant

1. Substantivatsiya qubılǵı?

Turaqlı substantivatsiya. Turaqsız substantivatsiya. Kelbetliklerdin' substantivlesiwi. Kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwi.

2. Qaraqalpaq tilinde seplik kategoriyası?

Grammatikalıq seplikler. Ataw. İyelik. Tabıs. Olardın' ma'nileri, jalg'awları. Ken'islik seplikleri. Barıs. Shıg'ıs. Orın. Olardın' ma'nileri. İyelik ha'm tabıs sepliklerinin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız qollanılw sebepleri. Jay sepleniw. Tartılw sepleniw.

3. Kelbetликтin' ma'nisi boyınsha t6rleri. Sapalıq kelbetlik. qatnasılq kelbetlik.

4. Leksika-semantikalıq usıl. Adverbializatsiya. Adektivatsiya. Pronominalizatsiya. Deleksikalizatsiya.

5. To'mendegi ga'pten atlqlard?tawp olarg'a tallaw jasan'. Qashq'n tolq'ndag'?qayqtay o'rkesh-o'rkesh qumlarg'a birese o'rmelep, birese s'g'ayd?

2-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar? Tiykar ha'm tu'bir. Do'rendi tiykar. Jay tiykar. Qospa tiykar. Erkin tiykar. G'a'rezli tiykar.

2. Qaraqalpaq tilindegi atlqlard'n' ma'nisi boy'nsha tu'rleri. Menshikli atlqlar. G'alabalq atlqlar. Betlik atlqlar. Betlik emes atlqlar. Konkret atlqlar. Abstrakt atlqlar. Anq atlqlar. Anq emes atlqlar. Dara atlqlar. Ja'mlewshi atlqlar. Zatlq atlqlar.

3. Ra'wishtin' jasalw?. Ra'wish jasawsh'affiksler. Qospa ra'wishler. Birikken ra'wishler. Birikpegen ra'wishler. Jup ha'm ta'kirar ra'wishler.

4. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas?

5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlar'n anqlan'.

Jurtshlq, biyparwalq, paraxatshlq, kelisim, isenimsizlik

3-Variant

1. Morfema ha'm on'n' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. fleksiya. Affiksoid.

2. Atlqt'n' tart'n kategoriyas?

3. Adverbializatsiya qublls?. Hal feyil formalar? Atlqlard'n', kelbetliklerdin', sanlqlard'n' ra'wishlesiw. Seplik formalar?

4. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, pa'seytiw, salst'w, artt'w da'rejeleri.

5. To'mendegi ga'pten atlqt?tawp tallaw jasaw.

O'zinin' quwatlap turg'an isinin' haq'yqatlq ha'm a'dillik ekenligine isengenlikten sekretard'n' so'zi ayrqsha ku'shli ha'm ta'sirli bolp shqt? (T.Qaypbergenov)

4-Variant

1. Leksika-semantikalq usl.

Substantivatsiya. Adverbializatsiya. Adektivatsiya. Pronominalizatsiya. Deleksikalizatsiya.

2. Feyildin' jasalw?

3. Kelbetlik jasawsh?o'nimli affiksler, olard'n' ma'nileri.

4. So'z shaqaplar'n' bo'liniw printsipleri.

5. So'zlerdi morfemalarg'a ajrat'n'. Qaz'nd? talapshan'lq, izleniwshilik, qaysar.

5-Variant

1. Qaraqalpaq tilindegi jup so'zler.

Antonim so'zlerdin' juplasaw? Sinonim so'zlerdin' juplasaw? Korrelyativ so'zlerdin' juplasaw?
Ma'nili+ma'nili jup so'zler. Ma'nili+ma'nissiz jup so'zler. Ma'nissiz+ma'nissiz jup so'zler.

2. Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar. So'z jasawsh?, forma jasawsh?, so'z o'zgeriwshi.

3. Ra'wishtin' so'z qoslaw ush?menen jasalaw?

4. So'z jasawdın' morfemalırq emes ush?

5. To'mendegi so'zlerdin' qosmtaların anıqlap olardıń qanday xızmet atqarıp turg'anın anıqlan'.
Elimizde, tezlet, arızlıq, u'ydegi, adamgershilik, kitapların.

6-Variant

1. Qaraqalpaq tilindegi qospa so'zler. Qospa so'zlerdin' tu'rleri. Birikken, birikpegen, jup, ta'kirar
ha'm qısqarg'an qospa so'zlerge tu'sinik. Olardıń jasalaw?, ma'nileri.

2. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler.

3. Atlıqtın' subektiv baha forması.

4. Atawsh so'zlerden atlıq jasawsh?affiksler.

5. To'mendegi so'zlerdin' jasalaw ushlarıń anıqlan'. Oramasam o'lgeymen, Ulbolsın, dos-dushpan,
adamgershilik, birden, zorg'a.

7-Variant

1. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoıd.

2. Qaraqalpaq tilindegi kelbetliklerdin' ma'nileri. Sapalıq kelbetlik. Qatnaslıq kelbetlikler. Da'm,
ren', ko'lem, salmaq, ıssı-suwlı, minez-qulıq ha'm jag'day, orın, waqıt, belgilerine baylanışlı kelbetlikler.

3. Feyil jasawsh?o'nimli affiksler.

4. San kategoriyası. Birlik ha'm ko'plik san ma'nisinin' anlatlaw ushları?

Morfologiyalıq ush. Sintaksislik ush.

5. To'mendegi ga'pten atlıq so'zlerdi tawıp tallaw jasan'.

Qatar-qurbılardıń, jora-joldasları, qala berse, ma'zi assalawma-a'leykumlardıń sanı ju'da'
ko'p. (O.A'bdiraxmanov)

8-Variant

1. Adverbializatsiya qubılısı. Hal feyil formaları. Atlıqlardıń, kelbetliklerdin', sanlıqlardıń
ra'wishlesiwı. Seplik formaları.

2. Atlıqtın' affiksatsiya ushımenen jasalaw?

3. Ko'mekshi morfemalar arasındagı?omonimiya, sinonimiya ha'm antonimiya qubılıları.

4. Qaraqalpaq tilinde so'z jasaw ushları?

5. Berilgen so'zlerdin' tu'bir morfemaların tabın: o'zlestiriw, tazartaw, uqıplı, ju'zlegen.

9-Variant

1. So'z jasalawdın' morfemalırq emes ushıhaqqında tu'sinik.

Leksika-semantikalırq ush. Substantivatsiya. Adverbializatsiya. Pronominalizatsiya. Adektivatsiya.
Deleksikalizatsiya. Leksika-sintaksislik ush.

2. Feyildin' so'z qoslaw ushımenen jasalaw?

3. Kelbetliktin' da'reje kategoriyası. Jay, pa'seytiw, salıstırıl, arttırıl da'rejeleri.

4. Eliklewish tiykarlı?do'rendi atlıqlar.

5. To'mendegi ga'pten kelbetliklerdi tawıp tallaw jasan'. Bereket tabın, balaların, jaqsı tileklerden
kewlim shad, balam jumshıa ornalasa bersin, kishkene aqlıg'ın ushın ja'ne u'iken toy bergizemen .

10-Variant

1. So'z jasalʻwdʻn' morfemalʻq usʻʻ? Affiksatsiya. So'z qosʻʻw ha'm affiksatsiya. Abbreviatsiya usʻʻlar? haqqʻnda tu'sinik.
2. Qaraqalpaq tilinde atlʻqtʻn' tartʻm kategoriyasʻ.
3. Qaraqalpaq tilinde substantivatsiya. Kelbetliklerdin' substantivlesiwi. Sanlʻqlardʻn' substantivlesiwi. Kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwi.
4. Kelbetliktin' da'reje kategoriyasʻ. Jay, pa'seytiw, salʻstʻʻw, arttʻʻw da'rejeleri.
5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarʻn anʻqlan': basshʻ, basshʻʻʻ, basqarma, zerger, zergershilik, balʻqshʻ, balʻqshʻʻʻ, diyxanshʻʻʻ.

11-Variant

1. So'z jasaw qurʻʻʻ. So'z jasaw bazasʻ. So'z jasaw formantʻ. So'z jasaw ma'nisi. So'z jasaw tipii.
2. Qaraqalpaq tilinde ra'wishti4 jasalʻwʻ.
3. Morfema ha'm onʻn' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
4. Atlʻqtʻn' seplik kategoriyasʻ.
5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajʻʻatʻn': etikshilik, qazaqʻ, tu'rkmen, basqʻshʻʻʻ, tartʻnshaqlʻʻ.

12-Variant

1. Ra'wishtin' jasalʻwʻ. Ra'wish jasawshʻ affiksler ra'wishtin' so'z qosʻʻw usʻʻ? menen jasalʻwʻ. Qospa ra'wishler ha'm olardʻn' tu'rleri. Ra'wishtin' leksika-semantikalʻq usʻʻ menen jasalʻwʻ. Adverbializatsiya.
2. Atlʻʻ jasaʻshʻʻ5nimli affiksler.
3. Ko'mekshi morfemalar ,so'z jasawshʻ, so'z o'zgeritiwshi morfemalar, forma jasawshʻ morfemalar.
4. Kelbetlik feyil formalarʻ. –gʻan formasʻ–ar, -er, -r formasʻ–tugʻʻn formasʻ.
5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarʻn anʻqlan'. Basshʻ, basshʻʻʻ, basqarma, zerger, zergershilik, balʻqshʻ, balʻqshʻʻʻ, diyxanshʻʻʻ.

13-Variant

1. Kelbetliktin' ma'nisi boyʻnsha tu'rleri. Sapalʻq kelbetlikler. Qatnaslʻq kelbetlikler. Olardʻn' ma'nilik o'zgeshelikleri. Ren'di, sapanʻ, qa'siyetti, waqʻʻʻ, orʻʻʻ, da'm ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
2. Feyildin' jasalʻwʻ.
3. Grammatikalʻq seplikler.
4. Pronominalizatsiya qubʻʻʻ.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarʻn tabʻn': kitabʻ, paraxatshʻʻʻ, biydaylʻʻ, biyshara

14-Variant

1. Atlʻqtʻn' tartʻm kategoriyasʻ.
Tartʻm kategoriyasʻn' xʻzmeti. Tartʻm ma'nisinin' bildiriliw usʻʻlarʻ. Morfologiyalʻq usʻʻ.
Morfologiya-sintaksislik usʻʻ. Sintaksislik usʻʻ.
2. Ra'wishtin' jasalʻwʻ.
3. Qospa feyillar.
4. Kelbetliktin' jasalʻwʻ. Kelbetliktin' affiksatsiya usʻʻ? menen jasalʻwʻ. Kelbetliktin' so'z qosʻʻw usʻʻ? menen jasalʻwʻ. Qospa kelbetlikler ha'm olardʻn' tu'rleri.
5. To'mendegi ga'ptegi kelbetliklerdi tawʻʻ, olarg'a tallaw jasan'.
Ayagʻʻnda qʻysʻq taban, qonʻshʻʻjʻʻʻʻʻʻ etik bar. (O'.ayjanov)

15-Variant

1. Kelbetliklerdin' da'reje kategoriyas?. Jay da'reje. Salıstırılma da'reje. Arttırılma da'reje. Pa'seytiw da'reje.
2. Qaraqalpaq tilinde qospa so'zler.
3. Seplik kategoriyas?. Ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵır, orın seplikleri. Atlıqtırın sepleniwi. Tartılma ha'm jay sepleniwi.
4. Ra'wishtin' jasalw?. Ra'wish jasawsh?affiksler. Ra'wishtin' so'z qosılw usıl?menen jasalw?. Qospa ra'wishler ha'm onın' tu'rleri. Adverbializatsiya.
5. Ga'pten kelbetlikti tawıp jasalw usılın anıqlan'. Endi olar apal?sin'lilerdey bolıp jasay beredi.

16-Variant

1. Feyildin' jasalw?. Feyildin' affiksatsiya usıl?menen jasalw?. Feyil jasawsh?affiksler. Feyildin' so'z qosılw usıl?menen jasalw?. Qospa feyiller. Atawsh tiykarlıqospa feyiller. Feyil tiykarlıqospa feyiller.
2. Qaraqalpaq tilindegi eliklewish tiykarlıqdo'rendi atıqlar.
3. Affiksatsiya usıl?
4. So'z shaqapların' bo'liniw printsipleri. Morfologiyalıq printsip. Semantikalıq, sintaksislik printsipler.
5. Tomendegi so'zlerdin' jasalw usılların anıqlan'. Oramasam o'lgeymen, Ulbolsın. dos-dushpan. Adamgershilik, birden, zorg'a.

17-Variant

1. Atlıqtırın seplik kategoriyas?
2. Feyildin' so'z qosılw usıl?menen jasalw?
3. So'z jasawdın' leksika semantikalıq usıl?
4. Qaraqalpaq tilindegi tan'laqlar. Tan'laqlardıń quram?boyınsha tu'rleri. Tan'laqlardıń semantikalıq tu'rleri. Tuyǵırsezimlik tan'laqlar. Imperativ tan'laqlar. Etiketlik tan'laqlar.
5. To'mendegi ga'ptegi so'zlerdi so'z shaqaplarına ajratın'.
Bir ku'nlep, eki ku'nlep mashinalar ju're almay ha'reket toqtap qaldı, al jaz bolsa, tıp-tıńsh bolıp jatadı, kışta jımday bolıp muzlaydı. (M.Qayıpov)

18-Variant

1. Kelbetliktin' jasalw?. Kelbetliktin' affiksatsiya usıl?menen jasalw?. Kelbetliktin' so'z qosılw usıl?menen jasalw?. Qospa kelbetlikler ha'm olardıń tu'rleri.
2. Morfema ha'm onın' tu'rleri.
3. Ken'silik seplikleri.
4. Atlıqtırın affiksatsiya usıl?menen jasalw?
5. To'mendegi so'zlerdi4 jasalw usılların anıqlan': warq-sharq, biypa'rwalıq, shan-sha'wket, endigiler, hiylesiz.

19-Variant

1. So'z jasalwdın' morfemalıq usıl? Affiksatsiya. So'z qosılw. So'z qosılw ha'm affiksatsiya. Abbreviatsiya usıllar?haqqında tu'sinik.
2. So'z jasaw qurılısı.
3. Qaraqalpaq tilindegi substantivatsiya qubılısı. Sanlıqlardıń, kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' atıqlasw?
4. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler. Antonim, sinonim so'zlerdin' juplasw?. Ma'nili+ma'nili jup so'zler. Ma'nili+ma'nissiz jup so'zler. Ma'nissiz+ma'nissiz jup so'zler.
5. To'mendegi ga'pten atıqtı?tawıp tallaw jasan'.

Sayas?salqñ, hawas?taza bul bag'd?aralap ju'rsen' zeynin' ashñp qñyalñ' ba'lentlerge pa'rwaz etedi. (G'.Seytnazarov)

20-Variant

1. Feyildin' jasalñw? Feyildin' friksatsiya ha'm so'z qosññw usñlar?
2. Atlñqtñ' san kategoriyas?.
3. Seplik kategoriyas? Ataw, iyelik, barñ, tabñ, shñg'ñ, orñ seplikleri.
4. Qaraqalpaq tilindegi ra'wishlesiw qubñññ? Sanlñqtñ', atlñqtñ', keolbetliktin' ra'wishlesiw.
5. To'mendegi so'zlerdin' jasalñw usñlarñ anñqlan': Besjap, Ulbiyke, urnñqqñ, tu'yetawñ, bññm-bññm.

21-Variant

1. Morfema ha'm onñ' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema.
2. Feyil tiykarl?do'rendi atlñqlar.
3. Seplik kategoriyas? Jay, tartñml?sepleniw. Atlñqlardñ', almasñqlardñ' sepleniwi.
4. Atlñqtñ' leksika-grammatikalñq tu'rleri.
5. To'mendegi ga'pten do'rendi so'zlerdi tabñ', jasalñw usñlarñ anñqlan': Juwazsh?u'yine muzlatqñh alñp kelgende ald?menen balalar?ushñp-ushñp quwand?

22-Variant

1. So'z jasaw qurñññ? So'z jasaw bazas? So'z jasaw formant? So'z jasaw ma'nisi. So'z jasaw tipii.
2. Qaraqalpaq tilinde tolñqsñz feyil. Ulñwma tu'sinik. Edi tolñqsñz feyili. Eken tolñqsñz feyili. Emes tolñqsñz feyili.
3. Ra'wishtin' jasalñw? Ra'wish jasawsh?affiksler. Ra'wishtin' so'z qosññw usñ?menen jasalñw? Birikken, jup ha'm ta'kirar ra'wishler.
4. Atawñh tiykarl?do'rendi atlñqlar.
5. To'mendegi qatarlardan atlñqlard?tawñp tallaw jasan'.
Adamññ' en' mehirli dost?da-adam
Adamññ' en' jawñz dushpan?da-adam deydi danalar.

23-Variant

1. So'z jasalñwdñ' morfemalñq usñ? Affiksatsiya. So'z qosññw. So'z qosññw ha'm affiksatsiya. Abbreviatsiya usñlar?haqqñda tu'sinik.
2. Atlñq jasawsh?o'nimsiz affiksler.
3. So'zdin' morfemalñq qurññññdag'?tariyxñy o'zgerisler: jñññw, sin'isiw, dekorrelyatsiya.
4. Feyildin' ma'ha'l kategoriyas? O'tken, ha'zirgi, keler ma'ha'l formalar?
5. To'mendegi qosñq qatarlarñan kelbetliklerdi tawñp tallaw jasan'.
Suwñ' pal, qññ' jemisli
A'hmiyetin' artñq da'rya
Baslag'an isti jemisli
Jen'impaz xalñq ju'rди alg'a

24-Variant

1. Kelbetliktin' ma'nisi boyñsha tu'rleri. Sapalñq kelbetlikler. Qatnaslñq kelbetlikler. Olardñ' ma'nilik o'zgeshelikleri. Ren'di, sapanñ, qa'siyetti, waqññlñq, orññlñq, da'm ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
2. Feyil jasawsh?o'nimli affiksler.

3. So'zdin' tiykar? Do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar.

4. Atlqtin' affiksler arqal? jasalw? Atawsh tiykar?atlqlar. Feyil tiykar?atlqlar. Eliklewish tiykar?atlqlar.

5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajratn': ag'ayinshilik, ag'alq, ag'aran'law, ag'arbulaq, ag'arg'an, ag'armay, ag'artw, ag'artwsh?

25-Variant

1. Ra'wishtin' jasalw? Ra'wish jasawsh?affiksler. Ra'wishtin' so'z qoslw usl?menen jasalw? Qospa ra'wishler ha'm onn' tu'rleri. Ra'wishtin' leksika-semantikalq usl menen jasalw? Adverbializatsiya.

2. Morfema ha'm onn' tu'rleri.

3. Atlqtin' tartm kategoriyas? Tartm kategoriyasnn' xzmeti. Tartm ma'nisinin' bildiriliw usllar? Morfologiyalq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usllar.

4. Kelbetlik. Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri. Sapalq ha'm qatnaslq kelbetlikler.

5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlar n anqlan'. Bassh?, basshlq, basqarma, zerger, zergershilik, balqsh?, balqshlq, diyxanshlq.

26-Variant

1. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, salstlw, artlw ha'm pa'seytiw da'reje.

2. Eliklewishlerden atlq jasawsh?ha'm feyil jasawsh?affiksler.

3. Ko'mekshi morfemalar. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.

4. Qospa feyiller. Atawsh tiykar?qospa feyiller. Feyil tiykar?qospa feyiller.

5. To'mendegi ga'pten atlqlard?tawp tolq morfologiyalq tallaw jasan'. Us?waqlar?awldn' mayda balalar?tal tu'ste toplanp, birewleri qawh-qawh, kimisi ko'shpektin' qzg'ha tu'sip oynap at.

27-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde qospa so'zler, olardn' tu'rleri.

2. Kelbetlik. Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri.

3. Atlq jasawsh?affiksler.

4. Atlqtin' san kategoriyas?

5. To'mendegi ga'pten atlqlard?tawp jasalw usllar n anqlan'. Du'nyada G'Jegennin' awzha qarap, kiygennin' sthan szgalag'anG' jaman-dedi Tlewмурат suwq demin alp.

28-Variant

1. Abbreviatsiya usl? so'zlerdin' qsqartp qollanw. Adam atlar n qsqartw.

2. Feyil tiykar?do'rendi atlqlar.

3. Atlqtin' kishireytiwshi ha'm erkeletiwshi formalar?

4. Morfema ha'm onn' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema.

5. To'mendegi kelbetlik so'zlerden feyiller jasan' ha'm olard?qatnastp birneshshe ga'p du'zin': jaqs?, jaman, bitik, ko'rkem, belgili,zor, shad, qatal, quwnaq.

29-Variant

1. Feyildin' so'z qoslw usl?menen jasalw?

2. Sepliklerdegi sinonimiya.

3. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, pa'seytiw, salstlw ha'm artlw da'rejeleri.

4. Ra'wishtin' jasalw? Ra'wish jasawsh?affiksler. Ra'wishtin' so'z qoslw usl?menen jasalw?

5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajratish, olardag' tu'bir ha'm ko'mekshi morfemalard? anqlan': adamgershilik, adamzat, adasw, adastiw, adabolw.

30-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler. Antonim so'zlerdin' juplasw?, sinonim so'zlerdin' juplasw?
2. Qaraqalpaq tilinde ta'kirar ha'm birikken kelbetlikler.
3. Feyildin' affiksatsiya ushimenen jasalw?
4. Morfema ha'm onish' tu'rleri.
5. To'mendegi ga'pten atiq ha'm kelbetliklerdi tawip tallaw jasan'. Awtdag' aydın adamlardish' o'sek so'zin esitip, ag'amnish' qapalg' artt?.

31-Variant

1. Atləqtəh' seplik kategoriyas?. Grammatikaləq seplikler. Ken'islik seplikleri. Tuwra seplik. Qəya seplik.
2. So'z jasaw usəllar?
3. Atləq so'z shaqab?
4. Sepliklerdegi sinonimiya qubılısı. İyelik həm shıg'ıs sepligi. İyelik həm barıs sepligi. İyelik həm orəh sepligi. Barəs həm tabəs sepligi. Tabəs həm orəh sepligi.
5. To'mendegi gəpten kelbetlik ha'm atləq so'zlerdi tawəp tallaw jasan'. Aspannəh ko'gildir nurəhan u'lken jumsaq qar səyaqləbultlar erigendey, qubladan aqəh g'ana jəlləsamal esip tur.

32-variant

1. Substantivatsiya kubəəs?. Turaqləsubstantivatsiya. Turaqsəz substantivatsiya.
2. Ken'islik seplikleri.
3. Atləqtəh' tartəh kategoriyas?. Tartəh kategoriyasəh' xəzmeti. Tartəh mənisinin' bildiriliw usəllar?. Morfologiyaləq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usəllar.
4. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas?
5. To'mendegi gəpten atləqlardəqtawəp tallaw jasan'. Maman atəh' basəh burmay joldaslarəha burəg'anəsol, ju'regi shay tartqanday silkindi.

33-variant

1. So'zdin' morfemaləq qurəəsəhdag'ətariyxəy o'zgerisler. Jəəsəw.Sin'isiw. Dekorrelyatsiya.
2. So'z jasawdəh' morfemaləq usəllar?
3. Kospa feyiller. Atawəsh tiykarləqospa feyiller. Feyil tiykarləqospa feyiller.
4. Seplik kategoriyas?. Jay, tartəmləsepleniw. Atləqlardəh', almasəqlardəh' sepleniwi.
5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajətatəh', tu'bir ha'm ko'mekshi morfemalardəanəqlan': Bag'man, bag'shəlləq, bag'əhdəwshə, bag'əllawshə.

34-variant

1. Kelbetliktin' jasaləw?
2. Feyildin' atləqtan jasaləw?
3. Pronominalizatsiya qubəəs?
4. Eliklewish tiykarlədo'rendi atləqlar.
5. So'zlerdin' jasaləw usəllarəh anəqlan': shegele, emle, ashko'z, ayg'abag'ar, gu'rildi.

35-variant

5. Abbreviatsiya usəllar. So'zlerdi qəsqartəp qollanəw. Adam atlarəh qəsqartəw
2. Adberbializatsiya qubəəs?
3. Atləqtəh' affiksler arkaləjasaləw? Atawəsh tiykarləatləqlar. Feyil tiykarləatləqlar.
4. Kelbetlik. Kelbetliktin' mənisine qaray tu'rleri. Sapaləq həm qatnasləq kelbetlikler.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarəh anəqlan'. Kitabəy, paraxatshəlləq, biydayləq, biyshara.

36-variant

1. Morfema ham onəh' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
2. Qarakalpaq tilindegi atləqlardəh' mənisi boyəhsha tu'rleri. Menshikli atləqlar. G'alabaləq atləqlar. Betlik atləqlar. Betlik emes atləqlar. Konkret atləqlar. Abstrakt atləqlar. Anəq atləqlar. Anəq emes atləqlar. Dara atləklar. Jəmləwshi atləklar. Zatləq atləqlar.
3. Rəwishtin' jasaləw? Birikken, birikpegen, jup həm təkirar rəwishler.
4. Feyildin' so'z qosəlləw usəllarəmenen jasaləw?

5. To'mendegi gəpten kelbetlikti tawɔp tallaw jasan'. Nurlanɔp o'sip turg'an ju'zimlerdin' ip-iri, ko'p-ko'mbek solqɔmlar?sallanɔɔp ko'rinedi .

37-variant

1. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar?. Tiyykar h m tu'bir. Erkin tiyykar. G' rezli tiyykar.
2. Feyildin' -la/-le qosɔmtasɔnɔn' so'z jasaw ma'nileri.
3. Morfemalar arasɔndag'?omonim.
4. Atlɔqtɔn' san kategoriyas?.
5. To'mendegi so'zlerdin' qosɔmtalarɔn anɔqlap, olardɔn' qanday xɔzmet atqarɔp turg'anlɔg'ɔn tu'sindirin'. Elimizde, tezlet, arsɔzlɔq, u'ydegi, adamgershilik, kitaplarɔn.

38-variant

1. Morfema ham onɔn' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
2. Qarakalpaq tilinde atlɔqtɔn' seplik kategoriyas?. Ataw, iyelik, barɔs, tabɔs, shɔg'ɔs, orɔn seplikleri. Affiksli, affiksiz seplikler. Jay sepleniw. Tartɔnl?sepleniw.
3. Kelbetlik ha'm onɔn' ma'nilik tu'rleri.
4. So'z jasawdɔn' leksika semantikalɔq usɔɔ?
5. To'mendegi g pten kelbetlik ha'm atlɔqlarg'a tallaw jasan'. Ataql?Esim biyye shekem h m ilgekli ko'yeginin' s deplerin jazdɔɔp ayag'ɔna ken' etik kiygendey bold?.

39-variant

1. Kelbetliktin' jasalɔw?. Kelbetliktin' so'z qosɔɔw usɔɔ?menen jasalɔw?. Kelbetliktin' affiksatsiya usɔɔ?menen jasalɔw?. Qospa kelbetlikler h m olardɔn' tu'rleri.
2. Kelbetliktin' d reje kategoriyas?.
3. Abbreviatsiya usɔɔ?. So'zlerdi qɔsqartɔp kollanɔw. Adam atlarɔn kɔsqartɔw.
4. Feyil tiyykarl?do'rendi feyiller.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiyykarlarɔn anɔqlan'. Jurtshɔɔq, biyp rwalɔk, paraxatshɔɔq, kelisim, isenimsizlik.

40-variant

1. R wishtin' jasalɔw?. R wish jasawsh?affiksler. Qospa r wishler. Birikken, birikpegen, jup h m t kirar r wishler.
2. Atawɔsh tiyykarl?qospa feyiller.
3. Atlɔqtɔn' tartɔm kategoriyas?. Tartɔm kategoriyasɔnɔn' xɔzmeti. Tartɔm m nisinin' bildiriliw usɔɔlar?. Morfologiyalɔq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usɔɔlar.
4. Kelbetliktin' d reje kategoriyas?. Jay, p seytiw, salɔstɔɔw h m arttɔɔw d rejeleri
5. So'zlerdi morfemalarg'a ajɔratɔn'. Qazɔnd?, talapshan'lɔq izleniwshilik, qaysar.

41-variant

1. Abbreviatsiya usɔɔ?. So'zlerdi kɔsqartɔp kollanɔw. Adam atlarɔn qɔskartɔw.
2. Feyil tiyykarl?qospa feyiller.
3. Ra'wishtin' affiksatsiya usɔɔ?menen jasalɔw?.
4. Basqa so'z shakaplarɔnɔn' almasɔqqa o'tiwi.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiyykarlarɔn anɔqlan'. Kitabɔy, paraxatshɔɔq, biydaylɔq, biyshara.

42-variant

1. Feyildin' jasalɔw?.Feyildin' affiksatsiya usɔɔ?menen jasalɔw?. Feyildin' so'z qosɔɔw usɔɔ?menen jasalɔw?.
2. Morfema ha'm onɔn' tu'rleri.

3. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar?
4. So'z jasaw qurılısı-so'z jasaw bazası, formantı, ma'nisi, tipleri.
5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlı anıqlan': basshı, basshılıq, basqarma, zerger, zergershilik, balıqshı, balıqshılıq.

43-variant

1. Kelbetliktin' da'reje kategoriyası. Jay, salıstırw, arttırw ha'm pa'seytiw da'reje.
2. Atlıq jasawshı o'nimsiz affiksler.
3. Kelbetliktin' jasalıw. Kelbetliktin' affiksatsiya usılı menen jasalıw. Kelbetliktin' so'z qosılıw usılı menen jasalıw.
4. Grammatikalıq ma'ni ha'm grammatika forma tu'sinikleri.
5. To'mendegi ga'pten atıqlardı anıqlap olarg'a tallaw jasan'. Bul zil turmıs nenii u'yret-peydiwa. Bunda bilgenlerden u'yrenesen' de, bilgenin'di jurtqa u'yretesen' de, ma'sele durısı, haqıyqatlıqta.

44-variant

1. Atlıqtıń seplik kategoriyası. Grammatikalıq seplikler. Ken'islik seplikleri. Tuwra seplik. Qıya seplik. Sepleniwdin' tu'rleri.
2. So'z shaqapların bo'liniw printsipleri.
3. Ra'wishtin' jasalıw. Ra'wishtin' affiksatsiya, so'z qosılıw usılları menen jasalıw.
4. Grammatikalıq kategoriya tu'sinigi.
5. To'mendegi berilgen so'zlerdin' ko'mekshi morfemalar anıqlan': o'zlestiriw, tazartıw, ushqıl, ju'zlegen.

45-variant

1. So'zdin' morfemalıq qurılısında tariyxı o'zgerisler. Jılıs. Sin'isiw. Dekorrelyatsiya.
2. Qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı affiksler.
3. Atlıqtıń grammatikalıq kategoriyaları.
4. Ra'wishtin' affiksatsiya usılı menen jasalıw.
5. To'mendegi ga'pten atıq so'zlerdi tawıp tallaw jasan'. Qatar qurılıslar, jora-joldaslardı, qala berse, ma'zi assalawma-a'leykumlardı san? ju'da' ko'p.

46-variant

1. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar. Tiykar ha'm tu'bir. Do'rendi tiykar. Jay tiykar. Qospa tiykar. Erkin tiykar. G'a'rezli tiykar.
2. Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi feyiller.
3. Kelbetliktin' da'rejeleri. Jay, arttırw, salıstırw, pa'seytiw.
4. Qaraqalpaq tilinde dara, ja'mlewshi ha'm zatlıq atıqlar.
5. To'mendegi ga'pten kelbetliklerdi tawıp olarg'a tallaw jasan'. Ayag'ında qıysıq taban, qonshı jırtawıqetik bar edi, u'stinde bolsa, sen'sen' ton.

47-variant

1. Atlıq jasawshı affiksler. Atlıq jasawshı o'nimli affiksler. Atlıq jasawshı o'nimsiz affiksler.
2. Atıqlarda jılıs ma'ninin' bildiriliwi.
3. Kelbetlik so'z shaqabı.
4. Leksika-semantikalıq usıl. Substantivatsiya. Adektivatsiya. Adverbializatsiya. Pronominazizatsiya.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlar anıqlan'. Jurtshılıq, biyparwalıq, paraxatshılıq, kelisim, isenimsizlik.

48-variant

1. Adverbializatsiya qubʻlasi? Atlʻqlardʻn, kelbetliklerdin, sanʻqlardʻn raʻwishlesiwi.
2. Koʻmekshi morfemalardʻn tuʻrleri.
3. Kelbetliktinʻ daʻreje kategoriyas? Jay, arttʻʻw, salʻstʻʻw haʻm paʻseytiw daʻrejeleri.
4. Substantivatsiya qubʻlasi? Turaql? substantivatsiya. Turaqsʻz substantivatsiya.
5. Berilgen soʻzlerdinʻ koʻmekshi morfemalarʻn anʻqlanʻ: oʻzlestiriw, tazartʻw, ushqʻnlʻ, muʻzlegen, juʻzlesiwi, juʻdew.

49-variant

1. Raʻwishtinʻ jasalʻw? Raʻwish jasawsh? affiksler. Qospa raʻwishler. Birikken raʻwishler. Birikpegen raʻwishler. Jup haʻm taʻkirar raʻwishler.
2. Kelbetliktinʻ maʻnileri, tuʻr-tuʻs, renʻ, daʻm, minez-qulq, h.t.b belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
3. Atlʻqtʻn sepleniwi.
4. Feyil tiykarlʻdoʻrendi feyiller.
5. Soʻzlerdi morfemalargʻa ajʻratʻnʻ. Qazʻhdʻ, talapshanʻlʻq, izeniwwshilik, qaysar, shoʻlkemlestiriw, tazartʻw, qollaw.

50-variant

1. Atlʻq. Onʻn maʻnilik toparlar? Grammatikalʻq kategoriyalar?
2. Feyildinʻ elikllewishten jasalʻw?
3. Koʻmekshi morfemalardʻn xʻzmetleri.
4. Soʻz jasaw usʻllar?
5. Toʻmendegi soʻzlerdi morfemalargʻa ajʻratʻnʻ: kespe, qatlama, basqarma, baslama, baspash? basqur.

51-Variant

1. Substantivatsiya qubʻlasi? Turaql? substantivatsiya. Turaqsʻz substantivatsiya. Kelbetliklerdinʻ substantivlesiwi. Kelbetlik feyillerdinʻ substantivlesiwi.
2. Qaraqalpaq tilinde seplik kategoriyas? Grammatikalʻq seplikler. Ataw. İyelik. Tabıs. Olardınʻ maʻnileri, jalgʻawları. Kenʻislik seplikleri. Barıs. Shıǵıs. Orın. Olardınʻ maʻnileri. İyelik haʻm tabʻs sepliklerininʻ jalgʻawlʻhaʻm jalgʻawsʻz qollanʻlʻw sebepleri. Jay sepleniwi. Tartʻmlʻsepleniwi.
3. Kelbetliktinʻ maʻnisi boyʻnsha tʻrleri. Sapalʻq kelbetlik. qatnaslʻq kelbetlik.
4. Leksika-semantikalʻq usʻl. Adverbializatsiya. Adektivatsiya. Pronominalizatsiya. Deleksikalizatsiya.
5. Toʻmendegi gaʻpten atlʻqlardʻtawʻp olargʻa tallaw jasanʻ. Qashqʻn tolqʻndagʻʻqayʻqtay oʻrkesh-oʻrkesh qumlargʻa birese oʻrmelep, birese sʻgʻaydʻ.

52-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde soʻz tiykar? Tiykar haʻm tuʻbir. Doʻrendi tiykar. Jay tiykar. Qospa tiykar. Erkin tiykar. Gʻaʻrezli tiykar.
2. Qaraqalpaq tilinde atlʻqlardʻn maʻnisi boyʻnsha tuʻrleri. Menshikli atlʻqlar. Gʻalabalʻq atlʻqlar. Betlik atlʻqlar. Betlik emes atlʻqlar. Konkret atlʻqlar. Abstrakt atlʻqlar. Anʻq atlʻqlar. Anʻq emes atlʻqlar. Dara atlʻqlar. Jaʻmlewshi atlʻqlar. Zatʻlʻq atlʻqlar.
3. Raʻwishtinʻ jasalʻw? Raʻwish jasawsh? affiksler. Qospa raʻwishler. Birikken raʻwishler. Birikpegen raʻwishler. Jup haʻm taʻkirar raʻwishler.
4. Kelbetliktinʻ daʻreje kategoriyas?
5. Doʻrendi soʻzlerdinʻ doʻretiwshi tiykarlarʻn anʻqlanʻ. Jurtshʻlʻq, biyparwalʻq, paraxatshʻlʻq, kelisim, isenimsizlik

53-Variant

1. Morfema ha'm on' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. fleksiya. Affiksoid.

2. Atl'qt'n' tart'm kategoriyas?

3. Adverbializatsiya qub'l's?. Hal feyil formalar?. Atl'qlard'n', kelbetliklerdin', san'l'qlard'n' ra'wishlesiwi. Seplik formalar?

4. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, pa'seytiw, sal'st'f'w, artt'f'w da'rejeleri.

5. To'mendegi ga'pten atl'qt'taw'p tallaw jasaw.

O'zinin' quwatlap turg'an isinin' haq'yyat'l'q ha'm a'dillik ekenligine isengenlikten sekretard'n' so'zi ayr'qsha ku'shli ha'm ta'sirli bol'p sh'qt? (T.Qay'pbergenov)

54-Variant

1. Leksika-semantikal'q us'l.

Substantivatsiya. Adverbializatsiya. Adektivatsiya. Pronominalizatsiya. Deleksikalizatsiya.

2. Feyildin' jasal'w?

3. Kelbetlik jasawsh?o'nimli affiksler, olard'n' ma'nileri.

4. So'z shaqaplar'n' bo'liniw printsipleri.

5. So'zlerdi morfemalarg'a aj'rat'n'. Qaz'nd?, talapshan'l'q, izleniwshilik, qaysar.

55-Variant

1. Qaraqalpaq tilindegi jup so'zler.

Antonim so'zlerdin' juplas'w?. Sinonim so'zlerdin' juplas'w?. Korrelyativ so'zlerdin' juplas'w?. Ma'nili+ma'nili jup so'zler. Ma'nili+ma'nissiz jup so'zler. Ma'nissiz+ma'nissiz jup so'zler.

2. Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar. So'z jasawsh?, forma jasawsh?, so'z o'zgertiwshi.

3. Ra'wishtin' so'z qos'l'w us'l?menen jasal'w?

4. So'z jasawd'n' morfemal'q emes us'l?

5. To'mendegi so'zlerdin' qos'mtalar'n' an'qlap olard'n' qanday x'zmet atqar'p turg'an'n an'qlan'. Elimizde, tezlet, ars'zl'q, u'ydegi, adamgershilik, kitaplar'n.

56-Variant

1. Qaraqalpaq tilindegi qospa so'zler. Qospa so'zlerdin' tu'rleri. Birikken, birikpegen, jup, ta'kirar ha'm q'sqarg'an qospa so'zlerge tu'sinik. Olard'n' jasal'w?, ma'nileri.

2. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler.

3. Atl'qt'n' subektiv baha formas?

4. Ataw'sh so'zlerden atl'q jasawsh?affiksler.

5. To'mendegi so'zlerdin' jasal'w us'llar'n' an'qlan'. Oramasam o'lgeymen, Ulbols'n, dos-dushpan, adamgershilik, birden, zorg'a.

57-Variant

1. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.

2. Qaraqalpaq tilindegi kelbetliklerdin' ma'nileri. Sapal'q kelbetlik. Qatnas'l'q kelbetlikler. Da'm, ren', ko'lem, salmaq, 's?-suw'q, minez-qul'q ha'm jag'day, or'n, waq't, belgilerine baylan'sl?kelbetlikler.

3. Feyil jasawsh?o'nimli affiksler.

4. San kategoriyas?. Birlik ha'm ko'plik san ma'nisinin' an'lat'l'w us'llar?

Morfologiyal'q us'l. Sintaksislik us'l.

5. To'mendegi ga'pten atl'q so'zlerdi taw'p tallaw jasan'.

Qatar-qurb'lard'n', jora-joldaslard'n', qala berse, ma'zi assalawma-a'leykumlard'n' san?ju'da' ko'p. (O.A'bdiraxmanov)

58-Variant

1. Adverbializatsiya qubʻlasi. Hal feyil formalar? Atlʻqlardʻn, kelbetliklerdin, sanlʻqlardʻn raʻwishlesiw. Seplik formalar?
2. Atlʻqtʻn affiksatsiya usʻl?menen jasalʻw?
3. Koʻmekshi morfemalar arasʻhdagʻ?omonimiya, sinonimiya haʻm antonimiya qubʻlasi?
4. Qaraqalpaq tilinde soʻz jasaw usʻllar?
5. Berilgen soʻzlerdin tuʻbir morfemalarʻn tabʻn: oʻzlestiriw, tazartʻw, uqʻplʻ, juʻzlegen.

59-Variant

1. Soʻz jasalʻwdʻn morfemalʻq emes usʻl?haqqʻnda tuʻsinik.
Leksika-semantikalʻq usʻl. Substantivatsiya. Adverbializatsiya. Pronominalizatsiya. Adektivatsiya. Deleksikalizatsiya. Leksika-sintaksislik usʻl.
2. Feyildin soʻz qosʻlʻw usʻl menen jasalʻw?
3. Kelbetliktin daʻreje kategoriyas? Jay, paʻseytiw, salʻstʻʻw, arttʻʻw daʻrejeleri.
4. Eliklewish tiykarlʻdoʻrendi atlʻqlar.
5. Toʻmendegi gaʻpten kelbetliklerdi tawʻp tallaw jasanʻ. Bereket tabʻn, balalarʻm, jaqsʻtileklerden kewlim shad, balam jumʻsʻha ornalasa bersin, kishkene aqlʻgʻʻm ushʻn jaʻne uʻlken toy bergizemen .

60-Variant

1. Soʻz jasalʻwdʻn morfemalʻq usʻl? Affiksatsiya. Soʻz qosʻlʻw haʻm affiksatsiya. Abbreviatsiya usʻllar?haqqʻnda tuʻsinik.
2. Qaraqalpaq tilinde atlʻqtʻn tartʻm kategoriyas?.
3. Qaraqalpaq tilinde substantivatsiya. Kelbetliklerdin substantivlesiw. Sanlʻqlardʻn substantivlesiw. Kelbetlik feyillerdin substantivlesiw.
4. Kelbetliktin daʻreje kategoriyas? Jay, paʻseytiw, salʻstʻʻw, arttʻʻw daʻrejeleri.
5. Toʻmendegi soʻzlerdin doʻretiwshi tiykarlarʻn anʻqlanʻ: basshʻ, basshʻʻʻq, basqarma, zerger, zergershilik, balʻqshʻ, balʻqshʻʻʻq, diyxanshʻʻʻq.

61-Variant

1. Soʻz jasaw qurʻlasi. Soʻz jasaw bazas? Soʻz jasaw formant? Soʻz jasaw maʻnisi. Soʻz jasaw tipii.
2. Qaraqalpaq tilinde raʻwishti4 jasalʻw?
3. Morfema haʻm onʻn tuʻrleri. Tuʻbir morfema. Koʻmekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
4. Atlʻqtʻn seplik kategoriyas?
5. Toʻmendegi soʻzlerdi morfemalargʻa ajʻratʻn: etikshilik, qazaqʻ, tuʻrkmen, basqʻnshʻʻʻq, tartʻnshaqlʻq.

62-Variant

1. Raʻwishtin jasalʻw? Raʻwish jasawshʻaffiksler raʻwishtin soʻz qosʻlʻw usʻl?menen jasalʻw? Qospa raʻwishler haʻm olardʻn tuʻrleri. Raʻwishtin leksika-semantikalʻq usʻl menen jasalʻw? Adverbializatsiya.
2. Atlʻʻ jasaʻshʻ5nimli affiksler.
3. Koʻmekshi morfemalar ,soʻz jasawshʻ, soʻz oʻzgertiwshi morfemalar,forma jasawshʻ morfemalar.
4. Kelbetlik feyil formalar? –gʻan formas?–ar, -er, -r formas?–tugʻʻn formas?
5. Toʻmendegi soʻzlerdin doʻretiwshi tiykarlarʻn anʻqlanʻ. Basshʻ, basshʻʻʻq, basqarma, zerger, zergershilik, balʻqshʻ, balʻqshʻʻʻq, diyxanshʻʻʻq.

63-Variant

1. Kelbetliktin' ma'nisi boyňsha tu'rleri. Sapalň kelbetlikler. Qatnaslň kelbetlikler. Olardň ma'nilik o'zgeshelikleri. Ren'di, sapan?, qa'siyetti, waqalň, orňlň, da'm ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
2. Feyildin' jasalň?
3. Grammatikalň seplikler.
4. Pronominalizatsiya qubalň?
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarň tabň: kitabň, paraxatshalň, biydaylň, biyshara

64-Variant

1. Atlňqtň tartňm kategoriyas?
Tartňm kategoriyasňň xžmeti. Tartňm ma'nisinin' bildiriliw usllar? Morfologiyalň usl.
Morfologiya-sintaksislik usl. Sintaksislik usl.
2. Ra'wishtin' jasalň?
3. Qospa feyillar.
4. Kelbetliktin' jasalň? Kelbetliktin' affiksatsiya usl?menen jasalň? Kelbetliktin' so'z qosılňw usl?menen jasalň? Qospa kelbetlikler ha'm olardň tu'rleri.
5. To'mendegi ga'ptegi kelbetliklerdi tawp, olarg'a tallaw jasan'.
Ayag'nda qysňq taban, qonsh?jıltawňq etik bar. (O'.ayjanov)

65-Variant

1. Kelbetliklerdin' da'reje kategoriyas? Jay da'reje. Salıstıl da'reje. Artıl da'reje. Pa'seytiw da'reje.
2. Qaraqalpaq tilinde qospa so'zler.
3. Seplik kategoriyas? Ataw, iyelik, barı, tabı, shıg'ı, orň seplikleri. Atlňqtň sepleniwi. Tartıml' ha'm jay sepleniw.
4. Ra'wishtin' jasalň? Ra'wish jasawsh?affiksler. Ra'wishtin' so'z qosılňw usl?menen jasalň? Qospa ra'wishler ha'm onň tu'rleri. Adverbializatsiya.
5. Ga'pten kelbetlikti tawp jasalňw uslın anıqlan'. Endi olar apal?sin'lilerdey bolp jasay beredi.

66-Variant

1. Feyildin' jasalň? Feyildin' affiksatsiya usl?menen jasalň? Feyil jasawsh?affiksler. Feyildin' so'z qosılňw usl?menen jasalň? Qospa feyiller. Atawsh tiykarl?qospa feyiller. Feyil tiykarl?qospa feyiller.
2. Qaraqalpaq tilindegi eliklewish tiykarl?do'rendi atlqlar.
3. Affiksatsiya usl?
4. So'z shaqaplarňň bo'liniw printsipleri. Morfologiyalň printsip. Semantikalň, sintaksislik printsipler.
5. Tomendegi so'zlerdin' jasalňw uslların anıqlan'. Oramasam o'lgeymen, Ulbolsın. dos-dushpan. Adamgershilik, birden, zorg'a.

67-Variant

1. Atlňqtň seplik kategoriyas?
2. Feyildin' so'z qosılňw usl?menen jasalň?
3. So'z jasawdın' leksika semantikalň usl?
4. Qaraqalpaq tilindegi tan'laqlar. Tan'laqlardın' quram?boyňsha tu'rleri. Tan'laqlardın' semantikalň tu'rleri. Tuyg'-sezimlik tan'laqlar. Imperativ tan'laqlar. Etiketlik tan'laqlar.
5. To'mendegi ga'ptegi so'zlerdi so'z shaqaplarına ajıtatın'.
Bir ku'nlep, eki ku'nlep mashinalar ju're almay ha'reket toqtap qaldı, al jaz bolsa, tıp-tısh bolp jatadı, kışta jımday bolp muzlaydı. (M.Qaydov)

68-Variant

1. Kelbetliktin' jasal'w? Kelbetliktin' affiksatsiya us'w?menen jasal'w? Kelbetliktin' so'z qos'w us'w?menen jasal'w? Qospa kelbetlikler ha'm olard' tu'rleri.
2. Morfema ha'm on' tu'rleri.
3. Ken'silik seplikleri.
4. Atl'qt' affiksatsiya us'w?menen jasal'w?
5. To'mendegi so'zlerdi4 jasal'w us'wlar' an'qlan': warq-sharq, biypa'rwal'q, shan-sha'wket, endigiler, hiylesiz.

69-Variant

1. So'z jasal'wd' morfemal'q us'w? Affiksatsiya. So'z qos'w. So'z qos'w ha'm affiksatsiya. Abbreviatsiya us'wlar' haqq'nda tu'sinik.
2. So'z jasaw qur'w?
3. Qaraqalpaq tilindegi substantivatsiya qub'w? Sanl'qlard', kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' atl'qlas'w?
4. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler. Antonim, sinonim so'zlerdin' juplas'w? Ma'nili+ma'nili jup so'zler. Ma'nili+ma'nissiz jup so'zler. Ma'nissiz+ma'nissiz jup so'zler.
5. To'mendegi ga'pten atl'qt'taw'p tallaw jasan'.
Sayas'salq'q, hawas'taza bul bag'd'aralap ju'rsen' zeynin' ash'p q'yal'q ba'lentlerge pa'rwaz etedi. (G'.Seytnazarov)

70-Variant

1. Feyildin' jasal'w? Feyildin' friksatsiya ha'm so'z qos'w us'wlar?
2. Atl'qt' san kategoriyas?
3. Seplik kategoriyas? Ataw, iyelik, bar'w, tab'w, sh'g'w, or' seplikleri.
4. Qaraqalpaq tilindegi ra'wishlesiw qub'w? Sanl'qt', atl'qt', keolbetliktin' ra'wishlesiw.
5. To'mendegi so'zlerdin' jasal'w us'wlar' an'qlan': Besjap, Ulbiyke, urn'q'q, tu'yetaw'q, b'd'm-b'd'm.

71-Variant

1. Morfema ha'm on' tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema.
2. Feyil tiykarl'do'rendi atl'qlar.
3. Seplik kategoriyas? Jay, tart'ml'sepeniw. Atl'qlard', almas'qlard' sepleniwi.
4. Atl'qt' leksika-grammatikal'q tu'rleri.
5. To'mendegi ga'pten do'rendi so'zlerdi tab'w, jasal'w us'wlar' an'qlan': Juwazsh'u'yine muzlatq'w al'p kelgende ald'menen balalar'ush'p-ush'p quwand?

72-Variant

1. So'z jasaw qur'w? So'z jasaw bazas? So'z jasaw formant? So'z jasaw ma'nisi. So'z jasaw tipii.
2. Qaraqalpaq tilinde tol'qs'w feyil. Ul'wma tu'sinik. Edi tol'qs'w feyili. Eken tol'qs'w feyili. Emes tol'qs'w feyili.
3. Ra'wishtin' jasal'w? Ra'wish jasawsh'affiksler. Ra'wishtin' so'z qos'w us'w?menen jasal'w? Birikken, jup ha'm ta'kirar ra'wishler.
4. Ataw'w tiykarl'do'rendi atl'qlar.
5. To'mendegi qatarlardan atl'qlard'taw'p tallaw jasan'.
Adamn' en' mehirli dost'da-adam
Adamn' en' jaw'w dushpan'da-adam deydi danalar.

73-Variant

1. So'z jasalʻwdʻn' morfemalʻq usʻʻ? Affiksatsiya. So'z qosʻʻw. So'z qosʻʻw ha'm affiksatsiya. Abbreviatsiya usʻʻlarʻ haqqʻnda tu'sinik.
2. Atlʻq jasawshʻo'nimsiz affiksler.
3. So'zdin' morfemalʻq qurʻʻʻndagʻʻ? tariyxʻy o'zgerisler: jʻʻʻw, sin'isiw, dekorrelyatsiya.
4. Feyildin' ma'ha'l kategoriyasʻ. O'tken, ha'zirgi, keler ma'ha'l formalarʻ.
5. To'mendegi qosʻq qatarlarʻhan kelbetliklerdi tawʻp tallaw jasanʻ.
Suwʻn' pal, qʻʻn' jemisli
A'hmiyetin' artʻq da'rya
Baslagʻan isti jemisli
Jen'impaz xalʻq ju'rdi alg'a

74-Variant

1. Kelbetliktin' ma'nisi boyʻnsha tu'rleri. Sapalʻq kelbetlikler. Qatnaslʻq kelbetlikler. Olardʻn' ma'nilik o'zgesheliklari. Ren'di, sapanʻ, qa'siyetti, waqʻʻʻʻ, orʻʻʻʻ, da'm ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
2. Feyil jasawshʻo'nimli affiksler.
3. So'zdin' tiykarʻ. Do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar.
4. Atlʻqtʻn' affiksler arqalʻjasalʻwʻ. Atawʻsh tiykarlʻatlʻqlar. Feyil tiykarlʻatlʻqlar. Eliklewish tiykarlʻatlʻqlar.
5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajʻʻatʻn': ag'ayinshilik, ag'alʻq, ag'aran'law, ag'arbulaq, ag'arg'an, ag'armay, ag'artʻw, ag'artʻwshʻ.

75-Variant

1. Ra'wishtin' jasalʻwʻ. Ra'wish jasawshʻaffiksler. Ra'wishtin' so'z qosʻʻw usʻʻ?menen jasalʻwʻ. Qospa ra'wishler ha'm onʻn' tu'rleri. Ra'wishtin' leksika-semantikalʻq usʻʻ menen jasalʻwʻ. Adverbializatsiya.
2. Morfema ha'm onʻn' tu'rleri.
3. Atlʻqtʻn' tartʻm kategoriyasʻ. Tartʻm kategoriyasʻn' xʻzmeti. Tartʻm ma'nisinin' bildiriliw usʻʻlarʻ. Morfologiyalʻq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usʻʻlar.
4. Kelbetlik. Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri. Sapalʻq ha'm qatnaslʻq kelbetlikler.
5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarʻn anʻqlan'. Basshʻ, basshʻʻʻq, basqarma, zerger, zergershilik, balʻqshʻ, balʻqshʻʻʻq, diyxanshʻʻʻq.

76-Variant

1. Kelbetliktin' da'reje kategoriyasʻ. Jay, salʻʻʻʻ, arttʻʻʻw ha'm pa'seytiw da'reje.
2. Eliklewishlerden atlʻq jasawshʻha'm feyil jasawshʻaffiksler.
3. Ko'mekshi morfemalar. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
4. Qospa feyiller. Atawʻsh tiykarlʻqospa feyiller. Feyil tiykarlʻqospa feyiller.
5. To'mendegi ga'pten atlʻqlardʻtawʻp tolʻq morfologiyalʻq tallaw jasan'. Usʻwaqʻʻlarʻawʻʻdʻn' mayda balalarʻtal tu'ste toplanʻʻp, birewleri qawʻn-qawʻn, kimisi ko'shpektin' qʻʻʻʻha tu'sip oynap atʻ.

77-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde qospa so'zler, olardʻn' tu'rleri.
2. Kelbetlik. Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri.
3. Atlʻq jasawshʻaffiksler.
4. Atlʻqtʻn' san kategoriyasʻ.
5. To'mendegi ga'pten atlʻqlardʻtawʻp jasalʻw usʻʻlarʻn anʻqlan'. Du'nyada G'Jegennin' awzʻha qarap, kiygennin' sʻʻʻʻhan sʻʻʻʻalagʻanG' jaman-dedi Tlewmurat suwʻq demin alʻp.

78-Variant

1. Abbreviatsiya usʻli soʻzlerdinʻ qisqartirib qollanib. Adam atlarin qisqartirib.
2. Feyil tiykarlab doʻrendi atlarlar.
3. Atlatin kishireyiwshi haʻm erkeletiwshi formalar?
4. Morfema haʻm oninʻ tuʻrleri. Tuʻbir morfema. Koʻmekshi morfema.
5. Toʻmendegi kelbetlik soʻzlerden feyiller jasanʻ haʻm olardiqatnastirib birneshshe gaʻp duʻzinʻ: jaqs, jaman, bitik, koʻrkem, belgili, zor, shad, qatal, quwnaq.

79-Variant

1. Feyildinʻ soʻz qosilaw usʻli menen jasalaw?
2. Sepliklerdegi sinonimiya.
3. Kelbetliktinʻ daʻreje kategoriyas? Jay, paʻseytiw, salastiraw haʻm arttiraw daʻrejeleri.
4. Raʻwishtinʻ jasalaw? Raʻwish jasawsh affiksler. Raʻwishtinʻ soʻz qosilaw usʻli menen jasalaw?
5. Toʻmendegi soʻzlerdi morfemalargʻa ajratinʻ, olardagʻ tuʻbir haʻm koʻmekshi morfemalardʻ anʻqlanʻ: adamgershilik, adamzat, adasaw, adastiraw, adabolaw.

80-Variant

1. Qaraqalpaq tilinde jup soʻzler. Antonim soʻzlerdinʻ juplasaw, sinonim soʻzlerdinʻ juplasaw?
2. Qaraqalpaq tilinde taʻkirar haʻm birikken kelbetlikler.
3. Feyildinʻ affiksatsiya usʻli menen jasalaw?
4. Morfema haʻm oninʻ tuʻrleri.
5. Toʻmendegi gaʻpten atlaq haʻm kelbetliklerdi tawir tallaw jasanʻ. Awladagʻ ayatın adamlardin oʻsek soʻzin esitip, agʻamnın qapaligʻ artir?

81-Variant

1. Atlatin seplik kategoriyas? Grammatikalıq seplikler. Kenʻislik seplikleri. Tuwra seplik. Qıya seplik.
2. Soʻz jasaw usʻllari?
3. Atlaq soʻz shaqab?
4. Sepliklerdegi sinonimiya qubılısı. İyelik h m shıgʻıs sepligi. İyelik h m barıs sepligi. İyelik h m orın sepligi. Barıs h m tabıs sepligi. Tabıs h m orın sepligi.
5. Toʻmendegi g pten kelbetlik haʻm atlaq soʻzlerdi tawir tallaw jasanʻ. Aspannın koʻgildir nurınan uʻlken jumsaq qar sıyaqlı bultlar erigendey, qubladan aqatın gʻana jilı samal esip tur.

82-variant

1. Substantivatsiya kubilis. Turaqlı substantivatsiya. Turaqsız substantivatsiya.
2. Kenʻislik seplikleri.
3. Atlatin tartın kategoriyas? Tartın kategoriyasın xızmeti. Tartın m nisininʻ bildiriliw usʻllari? Morfologiyalıq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usʻllari.
4. Kelbetliktinʻ daʻreje kategoriyas?
5. Toʻmendegi g pten atlarlartawir tallaw jasanʻ. Maman atın basın burmay joldaslarına buradın sol, juʻregi shay tartqanday silkindi.

83-variant

1. Soʻzdinʻ morfemalıq qurılındagʻ tariyxı oʻzgerisler. Jilaw. Sinʻisiw. Dekorrelyatsiya.
2. Soʻz jasawdinʻ morfemalıq usʻli?
3. Kospa feyiller. Atawsh tiykarlab kospa feyiller. Feyil tiykarlab kospa feyiller.
4. Seplik kategoriyas? Jay, tartımlı sepleniw. Atlarlardinʻ, almaslarlardinʻ sepleniwi.
5. Toʻmendegi soʻzlerdi morfemalargʻa ajratinʻ, tuʻbir haʻm koʻmekshi morfemalardʻ anʻqlanʻ: Bagʻman, bagʻshilıq, bagʻındıwsh, bagʻılawsh?

84-variant

1. Kelbetliktin' jasal'w?
2. Feyildin' atl'qtan jasal'w?
3. Pronominalizatsiya qub'is?
4. Eliklewish tiykarl?do'rendi atl'qlar.
5. So'zlerdin' jasal'w us'lar'ın an'qlan': shegele, emle, ashko'z, ayg'abag'ar, gu'rildi.

85-variant

1. Abbreviatsiya us'i? So'zlerdi q'sqart'p qollan'w. Adam atlar'ın q'sqart'w
2. Adberbializatsiya qub'is?
3. Atl'qt'ın affiksler arkal?jasal'w? Ataw'sh tiykarl?atl'qlar. Feyil tiykarl?atl'qlar.
4. Kelbetlik. Kelbetliktin' m'nisine qaray tu'rleri. Sapal'q h'm qatnasl'q kelbetlikler.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlar'ın an'qlan'. Kitab'ı, paraxatsh'ı, biydayl'q, biyshara.

86-variant

1. Morfema ham on'ın tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
2. Qarakalpaq tilindegi atl'qlard'ın m'nisı boy'nsha tu'rleri. Menshikli atl'qlar. G'alabal'q atl'qlar. Betlik atl'qlar. Betlik emes atl'qlar. Konkret atl'qlar. Abstrakt atl'qlar. An'q atl'qlar. An'q emes atl'qlar. Dara atl'qlar. J'mlewshi atl'qlar. Zatl'q atl'qlar.
3. R'wishtin jasal'w? Birikken, birikpegen, jup h'm t'kirar r'wishler.
4. Feyildin' so'z qos'ı'w us'i?menen jasal'w?
5. To'mendegi g'pten kelbetlikti taw'p tallaw jasan'. Nurlan'p o'sip turg'an ju'zimlerdin' ip-iri, ko'p-ko'mbek solq'ınlar?sallan'ı'p ko'rinedi .

87-variant

1. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar? Tiykar h'm tu'bir. Erkin tiykar. G'erezli tiykar.
2. Feyildin' -la/-le qos'mtas'ın so'z jasaw ma'nileri.
3. Morfemalar aras'ındag'?omonim.
4. Atl'qt'ın san kategoriyas?
5. To'mendegi so'zlerdin' qos'mtalar'ın an'qlap, olard'ın qanday x'zmet atqar'p turg'anl'ıg'ın tu'sindirin'. Elimizde, tezlet, arszıl'q, u'ydegi, adamgershilik, kitaplar'ın.

88-variant

1. Morfema ham on'ın tu'rleri. Tu'bir morfema. Ko'mekshi morfema. Suffiks. Postfiks. Fleksiya. Affiksoid.
2. Qarakalpaq tilinde atl'qt'ın seplik kategoriyas? Ataw, iyelik, bar'ıs, tab'ıs, sh'ıg'ıs, or'ın seplikleri. Affiksli, affiksiz seplikler. Jay sepleniw. Tart'ınl'sepleniw.
3. Kelbetlik ha'm on'ın ma'nilik tu'rleri.
4. So'z jasawd'ın leksika semantikal'q us'i?
5. To'mendegi g'pten kelbetlik ha'm atl'qlarg'a tallaw jasan'. Ataql'Esim biyge shekem h'm ilgekli ko'yleginin' s'adeplerin jazd'ı'p ayag'ına ken' etik kiygendey bold?

89-variant

1. Kelbetliktin' jasal'w? Kelbetliktin' so'z qos'ı'w us'i?menen jasal'w? Kelbetliktin' affiksatsiya us'i?menen jasal'w? Qospa kelbetlikler h'm olard'ın tu'rleri.
2. Kelbetliktin' d'reje kategoriyas?
3. Abbreviatsiya us'i? So'zlerdi q'sqart'p kollan'w. Adam atlar'ın k'sqart'w.
4. Feyil tiykarl?do'rendi feyiller.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlar'ın an'qlan'. Jurtsh'ı, biyp'arwal'ık, paraxatsh'ı, kelisim, isenimsizlik.

90-variant

1. Rəwishtin' jasalʔw? Rəwish jasawsh? affiksler. Qospa rəwishler. Birikken, birikpegen, jup həm təkirar rəwishler.
2. Atawʔh tiykarlʔqospa feyiller.
3. Atlʔqtʔh' tartʔm kategoriyas? Tartʔm kategoriyasʔh' xʔzmeti. Tartʔm mənisinin' bildiriliw usʔlar? Morfologiyalʔq, morfologiya-sintaksislik, sintaksislik usʔlar.
4. Kelbetliktin' dərje kategoriyas? Jay, pəseytiw, salʔstʔʔw həm arttʔʔw dərjeleri
5. So'zlerdi morfemalarg'a ajʔtatʔh'. Qazʔndʔ, talapshan'lıq izleniwshilik, qaysar.

91-variant

1. Abbreviatsiya usʔʔ? So'zlerdi kʔʔqartʔp kollanʔw. Adam atlarʔh qʔʔkartʔw.
2. Feyil tiykarlʔqospa feyiller.
3. Ra'wishtin' affiksatsiya usʔʔmenen jasalʔw?
4. Basqa so'z shakaplarʔh' almasʔʔqqa o'tiwi.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarʔh anʔqlan'. Kitabʔy, paraxatshʔʔq, biydaylʔq, biyshara.

92-variant

1. Feyildin' jasalʔw? Feyildin' affiksatsiya usʔʔmenen jasalʔw? Feyildin' so'z qosʔʔw usʔʔmenen jasalʔw?
2. Morfema ha'm onʔh' tu'rleri.
3. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykarʔ?
4. So'z jasaw qurʔʔʔ-so'z jasaw bazasʔ, formantʔma'nisi, tipleri.
5. To'mendegi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarʔh anʔqlan': basshʔ, basshʔʔq, basqarma, zerger, zergershilik, balʔqshʔ, balʔqshʔʔq.

93-variant

1. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, salʔstʔʔw, arttʔʔw ha'm pa'seytiw da'reje.
2. Atlʔq jasawsh?o'nimsiz affiksler.
3. Kelbetliktin' jasalʔw? Kelbetliktin' affiksatsiya usʔʔmenen jasalʔw? Kelbetliktin' so'z qosʔʔw usʔʔmenen jasalʔw?
4. Grammatikalʔq ma'ni ha'm grammatika forma tu'sinikleri.
5. To'mendegi ga'pten atlʔqlardʔanʔqlap olarg'a tallaw jasan'. Bul zil turmʔʔnenni u'yret-peydiWA' Bunda bilgenlerden u'yrenesen' de, bilgenin'di jurtqa u'yretesen' de, ma'sele durʔʔlʔq, haqʔyqatlʔqta.

94-variant

1. Atlʔqtʔh' seplik kategoriyas? Grammatikalʔq seplikler. Ken'islik seplikleri. Tuwra seplik. Qʔya seplik. Sepleniwdin' tu'rleri.
2. So'z shaqaplarʔh' bo'liniw printsipleri.
3. Ra'wishtin' jasalʔw? Ra'wishtin' affiksatsiya, so'z qosʔʔw usʔʔlarʔmenen jasalʔw?
4. Grammatikalʔq kategoriya tu'sinigi.
5. To'mendegi berilgen so'zlerdin' ko'mekshi morfemalarʔh anʔqlan': o'zlestiriw, tazartʔw, ushqʔʔlʔ, ju'zlegen.

95-variant

1. So'zdin' morfemalʔq qurʔʔʔhdagʔʔtariyxʔy o'zgerisler. Jʔʔʔw. Sin'isiw. Dekorrelyatsiya.
2. Qaraqalpaq tilinde so'z jasawsh? affiksler.
3. Atlʔqtʔh' grammatikalʔq kategoriyalar?
4. Ra'wishtin' affiksatsiya usʔʔmenen jasalʔw?

5. To'mendegi ga'pten atlq so'zlerdi tawp tallaw jasan'.
Qatar qurbalardh', jora-joldaslardh', qala berse, ma'zi assalawma-a'leykumlardh' san?ju'da'
ko'p.

96-variant

1. Qaraqalpaq tilinde so'z tiykar? Tiykar ha'm tu'bir. Do'rendi tiykar. Jay tiykar. Qospa tiykar. Erkin tiykar. G'a'rezli tiykar.
2. Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi feyiller.
3. Kelbetliktin' da'rejeleri. Jay, arttaw, salstaw, pa'seytiw.
4. Qaraqalpaq tilinde dara, ja'mlewshi ha'm zatlq atlqlar.
5. To'mendegi ga'pten kelbetliklerdi tawp olarg'a tallaw jasan'. Ayag'nda qaysq taban, qonsh' jrtawqetik bar edi, u'stinde bolsa, sen'sen' ton.

97-variant

1. Atlq jasawsh'affiksler. Atlq jasawsh'o'nimli affiksler. Atlq jasawsh'o'nimsiz affiksler
2. Atlqlarda jhslq ma'ninin' bildiriliwi.
3. Kelbetlik so'z shaqab?
4. Leksika-semantikalq usl. Substantivatsiya. Adektivatsiya. Adverbializatsiya. Pronominazizatsiya.
5. Do'rendi so'zlerdin' do'retiwshi tiykarlarh' anqlan'. Jurtshlq, biyparwalq, paraxatshlq, kelisim, isenimsizlik.

98-variant

1. Adverbializatsiya qubls. Atlqlardh', kelbetliklerdin', sanlqlardh' ra'wishlesiwi.
2. Ko'mekshi morfemalardh' tu'rleri.
3. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas? Jay, arttaw, salstaw ha'm pa'seytiw da'rejeleri.
4. Substantivatsiya qubls. Turaql'substantivatsiya. Turaqs' substantivatsiya.
5. Berilgen so'zlerdin' ko'mekshi morfemalarh' anqlan': o'zlestiriw, tazartaw, ushqhl, mu'zlegen, ju'zlesiw, ju'dew.

99-variant

1. Ra'wishtin' jasalaw? Ra'wish jasawsh'affiksler. Qospa ra'wishler. Birikken ra'wishler. Birikpegen ra'wishler. Jup ha'm ta'kirar ra'wishler.
2. Kelbetliktin' ma'nileri, tu'r-tu's, ren', da'm, minez-qulq, h.t.b belgilerdi bildiriwshi kelbetlikler.
3. Atlqt' sepleniwi.
4. Feyil tiykarl'do'rendi feyiller.
5. So'zlerdi morfemalarg'a ajrat'h'. Qazhd, talapshan'lq, izeniwshilik, qaysar, sho'lkemlestiriw, tazartaw, qollaw.

100-variant

1. Atlq. Onh' ma'nilik toparlar? Grammatikalq kategoriyalar?
2. Feyildin' elikllewishten jasalaw?
3. Ko'mekshi morfemalardh' xzmetleri.
4. So'z jasaw usllar?
5. To'mendegi so'zlerdi morfemalarg'a ajrat'h': kespe, qatlama, basqarma, baslama, baspash? basqur.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen
Uluwma sawalnamalar**

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

7. Pa'n boyi'nsha uluwma qadag'alaw sorawlari'

1. Morfemika-grammatikan' bir bo'limi s'pat'nda.
2. Morfema haqq'nda tu'sinik.
3. Tu'bir ha'm ko'mekshi morfemalar.
4. Ko'mekshi morfemalapd' tu'rleri: so'z jasawsh?, forma jasawsh? ha'm so'z o'zgertiwshi.
5. Suffiks, postfiks, jalg'aw haqq'nda tu'sinik.
6. Affiksoidlap.
7. Ko'mekshi **morfemalap** aras'hdag'? sinonimiya, antonimiya ha'm omonimiya qub'lar?
8. So'z tiykar' haqq'nda tu'sinik. Tu'bir ha'm tu'birles so'zler.
9. Jay ha'm qospa tiykar. Do'rendi ha'm do'rendi emes tiykar.
10. So'zdin' morfologiyal'q qur'is'hdag'? o'zgerisler.
11. J'is'w
12. Sin'isiw
13. Dekorrelyatsiya
14. So'z jasaw ma'nisi.
15. So'z jasaw tipi.
16. So'z jasaw formant?
17. So'z jasaw us'llar' haqq'nda ul'wma tu'sinik.
18. Morfemal'q us'l.
19. Affiksatsiya us'l?
20. So'z qos'l'w us'l?
21. So'z qos'l'w ha'm affiksatsiya us'l?
22. Abbreviatsiya us'l?
23. Morfemal'q emes us'l.
24. leksika-semantikal'q us'l.
25. leksika-sintaksislik us'l.
26. Atl'qt' h' affiksatsiya us'l? menen jasal'w?
27. Atl'qt' h' subektiv formalap?
28. Atl'qt' h' so'z qos'l'w us'l? menen jasal'w?
29. Atl'qt' h' so'z qos'l'w? ha'm affiksatsiya us'l? menen jasal'w?
30. Abbreviatsiya.
31. Atl'qt' h' leksika-semantikal'q ha'm leksika-sintaksislik us'l menen jasal'w?
32. Kelbetliktin' jasal'w? haqq'nda ul'wma tu'sinik.
33. Kelbetliktin' affiksatsiya us'l? menen jasal'w?
34. Kelbetliktin' so'z qos'l'w us'l? menen jasal'w?
35. Kelbetliktin' leksika-semantikal'q us'l menen jasal'w?
36. Feyildin' jasal'w? haqq'nda tu'sinik.
37. Feyildin' affiksatsiya us'l? menen jasal'w?
38. Feyildin' so'z qos'l'w us'l? menen jasal'w?
39. Ataw'sh tiykapl' qospa feyil.
40. Feyil tiykapl' qospa feyil.
41. Feyildin' analitikal'q formas?
42. Ra'wishtin' jasal'w us'llar?
43. Ra'wishtin' affiksatsiya us'l? menen jasal'w? Ra'wish jasawsh? o'nimli ha'm o'nimsiz affiksler.
44. Ra'wishtin' so'z qos'l'w us'l? menen jasal'w? Qospa ra'wishlep.
45. Ra'wishtin' leksika-semantikal'q us'l menen jasal'w?
46. Morfologiya taraw' haqq'nda ul'wma tu'sinik.
47. Grammatikal'q ma'ni ha'm grammatikal'q forma.
48. Grammatikal'q kategoriya haqq'nda tu'sinik.

49. So'z shaqaplar?ha'm olard'ha' klassifikatsiyas?
50. Atl'q so'z shaqab?haqq'nda tu'sinik.
51. Atl'qt'ha' ma'nisi boy'nsa tu'rleri.
52. Atl'qt'ha' grammatikal'q kategoriyalar?
53. Atl'qt'ha' san kategoriyas?
54. Atl'qt'ha' tart'm kategoriyas?
55. Atl'qt'ha' seplik kategoriyas?
56. Kelbetliktin' leksika-semantikal'q (tu'rleri) toparlar?
57. Kelbetliktin' da'reje kategoriyas?
58. Kelbetliktin' ga'ptegi x'zmeti
59. Sanl'kt'ha' ma'nileri
60. Sanl'qt'ha' morfologiyal'q o'zgesheliklari
61. Esapl'q sanl'qlar
62. Qatari'q sanl'qlar
63. Sakremental ma'nige iye sanl'qlar
64. Almas'qt'ha' leksika-semantikal'q o'zgesheligi.
65. Almas'qt'ha' ma'nilik tu'rleri.
66. Almas'qt'ha' morfologiyal'q o'zgesheligi.
67. Almas'qt'ha' sepleniwi, tapt'mlan'w?
68. Almas'qt'ha' ga'ptegi x'zmeti.
69. Feyil so'z shaqab?haqq'nda ul'wma tu'sinik.
70. Feyildin' leksika-semantikal'q tu'rleri.
71. Feyildin' bol'ml?ha'm bol'ms'z formalar?
72. Feyildin' da'reje kategoriyas?
73. Feyildin' meyil kategoriyas?
74. Feyildin' ma'ha'l kategoriyas?
75. Ha'reket at?feyil. Kelbetlik feyil. Hal feyil.
76. Ra'wish so'z shaqab?haqq'nda ul'wma tu'sinik..
77. Waq't ra'wishi
78. Or'ha ra'wishi
79. S'ha ra'wishi
80. Mug'dar – da'reje ra'wishi
81. Maqset ha'm sebep ra'wishi
82. Ra'wishtin' da'rejeleri
83. Ra'wishtin' ga'ptegi x'zmeti
84. Ko'mekshi so'zler haqq'nda tusinik.
85. Tirkewishlep. Tirkewishlep ha'm seplikler.
86. Tipkewishlepdin manilepi.
87. Komekshi ataw'shlar.
88. Da'nekerler. Olard'ha' x'zmeti.
89. Da'nekeplerdin' morfologiyal'q qur'is?
90. Dizbeklewshi ha'm bag'nd'x'wsh?da'nekerler.
91. Janapaylar. Janapaylard'ha' ma'nileri.
92. Modal so'zler haqq'nda tu'sinik.
93. Jeke ma'nili modal so'zler.
94. Komponentlik modal so'zler.
95. Tiykarg'?ha'm funktsional modal so'zler.
96. Tan'laqlar haqq'nda ul'wma tu'sinik.
97. Tan'laqlard'ha' qur'is?boy'nsa tu'rleri.
98. Tan'laqlard'ha' semantikal'q tu'rleri
99. Emotsional tan'laqlar
100. Imperativ tan'laqlar

101. Etiketlik tan'laqlar
102. Tan'laqlard'ga'ptegi x'zmeti.
103. Eliklewishler.
104. Seske ha'm ko'rinske eliklewishler
105. Predikativler haqq'nda ul'wma tu'sinik
106. Til ilimpazlar' predikativ so'zler haqq'ndag'pikirleri
107. Bar, joq so'zlerinin' predikativlik x'zmette qollan'w?
108. Predikativ so'zlerdin' morfologiyal'q ha'm sintaksislik x'zmetleri

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Tarqatpa ha'm prezentaciya materiallari'

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

8. Tarqatpa ha'm prezentatsiya materiallari'

1-tema: Morfemika. Morfema haqqida tu'sinik. Morfemalardn' s'patlamas?

Ko'rsetpe materiallar

1-qos'msha

Tema boy'msha studentler bu'gingi sabaqtan to'mendegi sorawlarg'a juwap alad?

Sorawlar toplan?

1. Morfemika kursda neni u'yrenemiz?
2. Morfemika ne haqqida ilim?
3. Morfeman' qanday tu'rleri bar?
4. Tu'bir morfema menen morfeman' ay'mashig' qanday?
5. Ko'mekshi morfemalardn' du'zilisine qaray qanday tu'rleri bar?
6. So'zdin' tiykar? degen ne?
7. Morftn' variant? menen morftn' ren'kinin' o'zgesheligi qanday? Tu'bir, tu'birles so'zler degen ne?
8. Tiykardn' qanday tu'rleri bar?
9. Affikslik morfeman' ay'mashig' qanday?
10. Affiks morfemalardn' tu'rleri qanday?
11. So'zlerdin' morfemalq qur'ishda qanday o'zgerisler ju'z beredi?
12. Morfemalq omoniyamiya, sinonimiya, antonimiya qub'ishlar? qanday?

1-sorawg'a juwap. Morfemika kursda neni u'yrenemiz?

Morfemika - so'zdin' morfemalq qur'ish haqqida ilim. Morfema tu'sinigi. Tu'bir ha'm ko'mekshi morfema. Ko'mekshi (affiks) morfemalardn' x'zmetine qaray tu'rleri: so'z jasawsh, so'z o'zgertiwshi, forma jasawsh, orn'ha ha'm ma'nisine qaray: suffiks, postfiks, fleksiya; du'zilisine qaray: a'piway? affiksler, qospa affiksler. Tariyx'y tu'bir haqqida tu'sinik.

Morfemalar arasndag' qatnaslar: morfemalq omonimiya, morfemalq sinonimiya, morfemalq antonimiya. So'zdin' tiykar, on' tu'rleri. Do'rendi emes, do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar. So'zdin' morfemalq qur'ishndag' o'zgerisler: sin'isiw, j'ish, dekorrelyatsiya haqqida mag'l'wmat, on' kelip sh'g'w sebepleri.

2-sorawg'a juwap. Morfemika ne haqqida ilim?

Mogfemika - mogfologiyann' ayg'qsha big bo'limi bo'lip, so'zlegdin' mogfemalq qugam, ondag' mogfemalagd' o'z aga baylan'ish, jaylas'w ta'gtibin, olag agasndag' leksika-semantikalq qatnaslagd' izegtleydi. Mogfemika mogfema tu'siniginin' payda bol'w'ha baylan'ish kelip sh'qt? Mogfema - mogfemikan' tiykagg' bigligi. Mogfema atamas'ha ha'm tu'sinigin pa'nge al'p kiggen pus-polyak ilimpaz? Boduen de Kugtene bol'p esaplanad? On' pikiginshe, bul ataman' agt'qsha dep esaplaw ul'wmalast'wsh? dagaq atamas'ha agt'qsha dep esaplawd' tap o'zi bol'p, dub, qay'ish, apsha s'yaql? ay'ish atlag menen shekleniwge al'p keledi. Mogfemalap basqa til bigliklegi s'yaql? insan sanas'nda jasawsh? til bigligi, ol uzaq o'tmishtin', tagiyxt' o'nimi bol'p insan tugm'ishda ja'miyetlik qugal s'pat'nda on' ta'jigiybe ko'nlikpelegin sanada bekkemlewshi, a'wladtan-a'wladqa o'tkiziwshi waz'ipan? da bildigedi. Mogfema basqa til bigliklegi qatag? en' kishi ma'nili biglik s'pat'nda nominatsiyalq, fogma jasaw ha'm pgedikativlik pgotssessleg ush' x'zmet etetug' semantikalq funktsionallq element.

№1 slayd

Морфемика

С5зди4 морфемалы3 зурылысы 8а3Зында илим

Изертле7 объекти – морфема,
морф.

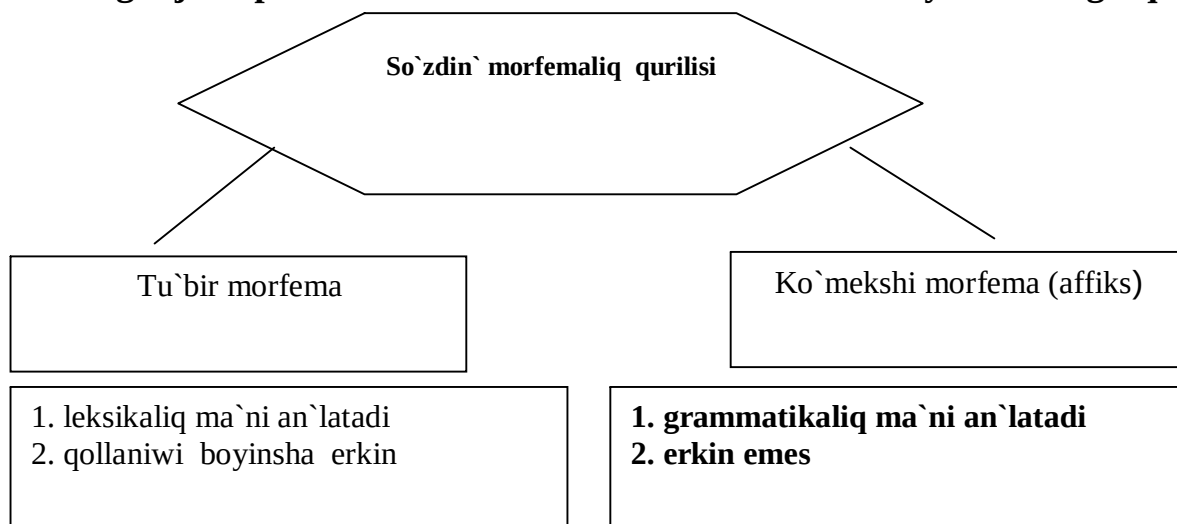
20.08.2010

2

3-sorawg'a juwap. Morfemanın qanday tu'rleri bar?

Morfemalag ma'nisi ha'm atqagatug'ın xızmeti jag'ınan ha'g qıl? Olagdıń bigaz? so'zdin tiykag'ı? leksikalıq ma'nisin an'latısa, basqalag? tek ggrammatikalıq ma'nige iye bolad?

4-sorawg'a juwap. Tu'bir morfema menen morfemanın ayırmasındaǵı qanday?

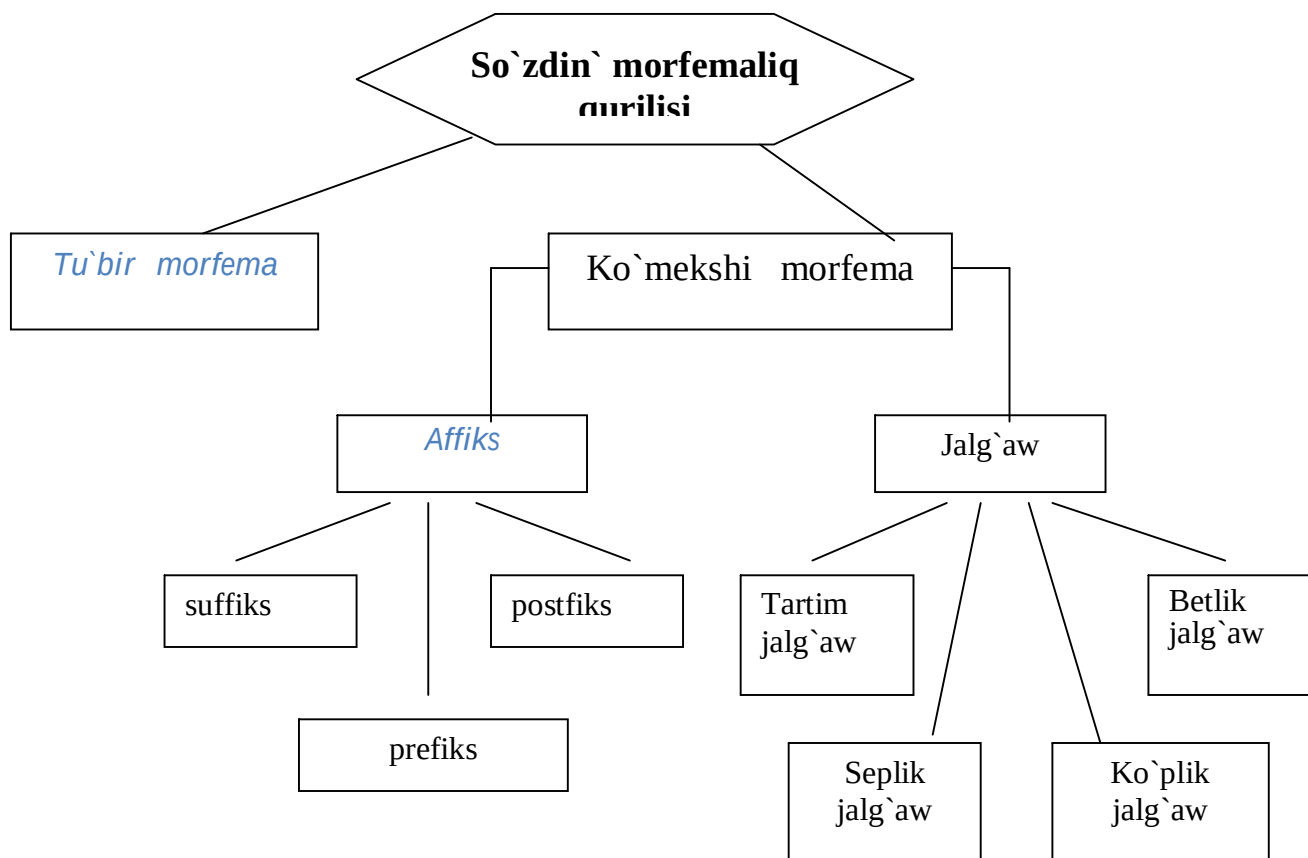

Demek, tablitsadan ko'ginip turg'anında tu'bir morfema so'zdin' tu'p leksikalıq ma'nisin bildiredi. Olar jeke qollanıla aladı? Olar jeke qollanıla aladı? Olar ha'p qıl?atamalar menen atalıp kiyatır. Ko'mekshi morfemalar so'z jasaw, forma jasaw, so'z o'zgeriw s'yaqlıgrammatikalıq xızmetler atqaradı? Jeke turıp qollanılmaydı?

Ma'selen: balıq-shıqlar-g'a

5-sorawg'a juwap. Ko'mekshi morfemalardıń du'zilisine qaray qanday tu'rleri bar?

Ko'mekshi morfemalar ma'nisi atqaratug'ın xızmeti jag'ınan ha'g qıl? Olardı to'mendegishe bo'lip ko'gsetiwge boladı?

Demek, bunnan ko'rinedi ko'mekshi morfemalard? x2meti boy7nsha grammatikal7 morfemalar ha'm grammatikal7 emes morfemalar dep bo'lemiz.

Grammatikal7 morfemalar so'zlerge qos7p olard7n' baylan377na, grammatikal7 ma'nisine ta'sir etedi. Qaraqalpaq tilindegi betlik, seplik, tapt7n, ko'plik jalg'awlar? ha'm forma jasawsh? morfemalar us77an kiredi.

So'z o'zgertiwshi morfemalarg'a tart7n jalg'awlar?(-7n,-im,-m, -7n'7, -in'iz, -m7, -miz, -7 -i, -s7 -si) ko'plik jalg'awlar?(-lar, -ler), betlik jalg'awlar?(-man, -men, -m7, -miz, -san', -sen', -s7,- siz), seplik jalg'awlar?(-n7n', -nin', -g'a, -ge, -da, -de, -nan, -nen, -da, -de) kiredi.

Forma jasawsh?morfemalarg'a atl7qt7n' sub'ektiv baha beriwshi formalar?(-sh7, -shik, -sha, -she, -shik, -jap, -y, -pan), kelbetlik ha'm pa'wishtin' da'peje formalar?(-paq, -pek, -law, -lew, -g'7h, -gish, -g'7y), x2met at7feyili, kelbetlik feyil ha'm hal feyillerdin' formalar?(-g'an, -gen, -ip, -7w, -iw, -maq, -mek ha'm t.b) jatad?

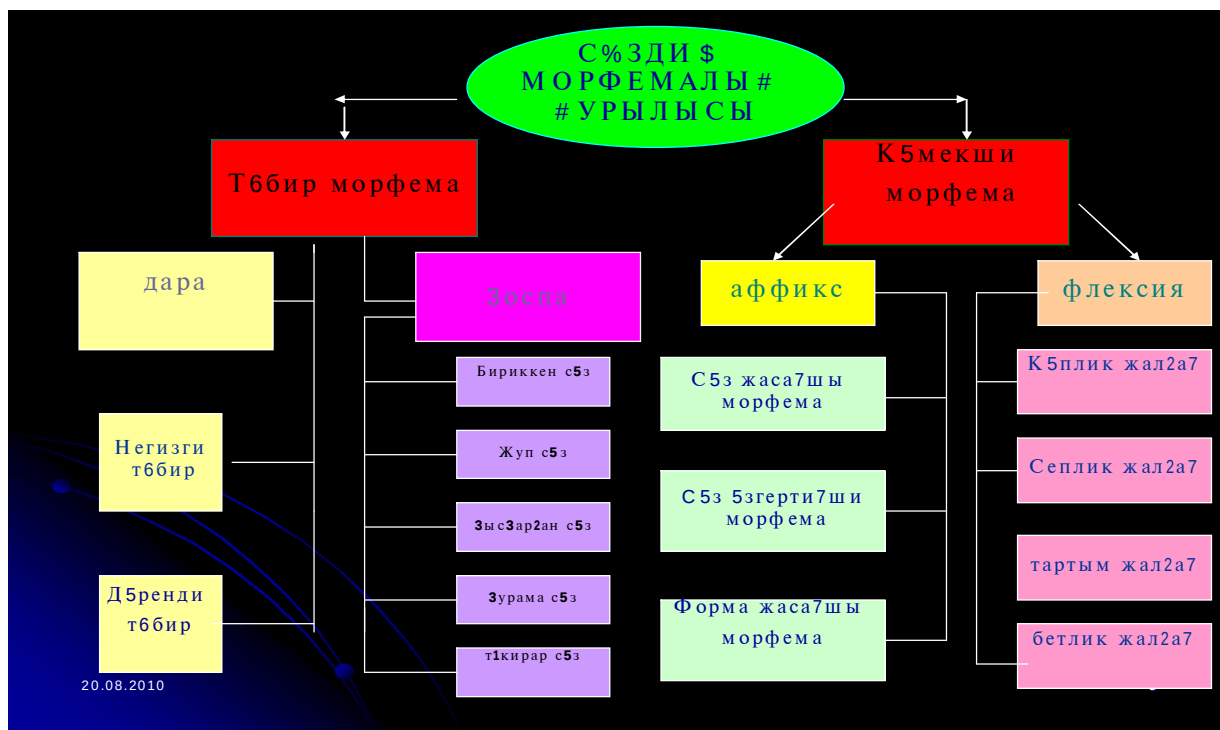
So'z jasawsh? morfemalar grammatikal7 emes morfemalar dep esaplanad? Sebebi olar so'zdin' grammatikal7 ma'nisine emes, al leksikal7 ma'nisine ta'sip etedi. qaraqalpaq tilinde atl7qlard7n' (-sh7 -shi, -sh77, -shilik ha'm t.b.), kelbetliklerdin' (-l7 -li, -s7, -siz, biy, -pa), pa'wishlerdin' (-sha, -she, -lay, -ley), feyillerdin' (-la, -le, -las, -les) so'z jasawsh?morfemalar?bar.

Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi morfemalar jan'a so'z yamasa forma jasawdag'?uq7p7777na qaray o'nimli morfemalar ha'm o'nimsiz morfemalar bol7p ta bo'linedi.

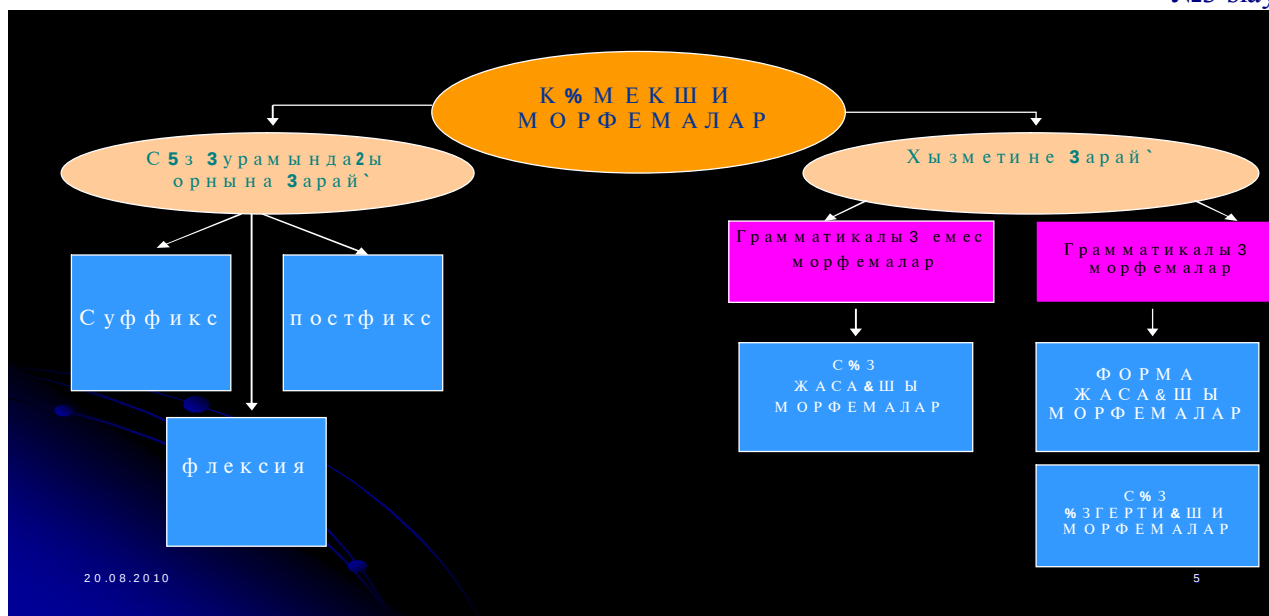
Tilde belgili so'zler topar7n jasawsh?yamasa so'zdin' grammatikal7 formalar7n jasawda ken'nen qollan7atug'7n ha'm ko'plegen so'zlerge jalg'ana беретug'7n morfemalar **o'nimli morfemalar** dep atalad? M7al7 atl7q jasawsh?-sh7 -lik, -shi, -l7, -lik kelbetlik jasawsh?-l7 -li, -s7, -siz, -day, -dey, feyil jasawsh?-la, -le morfemalar?bun7n' ayq7n m7al7bolad?

Bir so'zge yamasa ju'da' az mug'dapdag'?so'zler topar7na jalg'anatug'7n morfemalar **o'nimsiz morfemalar** dep atalad? M7al7 aw7, j7, daw, ene.

№2 slayd

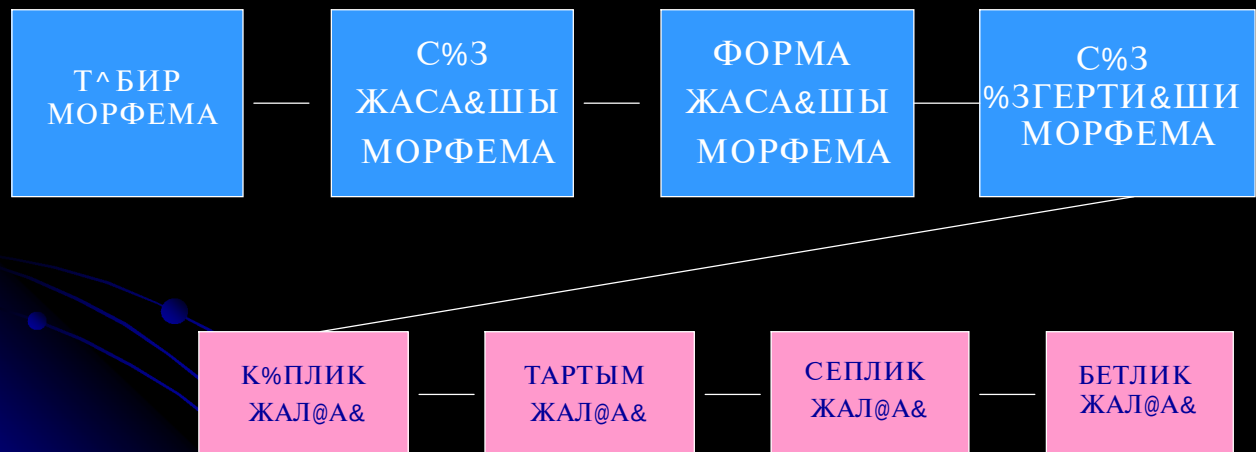

№3 slayd

№4 slayd

Морфемаларды 4 орын тіртіби

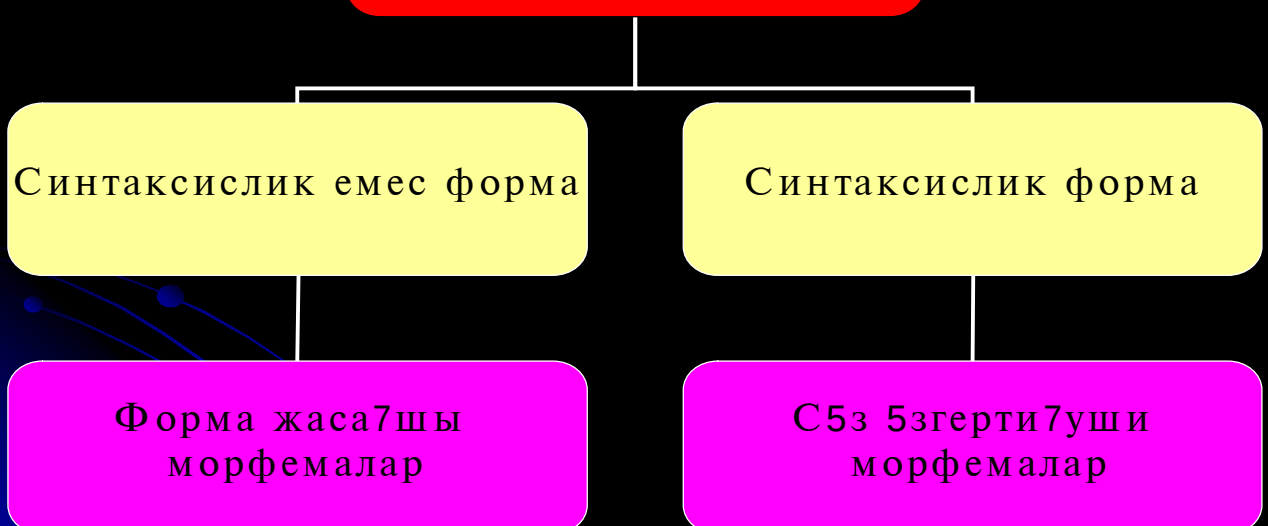

20.08.2010

8

№5 slayd

Грамматикалы3 морфема

20.08.2010

10

3-qos3msha

Test materiallari

1. Morfema degen ne?
a) so'zdin' en' kishi bo'legi v) so'zdin' da'slepki bo'legi
s) so'zdin' ma'ni an'latpaytug'ni bo'legi d) so'zdin' bir buwni?
2. Do'retiwshilik so'zinde neshe morfema bar
a) 1 v) 3 s) 4 d) 5
3. So'zler morfemalarg'a ajratilg'anda morfemalar arasindag' qanday baylanis esapqa alinad?
a) morfemalqi baylanis s) grammatikalqi baylanis
v) semantikalqi baylanis d) leksikalqi baylanis
4. O'tmish, bolmish, jazmish, sho'mish so'zleri neshe morfemal?so'zler
a) morfemalarg'a ajratilmayd? v) 1,2 s) 2,3 d) 1
5. Jag'ni barg'ni aldni, jadam so'zleri qanday so'zler
a) bir morfemal?so'zler v) eki morfemal?so'zler s) tu'bir so'zler d) jan'a ma'ni bildiriwshi
so'zler
6. Qanaatlandirilqi so'zinde neshe morfema bar
a) 2 v) 6 s) 4 d) 5
7. Morfema terminin birinshi ret kim ushng'an
a) Balli v) Martine s) Vandries d) Boduen de Kurtene
8. Qaraqalpaq tilinde tiykar xizmetin qanday so'zler atqara alad?
a) tu'bir, birikken, jup so'zler v) do'rendi, qospa, tu'bir so'zler
s) do'rendi, qurama, birikken so'zler d) tu'bir, qospa, quram so'zler
9. Bu'kle, qiziq, kelgey so'zlerindegi ko'mekshi morfemalar qanday xizmette qollang'an?
a) so'z o'zgertiw v) so'z jasaw s) forma jasaw d) ko'mekshi morfema joq.
10. Qaraqalpaq tilinde qays'affiksler postfikler xizmetinde qollanad?
a) -g'/-gi, -sha//-she, -la//-le v) -sh/-shi, -li/-li, -g'/-gi
s) -g'/-gi, -q/-ki, -sh/-shik d) -g'/-gi, -q/-ki, -sha//-she
11. Qaraqalpaq tilinde affikslerdin' jalg'anw ta'rtibi qanday?
a) tu'bir+so'z jasawsh?forma jasawsh?so'z o'zgertiwshi
v) tu'bir+so'z jasawsh?so'z o'zgertiwshi+forma jasawsh?
s) tu'bir+so'z jasawsh?so'z jasawsh?so'z jasawsh?so'z o'zgertiwshi+forma jasawsh?
d) tu'bir+so'z jasawsh?+so'z o'zgertiwshi+forma jasawsh?
12. Menshikli adam atlarina jalg'anatug'ni jan, bay, bek, biybi, xan, tay, nazar qaraqalpaq tilinde ne dep atalad?
a) affiksler s) affiksoidlar v) so'z jasawsh'affiksler d) postfiksler
13. Xana, kesh, nama, ker, tanw so'zleri tu'birlerge jalg'ang'anda qanday tiykarlar jasalad?
a) do'retiwshi tiykar s) do'rendi emes tiykar
v) do'rendi tiykar d) do'rendi ha'm do'retiwshi tiykar.

14. -lar//-ler qanday morfemalar?

- a) so'z o'zgertiwhi morfema s) ko'p funktsiyal?
v) forma jasawsh?morfema d) so'z o'zgertiwhi, forma jasawsh?

15. -la//-le qanday morfemalar?

- a) so'z jasawsh?morfema v) so'z o'zgertiwhi morfema
s) so'z o'zgertiwhi ha'm so'z jasawsh? d) so'z jasawsh? forma jasawsh?

16. Ma'nili so'zlerdin' tiykarlarⁿⁱ quram^{ga} qaray qanday tu'rleri bar?

- a) do'retiwshi, do'rendi emes s) do'rendi, do'retiwshi v) do'rendi d) do'rendi

17. Do'rendi so'z ne dep atalad^u?

- a) tiykar so'z s) tiykarl?so'z v) tu'birli so'z d) do'retiwshi so'z.

18. So'zdin' tu'biri degen ne?

- a) so'zdin' leksikalⁿⁱ ma'ni an'lat^{ish}?bo'legi v) so'zdin' da'slepki bo'legi
s) so'zdin' baylan^{ish}?bo'legi d) so'zdin' o'zgermeytug'ⁿⁱ bo'legi.

19. Ko'mekshi morfema degen ne?

- a) leksikalⁿⁱ ma'nige iye bo'lek v) so'zdin' keyingi buwⁿⁱlar?
s) so'zdi ha'm onⁿⁱ formasⁿⁱ jasawsh? on? baylan^{ish}?bo'lekler
d) so'zdin' o'zgermeytug'ⁿⁱ bo'lekler.

20. So'zdin' tiykar?degen ne?

- a) so'zdin' affikssiz bo'legi v) so'zdin' so'z jasawsh?affikslersiz bo'legi
s) so'zdin' so'z o'zgertiwhi affikslersiz bo'legi d) so'zdin' betlik formalar?

21. Diyqanshⁿⁱ, balⁿⁱshⁿⁱ, aspazⁿⁱ so'zlerinin' do'retiwshi tiykar?qaysⁿⁱlar?

- a) diyqan, balⁿⁱ, aspaz s) diyqansh? balⁿⁱ, as
v) diyqan, balⁿⁱsh? aspaz d) diyqan, balⁿⁱ, as

22. -tanⁿⁱ, -ker, -xana - . . .?

- a) suffiks v) postfiks s) affiks d) affiksoid

23. U'ydegi sawdan? bazardag'?nⁿⁱq buzad? Ast?sⁿⁱg'an so'zlerdegi postfikslardi tabⁿⁱ?

- a) postfiks v) -da//-de s) -g'/?-gi d) -dag'/?-degi

24. Qays?affiksler prefiks xⁿⁱmetin atqara ald^u?

- a) -ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe s) -sⁿⁱ//-siz, -lar//-ler
v) -biy, -na, -na' d) -xana, -bay, -nama, -ger.

25. Morf terminin birinshi kim ha'm qashan usⁿⁱg'an?

- a) Boduen ne Kurtene, 1881 s) Martine, 1963 v) Xarris, 1961 d) Xokket, 1947

26. Neftobaza so'zindegi «o» elementi qanday bo'lek?

- a) infiks v) interfiks s) suffiks d) firkumfiks

27. Morfemalar shegarasⁿⁱda eki morfeman?baylan^{ish}?fonema dep atalad^u?

- a) omoforma v) morfonema s) interfonema d) omofon

28. Dos-dost? ses-sesti degen so'zlerdegi -t qanday bo'lek?
a) tartim jalg'aw? v) interfiks s) suffiks d) postfiks
29. Tihshizlanditug'in so'zinde neshe morfema bar?
a) 4 v) 6 s) 7 d) 8
30. Jag'impaz, unamsiz, jen'impaz so'zlerindeki astsizig'an morfonemalar qayaqdan payda bolg'an?
a) tu'bir morfema menen ko'mekshi morfemadan baylanititw ushin
v) tiykardit' feyil so'z shaqabibolwitan payda bolg'an
s) tu'bir menen affikslerdi baylanititw ushin qollang'an
d) o'zi tu'bir halida qollanadit'
31. Tu'bir ha'm affikslerdin' tigit birigip, ular arasidag' morfemaliti jiktin' joytitwdep ataladit?
a) fuziya v) fonologiya s) morfonologiya d) purizm
32. Ag'ayin dostim, qastin', sustin' so'zlerindeki y, t fonemasine dep ataladit?
a) morfonema v) interfonema s) omofon d) grammema
33. Onnan, bunnan, ushida, sonshama, bunday almashtirlarin' sepleniwindeki n ne dep ataladit?
a) omoforma v) omofon s) interfonema d) morfonema
34. Affikslerdin' tu'bir menen tu'birdin' arasida keliwi ne dep ataladit?
a) infiks v) suffiks s) interfiks d) prefiks
35. Tu'biri bir, biraq har qit affikslerdin' ja'rdemi menen jasalg'an bir so'zdin' morfologiyaliti variantlardep ataladit?
a) morfologiyaliti termin s) morfologiyaliti qubitit v) morfologiyaliti jik d) morfologiyaliti dublet
36. Bir morfemadin' variantlarida o'z-ara o'rin almasatug'in eki yamasa bir neshe fonema ne dep ataladit?
a) fonemadin' variant? v) allomorf s) submorf d) omofon
37. «Qaraqalpaq tilinin' morfemikasit kitabinin' avtorikim?
a) A.Dawletov s) A.Bekbergenov v) M.Qudaybergenov d) M.Da'wletov.
38. Morfemika ne haqqida ilim?
a) so'zdin' quritit haqqida ilim v) so'zdin' ma'nileri haqqida ilim
s) so'zdin' morfemaliti quritit haqqida ilim d) so'zdin' jasalw haqqida ilim
39. Morftin' ren'klerinin' durit berilgen qatarin anitlan'it?
a) -lit, -lit', -maq, -mag'. s) -shit/-shi v) -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe d) -lar/-ler
40. Til - bilim ha'm aqititdin' awdaritwshit? Ga'plerdeki so'zlerde neshe morfemalitso'zler bar?
a) 2,5 v) 1,6 s) 2,6 d) 2,4
41. Izleniwshilerdin' so'zinin' tiykaritqaysit?
a) izle v) izlen s) izleniw d) izleniwshi
42. So'z jasaw ha'm forma jasawg'a sebepshi bolatug'in so'zdin' bo'legine ne delinedit?
a) so'zdin' tu'biri s) so'z jasawshiqoshtalar v) so'zdin' tiykarit d) tariyxitit tu'bir

43. Ku'nlerdin' o'tiwin qa'lemeytug'ın adambız. Ga'pte neshe jerde do'rendi emes tiykar bar ha'm qaysıar?

- a) 4 v) 3 s) 2 d) 1

44. Tek tiykarg'a iye, so'z o'zgertiwshi morfemalardı qabıl etpeytug'ın so'zlerdin' durıs berilgen qatarın anıqlan'?

- a) tek, tarsız, waq, yaq s) g'oy, ah, ha'm, tıqtı v) tars, tag'ı, wah, tek d) ja'ne, tek, du'rs, at

45. Fleksiya degen ne?

- a) so'zdin' basındag'ıbo'lek s) so'zdin' aqındag'ıbo'lek
v) so'zdin' ortasındag'ıbo'lek d) so'zdin' en' aqındag'ıbo'lek

46. Jalg'awlarg'a qaysı morfemalar kiredi?

- a) so'z jasawshı morfemalar s) forma jasawshı morfemalar
v) so'z o'zgertiwshi morfemalar d) hesh birine kirmeydi.

47. So'zge bolınsızlıq ma'ni beriwshi element qaysı?

- a) xana, nama, tanıw s) biy, na, na' v) bay, nama, ker d) -shı/-shi, -lı/-lik

48. O'zinin' tiykarg'ı ma'nisin waqıtsha joytıp, so'z quramındag'ı affiks xızmetinde keletug'ın morfemalar ne dep ataladı?

- a) allomorf v) affiks s) affiksoid d) prefiks

49. Affiksoidlar dep qanday morfemalarg'a aytıladı?

- a) awızpalı ma'nidegi morfemalar v) so'z jasawshı morfemalar
s) forma jasawshı morfemalar d) so'z o'zgertiwshi morfemalar

50. Grammatikalıq morfemalarg'a to'mendegilerdin' qaysıar kiredi?

- a) so'z jasawshı s) so'z o'zgertiwshi, forma jasawshı
v) so'z o'zgertiwshi d) so'z jasawshı, forma jasawshı

4-qosımsha

Ha'r bir ma'sele boyınsha o'z waqtında qatar ta'rtip penen o'z betinshe izleniwi ushın tapsırmalar berilip barıladı (3-qosımsha).

q. Berilgen so'zlerdi morfemalardıń sanına qaray ajratı. .

Gu'llendiriw, gu'dibuzarlıq, gu'manshı, dug'ınlaw, duwago'y, jaqsıq, jedellilik, joqarg'ı, kershı, ko'shirme, qaytalanıw, qollanbalı, qupıalı

w. Berilgen morflardıń ishinen allomorflıq xızmettegilerin tawıp, mızallar keltirin'.

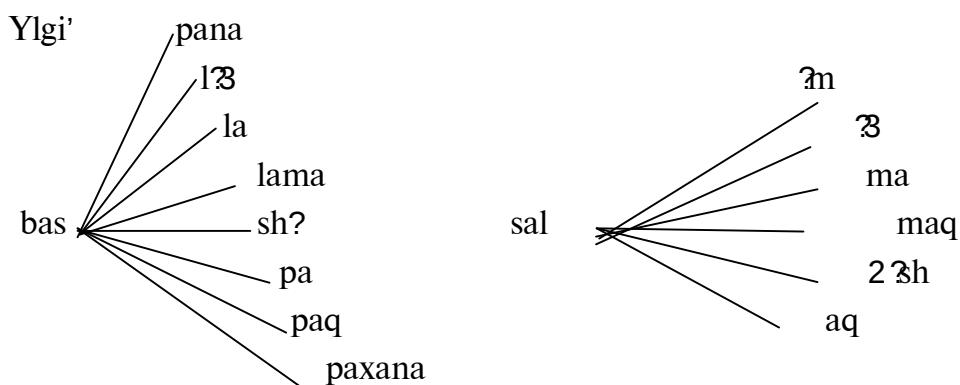
U'lgı -shı/-shi forması arqalı belgili bir ka'sip penen shug'ılanıwshı adam an'latıladı terimshi, jazıwshı, balıqshı, palawshı

-ker, -ger; -ız/-ik; -ız/-gi; -sız/-siz; -ız/-kir; -ız/-kish; -ın/-in; -ar/-er; -mız/-miz.

e. Berilgen so'zlerdin' morfemal'q quram'n an'qlan' ha'm olard' ma'nilik o'zgesheliklerine qaray tallan'.

G'a'rezsizlik, studentlerimizdensiz, qaraqalpaqnama, bo'lsheklew, kelin, almas'3, a'debiyattan'wg'a, kelisiw, duwpiyazl'q, ba'dduwa, kelispewshilikke, bahalad'?

r. Qaraqalpaq tilindegi affiksoidlard'tab'n' ha'm m'3allar menen keltirip, talq'lan'. q- interaktiv sh'n'2'7 – «Bayterek». Sha'rti' q0 tu'bir morfema tan'lap, olar tiykar'nda tu'birles so'zlerdi tab'4

t. Berilgen so'zlerdi morfemalard'n' ornalas'w ta'rtibi boy'nsha aj'rat'n' ha'm tu'sindirip berin'.

Atqossh'3nan, bayqamawsh'1'qt'n', biymezgilde, suwg'ar'wsh', uyal'4'3'rawlar', sharwash'1'qta, so'ylemsheklerin', so'zliklerdegi, da'lizdegilerdi, erinsheklerden, baqanshaqtay, salamatl'qt'n', jabay'larsha, kewilsizliklerdin', sizlerdeylerge.

2--tema: Morfemalar aras'ndag'? qatnaslar. So'zdin' tiykar? So'zdin' morfemal'q qur'1'3'ndag'? o'zgerisler

Ko'rsetpe materiallar

1-qos'msha

Tema boy'nsha studentler bu'gingi sabaqtan to'mendegi sorawlarg'a juwap alad'?

Sorawlar toplan'?

1. Omonim morfema degen ne?
2. Morfemalar, so'zler qays'qub'1'3' arqal'omnimlesedi?
3. Morfemal'q omonimiyann' leksika'q omonimiyadan o'zgesheligi qanday?
4. Ommorfemalar degen ne?
5. Omonimiya qub'1'3', ko'binese, qanday morfemalarda o'nimlirek?
6. Sinonimiya qub'1'3' degen ne?
7. Morfemal'q sinonimiya degen ne, on'n' leksikal'q sinonimiyadan o'zgesheligi qanday?
8. Sinonim morfemalar qanday o'zgeshelike iye? X'zmeti qanday?
9. Morfemal'q sinonimiya qanday jollar menen payda bolad'?
10. Atl'q, kelbetlik jasawsh'morfemalar sinonim bola ala ma?
11. Atl'qlard'n' sub'ektiv baha formalar'ndasin onimiyal'q qatnas bar ma?
12. Seplik affiksleri o'zara sinonim bola ala ma?
13. Betlik emes feyillerde sinonim morfemalar bar ma?

14. So'z shaqaplarida da'reje formalar arasida sinonimiyal qatnas ush nasa ma?
15. Sin'isiw qublar degen ne?
16. Sin'isiw qublar ko'binese, qanday so'zlerde ju'z beredi?
17. Jazw, dekorrelyatsiya qublaridan o'zgesheligi qanday?
18. Ko'z, ko'r, ko'l so'zlerinin da'slepki tu'birleri qays? Bunda sin'isiw qublar ju'z vergen be?
19. Dekorrelyatsiya degen ne?
20. Dekorrelyatsiya qanday qublar?
21. Dekorrelyatsiya qublar ko'binese, qays so'z shaqaplarida ju'z beredi?
22. Sin'isiw, jazw qublaridan o'zgesheligi qanday?
23. So'z din' tiykar degen ne?
24. Tiykar menen tu'birdin' o'zgesheligi qanday?
25. Do'rendi tiykar degen ne?
26. Erkin ha'm g'a'rezli tiykard o'zgesheligi nede?
27. Tiykard do'rendi ekenligi qalay anlanad?
28. So'z quramida qanday o'zgeris bolad?
29. Sin'isiw degen ne?
30. Dekorrelyatsiya degen ne?
31. Jazw degen ne?
32. Fuziya degen ne?
33. Ne ush bunday o'zgerisler bolad?

Soraw: Morfemalar, so'zler qays qublar arqal omonimlesedi? Ommorfemalar degen ne?

So'zler s'yaql ko'mekshi morfemalar arasida da sinonimiya, antonimiya ha'm omonimiya qublaridan ko'riwge bolad? Seslik elementleri birdey, ma'nisi ha'm x'zmeti boy nsha ha'r q'yl bolg'an ko'mekshi morfemalar morfemal omonimler yamasa ommorfemalar dep atalad?

a) so'z jasawsh ha'm forma jasawsh morfemalar arasida omonimiyal qublar:

1. Ayt-qapaqalpaq fol'klorn bir janr?

2. Sen on menen ayt.

1. Almalar pisipti.

2. Sen on alma.

b) So'z jasawsh ha'm so'z o'zgertiwshi morfemalar :

1. Berermenge besew ko'p.

2. Azap bergenlegge g'azap beregmen.

v) So'z o'zgertiwshi morfemalar o'z ara omonim bolad?

a) bizin' balam.

b) bizleu ele balam.

Demek, qapaqalpaq tilindegi ko'mekshi morfemalar arasida omonimiya qublar o'nimli.

Soraw: Morfemal sinonimiya degen ne, on men leksikal sinonimiyadan o'zgesheligi qanday? Sinonim morfemalar qanday o'zgeshelike iye? X'zmeti qanday?

Seslik qur'ha'g q'yl al ma'nileri bir-birine jaq ko'mekshi morfemalar morfemal sinonimler dep atalad? Qapaqalpaq tilindegi so'z jasawsh morfemalar arasida sinonimiya qublar jiyi ush nasad?

a) -gish, -gir: bilgir-bilgish

b) -ag'an, -aw: qashag'an-qashaw

v) -man, -aw: j'ayman-j'aw

Sonday-aq forma jasawsh morfemalar da bir-birine sinonim bol keledi:

a) -maqsh, -jaq: barmaqsh barajaq

b) -maq, -mek, -w -iw: bilmek-biliw

Seslik qurʻlʻs? ha'g qʻyl? ma'nileri bir-birine qarama-qars?ko'mekshi morfemalar morfemalʻq antonimiya dep atalad? Bul qubʻʻs qapaqalpaq tilinde onsha belgili emes, solay da so'z jasawsh? morfemalar apasʻnda ushʻasad?

a) -lʻ/-li, -sʻ/-siz: aqʻlʻaqʻsʻ

b) -lʻ/-li, biy: aqʻlʻbiyaqʻ

Sonday-aq bagʻs ha'm shʻʻs sepliklerinin' jalg'awlarʻn antonim morfemalar dep qarawg'a bolad? qalag'a-qaladan

Soraw: So'zdin' tiykar?degen ne? Tiyykar menen tu'birdin' o'zgesheligi qanday?

Morfemalar menen bir qatarda so'zdin' tiykar? sol so'zdin' ayrʻqsha elementi bolʻ esaplanad? So'zdin' tiykar? - sol so'zdin' tiykar? leksikalʻq ma'nisin bildiretugʻn bo'legi, yag'nʻy-so'zdin' o'zgertiwhi morfemalard? alʻ taslag'annan keyin qalg'an bo'legi: oqʻwshʻlardʻn, payondagʻ?larg'a ha'm t.b.

So'zdin' tiykar?- onʻn o'zgermeytugʻn bo'legi.

Grammatikalʻq jaqtan o'zgeretugʻn ma'nili so'zler tiykar ha'm fleksiyag'a ayʻʻad? al eliklewish, tan'laq, da'neker ha'm janapaylar tek tiykar? a iye bolad? sebebi olar so'z o'zgertiwhi morfemalard? qabʻ etpeydi.

Soraw: Do'rendi tiykar degen ne?

Morfemalʻq quramʻna qaray ma'nili so'zlerdin' tiykarlar?do'rendi emes ha'm do'rendi bolʻ ekige bo'linedi.

Do'rendi emes tiykarlar bo'linbeytugʻn bip bo'lekten, yag'nʻy tu'bir morfemadan turad? bala, taw, terek, bes, u'sh ha'm t.b.

Do'rendi tiykarlardʻn quramʻnda keminde bip so'z jasawsh? yamasa forma jasawsh? morfema bolʻw?sha'rt: aytʻs, baslʻq, basshʻ, taslʻq, kitapsha ha'm t.b.

Do'rendi emes tiykarlar erkin tiykar ha'm g'a'rezli tiykari bolʻ bo'linedi.

Soraw: Erkin ha'm g'a'rezli tiykardʻn o'zgesheligi nede? Tiykardʻn do'rendi ekenligi qalay anʻqlanad?

Erkin tiykar bo'lek turʻp ta, do'rendi so'zlerdin' quramʻnda da qollanʻa beredi. Al g'a'rezli tiykari bo'lek turʻp qollanʻmayd? tek do'rendi tu'birdin' quramʻnda qollanʻad? a'debiyat, ma'deniyat, a'neydey ha'm t.b.

Demek, so'zdin' morfemalʻq qurʻlʻsʻnda tiykar tiykarigʻ?element. Onʻtu'rlerge bo'liw printsipleri ha'r qʻyl?

Do'rendi tiykar menen birge do'retiwhi tiykar tu'sinigin de anʻqlaw talap etiledi.

Do'retiwhi tiykar do'rendi so'zdin' jasalʻwʻna tiykar bolad? Mʻsal? balʻqshʻʻq do'rendi tiykar. Onʻn jasalʻwʻushʻn balʻqshʻso'zi tiykar bolg'an. Balʻqshʻso'zi de do'rendi so'z. Onʻn jasalʻwʻushʻn balʻq so'zi tiykari bolg'an. Demek, do'retiwhi tiykar do'rendi tiykardan bir morfema kemis bolad? Do'retiwhi tiykar xʻzmetin jay so'z emes, so'z dizbekleri de atqarad? o'zi bolad?- o'zi boladʻʻq, bes jʻ - bes jʻʻq.

Soraw: So'z quramʻnda qanday o'zgeris bolad?? Sin'isiw degen ne?

Til - uzaq da'wirlerdin' jemisi. Ol kem-kem jetilisip, talʻʻʻp, rawajlanʻp otʻʻad? So'zdin' morfemalʻq qurʻlʻsʻnda da tariyxʻy rawajlanʻw da'wirlerinde ha'r qʻyl?o'zgerislerdin' bolʻw?tiykarigʻ?jʻ nʻzamlarʻn biri.

Tariyxʻy rawajlanʻw barʻʻnda burʻn do'rendi bolʻ morfemalarg'a bo'linetugʻn so'z endi ajʻʻalmaytugʻn bir pu'tin tu'bir so'zge aylanad? yag'nʻy ondagʻ? so'z jasawsh? morfema pu'tinley tu'birdin' quramʻna o'tip ketedi de, so'z a'piway? tu'birge aylanad? Bul qubʻʻs sin'isiw yamasa a'piwayʻʻasʻw dep atalad?

Tyugkologlardʻn boljaw? boyʻnsha ertede ko'z, ko'p so'zler inin' tu'bigi ko', semir, semiz so'zinin' tu'bigi semi, uzaq, uzay so'zlerinin' tu'biri uza, pay, jay so'zlerinin' tu'biri ja bolg'an waqʻlar

o'tiwi menen on' quram'nda g'so'z jasawsh? morfemalar tu'bir menen birigip sin'isip ketken. Ha'zir bul qub'at' izi az da bolsa seziledi: ot jaq, ot jand? uzayw-uzaqlaw, jayw-jazw ha'm t.b.

Sonday-aq q'z, jas, joldas, qar'ndas so'zlerinde de so'z jasawsh? morfemalar tu'bir menen birigip ketken.

Sin'isiw qub'at? birikken so'zlerde ko'birek ush'asad? Bu'gin, so'ytip, bilezik, b'y, toqsan, seksen ha'm t.b.

Soraw: J'w degen ne?

Geyde so'zlerdin' quram'nda g'so'z morfemalard' aj'alw shegaras? da waq'lar o'tiwi menen o'zgerislerge ush'ayd? yag'n'y ondag'? bir morfeman' ay' elementu ekinshi morfemag'a o'tip ketedi. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi olar, bular almas'lar? o-lar, bu-lar bol' eki morfemag'a aj'at'ad? Ondag'? -lar morfemas' birinshi elementu tiykari 'nan tu'birge tiyisli, biraq olar endi affikslik morfemag'a o'tip ketken.

So'zlerdin' rawajlanw'nda olard' quram'ndag'? morfemalard' aj'alw shegaras' o'zgeriwi j'w yamasa qayta bo'liniw dep atalad? Bul qub'at? ha'zirgi tildegi basqa so'zlerde de an'lw'ga bolad? dos, ses so'zlerinin' tu'biri dost, sest bol'gan. Bipaq t elementu ha'zirgi qaraqalpaq tilinde seplengende, tart'lang'anda ko'mekshi morfemag'a o'tip ketedi: dos-t? ses-ti, dos-t' ha'm t.b.

Soraw: Dekorrelyatsiya degen ne?

So'zlerdegi morfemalar san' qatar ta'rtibinin' ha'm aj'alw uq'pl'g' o'zgegmey-aq, tek olard' xaraktegi yamasa ma'nisinin' o'zgeriwi dekorrelyatsiya qub'at? dep atalad? Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ken'islik seplikleri formalar'ndag'? o'zgerisler us'gan m'al bolad? basqa, ila'js'dan, biykarg'a, geyde, bazda ha'm t.b. so'zler de bul seplik formas'ndag'? so'zler ra'wish ma'nisinde qollan' tur.

3-qos'msha

Test materiallari

1. Olardan aw'dan keldi. Ast's'g'an so'zde -lar morfemas?qanday x'mette qollan'g'an?
a) so'z jasawsh? s) forma jasawsh? v) so'z o'zgertiwshi d) so'z jasawsh? forma jasawsh?
2. -Lar//-ler morfemas' so'z o'zgertiwshi morfema x'metinde kelgenligi qalay bilinedi?
a) almas'larg'a jalg'ang'anda s) feyillerge jalg'ang'anda
v) at'larg'a jalg'ang'anda d) ko'mekshi so'zlerge jalg'ang'anda
3. Bag'man menen orman aras'nan baraman. So'zlerde qollan'g'an omonim morfema qanday x'mette qollan'g'an? 1. at' jasawsh? 2. forma jasawsh? 3. so'z o'zgertiwshi; 4. feyil jasawsh?
a) 1,2 v) 1,3 s) 3,4 d) 2,4
4. Morfemalar shegaras'na eki morfeman?baylan'at'ush?fonema dep atalad?
A) omoforma V) morfonema S) interfonema D) omofon
5. Neftobaza sozindeki «o» elementi kaday boleq?
A) infiks V) interfiks S) suffiks D) tsirkumfiks
6. -la//-le kaday morfemalar?
A) soz jasaush? V) soz ozgertiushi S) soz ozgertiushi xam soz jasaush? D) soz xam forma jasaush?
7. Jag'npaz, unams', jen'impaz so'zlerindeki ast's'g'an morfonemalar qayaqtan payda bol'gan?
a) tu'bir morfema menen ko'mekshi morfeman?baylan'at'w ush'

- v) tiykardh' feyil so'z shaqab?bolw'han payda bolg'an
- s) tu'bir menen affikslerdi baylanstw' ush' qollang'an
- d) o'zi tu'bir hal'nda qollan'ad?

8. Tu'bir ha'm affikslerdin' t'g'z birigip, ular aras'ndag'?morfemal'q jiktin' joyt'w?dep atalad'?

- a) fuziya
- v) fonologiya
- s) morfonologiya
- d) purizm

9. Ag'ayin dost'ni, qast'ni, sust'ni so'zlerindeki y, t fonemas'ne dep atalad'?

- a) morfonema
- v) interfonema
- s) omofon
- d) grammema

10. Affikslerdin' tu'bir menen tu'birdin' aras'nda keliwi ne dep atalad'?

- a) infiks
- v) suffiks
- s) interfiks
- d) prefiks

11. Tu'biri bir, biraq ha'r q'yl'affikslerdin' ja'r'demi menen jasalg'an bir so'zdin' morfologiyal'q variantlar?dep atalad'?

- a) morfologiyal'q termin
- s) morfologiyal'q qub'z
- v) morfologiyal'q jik
- d) morfologiyal'q dublet

12. Bir morfeman'ni variantlar'nda o'z-ara or'ni almasatug'ni eki yamasa bir neshe fonema ne dep atalad'?

- a) foneman'ni variant?
- v) allomorf
- s) submorf
- d) omofon

13. Morfemika ne haqq'nda ilim?

- a) so'zdin' qur'z'haqq'nda ilim
- v) so'zdin' ma'nileri haqq'nda ilim
- s) so'zdin' morfemal'q qur'z'haqq'nda ilim
- d) so'zdin' jasalw'haqq'nda ilim

14. -g'ay morfemas?qanday x'zmetlerde qollan'ad'?

1. atl'q jasawsh?morfema; 2. kelbetlik jasawsh?morfema; 3. forma jasawsh?morfema; 4. so'z o'zgertiwshi morfema.

- a) 1,4
- v) 2,3,4
- s) 1,2,3
- d) 1,3,4

3-tema: So'z jasalw. So'z jasalw qur'z'. So'z jasaw us'llar? Morfonologiya. Ko'rsetpe materiallar

1-qos'msha

Tema boy'nsha studentler bu'gingi sabaqta to'mendegi mag'liwmatlardi alad'?

So'z jasalw, so'z jasaw ma'nisi, so'z jasaw tipi, so'z jasaw bazas?, so'z jasaw formant?, so'z jasaw us'llar?, morfemal'q us', affiksatsiya, so'z qos'w, so'z qos'w ha'm affiksatsiya, abbreviatsiya, morfemal'q emes us', leksika-semantikal'q us', leksika-sintaksislik us', substantivatsiya. Ad'ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, leksika-sintaksislik. Leksikalizatsiya

Sorawlar toplam?

1. So'z jasalw haqqinda ne bilesiz?
2. So'z jasaliw basqa qaysi tarawlar menen baylanisli?
3. So'z jasaw bazas?degen ne? So'z jasaw formant?degen ne?
4. So'z jasaw ma'nisi degen ne?

5. So`z jasaw tipi degen ne?
6. Qanday so`z jasaw usullar?bar?
7. Morfemalrı usulda ha`m morfemalrı emes usulda so`zler qalay jasalad?
8. G`a`rezsizlik so`zinin` quruluşları elementleri qanday?

1-soraw. So`z jasalw haqqında ne bilesiz?

Til biliminin` aygısha taraw?şpatında so`z jasalw?tu`rkiy tillerde 50-60-jılardan baslar bo`line baslad? Al sog`an shekem ol morfologiya menen qaralw keldi. Qaraqalpaq til biliminde ko`pshilik miynetlerde so`z jasalw taraw?o`z aldına emes, al morfologiya tarawında quramında qarastırw kiyatir. Tek g`ana ayırım miynetlerde, atap aytqanda N.A.Baskakovtın` «Karakalpakiy yazık» (P tom, M, 1952), A. Bekbergenovtın` «Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalw» (No`kis, 1979), «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası» (No`kis, 1974) miynetlerinde o`z aldına til bilimi taraw?şpatında u`yrenilgen. Na`tte, bu`gingi ku`nde morfemika taraw?da grammatikanın` aygısha taraw?şpatında ko`plegen tillerde bo`lek u`ypenile baslad?

So`z jasalw tarawında tiykarǵ`ob`ekti so`z bolw esaplanad?, biraq ol barlıq so`zlerdi emes, al tek do`pendi so`zlerdi izertleydi. Ondag`? tiykarǵ`? elementap qurallar şpatında ha`p qıl? so`z jasawsh? affiksler, do`rendi tiykarlar xızmet etedi.

Tildegi affiksler arqal?barlıq waqıtta jan`a so`zler jasala bermeydi. Sonlıqtan so`z jasalw?forma jasalwınan ha`m so`z o`zgeriliwinen ajratw qaraw kepek. So`z jasalw protsessinde jan`a ma`nidegi so`zler payda bolad?, balw-balwsh?, aqı-aqıl? ilim-ilimpaz. So`z jasalwda bir so`z ekinshi bir so`z shaqabına o`tiwi de, o`tpewi de mu`mkin. Mısal?, dan`q - dan`ql?, aqı - aqıl? Demek, so`z jasald? degende tiykar?etip so`zdin` leksikalı ma`nisi esapqa alwıw?kepek.

2-soraw. So`z jasaliw basqa qaysi tarawlar menen baylanisli?

So`z jasalw taraw?til biliminin` basqa tarawlar?menen tıǵız baylanisli? Tildin` so`zlik quramında jan`a so`zler menen bayw barw? so`z ma`nisinin` o`zgeriwi - so`z jasalw tarawında leksikologiya taraw?menen baylanisli ko`psetedi. Leksikologiyada - do`rendi, do`rendi emes so`zler, al so`z jasalwda tek do`pendi so`zlerdin` u`yreniliwi de bul eki tarawdın` o`z ara baylanisli ko`psetedi. Grammatika bolsa so`z jasalw pptsessin basqarad?, jan`a jasalg`an so`zlerdin` qays? so`z shaqabına tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan so`z jasalw tarawında bo`linip shıǵwınan o`zi de bul eki tarawında baylanisli ko`psetedi.

3-soraw. So`z jasaw bazas?degen ne? So`z jasaw formant?degen ne?

Do`rendi so`zlerdin` jasalwında tiykarǵ`orınd?eki element iyeleydi: so`z jasaw bazas?ha`m so`z jasaw formant? So`z jasaw formant?bul do`pendi so`zdin` jasalwına sebershi qural. qaraqalpaq tilinde so`z jasaw formant?xızmetin suffiksler, postfiksler, al geyde ayırım forma jasawsh?morfemalar atqarad? So`z jasaw bazas?- bul do`rendi so`zdin` materiallı tiykar?, on?jasawsh?, do`retiwshi tiykar. qaraqalpaq tilinde so`z jasaw bazas? xızmetinde so`z, so`zdin` tiykar?, birneshe so`zlerdin` yamasa tiykarlardın` dizbekleri qollanılad?

4-soraw. So`z jasaw ma`nisi degen ne?

Do`rendi so`zler o`zinin` leksikalı ha`m grammatikalı ma`nileri menen birge so`z jasaw ma`nisine de iye bolad? So`z jasaw ma`nisi do`rendi so`zdin` do`petiwshi so`zge semantikalı qatnasw an`latw, do`pendi so`zde ha`r qıl?til qurallar? arqal? bildipiledi. So`z jasawsh? morfemanın` birdey ma`nide, birdey xızmette, bir neshshe so`zlerde ta`kirarlanw keliwi onın` so`z jasaw ma`nisi dep atalad?

So`z jasaw ma`nisi so`zdin` leksikalı ha`m grammatikalı ma`nileri arasında aralıq ogınd? iyeleydi:

- 1) leksikalı ma`ni - ha`r bir ma`nili so`zdin` belgili bir tu`sinikti an`latatug`ın konkpet ma`nisi;
- 2) grammatikalı ma`ni - onın` formalı ma`nisi yamasa basqa so`zler menen qapwın-qatnas?

Soʻz jasaw maʼnisi soʻz jasawsh? morfemanʼn tuʼbir menen anʼlatʼatugʼʼn ulʼwma maʼnisi bolʼʼ, ol bir neshe soʻzler ushʼn ulʼwma, optaq bolad? Soʻz jasaw maʼnisi sol topargʼa qaraytugʼʼn soʻzlerdinʼ leksikalʼq maʼnisine baylanʼʼl? bolad? mʼʼsalʼ -shʼʼ/-shi morfemasʼ balʼʼ, temig, suʼwpet soʻzlerine jalgʼʼanʼʼ, belgili bir kaʼsip iyesin bildigse, Xalqabad, moynaq soʻzlerine jalgʼʼanʼʼ belgili bir ogʼʼnda jasawsh? adam maʼninin bildiredi.

5-soraw. Soʻz jasaw tipi degen ne?

Morfemalardʼn soʻz jasawdagʼʼusʼʼnday oʻzgeshelikleri soʻz jasaw tiplerin payda etedi. Bir soʻz jasaw tipine kiretugʼʼn soʻzler optaq 3 belgige iye bolʼʼwʼshaʼpt: 1) doʻrendi soʻzler bir soʻz shaqabʼʼnan jasalʼʼwʼkepek; 2) olar birdey soʻz jasaw maʼnisine iye bolʼʼwʼkepek; 3) soʻz jasaw maʼnisi olarda birdey formant arqalʼʼanʼlatʼʼwʼkepek.

Mʼʼʼsalʼ aqʼʼʼʼʼʼ, qopqalʼʼʼ, jalqawlʼʼ soʻzleri bir soʻz jasaw tipine kiredi: 1) kelbetlikten atlʼʼq jasalgʼʼan; 2) abtpakt belgi maʼninin anʼlatʼʼ tur; 3) coʻz jasawsh? morfema arqalʼʼbildirilgen

Eger joqarʼʼda koʻpsetilgen uʼsh belgininʼ biri bolmasa, onda doʻrendi soʻzler bar soʻz jasaw tipine kire almaydʼ?

Mʼʼʼsalʼ koʻrgizbe, suʼzbe, jarma soʻzleri soʻz jasaw tipine tiyisli.

6-soraw. Qanday soʻz jasaw usʼʼllarʼbar?

Tildegı doʻrendi soʻzler qalay bolsa solay emes, al olardʼn jasalʼʼwʼnda belgili nʼzamlʼʼʼqlar bar. Olar belgili bir soʻz jasaw usʼʼllarʼʼn jaʼgdeminde jasaladʼ. Soʻz jasaw usʼʼllarʼ bir-birinen formasʼ, mazmunʼdoʻrendi soʻzlerdi jasaw uqʼʼʼʼʼʼha qaray pagʼʼq qʼʼadʼ.

Sonʼgʼʼdaʼwirde shʼʼʼqqan ilimiy grammatikada bul maʼsele haqqʼʼnda aytʼʼa kelip toʻmendegidey soʻz jasaw usʼʼllarʼʼn bar ekeni koʻpsetilgen:

1. Morfemaliq usʼʼ. Demek, bul usʼʼda morfemalar baslʼʼxʼʼmet atqaradʼ. Onʼʼn 2 tuʼri bar: 1) Affiksatsiya. Bunda soʻz jasawsh? affiksler tuʼbir haʼm tiykarlarga qosʼʼʼ doʻrendi soʻzlerdi jasaydʼ. Affiksatsiya usʼʼʼn suffiksatsiya haʼm postfiksatsiya sʼʼyaqlʼʼeki tuʼri bar.

1) Affiksatsiya usʼʼ arqalʼʼ atlʼʼ, kelbetlik, paʼwish haʼm feyiller, al postfiksatsiya usʼʼ arqalʼʼ kelbetlik haʼm paʼwishler jasalʼʼw muʼmkinshiligine iye. Demek, ulʼwma affiksatsiya usʼʼ dep alsaq, qaraqalpaq tilinde bul usʼʼ jaʼgdeminde atlʼʼ, kelbetlik, gaʼwish haʼm feyiller jasalʼʼw muʼmkinshiligine iye. Al basqa soʻz shaqaplarʼsoʻz jasawsh? affikslerge iye emes.

2). Soʻz qosʼʼʼw usʼʼ Eki haʼm onnan da agtʼʼ soʻzlerdinʼ bir-birine qosʼʼʼw arqalʼʼ doʻrendi soʻzlerdinʼ aygʼʼqsha bir tuʼri - qospa soʻzler jasaladʼ. qospa soʻz degende eki haʼm onnan da agtʼʼ soʻzlerden turʼʼ, ulʼwma bir maʼni anʼlatatugʼʼn doʻrendi soʻz tuʼsiniledi.

Qospa soʻzler uzaq daʼwirler dawamʼnda eki soʻzdinʼ turaqlʼʼtuʼrde qosʼʼʼwʼnan duʼziledi, olardʼ bir-birinen ajʼʼatʼʼwgʼʼa yamasa oʻz ara orʼʼn almashtʼʼʼwgʼʼa bolmaydʼ. Bir maʼnili soʻz benen bir koʻmekshi soʻzdinʼ qosʼʼʼwʼnan qospa soʻz jasalmaydʼ. Qospa soʻzler maʼnisi boyʼʼnsha jay soʻzge, formasʼboyʼʼnsha erkin haʼm fgazeologiyalʼq soʻz dizbeklerine usas boladʼ.

Qurama soʻzler: ayaq kiyim, suw jʼʼʼan, koʻz aʼynek, bir qaʼlipte, hesh naʼgse, oʻzine keliw, is taslaw t.b. Olar tilde qanday da quramalʼugʼʼʼndʼanʼlatʼʼw ushʼn payda boladʼ. Olar daʼsler erkin soʻz dizbegi tuʼginde duʼzilip, waqʼʼlar oʻtiwi menen turaqlʼʼʼʼqa iye boladʼhaʼm sostavlʼʼsoʻz bolʼʼ qalʼʼiplesedi.

Jup soʻzler. Jup soʻzler koʻbinese eki, geyde uʼsh soʻzdinʼ dizbekleniwinen duʼzilip, ulʼwmalʼʼ, jʼʼʼnaqlaw maʼnilerin anʼlatadʼ. Jup soʻzler arqalʼʼjanʼa formadagʼʼsoʻz jasaladʼ. Antonimler, sinonimler, korrelyativ soʻzler juplasadʼ. bet-awʼʼ, juʼrek-bawʼʼ.

Eki komponenti maʼnili: uwayʼʼn-qaygʼʼ dos-dushpan.

Bir komponenti maʼnili, ekinshisi maʼnige iye emes jup soʻzler: emin-erkin, tum-tus, qonʼʼsʼqoba, baʼle-maʼteg eki komponenti de maʼnige iye emes jup soʻzler: laʼm-mim, egil-tegil, jup soʻzler maʼnisi boyʼʼnsha: 1) ulʼwmalastʼʼʼw maʼnisindegi jup soʻzler: bet awʼʼ saqal-shash 2) kuʼsheytiw: azʼʼ-tozʼʼ, igip-shigip q) idiomalʼʼ: ushtʼʼkuʼydi, koʻz-qulaq bolʼʼw t.b. 3). Soʻz qosʼʼʼw haʼm affiksatsiya. (morfologiya-sintaksislik usʼʼ). Besjʼʼʼʼ, uʼshmuʼyeshlik, bir haʼptelik, bir tuʼpli, koʻp balalʼʼ bes juldʼʼlʼ t.b.

4). Abbgeviatsiya (usechenie, kontpaktura) vojatʻy, patsiya, zam, mag, stsika, fizga, sonday-aq adam atlarʻn qʻsqagtʻp aytʻw: Maʻke, Take, Saʻke t.b.

Integnatsionallʻq tegminler. Konkgetnʻy maʻsele-konkpet maʻsele, aktivnʻy element-aktiv element, abstgaktnoe mʻshlenie-abstgakt oylaw, magshputnʻy taksi-mapshgut taksi.

Ulʻwma morfemalʻq usʻl, onʻn affiksatsiya haʻm soʻz qosʻtʻw tuʻgleri qaraqalpaq tilinde oʻnimli usʻllar bolʻp esaplanadʻ?

7-soraw. Morfemalʻq emes usil qanday oʻzgesheliklerge iye?

1. Leksika-semantikalʻq usʻl.

Bul usʻl arqalʻ soʻz oʻzininʻ morfemalʻq quramʻn oʻzgertpesten-aq basqa soʻz shaqabʻna oʻtip ketedi. Til biliminde bul usʻldi tʻranspozitsiya dep te ataydʻ? qara, koʻk t.b.

Soʻz leksika-semantikalʻq usʻl menen qaysʻ soʻz shaqabʻna oʻtse sol soʻz shaqabʻnʻn soʻz oʻzgertiwshi affikslerin qabʻlaydʻ? Mʻsalʻ? koʻk.

Qaraqalpaq tilinde basqa soʻzler atlʻqqa, kelbetlikke, gaʻwishke, almasʻqqa oʻtedi.

Basqa soʻz shaqaplarʻnʻ atlʻqqa oʻtiwi substantivatsiya dep ataladʻ? Koʻbinese, kelbetlik haʻm kelbetlik feyiller substantivlesedi (zatlasadʻ? atlʻqlasadʻ?).

Bul pikirdi qʻzqa obpazlʻetip beriw ushʻn payda bolgʻan.

Kelbetliktinʻ atlʻqqa tolʻq oʻtiwi uzualʻ yamasa leksikalʻq substantivlesiw dep ataladʻ? Mʻsalʻ? gʻaggʻ? soqʻt, saqaw t.b. Al tolʻq emes oʻtiwi okkazionalʻ yamasa sintaksislik substantivleniw dep ataladʻ? qara, koʻk, aq t.b. Bunday soʻzlerdi xamelon soʻzler dep ataydʻ? (Peshkovskiy Toʻmendegi jagʻdayda substantivlesedi: 1) teksttinʻ aldʻnʻ gʻ? jagʻnda belgili bolsa 2) Aldʻnda anʻqlawʻsh bolsa qaraqalpaq tilinde sanlʻq haʻm gaʻwishlerde substantivlesedi: Egtenʻnen qalma.

Basqa soʻzlerdinʻ kelbetlikke oʻtiwi adʻektivatsiya dep ataladʻ? Kelbetlikke kelbetlik feyiller, feyiller oʻtedi. Maʻselen, qaynagʻan ʻsʻ? (kelbetlik feyil), qaynagʻan ʻsʻ? (kelbetlik). Aygʻan soʻzler geyde almasʻqqa da oʻtedi. Bunday qubʻtʻz pronominalizatsiya dep ataladʻ? Birew (jaʻmlew sanlʻqʻʻ) - Birew (aʻllekim maʻnisinde almasʻq), zat joq («hesh naʻgse» maʻnisinde almasʻq).

Geypara soʻzlerdinʻ paʻwishke oʻtiw qubʻtʻz da qaraqalpaq tilinde kenʻ orʻn algʻan. Ol adverbializatsiya dep ataladʻ? aqsham (atlʻq) - aqsham (gaʻwish), birden (sanlʻq) - birden (gaʻwish).

Leksika-semantikalʻq usʻl menen geypara soʻzler koʻmekshi soʻzlerge de oʻtip ketedi. Bul pgotsess deleksikalizatsiya dep ataladʻ? Sebebi, koʻge, qaray, boylar, haʻm t.b. soʻzler maʻnili bolgʻan? menen ayʻtʻn jagʻdaylarda koʻmekshi soʻzlerge de oʻtip otʻadʻ?

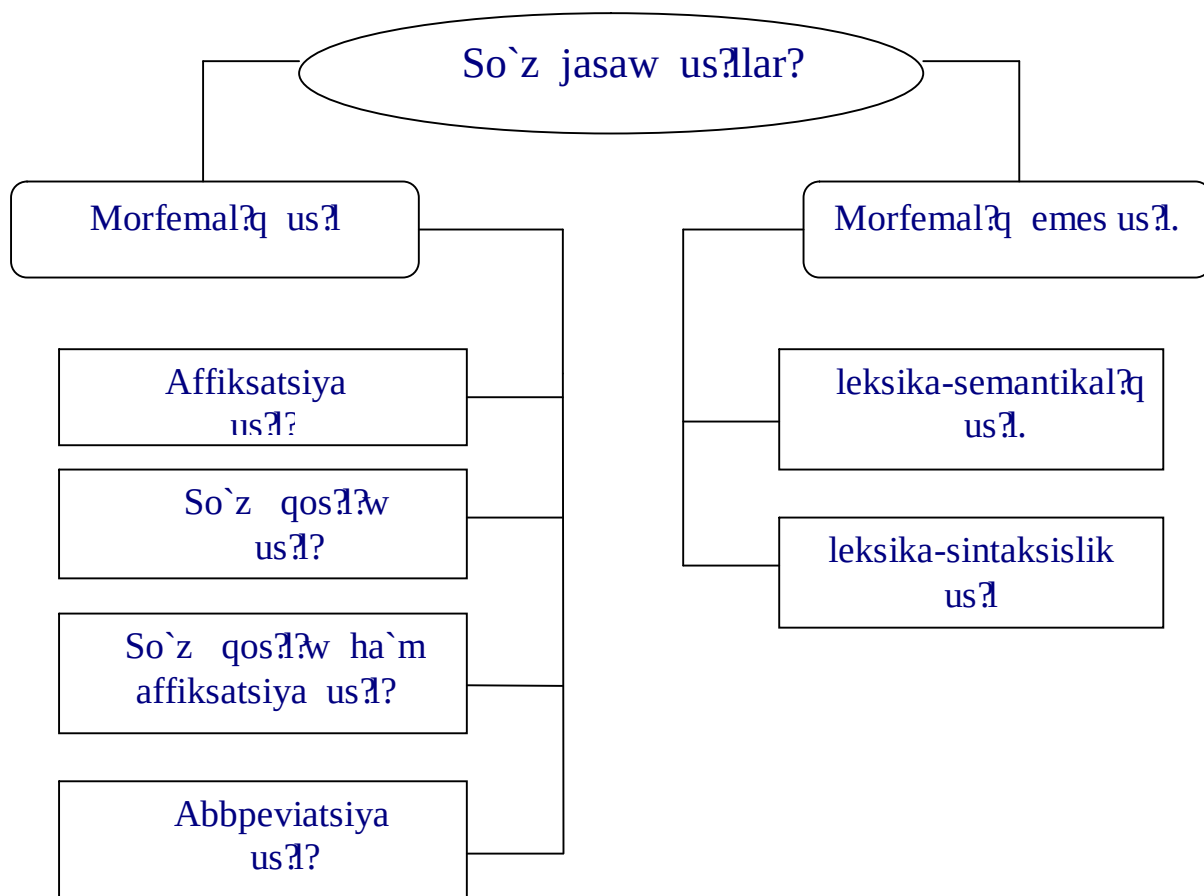
Geyde ayʻtʻn soʻz dizbekleri bir soʻz sʻpatʻnda belgili bir maʻniske iye boladʻ? haʻm bir tuʻsinikti anʻlatadʻ? Bunday dizbekler maʻlim soʻz benen koʻmekshi soʻz, erkin soʻz dizbegi, fpazeologiyalʻq soʻz dizbegi haʻtte ayʻtʻn gaʻpler de bolʻwʻmuʻmkin.

Soʻz dizbegininʻ usʻlayʻnsha bir soʻz maʻnisine iye bolʻwʻ? leksika-sintaksislik usʻl yamasa leksikalizatsiya dep ataladʻ? koʻgse-qʻzap, shuʻy taslamaq, opamasam oʻlgeymen.

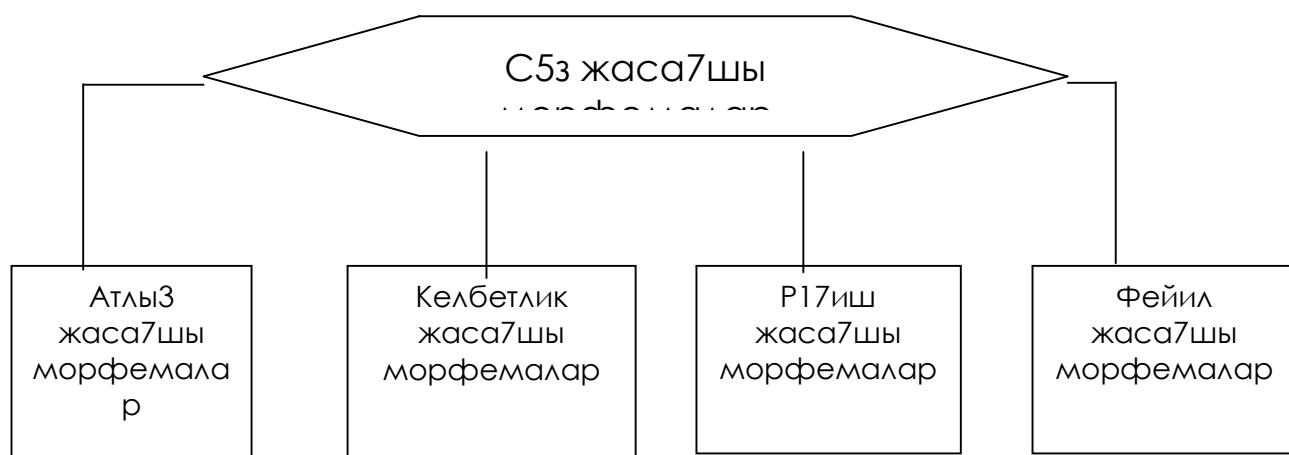
Haʻzirgi qaraqalpaq tilindegi koʻplegen jer-suw atamalarʻ? adam atlarʻ?leksika-sintaksislik usʻl arqalʻ? jasalgʻan: Qʻzketken, Ulbosʻn, Duʻlduʻl atlagʻan haʻm t.b.

2-qosʻmsha

1-slayd

qe-keste

3-qos`msha

Test materiallari

- qays?seplik formalar?rauishlesedi?
A) atau, iyelik, or`n V) iyelik, sh`g`z, or`n S) bar`z, sh`g`z, tab`z D) bar`z, sh`g`z, or`n
- Azmaz sozi kalay jasalgan?
A) k`zkargan V) birikken S) juplaskan D) takirarlangan
- Kayg`uuay`nd?birte-birte um`a baslad`n. Kays?soz shakab`na kiredi?

A) jup almas³ V) almas³ S) rauish D) kishireytiushi soz

4. -la//-le kanday morfemalar?

A) soz jasaush? V) soz ozgertiushi S) soz ozgertiushi xam soz jasaush? D) soz xam forma jasaush?

5. Kays³ affiksler tek atav³h feyiller jasad³?

A) -³u//-iu, ar//-er, gal³/-geli, V) ³u//-iu, mak//-mek, g³/-gi

S) -g³/-gi, -gan//-gen, -gansha//-genshe D) -mak//-mek, -tug³, -ar//-er

6. So³z jasaw ha³m forma jasawg³a sebepshi bolatug³h so³zdin³ bo³legine ne delinedi?

a) so³zdin³ tu³biri s) so³z jasawsh³qos³mtalar

v) so³zdin³ tiykar? d) tariyx³ tu³bir

7. -g³ay morfemas³qanday x³metlerde qollan³ad??

1. atl³q jasawsh³morfema; 2. kelbetlik jasawsh³morfema;

3. forma jasawsh³morfema; 4. so³z o³zgertiwshi morfema.

a) 1,4 v) 2,3,4 s) 1,2,3 d) 1,3,4

8. Bag³man menen orman aras³han baraman. So³zlerde qollan³g³an omonim morfema qanday x³mette qollan³g³an?

1. atl³q jasawsh³? 2. forma jasawsh³? 3. so³z o³zgertiwshi; 4. feyil jasawsh?

a) 1,2 v) 1,3 s) 3,4 d) 2,4

4-tema: So³z shaqaplar³h³ jasal³w? Atl³qt³h³ jasal³w? Kelbetliktin³ jasal³w? Ko³rsetpe materiallar

1-qos³msha

Tema boy³hsha studentler bu³gingi sabaqta to³mendegi mag³liwmatlardi alad³?

So³z shaqaplar³h³ jasal³w? So³z shaqaplar³nda so³z jasal³w haqq³nda ul³wma mag³l³wmat.

Atl³qt³h³ jasal³w us³llar? Affiksatsiya us³l³. Atl³q jasawsh³ affiksler. So³z qos³l³w us³l³. qurama, jup, ta³kirar, birikken, q³sqarg³an, qospa atl³qlar; So³z qos³l³w ha³m affiksatsiya. Abbreviatsiya us³l³. Leksika-semantikal³q (Substantivatsiya) leksika-sintaksislik us³l³ (leksikalizatsiya). Atl³qt³h³ sub³ektiv baha formalar? jup, ta³kirar, birikken, qurama kelbetlikler. Ad³ektivatsiya.

Kelbetliktin³ jasal³w? Affiksatsiya us³l³. Kelbetlik jasawsh³ affiksler, So³z qos³l³w us³l³. jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta³kirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken, ta³kirar ra³wish. Ad³ektivatsiya.

2-qos³msha

Tema boy³hsha studentler bu³gingi sabaqtan to³mendegi sorawlarg³a juwap alad³?

Sorawlar toplam³?

1. Qanday atl³q jasawsh³morfemalar bar?
2. **Qurama** atl³q degen ne?
3. **Jup atl³q** degen ne?
4. **Ta³kirar atl³qlar** degen ne?
5. **Birikken atl³qlar** degen ne?
6. **So³zler din³ qos³l³w³ha³m affiksatsiya** degen ne?
7. Abbreviatsiya us³l³arqal³qalay jasalad³?

8. Substantivatsiya degen ne?
9. **Leksika-semantikalıq usı** arqal? qalay jasalad?
10. Kelbetlik qanday usılar arqal? jasalad?
11. Kelbetliktin` qanday so`z jasawsh? qosımtalar? bar?
12. Ad`ektivatsiya degen ne?

1-soraw. Qanday atlıq jasawsh? morfemalar bar?

Atlıq - ha`r qanday tildegi en` u`lken so`z shaqab? Basqa so`z shaqaplarınan derlik barlıq so`z jasaw usılar? menen jasalw mu`mkinshiligi menen ajıalıp turad? Qaraqalpaq til bilimindegi atlıqlar boyınsha jazıg`an miynetlerde derlik ha`mmesinde onın` affiksatsiya usı? menen jasalw? ayrıssha atap ko`rsetilgen.

O`ytkeni atlıq jasawsh? affikslerdin` san? og`ada ko`p. Olar atlıq ha`m atlıqtan basqa so`z shaqaplarına jalg`anıp tu`rli ma`nidegi do`rendi atlıqlard? jasayd? Atlıq jasawsh? affikslerdi

- 1) atawsh so`zlerden atlıq jasawsh? affiksler.
- 2) feyil so`zlerden atlıq jasawsh? affiksler.
- 3) eliklewishlerden atlıq jasawsh? affiksler dep bo`lip u`yreniwge bolad?

Atawsh so`zlerden atlıq jasawsh? affikslerge -sh?, -shi, -las, -les, -shıq, -shilik, -lıq, -lik, -xana, -stan, -ker, -ger, -kesh, -man, -ban, -zag, -nama, -ada, -dey, -gen, -daw, -ın, -ele, -g`ay, -ın, -en` affiksleri kiredi. Bulardın` atlıqta jasaw uqıplıg` ha`r qıl? birazlag? o`nimli, birazlag? o`nimsiz.

2-soraw. Qurama atlıq degen ne?

Atlıqlar qapaqalpaq tilinde so`z qosıw usı? menen de jasalad?

Qurama atlıqlar eki ha`m onnan da ko`p so`zlerdin` dizbeginen jasalıp, ulıwma bir tu`sinikti an`latad? bip ga`p ag`zas? xızmetin atqarad?

1) Adam atlar? familiya, laqab? Ayapbergen Muwsaev, Begdaq G`arg`abay ul? O`mirbek laqq? ha`m t.b.

2) geografiyalıq atamalar: Orta Aziya, Amerika qurama shtatlag? Ull? Britaniya.

3) tariyxıy waqıyalar, xalıq aralıq sho`lkemlerdin` atlar? Britaniya kelisimi, Ull? Watandarlıq urıs.

4) ilim, texnika ha`m t.b. tarawlarg`a ta`n sostavl? terminler: Pifagor teoremas? so`zlik quram, sport masteri.

5) ha`r qıl? mekeme, ataq, da`reje, gazeta, jurnal kitap atlar? Ilimler akademiyas? ilim doktor? «Erkin Qaraqalpaqstan», «Aqmaq patsha».

6) tuwg`an-tuwısqanlıq, jaqınlıqt? bildiriwshi so`zler: ku`yew bala, kishkene qız, qa`yin ene.

7) ogız tilinen qosıw agqal? payda bolg`an terminleg: suw ast? kemesi, so`z bas? siyasiy ekonomiya.

Da`rejesi boyınsha:

- 1) Atlıq+atlıq: miynet haq? ayaq kiyim.
- 2) Atlıq+kelbetlik: Erejep tentek, Begjan sar?
- 3) Kelbetlik+atlıq: soqı ishek, qara may
- 4) Atlıq+feylil: ku`n ko`gis, toy baslar, bet ashar
- 5) sanlıq+atlıq: jeti qaraqsh? bes juldız
- 6) feylil+feylil: islep shıg`arw, kesip alıp islew
- 7) ra`wish+feylil: qayta qurw

3-soraw. Jup atlıq degen ne?

1) Ma`nisi boyınsha jaqın: shaynek-kese, saqal-mugt, ga`p-so`z, qural-jaraq

2) sinonim so`zler: ar-namız, tamız-tanız

3) antonim so`zler: soraw-juwap, qız-jigit, aldart?

4) bir komponenti ma`nige iye emes: pa`ndiw-na`siyat, u`rp-a`det, qon`sızqoba

5) eki komponenti de ma`nige iye emes: pat-sat, un`qız-shun`qız

4-soraw. Ta`kirar atqlar degen ne?

Numerativ ma`nidegi atqlar ta`kirarlanad? topar-topar, sebet-sebet

Basqa so`z shaqaplar? da ta`kirarlan? substantlesedi: way-way, bay-bay

5-soraw. Birikken atqlar degen ne?

1) Eki atqlar jupkerlesip birigedi: tasbaqa, atqulaq, tilxat, o`mirbayan, belbew ha`m t.b.

2) Izafetlik baylansta birigedi: ko`sheli, otag`as?

3) kelbetlik+atqlar: alabug`a, aqbas, Porl`aw

4) atqlar+kelbetlik: Xalqabad, Moynaq, qoldawl?

5) sanlqlar+atqlar: besfatar, Besto`be

6) eliklewish+atqlar (feyil): gu`ldirmama, g`awqlar qus

7) atqlar+feyil: or`nbasar, jolashar, ku`nko`ris

8) feyil+feyil: al`psatar, Barsakelmes, Sat`pald?

6-soraw. Q3qarg`an qospa atqlar degen ne?

1) Bas ha`riplegin al`w jol?arqal? AQSh, BMSH

2) Da`slepki buw`nlard`n al`w arqal? kolxoz, rayatkom

3) Da`slepki so`zdin` birinshi buw`nn, son`g`so`zdi tolqlar: pedinstitut

4) Aualas: TashMI, YaK-40, TU-154

7-soraw. So`zlerdin` qos3w`ha`m affiksatsiya us3arqal?jasalad? degen ne?

1 -sh3/-shi: jer baw`lawsh3, su`t emiziwshi

2 -lqlar3/-lik: bes j3lqlar, on ku`nlik

3 -g`3h, //-gish: qol juwg`3h, radio qab3lag`3h

8-soraw. Abbreviatsiya degen ne?

Kontraktuga, Usechenie dep de atalad? basket, kino, mag, kilo, partiya ha`m adam atlag? Ma`ke, To`ke, Sa`ke

9-soraw. Leksika-semantikalqlar us3 degen ne?

Atqlarqa birotala o`tken so`zler uzual` yamasa turaql?substantivatsiya dep atalad? M3al? bay, 3s3, jas, ag`arg`an, g`a`rip, soq3 t.b.

Birde basqa so`z shaqab? birde atqlar bolatug`n so`z oppazitsion yamasa turaqs3 substantivatsiya dep atalad? jaman, jaqs3, aqmaq t.b.

10-soraw. Leksika-sintaksislik us3 degen ne?

So`z dizbegi ush3n, ga`p ush3n o`z ma`ninin joyt3 leksikalizatsiyalan3w? oramasam o`lgeymen, shu`y taslamaq, qoy q33g`an, du`ldu`l atlag`an.

11-soraw. Kelbetlik qanday us3lar arqal?jasalad?

Affiksatsiya us3n: kelbetlik jasawsh?affiksler. So`z qos3w us3n: jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Leksika-semantikalqlar us3 menen jasal3w? Ad`ektivatsiya.

12-soraw. Kelbetliktin` qanday so`z jasawsh?qos3ntalar?bar?

Qaraqalpaq tilinde kelbetliklerdin` jasalw`na affiksatsiya us`n en` o`nimli us` kelbetlik jasawsh? affikslerdin` san`da olard`n` so`z jasaw ma`nileri de ken`. Olard`ataw`sh so`zlerden kelbetlik jasawsh? affiksler, feyilden kelbetlik jasawsh?affiksler dep 2 toparg`a bo`lip u`yreniwge bolad?

Ataw`sh so`zler den kelbetlik jasaytug`n affiksler: -l?, -li, -s?, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -g`, -gi, -q?, -ki, -shaq, -shek, -shik, -sh?, -shil, -l?, -lik, -shan`, -shen`, -paz, -go`y, -las, -les, -dag, -qag, -ker, -ger, -laq, -ko`p, biy, -pa, -?, -iy, -?, -i.

13-soraw. So`z qos`w us`menen qalay jasalad`?

So`z qos`w us`menen jasalg`an qurama kelbetlikleg qur`l`sh boy`nsha to`mendegishe:

- 1) Eki komponenti de sapal` kelbetlikleu: ko`k ala, qara tor?, aq boz.
- 2) Eki komponenti de atl`: hawa ren`, tike saqal.
- 3) Birinshi komponenti kelbetlik, ekinshi komponenti atl`: aq ko`kirek, kishi peyil, aq shash.
- 4) Birinshi komponenti atl` ya kelbetlik, ya ra`wish, ekinshisi -ar, -er, -r, -mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes formal`kelbetlik feyil: is jaqpas, kesh piser.
- 5) Birinshi komponenti 3-bet tartimlang`an atl`, ekinshi komponent kelbetlik, ra`wish yamasa bag, joq so`zler i: ju`zi qara, man`lay?qara, bas?bos.

6) So`z qos`w ha`m affiksatsiya us`menen jasalg`an kelbetliklerdin` ko`pshiligi -l?, -li, -l?, -lik affiksleri ja`rdeminde jasalad? qara saqall?, ala ko`zli, uz`n boyl?

Qurama kelbetlikler belgili bir so`z dizbeklerinin` leksikal` bir ma`nige iye bolw`nan da jasalad? ant urg`an, pir qaqqa, ko`rse q`zar. Sonday-aq kelbetliktin` artt`w da`rejesinin` analitikal` formalar`da sostavl`kelbetlik bol`p esaplanad? og`ada q`z, d`m jaqs? ju`da` kewilli.

14-soraw. Leksika-semantikal` us`ni menen qalay jasalad?(Ad`ektivatsiya) ?

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklerdin` leksika-semantikal` us` menen jasalw? ad`ektivatsiya dep atalad? Bul qub`l` o`nimli emes. Kelbetlikke -g`an, -gen, -qan, -ken formas?kelbetlik feyillerge o`tedi, sebebi olar ma`nisi ha`m sintaksislik x`meti jag`nan kelbetlikke jaq`n: kelisken, qatqan, ayn`mag`an.

Ay`n kontekstlerde ataw`sh feyil, hal feyilinin` ha`m feyildin` betlik formalar`kelbetlikke o`tedi: ko`tere, shan-sha`wket, da`stu`r quw`spa, o`zin ko`rmedik.

3-qos`msha

1-slayd

ATLIQTIN` JASALIWI

QOSIMTALAR ARQALI JASALADI:

Do`rendi atl`qlar

**Tubir
so`z**

+

**atl`q
jasawsh?
qos`mta**

bal`q + sh? = bal`qsh?

qatla + ma = qatlama

o`n + im = o`nim

ATLIQLARDIN QOSILIWI ARQALI JASALADI:

qospa atl`q

birikken atl`q
atqulaq

q`sqarg`an atl`q
AQSh, O`zR

qurama atl`q
No`kis qalasi

jup atl`q
en-xal`q

2-slayd

ATLIQ JASAWSHI QOSIMTALAR

-Sh?, -shi: etik-shi, saw`h-sh?

-l`q, -lik: tog`ay-l`q,

-sh`l`q, -shilik: ko`p-shilik, oq`w-sh`l`q

-ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be: bo`l-me, taps`r-ma

-g?, -gi, -q?, -ki: su`r-gi, jar-g`?

-`m, -im, -m: bil-im, ora-m

-aq, -ek, -k: or-aq, qon-aq, gu`re-k

-`s, -is, -s: ayt-`s, ko`rin-is

-`sh, -ish: o`tin-ish, quwan-`sh

-kesh: sal?-kesh, arba-kesh

-paz: bilim-paz, as-paz

-das: jol-das, qur-das

-xana: as-xana, kitap-xana

-sh`q, -shik, -shek: oy`h-sh`q, bo`l-shek,

-`h, -in: jaw-`h, tu`y-in, tiy-in

3-slayd

212-sh1n1217d14 sh1rti`
 kitapta berilgen atli3 jasa7sh1
 3osimtalar ar3alı d5rendi atli3lar jasa4

Atawǵsh so`zlerden jasa2an atliqlar:	Feyil so`zlerden jasa2an atliqlar:
: lgi` Oyın+sh1	Tut+3ısh

4-slayd

ATLIQ JASAWSHI QOSIMTALAR

-lǵı			-kesh		
-ger			-ǵı,		
-ma			-xor		
-kesh			-ǵı		
-ek			-ǵı		
-aq			-ba		
-q?			-ǵı		
-sh?			-shi		
-in			-shǵı		

5-slayd

Sh 1 rti`
T 5 mende berilgen t 6 bir s 5 zlerge atlı3
jasa7 shı 3 osımtalardı jal2 ap d 5 rendi atlı3
jasa 4

Ja7 ın, as, g 6 z, miynet, tap, tik, su 7, sını3,
jol, j 6 7 eri, ba3 sı, 3 ıyın, arzan, mol, jo3,
dala, sh 5 p, a 2 a, bala, ash, xan, 8 ayt,
yu rist, ja7 ız, bir, on, tez, sha33 an, 5 zbek,
shay, shıpa, pal, ba 2, d 1 r 7 aza, lala, 3 ul3,
g 6 l, 1 dep, mir 1 t, adam, sha 8, 3 uda, jar,
jılıt, s 6 z, b 5 l, shı 2 ar, jum, sha 3, 5 kin,
κ 5 sh, 3 a 3, bat, sır, jalın, t 5 se, or, 3 ayra,
ele, tırna, kes, je 4, tut, 3 ır, ja 7,
tile, ota, boran, t 6 y, 3 ash, s 6 r, uyt, κ 6 l

6-slayd

Qospa atlı3 tı 4 t 6 rleri

<i>Birikken</i> atlı3 At3 ula3 belbe7 shashba7 ay2 aba2 ar	<i>Qurama</i> atlı3 saba3 kestesi κ 5 z 1 ynek ! jiniyaz shayır Ernazar alak 5 z modal s 5 z Orta Aziya	<i>Jup atlı3</i> ar-namıs ata-ana nan-pan mayda-sh 6 yde g 1 p-s 5 z el-xalı3	<i>Qıs3 ar2 an</i> atlı3 AQSh BMSh %zR QR KamAZ PXAJ medkolledj
--	---	--	---

7-slayd

5-tema: Feyildin` jasalw? Ra`wishtin` jasalw? Ko`rsetpe materiallar

1-qosmsha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?.

**Feyildin` jasalw?** Affiksatsiya us`l? Do`rendi feyillerdin` jasalw? Feyil jasawsh? o`nimli ha`m o`nimsiz affiksler. So`z qos`l`w us`l?, qospa feyiller, feyildin` analitikal`q formas? Ko`mekshi feyiller.

Ra`wishtin` jasalw? Affiksatsiya us`l? Ra`wish jasawsh? affiksler (do`rendi ra`wish). So`z qos`l`w us`l? qurama, jup, ta`kirar, birikken ra`wishler. Leksika-semantikal`q us`l? (adverbializatsiya).

2-qosmsha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplam?

1. Feyil qanday us`llar arqal?jasalad??
2. Feyil jasawsh?qanday affiksler bar?
3. Feyildin` so`z qos`l`w us`l?arqal?jasalw?qanday?
4. **Ataw`h tiykarl?qospa feyiller** qanday?
5. **Feyil tiykarl?qospa feyiller** qanday?
6. **Feyillerdin` analitikal`q formas?**qanday ?
7. Ra`wish jasawsh? **qanday** affiksler **bar?**
8. Ra`wish so`z qos`l`w us`l?menen **qalay** jasalad??
9. **Adverbializatsiya** degen ne?

1-soraw. Feyil qanday us`llar arqal?jasalad??

Feyil og`ada u`lken so`z shaqab? Ol qapaqalpaq tilinde tiykar`an 2 us` menen jasal`w mu`mkinshiligine iye:

1. Affiksatsiya us`?
2. So`z qos`w us`?

2-soraw. Feyil jasawsh?qanday affiksler bar?

Feyillerden feyil jasawsh?affiksler: -la// -le, -ta// -te, -a// -e, -na// -ne, -qa// -ke, -g`a// -ge, -sa// -se, -san// -sen, -s`// -si, -s`n// -sin, -sh`// -shi, -q`// -ki, -q`// -ki, -g`// -gi, -`a// -ire, -ay// -ey, -`ay// -irey, -b`// -bi, -b`// -biy, -p`// -piy, -g`ala. M`al? bu`kle, sabala, julq`a, qamala t.b. Q`mta, q`sta t.b. juta, qura, s`a t.b. j`yna, awna t.b. qozg`a, esirke t.b. tepse, qaqasa t.b. bilgensip, ko`rmegensip, bass`n, su`ysin, q`psh? julq? shash`a, qatay, tu`ksirey, baq`ay, jump`y, j`b`y, sorg`ala, qorg`ala. Almas`qlardan -s`n// -sin: mensin, o`zimsin.

3-soraw. Feyildin` so`z qos`w?us`?arqal?jasal`w? qanday ?

So`z qos`w? us`? arqal?qospa feyiller jasalad? Qospa feyil dep eki so`zdin` atap aytqanda eki feyildin` yamasa feyilden basqa so`zlerge feyil so`z qos`p, bip pu`tin leksikal`q ma`ni an`lat`w`n tu`sinemiz. Ma`selen, sa`lem beriw, xabar etiw.

Bunda atl`q+feyil qos`p, sa`lemlesiw, xabarlaw s`yaql?bir ma`ni an`lat`p tur. Al kirip sh`g`w, qayt`p keliw eki feyil so`zdin` qos`w`n jasalg`an. Olarda da bir is-ha`reket ma`ninin an`latad? Olar ga`pte bip ga`p ag`zas?bolad? Qa`legen eki feyilden qospa feyil jasalmayd? Eki feyil de ma`nili bolsa qospa feyil jasalad? Al birewi tiykar`g` ekinshisi ko`mekshi bolg`an feyiller feyillerdin` analitikal`q formas?dep atalad? Qospa feyillerdin` u`sh tu`ri bar:

- 1) Ataw`sh tiykarl?qospa feyiller
- 2) Feyil tiykarl?qospa feyiller
- 3) Analitikal`q formal?feyiller

4-soraw. Ataw`sh tiykarl?qospa feyiller qanday?

Ataw`sh tiykarl?qospa feyiller feyilden basqa so`z shaqaplar`na et (q`), al, ber, sal, bol, qoy, qop, qal, basla, jet t.b. ko`mekshi feyillerdin` qos`w?arqal?jasalad?

Sunday-aq qapaqalpaq tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tu`s, bol, bar, ur, shek, j`q, et, de ko`mekshi feyilleri de ataw`sh so`zler menen qos`p qospa feyillerdi jasad? er jetiw, ko`z taslaw, qos`q aty`w, g`apg`z ayt`w, bos keliw, eske tu`siw, d`qqat bo`liw, qon` bas`w, azap shegiw, qars?sh`g`w, jolg`a sh`g`w, dawam etiw, maqul depti, yaqsh?depti t.b.

5-soraw. Feyil tiykarl?qospa feyiller qanday?

Ma`nili eki feyildin` qos`w`n feyil tiykarl?qospa feyiller jasalad? M`al? Sat`p al`w, al`p sat`w, al`p keliw, tart`p al`w t.b.

Bunda eki feyildin` qos`w`n bir leksikal`q ma`nidegi is-ha`reket bildiriledi.

Feyil tiykarl?qospa feyil qur`z`ndag`?eki s`n`arda birdey x`met atqarad? Biraq ay`m ilimpazlar on` ekinshi s`n`ap`n tiykar`g` feyil dep qarayd? Ha`zirgi qapaqalpaq tilinde feyil tiykarl?qospa feyillerdin` jasal`w`nda ekinshi s`n`ar bol`p, to`mendegi feyiller qatnasad? al, ber, bar, kel, ket, sh`q, jat, tur, ot`, qoy, jiber, tasla, ot, qayt.

6-soraw. Feyillerdin` analitikal`q formas?qanday ?

Analitikal`q us` menen jasalg`an qospa feyillerdin` birinshi s`n`ar? ataw`sh so`zden de, feyil so`zden de bolad? Al ekinshi s`n`ar?tek feyilden bolad? Feyildin` analitikal`q formas?taza so`z jasaw emes.

Feyildin` analitikal`q formas`n u`yreniwde on` ekinshi s`n`ar? x`metinde kelgen ko`mekshi feyillerge toqtaw za`ru`r. qapaqalpaq tilinde ko`mekshi feyil x`metinde basla, bol, ot`, tur, ju`r, jat`

(ot?), bap, kel, al, ber, qoy, ko`p, tasla, sal, sh?, tu`s, jet, ko`p, qara, baq, ja`ne, qash, qayt, ot, tart, ur, tap, et, jazla, de so`zleri keledi.

Bul feyillerdin` ko`pshiligi tiykarg`? feyillerge dizbeklesip ko`mekshi feyil x?metinde de, sonday-aq o`z ald?na dara ma`nili feyil x?metinde de keledi. Ma`selen, Ol keshe bold? Ol oq? bold? Ko`mekshi feyiller ko`bine -?/-ip, -p formal?hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

7-soraw. Ra`wish jasawsh? **qanday** affiksler **bar?**

Ra`wish basqa so`z shaqaplar?na qarag`anda bir qansha keyin payda bolg`an. Bun? derlik ko`pshilik tyurkologlar moy?nlayd? Ol basqa so`z shaqaplar?nan so`z jasal?w us?lar? boy?nsha da bir qatar o`zgesheliklerge iye. Ra`wishtin` qapaqalpaq tilinde o`zine ta`n so`z jasawsh?affiksleri bar.

Ra`wish jasawsh?-sha//she, -lay//-ley, qari// -keri, -g`ar?/ -geri -?//in, -n, -pa ha`m -a affiksleri ha`zirgi qapaqalpaq tilinde ko`riniske ha`m seske eliklewish so`zlerden do`rendi ra`wishlerdi jasad? qalsha, sharppa, sharta, tartpa.

8-soraw. Ra`wish so`z qos?w us??menen **qanday** jasad??

Ra`wishtin` so`z qos?w us?? menen jasal?w? qapaqalpaq tilinde o`nimli. Bul us? arqal? qapaqalpaq tilinde birikken, qurama, ta`kirar, jup ra`wishler jasad?

9-soraw. **Adverbializatsiya** degen ne?

Qapaqalpaq tilinde basqa so`z shaqaplar?n? ra`wishke o`tiwi bir qansha o`nimli. Ra`wishlerge ay??n atl?lar, ken`islik seplik formalar?ndag`? ataw?hlar, geypara hal feyil formalar?o`tedi. M?sal? azlap, ko`plep, piyadalap, aylap, j?lap, keyinlep ha`m t.b. Mektep sabaql?lar?nda ra`wish jasawsh?-lap, -lep affiksi bar dep ko`rsetiledi. Lekin bul so`zlerdin` tiykarlar? piyadala, ayla, j?la. Sonl?qtan leksika-semantikal? us? menen jasalg`an ra`wishler dep o`tiw dur?

Or?n sepligindegi waq?l? ma`nidegi atl?lar ra`wishlik ma`nige iye bolad? ku`nde, j?da, tu`ste, sa`skelikte ha`m t.b.

Tart?nlang`an atl?lar or?, sh?g`? sepligi formalar?nda ra`wishke o`tedi: jaslay?nda, jas?nnan, ald?nnan.

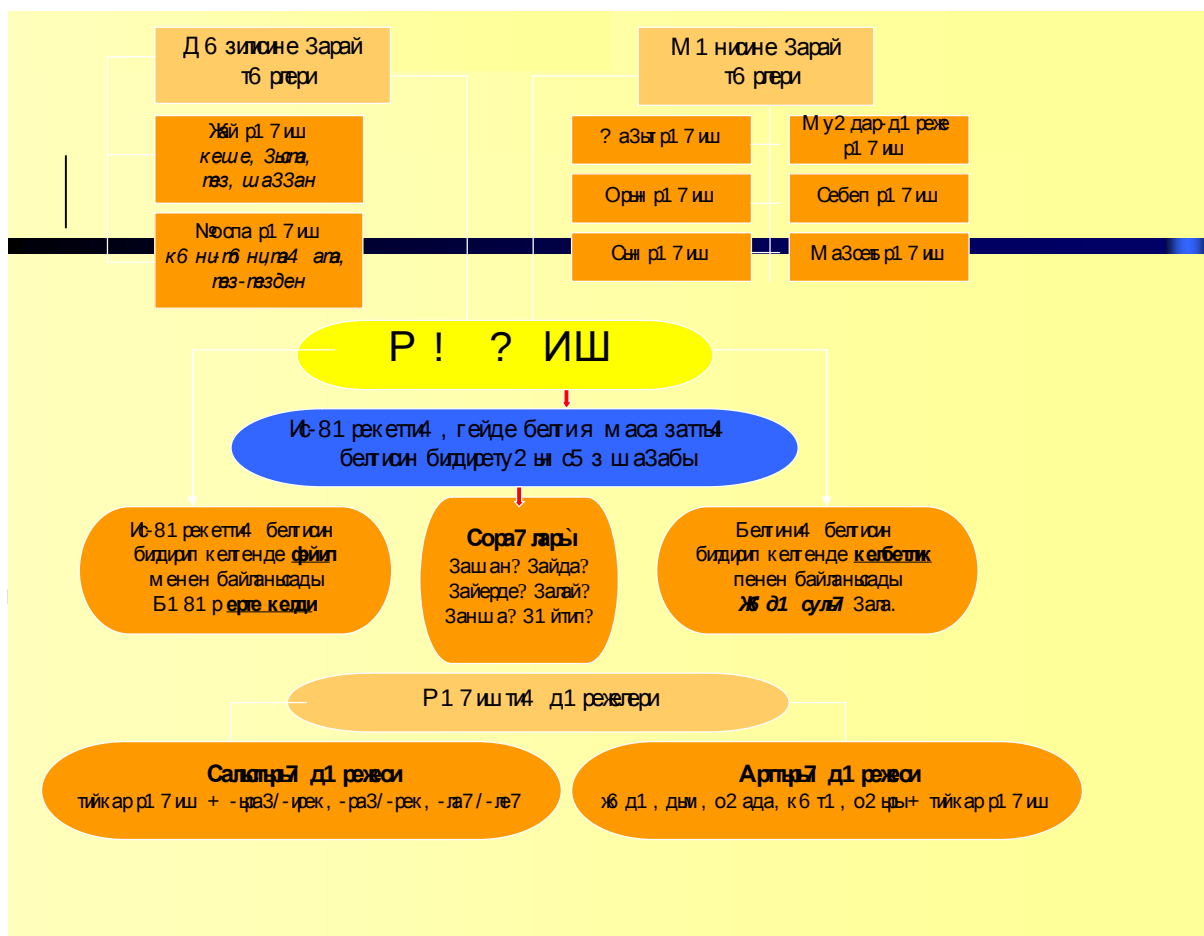
ald, apt, u`st, s?t ha`m tag`?b. ataw?hlar or? ha`m sh?g`? seplikleri formas?nda ra`wishke o`tedi: ishten, artta,ald?nda, art?nda ha`m t.b.

Bas so`zi de ken`islik seplik formas?nda tur? ra`wishke o`tedi: Basta, bastan, ol, bul, sol, us? almas?lar? ken`islik seplik formalar?nda ra`wishke o`tedi: onda, bunda, sonda, us?nda ha`m t.b.

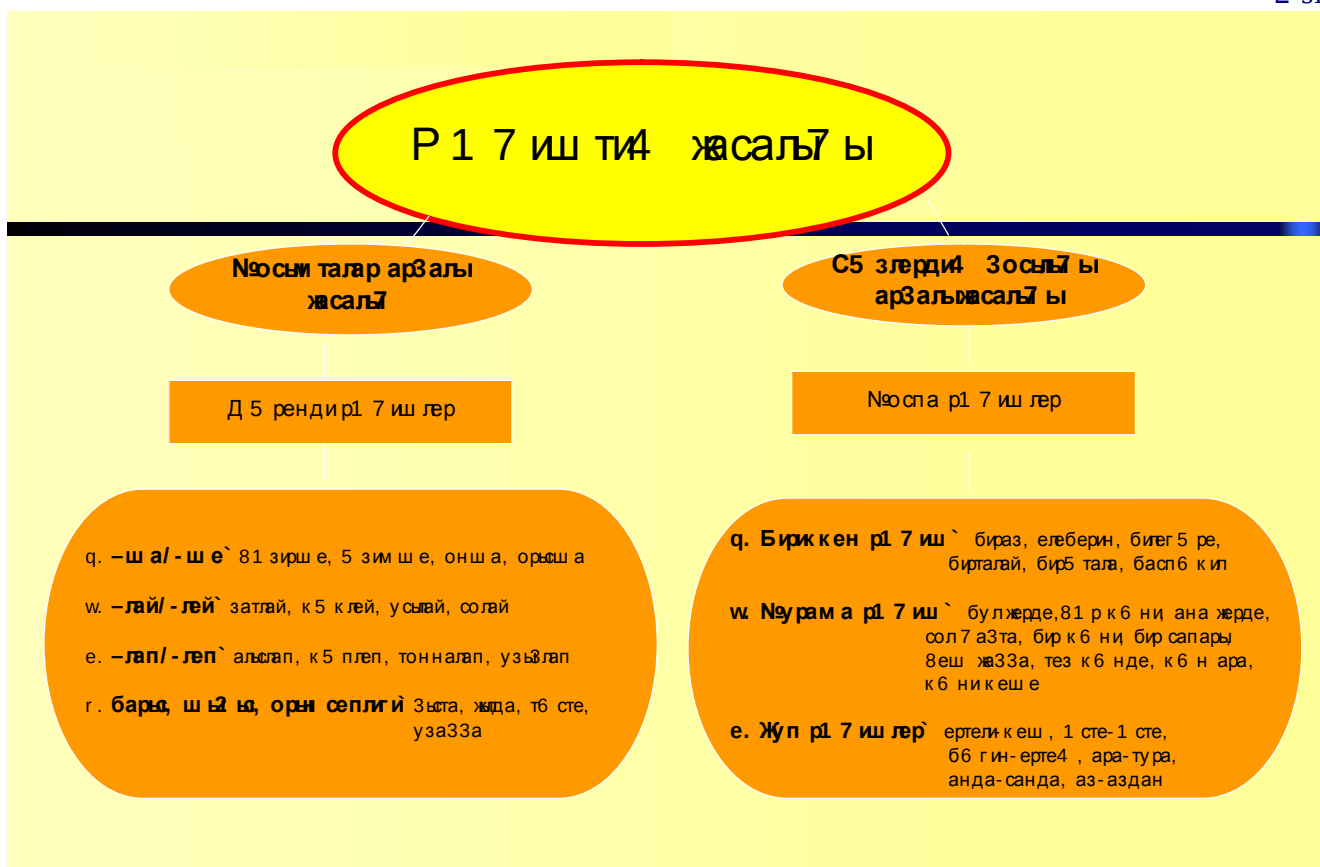
Ul?wma, adverbializatsiya qub?? bir qansha o`nimli.

3-qos?msha

1-slayd

2-slayd

6-tema: Morfologiya. Grammatikalʻq kategoriya. Soʻz shaqaplar? Atlʻq, maʻnisi boyʻnsha tuʻrleri. Atlʻqtʻnʻ morfologiyalʻq kategoriyalar? Koʻrsetpe materiallar

1-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler buʻgingi sabaqta toʻmendegi magʻliwmatlardi aladʻ?

Morfologiya tarawʻ haqqʻnda ulʻwma tuʻsinik. Grammatikalʻq maʻni haʻm grammatikalʻq forma. Grammatikalʻq kategopiya haqqʻnda tuʻsinik. Morfologiya. Grammatikalʻq kategoriya. Soʻz shaqaplarʻ? Soʻzdinʻ grammatikalʻq maʻnileri, onʻ bildiriwshi qurallar. Grammatikalʻq forma, anʻlatʻʻw usʻllarʻ? Grammatikalʻq kategoriyalar: leksikalʻq haʻm grammatikalʻq maʻni. Soʻz shaqaplarʻ? onʻnʻ klassifikatsiyalanʻw printsipleri. Qaraqalpaq tilindegi soʻz shaqaplarʻ? sistemasʻ? Maʻnili soʻz shaqaplarʻ? Atlʻq. Atlʻqlardʻnʻ grammatikalʻq maʻnisi, morfologiyalʻq belgileri, sintaksisilik oʻzgeshelikleri. Atlʻqtʻnʻ leksika-grammatikalʻq tuʻrleri. Atlʻqlarda jʻhʻʻlʻq maʻnininʻ bildiriliwi. Atlʻqtʻnʻ morfologiyalʻq kategoriyalarʻ? San kategoriyasʻ? Tartʻnʻ kategoriyasʻ? Seplik kategoriyasʻ? Grammatikalʻq, kenʻislik seplikler. Atlʻqtʻnʻ sepleniwi. Sepliklerdegi sinonimiya

2-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler buʻgingi sabaqtan toʻmendegi sorawlargʻa juwap aladʻ?

Sorawlar toplamʻ?

1. Morfologiya tarawʻ ne haqqʻnda tuʻsinik berediʻ?
2. Morfologiya neni bildirediʻ?
3. Morfologiya tarawʻnʻnʻ uʻykenetugʻʻnʻ til birligi neʻ?
4. Soʻzdinʻ grammatikalʻq formasʻ?degen neʻ?
5. Grammatikalʻq kategoriya degen neʻ?
6. Soʻz shaqaplarʻ? degen neʻ?
7. Soʻz shaqaplarʻnʻnʻ boʻliniwi qandayʻ?
8. Soʻz shaqaplarʻ? neshege boʻlinediʻ?
9. Atlʻq degen neʻ?
10. Atlʻqtagʻʻ? sannʻnʻ anʻlatʻʻwʻ? qandayʻ?
11. Atlʻqlarda tartʻnlʻq maʻni qalay anʻlatʻʻadʻʻ?
12. Seplik kategoriyasʻ?qandayʻ?

1-soraw. Morfologiya tarawʻ ne haqqʻnda tuʻsinik berediʻ?

Morfologiya - bul soʻzdinʻ formasʻ?haqqʻndagʻʻ?grammatikalʻq taʻliymat. Onda tiykarʻnan leksika-grammatikalʻq kategoriyalar bolgʻan soʻz shaqaplarʻ? uʻypeniledi. Haʻp bir soʻz shaqabʻnʻnʻ semantikalʻq, morfologiyalʻq, sintaksislik oʻzgeshelikleri haqqʻnda tuʻsinik beredi.

Morfologiya soʻz haʻm soʻz formalarʻnʻnʻ soʻzlerdinʻ soʻz shaqaplarʻna boʻliniw printsiplerin soʻz shaqaplarʻnʻnʻ morfologiyalʻq kategopiyaalarʻnʻ, grammatikalʻq maʻni haʻm grammatikalʻq forma haqqʻndagʻʻ?til bilimininʻ uʻlken bir tarawʻ?bolʻʻp esaplanadʻ?

2-soraw. Morfologiya neni bildirediʻ?

Ol grekshe soʻzden kelip shʻqqan, yagʻnʻʻy soʻzdinʻ formasʻ? haqqʻndagʻʻ?grammatikalʻq taʻliymat degendi bildiredi.

3-soraw. Morfologiya tarawıñ u'ykenetug'ın til birliği ne?

Morfologiya tarawında u'yreniletug'ın til birliği - so'z. So'z grammatikañ u'yreniw ob'ektine alıg'anda so'z formalarıñ o'zgeriw ha'm tu'rleniw nızamlıqlar? us? nızamlıqlar tiykarında morfologiyalıq ha'm sintaksislik kategoriyalardıñ jasalw'esapqa alıñad?

4-soraw. So'zdin' grammatikalıq forması degen ne?

Grammatikalıq ma'ninin' belgili bir grammatikalıq qurallar arqal? bildipiliwi so'zdin' grammatikalıq forması dep atalad? Demek so'zdin' forması - bir so'zdin' leksikalıq jaqtan birdey bolı, al grammatikalıq ma'nilerin' ha'p qıl? bolw? mektebim, mektebin', mektebi, mektebimiz, mektebin'iz, mektepler ha'm t.b

5-soraw. Grammatikalıq kategoriya degen ne?

Grammatikalıq kategoriya - grammatikalıq ma'ni menen grammatikalıq formanıñ birliği. Demek, bul ekewi bir na'rsenin' ishi menen sıptıña usayd? Grammatikalıq kategoriya to'mendegi talarlarga juwap beriwı kepek:

- 1) Grammatikalıq ma'nini bildiriwshi arawl?forma bolw?kepek.
- 2) Bir grammatikalıq kategoriya ishindegi grammatikalıq ma'niler en' keminde ekew bolw? kepek.
- 3) Olar bir-birine qarama-qaps? qoyıp appozitsiya du'ziwi sha'pt. Morfologiyadag' u'ken kategoriya - bul so'z shaqaplar? Basqa kategoriyalar us? so'z shaqaplarıñ ishinen ajıal? shıg'ad? Atıqlar san, taptın, betlik, seplik kategoriyalarña feyiller boliml?ıq-bolınslıq, da'reje, tu'p, meyl, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarña kelbetlik ha'm ra'wishler da'reje kategoriyalarña iye.

6-soraw. So'z shaqaplar? degen ne?

So'z shaqaplar? - bul so'zlerdin' leksika-grammatikalıq toparlar? bolı, bul toparlar bir-birinen bildipiletug'ın ma'nileri, ha'r birine ta'n bolg'an morfologiyalıq belgileri, grammatikalıq kategoriyalar? forma jasaw ha'm so'z jasaw tipleri, ga'ptegi sintaksislik xızmetleri jag'nan ajıal? turad?

7-soraw. So'z shaqaplarıñ bo'liniwi qanday?

Qaraqalpaq tilinde so'zlerdi so'z shaqaplarña bo'liwde 3 printsip basshıqqa alıñad?

- 1) Semantikalıq printsip. So'zdin' semantikalıq ma'nisi bul ha'r bir so'zdin' bildiretug'ın jeke leksikalıq ma'nisi emes, al sol kategoriyalarga so'zler ushın ortaqlıq bolg'an ulıwma ma'ni. Ma'selen atıqlar predmetlik ma'ni an'latad? Demek, semantikalıq ma'ni - bul kategoriyalıq ma'ni.
- 2) Morfologiyalıq printsip. Bunda so'zdin' sıtq?morfologiyalıq forması onıñ so'z jasaw, forma jasaw model'leri, so'z o'zgertiw sistemas'esapqa alıñad?
- 3) Sintaksislik printsip. Bunda so'z shaqabıñ basqa so'zler menen dizbeklesiw uqılıq? ga'p ag'zas?xızmetin atqarw'esapqa alıñad?

8-soraw. So'z shaqaplar? neshege bo'linedi?

Ush printsip barlıq so'z shaqapların klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir so'z shaqab? ushın semantikalıq printsip tiykar? bolsa, ekinshisi ushın bul qosınsha xızmet atqarad?

Us?bag'darda qapaqalpaq tilindegi so'zler to'mendegishe bo'linedi:

1. Ma'nili so'z shaqaplar? atıq, kelbetlik, sanlıq, almaslıq, feyil, ra'wish.
2. Ko'mekshi so'zler: da'neker, tirewish, janapay.
3. Modal so'zler.
4. Tan'laqlar.
5. Eliklewishler.

9-soraw. Atlıq degen ne?

Zat ma`nisi ha`m zatlıq tu`siniklerdi an`latıp kim? ne? sorawlarına juwap beretug`n so`zler atlıq dep atalad?

Atlıqlar leksika- semantikalıq belgisi boyınsha zat ha`m zatlıq tu`sinik, waqıya, qubıl, jag`day, ha`diyse t.b. atamaların bildiredi: **kitap, paxta, qala, terek, qus, shıray, tilek, pikir, sana, samal, jawın, shan`, ha`rre ha`m t.b.**

Zat ma`nisi ayatın atlıqlardıń leksikalıq ma`ninen tikkeley an`latıp: **gilem, samal, sezim** t.b. Al geypara zatlıq ma`nidegi so`zler tek grammatikalıq ma`nide g`ana atlıq bola alad? **ju`risi** qolaysız, **awıtaw** astan, **jamannan** qash.

10-soraw. Atlıqtıq? sannın an`latıwı qanday?

San kategoriyas? bıplık ha`m ko`plik san ma`nilerin o`zine qamtıyd? Birlik san ma`nisi nol` formasında? atlıqlar arqalı beriledi. Biraq nol` formadag` qalgen atlıqtı birlik san ma`nisi an`latıp tur dewge bolmayd? Ma`selen, men qa`lem satıp aldım. Men qa`lemler satıp aldım. Sanlıqtan atlıqlardıń birlik san ma`nisi tek nol` formadag` atlıqlar menen baylanıstırılǵa bolmayd?

11-soraw. Atlıqlarda tartımlıq ma`ni qalay an`latılad?

Tartım kategoriyas? atlıqlar an`latqan predmettin belgili bir betke tiyisli ekenin, ta`n ekenin bildiretug`n grammatikalıq kategoriya. Grammatikalıq tartım kategoriyas? bir waqıtta ha`m predmetti ha`m onı birewge tiyisli ekenin bildiredi.

Tartım affiksleri ko`plik affiksinen keyin, biraq seplik ha`m betlik affikslerinen burın jalǵanad? balamd? balalarınd?

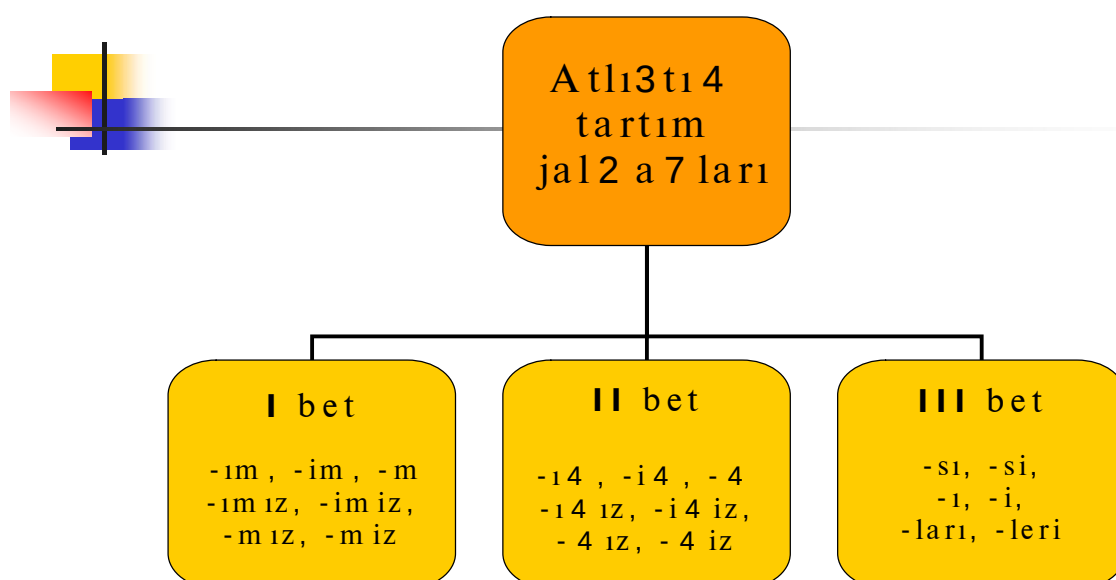
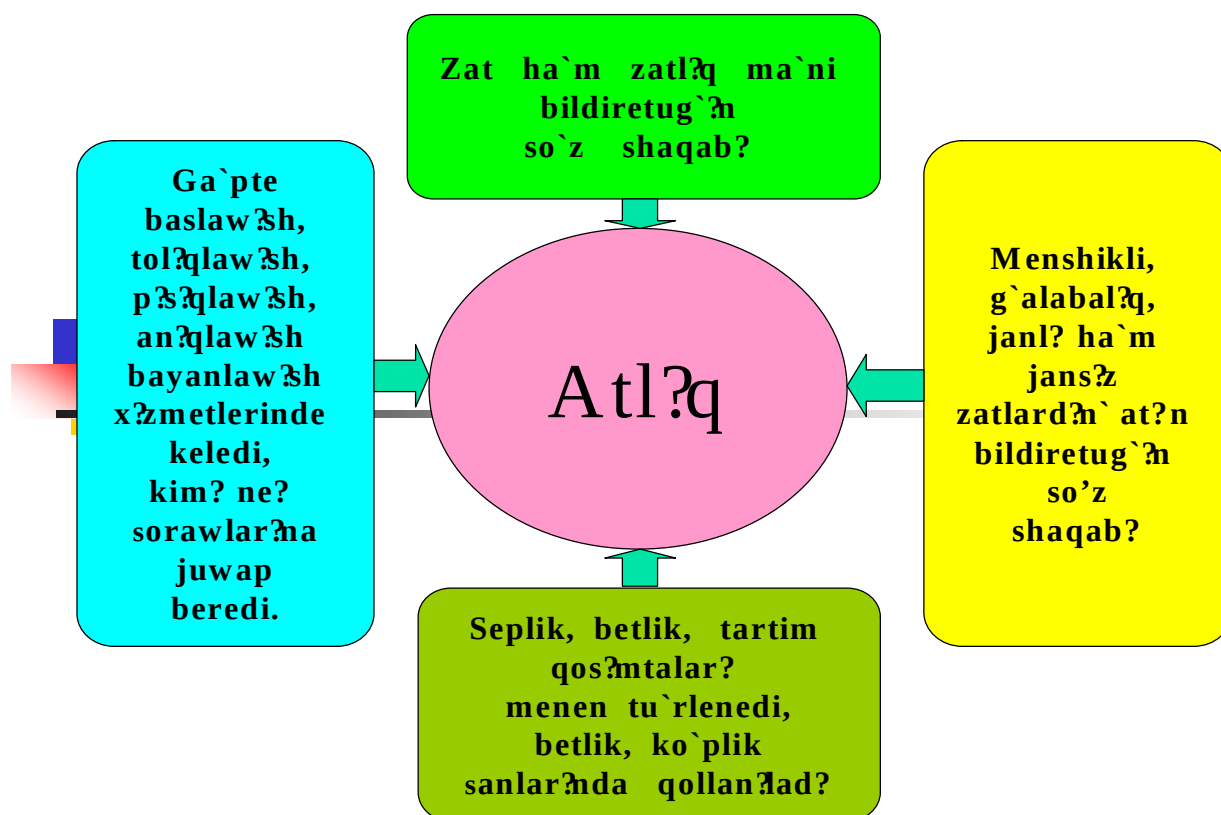
12-soraw. Seplik kategoriyas? qanday?

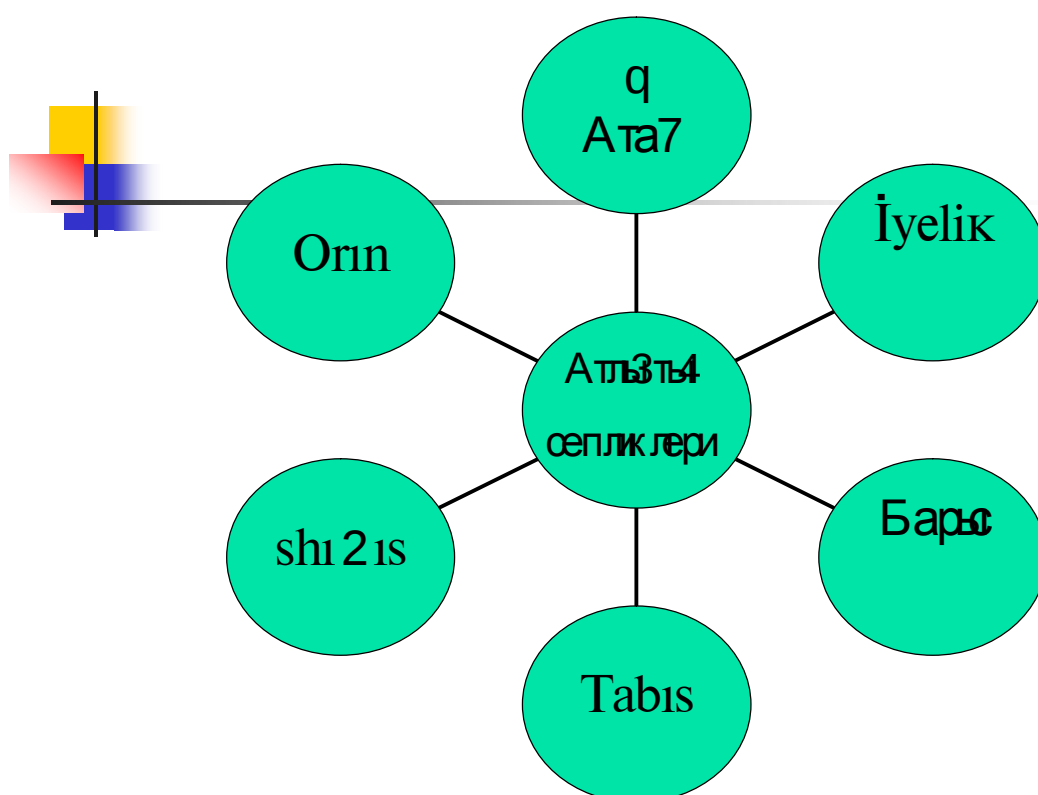
Seplik kategoriyas? atlıqtıń yamsa atlıqlasqan so`zdin so`z dizbegi yaki ga`ptegi basqa so`zler menen ha`r qayl? qarın-qatnasın bildiredi.

Atlıqtıń seplik formalar? boyınsha tu`rlenip keliwi sepleniw delinedi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde alt?seplik bar: **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın.**

Atlıq so`z dizbeginde yamasa ga`pte qollanılǵanda alt?sepliktin birewinin formasın qabıl etedi. Seplik affiksleri ko`plik ha`m tartım affikslerinen keyin jalǵanad? So`z tiykarına jalǵanawına qaray eki t`rli bolad? 1. jay seplew, 2. tartım seplew.

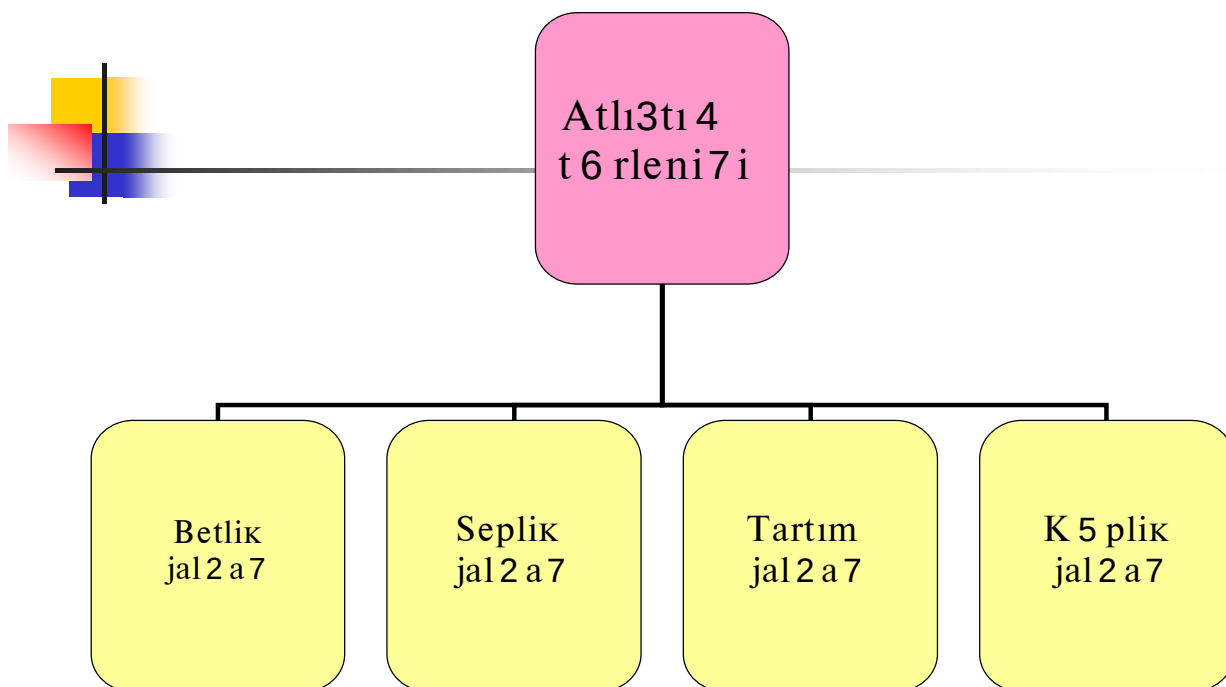
So`zlerdin jay sepleniwi menen tartım sepleniwin de u`sh seplikte - tabıs (**jay**, -dı, -di, -t, -ti, **tartım**?-in, ın, -n), barıs (**jay**, -qa, -ke, -g`a, -ge, **tartım**? -a, -e, -na, -ne), orın (**jay**, -da, -de, -ta, -te, **tartım**? -nda, -nde) shamal? ayatmashlıq ju`zege keledi.

Atlıqtın' sepleniwı

Seplikler	Sora7ları	Qosımtaları
Ata7	kim ne	---
İyelik	Kimni4 neni4	-nı4 , -ni4 , dı4 , -dı4 , -tı4 , -ti4
Barıs	Kimge nege 3ayda 3aya33a	-2 a , -ge , -3a , -ke
Tabıs	Kimdi neni	-dı , -di , -ti , -ti , -nı , ni
Shı2ıs	Kimnen neden 3aydan 3aya3tan	-dan , -den , -tan , -ten , -nan , nen
Orın	Kimde nede 3ayda 3aya3ta 3ı yerde	-da , -de , -ta , -te

4-qosʻmsha

Oʻz betinshe bilimlerin sʻhaw ushʻn test sorawlar toplam?

1. Koʻplik affiksleri qanday maʼnide qollanʻad??

Ayaqlar?maladay,

Qollar?bar jabaday,

Qulaqlar?qalqanday,

Murʻnlar?zanʻgʻardʻnʻ,

Qaytʻp algʻan talqanday.

a) jek koʻriw maʼnisinde.

v) erkeletiw maʼnisinde.

s) jaqsʻkoʻriw maʼnisinde.

d) koʻplik maʼnisinde.

2. Soʻz shaqaplar?qalay klassifikatsiyalanad??

a) soʻzdinʻsorawlar?boyʻnsha.

v) soʻzdinʻjalgʻawlar?boyʻnsha.

s) soʻzdinʻmaʼnisi, morfologiyalʻq belgisi haʼm gaʼptegi xʻzmeti boyʻnsha.

d) soʻzdinʻformas?boyʻnsha.

3. Qanday atʻlʻqlar betlenedi?

a) haʼreketti bildiretugʻʻn.

v) kim? sorawʻna juwap beretugʻʻn.

s) janʻl?predmetlerdi bildiretugʻʻn.

d) ne? sorawʻna juwap beretugʻʻn.

4.Tartʻm kategoriyas?neni bildiredi?

a) predmettinʻkoʻpligin.

v) abstrakt tuʻsinikti.

s) predmettinʻbir betke tiyisiligin.

d) predmettin konkret ekenin.

5. Seplik kategoriyas neni bildiredi?

- a) atlatın basqa so'zler menen baylanışın. v) atlatın basqa so'zlerden jasalwın.
s) atlatın subektiv formaların. d) predmetlerdin mugdarın.

6. Qays qatardag seplikler grammatikalı seplik?

- a) qıya seplikler. v) ataw, iyelik, shıǵıs. s) ataw, barıs, tabıs. d) ataw, iyelik, tabıs.

7. Qays qatardag seplikler kenislik seplikler?

- a) ataw, iyelik, barıs. v) ataw, iyelik, tabıs. s) ataw, orın, shıǵıs. d) iyelik, barıs, tabıs.

8. Jay sepleniw menen tartıl sepleniwdin ayırmashıǵı qays sepliklerde anı ko'rsitedi?

- a) iyelik, barıs ataw. v) barıs, tabıs orın s) ataw, iyelik, barıs. d) barıs, tabıs, iyelik.

7-tema: Kelbetlik. Sanlı. Almaslı.

Ko'rsetpe materiallar

1-qosımsha

Tema boyınsha studentler buǵingi sabaqta to'mendegi mag'liwmatlardı aladı?

Kelbetlik. Leksika-grammatikalı tu'rleri: sapalı, qatnaslı kelbetlik. Kelbetliktin manileri. Kelbetliktin da'rejeleri. **Sanlı**, leksika-semantikalı o'zgeshelikleri. Morfologiyalı o'zgeshelikleri. Ma'nisi boyınsha tu'rleri. Sanlın kelip shıǵıwı. **Almaslı**. Morfologiyalı o'zgeshelikleri. Ma'nisi ha'm tu'rleri. Pronominalizatsiya.

2-qosımsha

Tema boyınsha studentler buǵingi sabaqtan to'mendegi sorawlarg'a juwap aladı?

Sorawlar toplamı

Kelbetlik degenimiz ne?

Basqa so'z shaqaplarınan o'zgesheligi qanday?

Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray qanday tu'rleri bar?

Sapalı kelbetlik degen ne?

Qatnaslı kelbetlik qalay jasaladı?

Kelbetliktin manilerin haqqında aytıp berin'.

Kelbetliktin qanday qa'rejeleri bar? Olar qalay jasaladı?

Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqaradı?

Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqaradı?

Sanlı degen ne?

Jay sanlı penen qospa sanlın o'zgesheligi qanday?

Ma'nisine qaray qanday tu'rleri bar?

Esaplı sanlılar qanday?

Qatarlı sanlılar qanday?

Jeke ma'ni bildiriwshi sanlılar qanday?

San ma'nisin bildiriwshi sanlılar qanday?

Numerativ so'zler qanday?

Almasʻq degen ne?
Basqa soʻz shaqaplarʻhan oʻzgeshiligi qanday?
Almasʻqlardʻh morfologiyalʻq oʻzgesheligi qanday?
Maʻnisi boyʻnsha qanday tuʻrleri bar?
Olardʻh oʻzgesheligi nede?
Almasʻqtʻkim izertlegen?

1-soraw. Kelbetlik degenimiz ne?

Kelbetlik qanday? qaysʻ? sorawlarʻha juwap berip, zatlardʻh sʻhʻh, sʻpatʻh, qaʻsiyetin, koʻlemin, salmagʻʻh, tuʻr-tuʻsin t.b. belgilerin bildiredi.

2-soraw. Basqa soʻz shaqaplarʻhan oʻzgesheligi qanday?

Morfologiyalʻq jaqtan kelbetlik soʻz oʻzgertiwshi affiksler menen tuʻrlenbeydi. Oʻzi anʻqlaytugʻʻh atlʻq soʻzler menen jupkerlesiw usʻlʻhda baylanʻsadʻ. **aq** oramal, **jasʻl** koʻylek, **suwʻq** suw, **jas** bala, **juwan** arqan, **awʻʻ** juʻk t.b. Kelbetlik daʻreje kategoriyasʻha iye.

Kelbetlik basqa soʻz shaqaplarʻhan ayʻtmashʻlʻqlarʻhʻh biri onʻh intensiv formalarʻ bolʻp tabʻladʻ. **sap-sarʻʻ, uʻp-uʻlken, teppe-tenʻ, qʻp-qʻʻl, jep-jenʻil, ap-awʻʻ, jap-jasʻʻ** t.b.

Sintaksislik xʻzmeti jagʻʻhan kelbetlikler tiykarʻhan atlʻq soʻzlerdi anʻqlap, anʻqlawʻsh xʻzmetinde keledi.

3-soraw. Qaraqalpaq tilinde kelbetliktinʻ grammatikaliq oʻzgesheliklerine qaray qanday tuʻrleri bar?

Kelbetlik zattʻh haʻr qʻylʻ belgilerin bildiriwi haʻm grammatikalʻq oʻzgesheliklerine qaray sapalʻq haʻm qatnaslʻq kelbetlikler bolʻp ekige boʻlinedi.

4-soraw. Sapalʻq kelbetlik degen ne?

Sapalʻq kelbetlikler. Hesh qanday affikstinʻ jaʻrdemisiz-aq jasalʻp, maʻnisi jagʻʻhan zattʻh tuʻrin (sulʻw, goʻzzal, suʻmbil, qʻʻmʻʻʻ), daʻmin (ashshʻʻ, dushshʻʻ), irenʻin (**aq, qara, qʻʻl, koʻk, sarʻʻ, ala, qonʻʻ, targʻʻl**), sapasʻh (**janʻa, goʻne, qattʻʻ, jasʻʻ, jaman**), koʻlemi menen moʻlsherin (**uʻlken, kishi, awʻʻ, jenʻil**), sonday-aq adamlardʻh haʻr qʻylʻpsixologiyalʻq jagʻdayʻ, kewil xoshʻha baylanʻslʻ belgilerdi anʻlatadʻ haʻm olardʻh sapasʻh kenʻirek koʻlemde anʻlatadʻ. Bul topardagʻʻ kelbetlikler basqa topardagʻʻ kelbetlikler sʻyaqlʻ kontekst ishinde kelgende qanday? qaysʻ? degen sorawlargʻa juwap beredi: **Aq** saqal, **qara** saqal, **aq** jawlʻq, **qʻʻl** jawlʻq, aydarlʻ bala, tulʻmshaqlʻ qʻʻ – haʻmmesi daʻrya jagʻasʻhda sap tartʻp tur (K.S.). Oʻzinʻ **jetim** balasanʻ (T.Q.). :lken stoldʻh doʻgereginde, betine birden **ʻssʻ** haʻwir urdʻ (T.Q.).

Sapalʻq kelbetliklerge salʻʻtʻʻw, arttʻʻw daʻrejesi formalarʻ erkin jalgʻana beredi.

5-soraw. Qatnaslʻq kelbetlik qalay jasaladʻʻ?

Qatnaslʻq kelbetlikler. Bir zatqa taʻn belgini tikkeley emes al, affikslerdinʻ jalgʻanʻwʻ arqalʻ basqa soʻz shaqabʻhan (atawʻsh haʻm feyil soʻzlerden) jasaladʻ. Olar zattʻh tuʻr-tuʻsin, kelbetin, koʻlemin, mugʻdarʻh, shamasʻh haʻm basqa zatlargʻa qatnasʻh bildiredi : Bul seksewildinʻ qʻysʻq oʻzegin **uzʻnlʻgʻʻ qulashtay koʻz aʻynekli** jʻlan oragʻan (Sh.S.). Erjan **ʻzalʻ koʻkjalday** qabagʻʻ tuʻnerip, oʻzin guʻreske sazladʻ (K.S.). Jaz baslanʻp kiyatʻgʻanʻ menen **azangʻʻ** hawa biraz salqʻhlaw edi (T.Q.). Qatnaslʻq kelbetlikler affikslerdinʻ jalgʻanʻwʻ arqalʻ atlʻq, feyil, raʻwish t.b. soʻzlerden jasalʻp, solargʻa baylanʻslʻ bolgʻan haʻr qanday sʻhdʻ bilgeni basqa zatqa qatnasʻ arqalʻ anʻlatadʻ.

Qatnasl³q kelbetliklarga sal³t³t³ da'rejesinin' geypara formalar? (-g'³t/-gilt, -g'³t³m/-giltim, -g'³sh/-gish) jalg'anbayd?. Sonday-aq ay³t³mlar? intensiv formalar menen qollan³la almayd?

6-soraw. Kelbetliktin' manileri haqq³nda ayt³p berin'

Kelbetliktin' ma'nileri. Sapal³q ha'm qatnasl³q kelbetlikler zatt³n' qanday belgisin an'lat³aw³na qaray bir neshe ma'nilerdi bildiredi.

1. Ren'di (**aq, qara, q³z³l, qon³'³, sar³?, tor³?, ko'k, ku'l ren', shubar t.b.**)
2. Sapan?(**jaqs³?, jaman, q³mbat, o'tkir, jumsaq, qatt³? t.b.**)
3. Jag'dayd? (**jas, g'arr³?, taza, go'ne, aqsaq, s³h³?, suw³?, saqaw, soq³' t.b.**)
4. Adam ha'm haywanatlarg'a ta'n qasiyetti (ash³awshaq, qorqaq, bat³?, tebewik, ur³sqaq, jalaxor t.b.)
5. Da'mdi (ashsh³?, dushsh³?, mazal³?, tat³l³?, shiyrin t.b.)
6. S³h-s³mbatt?(**juwan, pa's, biyik, uz³h, tompaq, q³ys³q t.b.**)
7. Ko'lem, aral³q ma'nisin (**ken', tar, al³s, jaq³h t.b.**)
8. Or³nd³?, waq³at?(**u'ydegi, du'zdegi, mekteptegi, azang'?, tu'ski, jazg'?, on', sol t.b.**)
9. Usal³q, sheriklik ma'nisin (**tu'yedey, iynedey, maym³lday, pikirles, s³rlas, aw³llas t.b.**)
10. Tu'birden an'lat³lg'an na'rsege iye ekenligin (**aq³ll³?, bilimli, za'ha'rli, miyweli, sayal³?, a'rebi, qazaq³? t.b.**)
11. Tu'birden an'lat³lg'an na'rsenin' joql³g'na bildiretug'na kelbetlikler(**suws³?, gu'nas³?, biygu'na, biyqayg'?, nainsap t.b.**)

7-soraw. Kelbetliktin' qanday qa'rejeleri bar? Olar qalay jasalad??

Kelbetlikler ga'p ishinde kelgende tiykar³nan zatt³n' belgisi menen birge sol belginin' da'rejesin de bildirip keledi.

Da'reje ma'nisi kelbetliktin' da'reje formalar? ja'rdeminde an'lat³lad?. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' da'rejelerinin' u'sh tu'ri bar: jay da'rejesi, sal³t³t³ da'rejesi, artt³t³ da'rejesi.

1. **Jay da'reje.** Zatqa tiyisli belginin' tu'rin-tu'sin, s³mbat³h hesh na'rsege sal³t³t³may yamasa ku'sheytpay jay tu'rde ko'rsetetug'na kelbetliktin' tu'rine jay da'reje delinedi. Bul da'reje affikslerdin' ja'rdemisiz kelbetlik so'zlerdin' tu'bir yaki tiykar hal³ndag'na formas³nan an'lat³lad?. **aq** qag'az, **qara** s³ya, **ko'k** kitap, **q³z³l** bayraq, **jas³l** lenta, **ala** ko'len'ke t.b

2. **Sal³t³t³ da'reje.** a) A'dette bir zat ekinshi zat penen sal³t³t³g'anda sal³t³t³g'a tiyisli zatt³n' s³h³?, s³mbat³?, ko'lemi t.b. a'piway? hal³ndag'na qarag'anda o'zgesherek belgilerge iye bolad?. Kelbetliktin' bunday do'rendi formas? sal³t³t³ da'reje bol³p esaplanad?. Bul da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde sintetikal³q us³l menen jasalad?

-**raq/-irek, -raq/-rek, -law/-lew, -g'³t/-gilt, -sh³l/-shil, -g'³t³m/-giltim, -g'³sh/-gish:** ko'klew, sar³law, qatt³raq, qolayl³raq, aqsh³l, q³zg'³sh t.b. Bul affikslerdin' ishinde kelbetliktin' sal³t³t³ da'rejesin payda etiwde ko'birek -raq-rek, raq-irek affiksleri o'nimli qollan³lad?

b) Sal³t³t³g'a tiyisli zat ya qub³ll³s sh³g'³s sepliginde tur³p onnan keyin kelbetliktin' ayt³aw³? arqal? analitikal³q us³l menen de sal³t³t³ da'rejenin' ma'nisi an'lat³lad?. **o'limnen ku'shli, a'ken'nen u'lken, qoydan juwas, tastan qatt³?, ko'mirden qara** t.b.: Qonaq **qoydan juwas** (naq³l).

3. **Artt³t³ da'reje. Kelbetliktin' bul da'rejesi sapan³h, s³h³n³h ha'm t.b. belginin' sol zatt³n' o'zinde art³q mash ekenligin yaki basqa zatlarg'a qarag'anda art³q ekenligin an'latad?. Qaraqalpaq tilinde artt³t³ da'rejesi sintetikal³q ha'm analitikal³q us³l menen jasalad?**

Sintetikal³q us³l menen s³hd³? s³patt³? ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi so'zlerdin' birinshi buw³h³h³h son'g'³? ha'ribi almas³p «p» daw³ss³ sesi qollan³lad?. **p-³z³q, sap-sar³?, kip-kishkene, jap-jaq³h, q³p-q³z³l** t.b.

Analitikal³q us³l menen kelbetliktin' artt³t³ da'rejesi to'mendegishe jasalad?

a) kelbetlik so'zdin' ald³nda on³h ma'nisin ku'sheytip artt³t³awsh? so'zler dizbeklesip keledi: en' **ull³?** ju'da' **sul³aw**, d³m **ko'rkem** t.b.: N³san Na'jimovich aq³ll³? adam da' **og'³?'aq³ll³?** (T.Q.).

b) kelbetlik so'zlerdin' ta'kirarlanıp keliwi na'tiyjesinde de arttıw da'rejesi payda boladı? **qıysıq-qıysıq** ko'she, **shıp-shıp** ter, **beles-beles** qıt.

Bunday ta'kirar kelbetliktin' birinshi komponenti shıǵ'ıs sepliginde turıp ta arttıw da'rejesi jasaladı? **uzaqtan-uzaq, haqtan-haq, jan'adan-jan'a** t.b.

8-soraw. Kelbetliktin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwi (adektivatsiya)

Kelbetlikler ayırım kontekstlerde basqa so'z shaqaplarınan funksiyasında o'tip qollanıladı. Geypara jag'daylarda sılıq, sapalıq t.b. belgilerdi an'latıwsh? kelbetlikler belgili zattın' atamas? xızmetinde de jumсалadı. Bunday jag'dayda qollanıwǵa tiyisli atlıq so'z tu'sirilip aytıladı? da kelbetlik us? tu'sip qalg'an atlıq so'zdin' xızmetine o'tedi. Yag'nıy eki tu'rli xızmetti, birewi o'zinin' tiykarg'? xızmetin, ekinshisi atlıqqa tiyisli bolg'an zatlıq xızmetin atqaradı. Mısal? **Jalqawǵa** is buyırsan' o'zin'e aqıl u'yretedi (naqıl). **Soqırdın'** tilegeni eki ko'zi. **Jaqsın'** u'yine adam ko'p keler, jaman bolsa onın' ko'zi jep keler (Berdaq). **Jaqs?** iste sılaladı? (naqıl). Keltirilgen mıallardag'? substantivlesken so'zlerge an'qlanıwsh? so'zlerin qoyg'an jag'dayda jalqawǵa – jalǵaw adamǵa, soqırdın' – soqıt adamnın', jaqs? – jaqs? jigittin', olar o'zlerinin' da'slepki halında kelbetliktin' ornında qollanıladı? Feyil so'zler menen qollanıǵanda ha'rekettin' belgisin bildirip, ra'wishke o'tedi: **jaqs?** oqıydı, **jazıqsız** ayıplandı, **sheksiz** so'yledi t.b.

9-soraw. Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqaradı?

Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler sintaksislik so'z dizbeklerinin' bag'ınan qıysıq? sıl'ar? xızmetinde kelip, bas (bag'ındatıwsh?) komponenttin' ha'r qıyl? belgilerin bildirip, jupkerlesiw usında baylanıp qollanıladı. **biyik** taw, **otkir** pıshaq, **ko'k** ko'ylek, **batır** jigit, **jaqs?** bala, **aqıl?** qız, **qaladag'?** mektep ha'm t.b.

Kelbetlikler ga'pte tiykarınan an'qlawsh xızmetin atqarıp keledi: **Ku'shli** ha'm **mehirli** patshalıqqa arqa su'yep jasawdı aqlıqlarınandın' o'zleri tu'sinip aladı (T.Q.). **Jaman** adam qorıqqanın sıyladı? (naqıl).

Feyil bayanlawshın' aldında kelip pıqlawsh wazıypasında qollanıladı. Endigi jag'ında Bazarbay **u'nsiz** issledi (Sh.S.). Ag'ash kessen' **uzın** kes, temir kessen' **qısqı** kes (naqıl). Ga'ptin' aqıtında kelip atawsh bayanlawsh xızmetinde qollanıladı? As iyesi menen **tatı?** (naqıl). Alıstag'? dushpannan an'lıp ju'rgen dos **jaman** (naqıl).

Ga'p ishinde substantivlesip baslawsh ha'm tolıqlawsh xızmetlerinde de qollanıla beredi. Mısal? Baslawsh xızmetinde: **Meshkey** toymaydı, toysa da jutıǵanın qoymaydı? (naqıl). Tolıqlawsh xızmetinde: **Ba'dhasıǵa** ha'mel jetse, Puxarasın talar iytshe (I.Yu.).

10-soraw. Almasqı degen ne?

So'z shaqaplarınan ishinde almasqılar o'zine ta'n leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintksislik o'zgesheliklerge iye so'zler topar? Almasqılar basqa so'z shaqaplarında zat-qubıqlard? yamasa olardıñ sanın, bolmasa kelbetin tikkeley atamay al olardı siltep ko'rsetedi. Demek, jeke turg'anda almasqılar abtpakt ma'ni an'latadı? Olardıñ ma'nisi tek kontekstte g'ana ayqın boladı? Ma'selen, ol yamasa us? degen menen biz belgili tu'sinikkke iye bola almaymız.

11-soraw. Basqa so'z shaqaplarınan o'zgeshiligi qanday?

Almasqıt? basqa so'z shaqaplarınan ajratıp tanıwdag'? baslı? printsip onın' semantikas? yag'nıy ma'nisi bolıp esaplanadı? Almasqılar ma'nisi boyınsha 8 toparǵa bo'linedi.

12-soraw. Almasqılardıñ morfologiyalıq o'zgesheligi qanday?

Almasqılardın o`zine ta`n morfologiyalı o`zgesheligi to`mendegilerden ibarat: olar so`z jasawsh? forma jasawsh? yamasa so`z tu`rlewshi qosımtalarg`a iye emes. Qays? so`z shaqabının ornına qollanısa sol so`z shaqabının forma jasawsh? ha`m so`z o`zgertiwshi qosımtaların qabı ete aladı? Usınday o`zgesheligine baylanıslar almasqılar eki toparg`a bo`linedi:

1) Predmetlik (substantivlik). Betlew, belgilew, belgisizlik, o`zlik almasqılar?

2) Predmettin` belgisin bildiriwshi (atributivlik) siltew, soraw ha`m belgilew almasqılar?

Betlew almasqılarının 1 ha`m 2 betlerinin ko`plik tu`ri supplektiv usı menen jasaladı?

Almasqılardan basqa so`z shaqaplar? o`nimli jasalmaydı? Tek ayırtın bir eki so`z bar. Menshik, menmen, mensinbew, o`zimshil.

Betlew almasqılarının morfologiyalı o`zgesheligi. Iлимпazlar men, sen almasqılarında? n tapın kategoriyas? eski ko`psetkishi, biz, siz almasqılarında? z eski ko`plik affiksi deydi.

3-qosımsha

O`z betinshe bilimlerin sınıaw ushın test sorawlar toplam?

1. Qaraqalpaq tili morfologiyas? boyınsha kimler monografiya jazg`an?

a) A.Qırbayev, D.S.Nasırov, O.Dospanov, A.Da`wletov, A.Najimov.

v) K.Ubaydullaev, E.D.Polivanov, A.Da`wletov, N.A.Baskakov, H.Hamidov.

s) D.Nasırov, R.Esemuratova, E.Berdimuratov, O.Dospanov, M.Da`wletov.

d) N.A.Baskakov, A.Qırbayev, D.Nasırov, B.Qutımuratov, E.Da`wenov.

2. Tu`rkiy tillerinin` morfologiyas? boyınsha en` da`slepki miynet chuvash tili materiallar? tiykarında kim ta`repinen jazıldı?

a) N.S.Trubetskoy. v) N.A.Boduen de Kurtene. s) I.P.Pavlov. d) E.R.Penshiev.

3. Kelbetliktin` semantikas? predmettin` nesin ko`rsetedi?

a) predmettin` belgisizligin. v) predmettin` belgisin s) predmettin` qatnasın. d) predmettin` mug`darın.

4. On-onnan bo`lindi degen ga`pte «on-onnan» ma`nisi boyınsha qanday sanlıq?

a) sanaq. v) qatarlıq s) j`yanaqlaw. d) toplaw.

5. Qayg`-uwayınd? birte-birte, umıta basladı. Qays? so`z shaqabına kiredi?

a) jup sanlıq. v) almasqı. s) ra`wish. d) kishireytiwshi so`z.

6. Qays? sanlıqlar anıqlawsh bolıp qollanılmaydı?

a) toplaw, shamalıq. v) j`yanaqlaw, toplaw. s) sanaq, bo`lshek, toplaw. d) qatarlıq, toplaw.

7. Minez-qulıq, hal-awhal belgisin bildiretug`ın kelbetlikler?

a) -ma//-me, -bı/-bi, -pa//-pe. v) -lıq//-lik, -lı/-li, -shıq. s) -qın//-kin, -g`ın//-gin.

d) -la//-le, -las//-les, -lat//-let.

8. Tartın qosımtalar? betlew almasqılarına qalay jalg`anadı?

a) tikkeley. v) tartın qosımtalar? jalg`anbaydı?

s) -nıki//-niki, -dıki//-diki, -t`qı/-tiki qosımtalar? jalg`anaw mu`mkinshiligine iye.

d) jalg`ang`anda qosımtalar q`ısqaradı?

9. Soʻzlerdi soʻz shaqaplarina boʻliwdin qanday printsiplari bar?
- a) morfologiyalq, fonetikalq, sintaksislik. v) sintaksislik, leksikalq, semantikalq.
s) leksika-semantikalq, morfologiyalq, sintaksislik. d) leksika-semantikalq, fonetikalq, leksikalq.
10. Sanaq sanlqlardan keyingi atlq soʻzler koʻplik jalgʻawin qabli etiwu muʻmkin be?
- a) muʻmkin, eger sanaq san menen atlqtinʻarasinda basqa anqlawsh soʻzler bolsa.
v) muʻmkin emes.
s) muʻmkin, sanaq sanninʻ sonʻindagʻatlq soʻz kim sorawina juwap berse.
d) muʻmkin, eger sanaq san menen atlq janlpredmetti bildirse.
11. Qaysʻtuʻrkiy tillerde «toʻrt» saninʻdaʻslepki sesi «d» sesi menen aytʻladʻ?
- a) qaraym, qumq, tatar v) hakas, yaqut. s) chuvash, tatar, nogʻay. d) qarachay-balkar, nogʻay.
12. «Devonu lugʻatit turk» esteliklerinde sanlqtinʻqaysʻtuʻrleri qollanʻlgʻan?
- a) sanaq, qatarlq, shamalq. v) jʻynaqlaw, sanaq, boʻlshek. s) sanaq, jʻynaqlaw, qatarlq.
d) shamalq, sanaq, jʻynaqlaw
13. Ekew ara bir tabaq.
- a) atlq. v) sanlq. s) kelbetlik. d) raʻwish.
14. Qaraqalpaq tilindegi sakramentalʻ maʻnidegi sanlqlardʻtabinʻ?
- a) 1,7,9 v) 7,12,99 s) 3,7,9 d) 7,40,3
15. Zal tamashagoʻylerge lq tolʻedi?
- a) kelbetlik. v) raʻwish. s) janapay. d) daʻneker.
16. Qara ekeni qara, biraq shin qara emes (M.S.). Astʻsʻzʻlgʻan soʻz qaysʻsoʻz shaqabinʻan?
- a) atlq. v) kelbetlik. s) janapay. d) raʻwish.
17. Tartin affiksleri jalgʻangʻanda tuʻbirdegi qʻsq dawʻslʻardʻinʻtuʻsip qalʻwʻin enʻbirinshi anqlagʻan kim?
- a) V.A.Bogoroditskiy. v) N.K.Dmitriev. s) O.N.Betlink. d) L.A.Starostov.
18. Qaysʻqatardagʻʻ«ol» soʻzi siltew almasʻgʻboladʻ?
- a) ol oqʻydʻ? v) ol student. s) ol adamdʻkoʻrdim. d) ol kerek emes.
19. «Ol bir otʻradʻ, bir turadʻ» degen gaʻpte bir soʻzi qanday soʻz shaqabinʻan?
- a) sanlq. v) kelbetlik. s) almasq. d) janapay.
20. Kimde kim bergen waʻdesinde tura almasa, onʻinʻduzsʻ, paʻtiwasʻ adam bolgʻan?(O.Ayjanov). Astʻsʻzʻlgʻan soʻz maʻnisi boyʻnsha qanday almasʻq?
- a) siltew. v) soraw. s) qatnas. d) betlew.
21. Tartinlangʻanda qaysʻqatardagʻʻsoʻzlerdinʻkeyingi sesi oʻzgermeydi?
- a) mektep, taʻrep, haʻrip, shelek. v) xalq, gaʻp, bank, xat.
s) qaʻlip, sebep, chaynik, bufet. d) tariyx, haʻreket, kitap,
22. «Sizlerdeylerge bul qʻyn» degen gaʻpte astʻsʻzʻlgʻan soʻz qanday soʻz shagʻabʻ?
- a) atlq. v) kelbetlik. s) almasq. d) raʻwish.

23. Uyat o`limnen ku`shli degen ga`pte «ku`shli» kelbetligi qays?da`rejede?

a) jay. v) pa`seytiw. s) artt`f`w. d) sal`st`f`w.

24. «So`z shaqaplar?planeta bolsa, feyil on`n`quyash?» degen pikir kimga tiyisli?

a) G.Xokket. v) N.A.Boduen de Kurtune. s) A.Peshkovskiy. d) N.A.Kononov.

25. Tu`biri bir, biraq ha`r tu`rli affikslerdin`ja`rdemi menen jasalg`an bir so`zdin`morfologiyal`q variantlar?dep atalad??

a) morfologiyal`q birlik.v) morfologiyal`q jik.s) morfologiyal`q qub`f`f. d) morfologiyal`q dublet.

26. Prosodika degen ne?

a) fonemalar sistemas? v) pa`t sistemas? s) buw`nlar sistemas? d) ha`ripler sistemas?

8-tema: Feyil. Bol`nl? bol`ns`z, aw`zpal? aw`zpas`z feyiller. Da`reje kategoriyas?Ma`nili feyiller ha`m olard`n` tu`rleri. Ko`mekshi feyiller. Tol`qs`z feyil. Betlik feyiller. Bet-san kategoriyas? Meyil kategoriyas? Ma`ha`l kategoriyas?

Ko`rsetpe materiallar

1-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi` alad?

Feyil. Leksika-semantikal`q o`zgesheligi. Bol`nl?bol`ns`z, aw`zpal? aw`zpas`z feyiller. Da`reje kategoriyas? Ma`nili feyiller. Ob`ektli feyil 6. Ko`mekshi funksional` feyiller: ko`mekshi feyil, tol`qs`z feyil, feyildin` modal` formalar? **Betlik feyiller.** Feyildin` morfologiyal`q kategoriyalar? Bet-san kategoriyas? **Meyil kategoriyas?** Meyil tu`rlerine bo`liniw o`zgesheligi. Buyr`q, tilek, sha`rt, maqset, an`q`l`q meyl. Ma`ha`l kategoriyas? O`tken, ha`zirgi, keler ma`ha`l

2-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplam?

Feyil degen ne?

Basqa so`z shaqaplar`nan o`zgesheligi qanday?

On`n` qanday leksika-semantikal`q o`zgeshelikleri bar?

Feyildin` da`reje kategoriyas?neni an`latad??

On`n` tiykarg`?o`zgeshelikleri qanday?

Betlik feyiller degen ne?

Betlik feyildin` betlik emes feyilden o`zgesheligi qanday?

Feyildin` qanday morfologiyal`q kategoriyalar?bar?

Feyildin` bet-san kategoriyas`n`n` x`zmeti qanday?

Feyildin` meyl kategoriyas?neni an`latad??

Qanday feyildin` meylleri bar?

Feyildin` ma`ha`l kategoriyas?neni an`latad??

Qanday feyildin` ma`ha`lleri bar?

1-soraw. Feyildin` da`reje kategoriyas?neni an`latad??

Feyildin` da`reje kategoriyas? is-ha`reket penen sub`ekt ha`m ob`ekt aras`ndag`? qatnaslard? bildiredi. Yag`n`y is-ha`reket penen islewshi aras`ndag`? baslan`3t? ko`rsetedi. M`3al? asht? ash`d? ash`3t? ashq`3d? feyilllerin al`3 qaray`3: Bunda ash`d? feyillerde is-ha`reket belgisiz sub`ekt yamasa grammatikal`3 ob`ekt ta`repinen, al qalg`anlar`nda grammatikal`3 sub`ekt ta`repinen islengeni bildirilip tur.

Feyildin` da`reje kategoriyas`n`n` tu`rleri haqq`nda qapaqalpaq til biliminde ha`r q`3l?pikirler ush`asad? Bir qatar miynetlerde, mektep sabaqlar`nda feyildin` 4 da`rejesi bar dep ko`rsetilgen. N.A.Baskakov 5 da`reje bar dep ko`rsetken. Basqa tuw`3qan tu`rkiy tillerinde feyildin` 5 da`rejesi bar delingen. Son`g`? sh`3qan ilimiy grammatikada da 5 da`reje bar delingen.

1. Feyildin` da`reje kategoriyas?haqq`nda tu`sinik.
2. Tu`p da`reje
3. O`zlik da`reje.
4. Shepiklik da`reje
5. O`zgelik da`reje
6. Belgisiz da`reje.

3-qos`msha

O`z betinshe bilimlerin s`haw ush`n test sorawlar toplan`

1. Feyillerdegi bol`ms`3l`3 qalay bildiriledi?
 - a) qarama-qars?ma`nidegi so`zler arqal? v) «emes», –ma//–me janapaylar?arqal?
 - s) «emes», «biraq» so`zleri arqal? d) belgisizlik almas`g`?arqal?
2. Ra`wishtin`kategoriyal`3 ma`nisi neni bildiredi?
 - a) predmettin`san`n. v) belginin`belgisin s) predmettin`belgisin. d) belgili ha`reketti.
3. «Ol gazeta-jurnallarg`a jaz`ld`3» degen ga`ptegi feyil qays?da`rejede?
 - a) tu`r. v) belgisiz. s) o`zlik. d) o`zgelik.
4. Feyildin`ha`zirgi ma`ha`lin naq ha`zirgi ma`ha`l, aw`3pal?ha`zirgi ma`ha`l dep ekige bo`lip izertlegen ilimpaz kim?
 - a) A.N.Kononov. v) Q.Netalieva. s) A.Isqakov. d) A.P.Tojiev.
5. Hal-jag`day ra`wishlerine qays?ra`wishler kiredi?
 - a) waq`3, s`n, ku`sheytiw, s`n. v) s`n, maqset, mug`dar–da`reje, or`n.
 - s) sebep, ku`sheytiw, waq`3, maqset. d) maqset, s`n, sebep, mag`dar–da`reje.
6. «Jar`3 bolad?dep bizler ko`p tayarland`3» degen ga`pte da`nekerlik x`3mettegi «dep» so`zi qanday ma`ni bildiriledi?
 - a) s`n. v) sebep. s) maqset. d) waq`3.
7. Birazlar?«jas`n`kishi bolg`ansha, iytin`ku`shigi bol» dep ton`q`3daytug`n` edi degen ga`pte feyil qanday ma`ha`l ma`nisin bildirip tur?
 - a) an`3 o`tken ma`ha`l. v) dawaml?o`tken ma`ha`l. s) ta`kirarlan`wsh?o`tken ma`ha`l.
 - d) bur`ng`?o`tken ma`ha`l.
8. Tu`rkiy tillerindegi feyillerdin` so`zlik-semantikal`3 toparlar`n da`slep kim belgilewge ha`reket q`3g`an ha`m neshe toparg`a bo`ledi?
 - a) N.K.Dmitriev. 4 v) A.Peshkovskiy, 3. s) A.N.Kononov, 2. d) N.A.Baskakov, 4.
9. Jaqs?jigit eken, qaytama u`yge jaq`nlat`3 ketti qays?so`z shaqab??
 - a) eliklewish. v) ra`wish. s) janapay. d) modal` so`z.
10. Sub`ektin`ha`reketke aktivligi qays?da`rejelerde ko`rinedi?

- a) sheriklik, o`zlik, belgisiz. v) o`zgelik, tu`p, belgisiz.
s) tu`u`p, sheriklik, o`zlik. d) sheriklik, o`zlik, belgisiz.

11. Ra`wishtin`kategoriyal`q ma`nisi neni bildiredi?

- a) predmettin`san`h. v) belginin`belgisin s) predmettin`belgisin. d) belgili ha`reketti.

12. «Bilimlendiriw» feyili qays?da`rejede?

- a) tu`r. v) belgisiz. s) o`zlik. d) o`zgelik.

13. Qays?qatardag`?affiksler tek kelbetlik feyil jasad??

- a) -ar//-er, -`s//-is, -g`al`/-geli. v) -ar//-er, -g`an//-gen, -tug``h.
s) -tug``h, -g`ansha//-genshe, -jaq. d) -jaq, -tug``h, -g`al`/-geli.

14. Qays?affiksler tek ataw`sh feyiller jasad??

- a) -`w//-iw, -ar//-er, -g`al`/-geli. v) -`w//-iw, -maq//-mek, -g``/-gi.
s) -g``/-gi -g`an//-gen, -g`ansha//-genshe. d) -maq//-mek, -tug``h, -ar//-er.

15. Feyildin`bol`ms`z tu`ri qays?formalardan -ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe arqal?jasalmayd??

- a) -maq//-mek, -baq//-bek, -paq//-pek. v) -tug``h. s) -jaq. d) -`p//-ip, -p.

16. Feyildin`qays?kategoriyalar?barl`q feyiller ush`h ta`n?

- a) aw`spal?aw`spas`z, bol`ml?bol`ms`z, da`reje. v) ma`ha`l, bol`ml?bol`ms`z, meyil.
s) bet-san, aw`spal?aw`spas`z, da`reje. d) meyil, ma`ha`l, bol`ml?bol`ms`z.

17. Qays?da`rejeler aktiv sub`ektli da`rejelerge kiredi?

- a) tu`p, sheriklik, o`zlik. v) tu`p, belgisiz, o`zgelik.
s) o`zlik, o`zgelik, sheriklik. d) sheriklik, o`zlik, belgisiz.

18. Feyil so`z shaqab`h izertlewshiler kimler?

- a) M.Da`wletov, M.Qudaybergenov. v) O.Say`mbetov, A.Da`wletov.
s) M.Qutl`muratov, A.Da`wletov. d) O.Dospanov, E.Berdimuratov.

19. Q`ya meyllerge qays?meyiller kiredi?

- a) an`ql`q, tilek, buyr`q. v) buyr`q, an`ql`q, sha`rt.
s) an`ql`q, tilek, sha`rt. d) tilek, an`ql`q, sha`rt.

20. Qays?qatarda feyildin`buyr`q meyil formal?so`zleri berilgen?

- a) soray`q, soran`, soras`h. v) sorawd`, soran`z, sorag`ay.
s) sorasa, soramaqsh?, sorayd? d) sorag`ay, sorag``?keldi, sorad?

21. Qays?feyl an`q o`tken ma`ha`l formas`nda kelgen?

- a) isengen. v) isenipti. s) isendi. d) isengen edi.

22. Aspan ha`r q`yl?ren`degi tu`rlar menen jarq`rayd?. Feyildin`ma`ha`lin an`qlan`?

- a) dawaml?ha`zirgi ma`ha`l. v) keler ma`ha`l.
s) o`tken ma`ha`l. d) ha`zirgi ma`ha`l.

23. Bun`sebebine tu`siner edik (T.Qay`bergenov). Feyil qays?ma`ha`lde?

- a) an`q keler ma`ha`l. v) ha`zirgi keler ma`ha`l.
s) dawaml?ha`zirgi ma`ha`l. d) tamamlanbag`an o`tken ma`ha`l.

24. Az`raq t`h`g`p alsan`sh?, sh`rag`m-aw, dem alsan`sh??

- a) sha`rt ha`m tilek meyil. v) tilek meyil.

s) sha`rt ha`m buyr`q meyl. d) tilek ha`m buyr`q meyl.

25. Kiyindirdi, oyland?, tigildi, ko`rer feyilleri qays?ma`ha`ldi bildiredi?

- a) boljawl?keler ma`ha`l. v) ha`zirgi keler ma`ha`l.
s) an`q o`tken ma`ha`l. d) dawaml?keler ma`ha`l.

26. Ha`reket at?feyli boy`nsha izertlew islegen qays?ilimpaz?

- a) M.Da`wletov. v) A.Da`wletov. s) M.Qudaybergenov. d) A.Q`d`baev.

27. Qoyand?qam`s o`ltirer, Erdi nam`s o`ltirer (Naq`d). Feyildin`ma`ha`lin aj`at`n`?

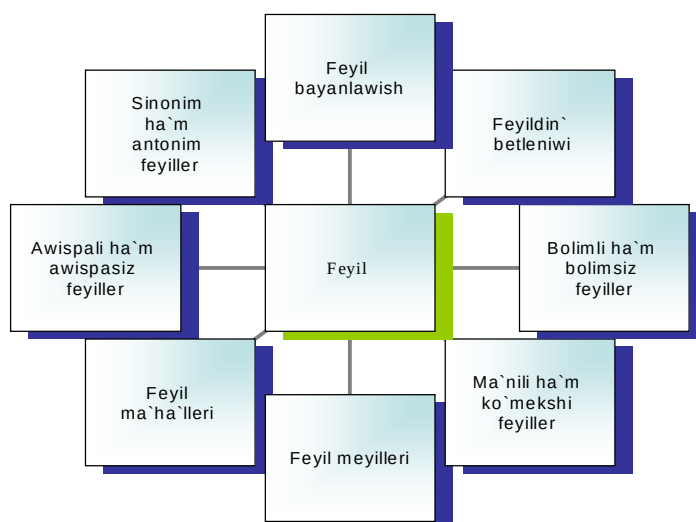
- a) boljawl?keler ma`ha`l. v) niyetli keler ma`ha`l.
s) ha`zirgi keler ma`ha`l. d) dawaml?keler ma`ha`l.

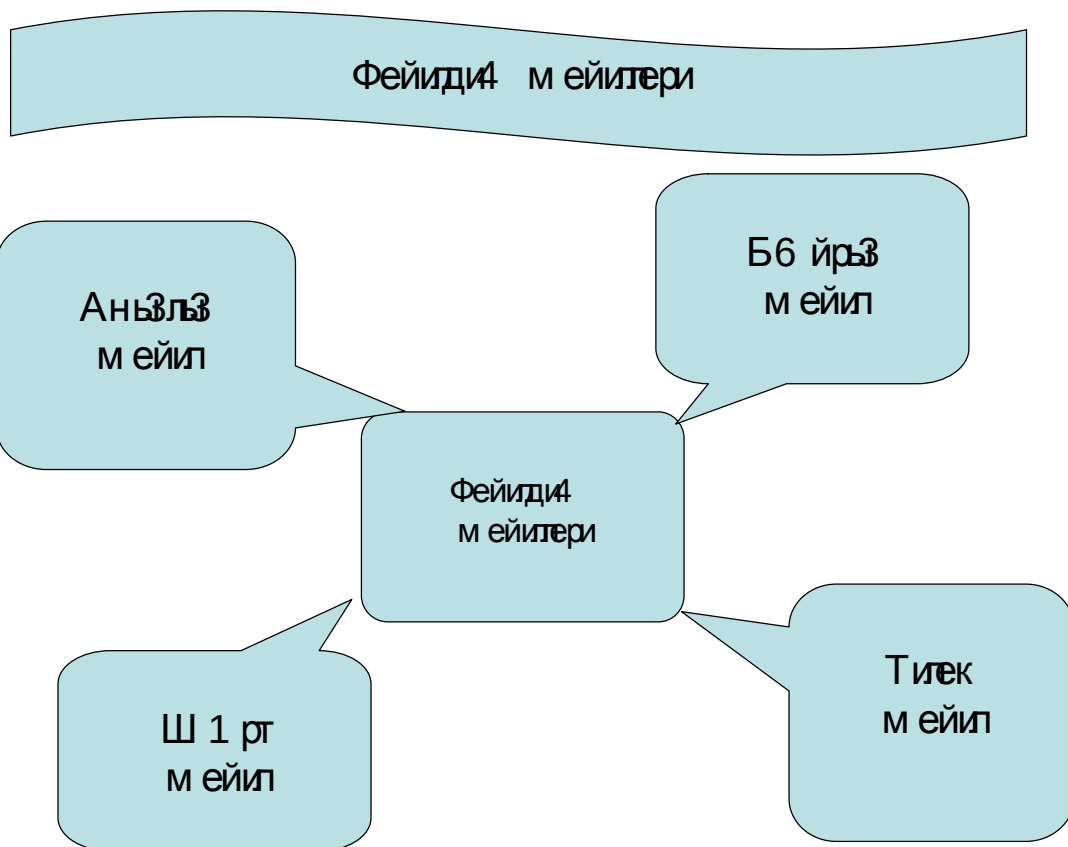
41. Kelbetlik feyil boy`nsha kim kandidatl`q dissertatsiyan?jaqlag`an?

- a) M.Da`wletov. v) K.Ubaydullaev. s) D.Nas`rov.
d) M.Qudaybergenov.

4-qos`msha

Feyil haqq`nda tu`sinik

9-tema: Betlik emes feyiller. Feyildin` funksional formalar. Ha`reket at?feyli. Kelbetlik feyil. Hal feyil. Ra`wish.

Ko`rsetpe materiallar

1-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

**Betlik emes feyiller. Feyildin` funksional` formalar? Ha`reket at?feyli.** Betlik ha`m betlik emes feyiller. Feyildin` funksional` formalar?(betlik emes feyiller): ha`reket at? kelbetlik feyil, hal feyil.

Ha`reket at?feyli. Ha`reket at`n`n` substantiv formalar? Ha`reket at`n`n` qospa formalar? Infinitiv formalar.

Kelbetlik feyil. Kelbetlik feyil haqq`nda tu`sinik. O`tken ma`ha`l, ha`zirgi ma`ha`l, keler ma`ha`l, kelbetlik feyil formas?

Hal feyil. Hal feyil haqq`nda tu`sinik. Hal feyildin` tiykarg`?ha`m qospa formalar?

**Ra`wish.** Ra`wish,on`n` morfologiyal`q jaqtan o`zgermeytug`n? ma`nisi boy`nsha tu`rleri: sapal`q, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. Da`reje kategoriyas? jay, sal`st`w, art`w da`rejesi. Izertleniwi.

2-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplam?

1. Ko`mekshi funksional` feyillerdin` x`metleri qanday?
2. Tol`qs` feyil degen ne? On`n` qanday formalar?bar?
3. Edi tol`qs` feyili qanday o`zgesheliklerge iye?
4. De feyili tol`qs` feyil qatar`na kire me?
5. De feyili qanday jag`daylarda qollan`ad??
6. Betlik emes feyil degen ne?
7. Ha`reket at`feyili degen ne?
8. Kelbetlik feyil degen ne?
9. Hal feyil degen ne?
10. Qanday sintaksislik x`met atqarad??
11. Kimler izertlegen?
12. Hal feyil degen ne?
13. Hal feyil basqa tu`rkiy tillerinde qalay atalad??
14. Hal feyilinin` o`nimli formalar?qanday?
15. Hal feyiller qay waq`ta ra`wishke o`tedi?
16. Tiykarg`?formalar?qanday?
17. Hal feyildin` qanday qospa formalar?bar?
18. Hal feyildin` qanday bol`ns` formalar?bar?
19. Feyildin` modal` formalar?degen ne?
20. Modal` formalar?neni bildiredi?
21. Qaraqalpaq tilinde feyildin` qanday modal` formalar?bar?
22. Kelbetlik feyil degen ne?
23. Kelbetlik feyildin` basqa betlik emes feyillerden o`zgesheligi nede?
24. N.A.Baskakov kelbetlik feyiller formalar`n ma`ha`llerge qatnasl?neshege bo`lip u`yrenedi?
25. Kelbetlik feyildin` kelbetlikke jaq`nl`q jag`?qanday?
26. Kelbetlik feyiller qalay jasalad??
27. Kelbetlik feyiller jasawsh?affiksler ma`ha`l kategoriyas`na qatnas`na qaray neshe tu`rge bo`linedi? On`n` formalar?qanday?

* 1 рекет атыфйи

- 5 зини4 д5 рендит6 ринде фйиди4 бет, сан, м ейил
81 м м 1 81 лм 1 нигерин а4 латпайды
- тек ис-81 рекетти4 атам асын 2 ана бидиреди
- Зоспа фйипт6 ринде де Золтаныады

-ы / -и, -7
бары7, келі7, жазы7

-м а3 / -м ек (-ба3 / -бек,
-па3 / -пек)
алм а3, берм ек, о3ым а3

-м а3та / -м екте
ра7 ажанба3та, келм екте

фйитик м 1 ниси	атлз м 1 ниси
• болм лы болм сылз м 1 нигеринде Золтаныады алм а7, с5 йлем е7	• сеплик, к5 плк, тартым Зосым тағары м енен т6 ргенеди • к5 бинесе, басла7 ыш, тольла7 ыш, аньла7 ыш хым етгерин атЗарады

* алфйиди4 г 1 птеги хым ети

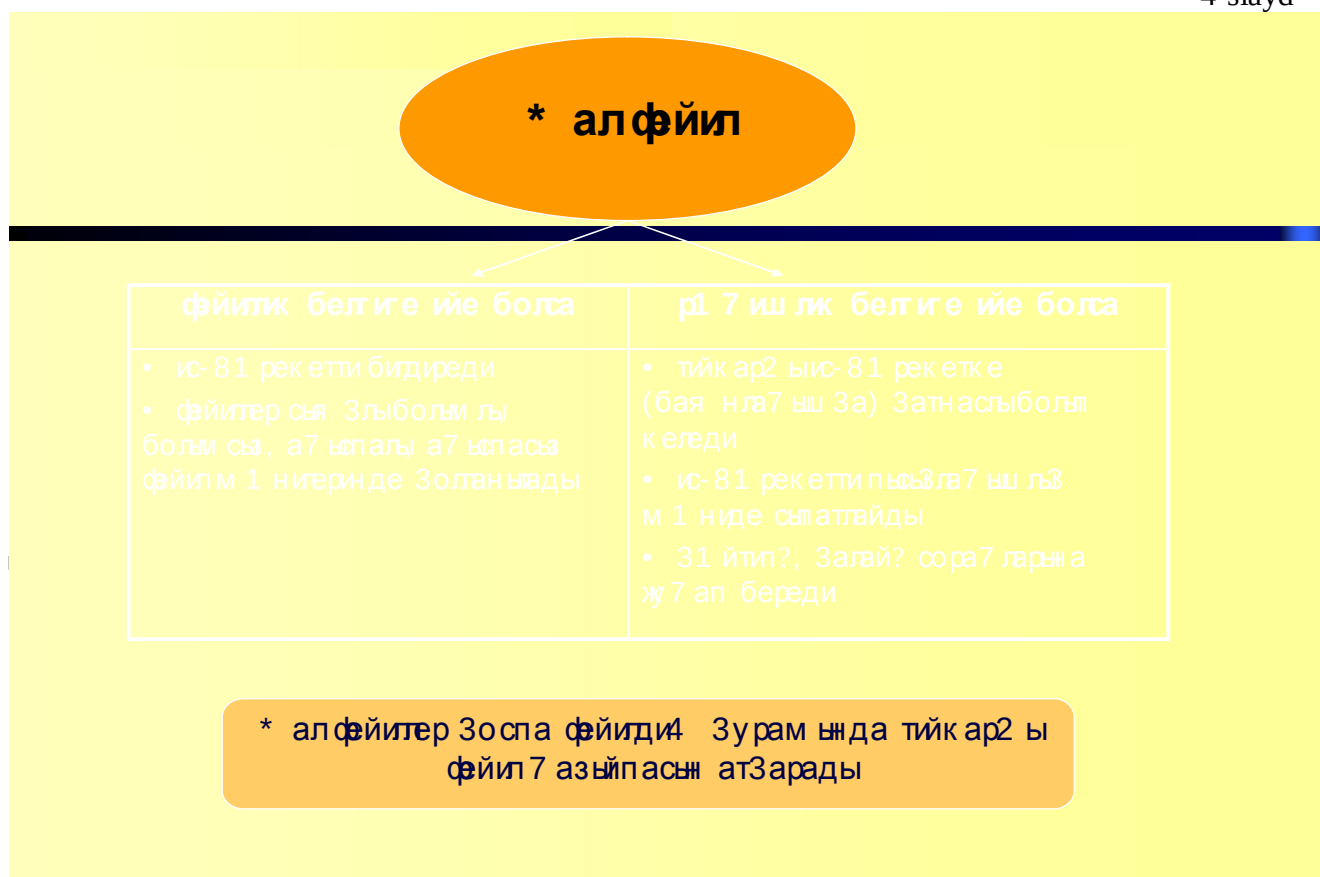
• Ис-81 рекетке (бая нла7 ыш За)
Затнасы пылзла7 ыш хым етин
атЗарады

• 5 зине Затнасы с5 злер
менен бирликте 8ал фйил
топлам ын д6 зип, ке4 ейтитен
пылзла7 ыш 7 азылпасы
атЗарады

* алфйилтоплам ын ы4 жазы7 да2 ы 5 згеш елж гери

• бая нла7 ыш За жзын
келтенде 6 тир менен
б5 линбей жзылады

• бая нла7 ыш тан узаЗласып,
г1 п басында келтенде 6 тир
арЗалыб5 линип жзылады

Келбетлик фйил

3 атты белгисин ис-81 рекет арзасы бидирету 2 ын фйил

- екис5 з шаабы- фйил81 м келбетликти4 м 1 нисин бидиреди
- бетлик емес фйилтер топарыжа киреди
- ис-81 рекет м 1 нисинде келгенде д1 реж, м 1 81 л бет-сан, болылы болымы сыз3 Зосым таларым енен 5 згередид
- бас3а фйилтер сыя 3лысеплик Зосым талы81 м тирке7 иш ата7 ын лардыбас3арады
- келбетлик сыя 3лык5 бизнесе атл3 с5 злрди4 алдында келип оны ис-81 рекет арзасылаттайды г1 пте аны3ла7 ын хым етин ат3арады

Келбетлик фйиди4 атл3ласы7 ы 81 м г1 птеги хым ети

- Келбетлик фйилтер г1 п иш инде атл3 м 1 нисинде келип атл3ласады к5 ринген адам, адам Зайна2 ан су7, к5 герген бийдай
- Олар атл3ты4 к5 плик, сеплик Зосым таларыж Забылетеди к5 реним, озы2 аңлар

Ga`p ishindegi xizmeti

Ата7 сеплик т6 ринде атл3 с5 злрди сылаттап келгенде аны3ла7 ын хым етин ат3арады	Г1 п со4 ында келип бая нла7 ын болады Б1 81 р 5 з 7 а3тында келген.	Атл3лас3ан келбетлик фйилтер г1 пте бая нла7 ын, толь3ла7 ын хым етерин ат3арады
Жазда багалар Зайнаты2 ан су7 ды иш и7 ик ерек.		q. <u>А7 зык6 йген 6 плеп</u> иш еди
		w. Жазсыадам <u>к5 ренин</u> айтады

Келбеттик фыйди4 жасал7 ы

-2 ан/ -ген, -3ан/ -кен
о3ы2 ан, с6 рлген, айт3ан

фыйди4 5 ткен м 1 81 лн
бидиреди

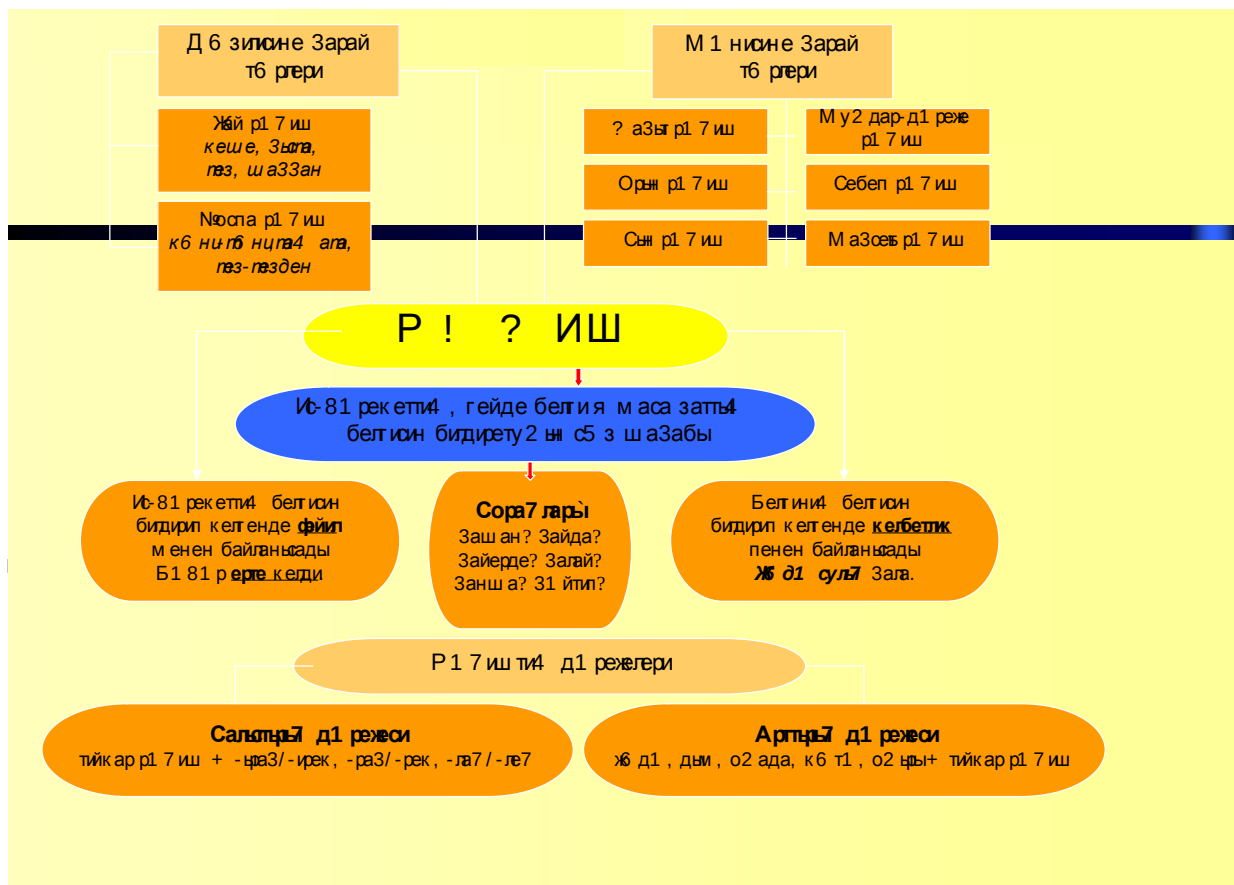
-ар/ -ер -р
барар, келер, сорар

-а, -е, -й+ -ж3
айтаж3, жетеж3

-ту2 ын, -ж3

фыйди4 келер м 1 81 лн
бидиреди

8-slayd

Р 1 7 иш ти4 м 1 нисине Зарай т6 ргери

? а3ы р1 7 иш и

Заш ан? Заш аннан бері?
Б6 гин к6 н жылы

М у2 дар-д1 реже р1 7 иш и

Занш а? Залай? Занш адан?
М а3сетке ериси7 уш ын
к5 п о3ыйм ыз.

Орын р1 7 иш и

Зайда? Зайерде?
Зайерден? Зайерге?
Н5 кисте - байрам .

Себеп р1 7 иш и

не себеп? неге?
не себеплi?

Сын р1 7 иш и

Залай? З1 йтип?
Залайынш а?
Б6 гин к6 н жылы

М а3сет р1 7 иш и

неге? не уш ын?
Зандай м а3сетте?

10-tema: Ko`mekshi so`zler. Tirkewish. Ko`mekshi atawʒhlar. Da`neker. Janapay

Ko`rsetpe materiallar

1-qosʼmsha

Tema boyʼnsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi aladʼ?

Ko`mekshi so`zler. Tirkewish, onʼʼ shʼʼʼʼʼ, seplikler menen qatnasʼʼ qaray tu`rleri. Ko`mekshi atawʒhlar. Da`nekerler. Qurʼʼʼʼʼ, xʼʼmetine qaray tu`rleri. Dizbeklewshi da`nekerler. Bag`ʼdʼʼʼʼʼda`nekerler. Janapay, tiykarg`ʼ o`zgesheligi. Ma`nilik o`zgesheligine qaray tu`rleri: qosʼmsha, modal`lʼʼ, ishki sezimlik ha`m ta`sirlik ma`ni bildiriwshi janapaylar. Forma jasawsh? janapay.

2-qosʼmsha

O`z betinshe bilimlerin sʼhaw ushʼʼ test sorawlar toplam?

1. Tirkewish qanday xʼʼmet atqaradʼʼ?

- a) so`z benen so`zdin`ten`baylanʼʼtʼʼadʼʼ v) so`z benen so`zdi bag`ʼdʼʼʼʼʼ baylanʼʼtʼʼadʼʼ.
s) so`zge qosʼmsha ma`ni beredi. d) so`zge modal`lʼʼ ma`ni beredi.

2. Da`nekerler qanday xʼʼmet atqaradʼʼ?

- a) ma`nili ha`m ko`mekshi so`zlerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ v) so`zlerge qosʼmsha ma`ni beredi.
s) ko`mekshi so`zlerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ d) birgelikli ag`zalar ha`m jay ga`plerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ.

3. Bala jarʼʼta ozg`an? sebepli ha`mme og`an su`ysinip qaradʼʼ?

- a) da`neker. v) tirkewish. s) janapay. d) ra`wish.

4. Tirkewishler qanday seplikler menen qollanʼʼadʼʼ?

- a) iyelik, orʼʼ, tabʼʼ. v) ken`islik seplikleri menen.
s) ataw, barʼʼ, shʼʼʼʼʼ. d) grammatikalʼʼ seplikler menen.

5. Qays?qatardag`ʼtirkewishler tek ataw sepligi menen qollanʼʼadʼʼ?

- a) qaray, boyʼ, basqa, qaramastan. v) sayʼʼ, go`re, boyʼnsha, menen.
s) ushʼʼ, qarap, basqa, qaray. d) menen, arqalʼ, ushʼʼ, sayʼʼ.

6. Da`nekerler qanday xʼʼmet atqaradʼʼ?

- a) ma`nili ha`m ko`mekshi so`zlerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ v) so`zlerge qosʼmsha ma`ni beredi.
s) ko`mekshi so`zlerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ d) birgelikli ag`zalar ha`m jay ga`plerdi baylanʼʼtʼʼadʼʼ.

7. Qays?qatarda dizbeklesiwshi da`nekerler atalg`an?

- a) gezekles, sha`rt, maqset, sebep. v) qarsʼʼas, sha`rt, na`tiyje, maqset.
s) awʼʼpalʼ?sebeb, waqʼʼ, na`tiyje. d) biriktiwshi, awʼʼpalʼ, na`tiyje, maqset.

8. Qays?qatardag`ʼtirkewishler tek barʼʼ sepligi menen qollanʼʼadʼʼ?

- a) menen, burʼʼ, sayʼʼ, ushʼʼ. v) jaqʼʼ, deyin, qaray, bola.
s) beri, tag`ʼ, basqa, ushʼʼ. d) burʼʼ, go`re, geyde, menen.

9. «Bizler emey kim?» degen ga`pte «emey» janapay?neni bildiredi?

- a) maqullawdʼʼ v) biykarlawdʼʼ s) buyrʼʼqtʼʼ d) sorawdʼʼ

11-tema:. Modal` so`zler. Tan`laq. Eliklewishler

Ko`rsetpe materiallar

1-qos?msha

Tema boyʻnsha studentlar buʻgungi sabaqta toʻmendagi maʼgʻliwmatlarni oʻraladʻ?

Predikativlər. Modal`so`zler. Qollan`w`na, ma`nisine ha`m qur`n`na qaray tu`rleri. Sintaksislik o`zgesheligi. Tan`laq. Quram`boy`nsha, semantikas`boy`nsha tu`rleri. Sintaksislik x`zmeti. Eliklewishler. Ma`nisine qaray tu`rleri. Fonetikal`q, grammatikal`q o`zgesheligi.

2-qos?msha

1-slayd

Modal s zler

5

Modallı m ni - s yle 3 in 1 pikiri 5 e 7 nı 4
m a z m u n n a r t r l i a t n a s s a r ın b i l d i r e t 3 i n
g r a m m a t i k a l ı k a t e g o r i y a 3 .

Bunday atnaslar a minada 3 t sinik2er kiredi`

- ayıl an pikirdi anı l2 ı 4 3 2 ,
■ o an isenim ya masa2 g man 6 ,
■ onı tastıyı la ya masa biykar3a 7 7 ,
■ onı a ıy ıy ya masa4 a8 ı3 ı3 emesligin 8 o3ja 3 m t b 7 81

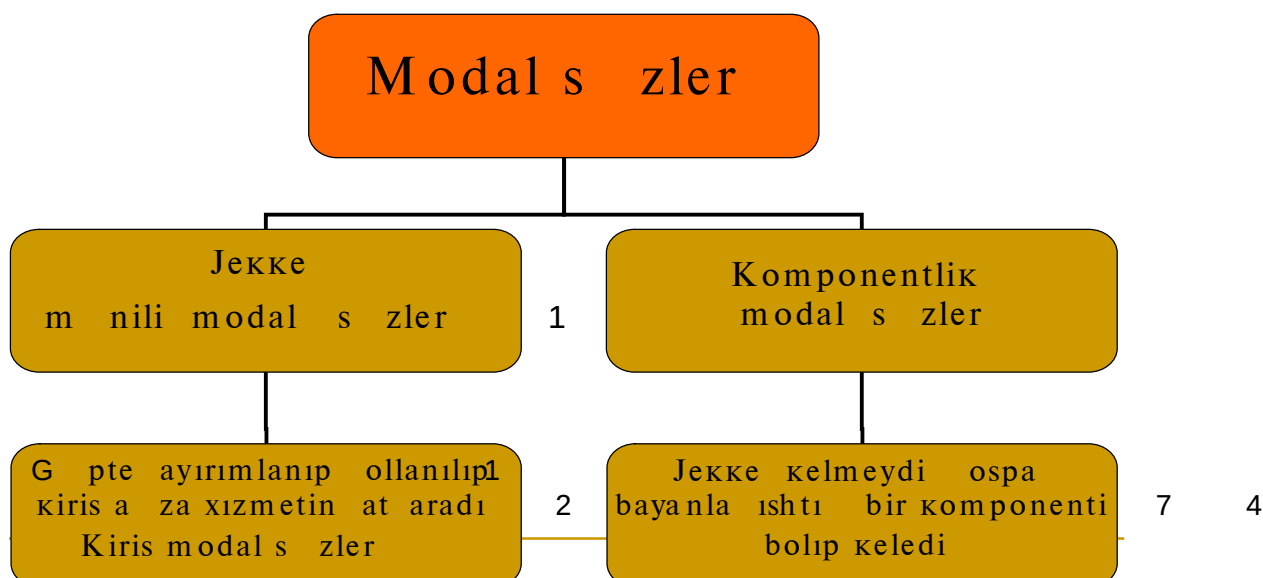
2-slayd

Modal s zler t mendegi belgilerge iye boladı` 5

- *Morfologiyalı ja tan* zgermeytu ın s zler **3 3** 5
toparına kiredi
- Morfemalar a ajratılmaydı 2
- S z zgeriti shi affikslerdi abıllanmaydı 5 7
- *Sintaksislik ja tan* ulı ma g pke yamasa onı **3** 7
bir a zasına atnaslı bolıp ayıl an pikirge 3
subektivlik ba anı bildiredi 8
- Jekke turıp g p a zası bola almaydı 1 2
- Bir toparı b lkim lbette meni she misı 1 1
bas a a zalar menen sintaksislik ba 3
t speydi tek m nilik ja tan a 6 baylanıadı 1 3
- Ayırımları ospa bayanla ishti uramında 3 7
ollanıladı 3

3-slayd

G pte ollanıılı ına m baylanısna aray` 7 3

Modal s zlerdi m nisine aray t rleri

5

Jekke m nili modal s zler	1	5
Tastıy la isenim bildiri shi`	3 7 ,	7
G man isenimsizlik bolja dı`	6 ,	7
Emotsionallı atnas bild`	3 3	.
Pikirdi birden yamasa yad a t skeni4 bild`		3 6
Sıpatla shı jal astırı shı`	7 , 2 7	
Aytılı t rtibin izbe izligin bild`	7 1 ,	.
Pikirdi kimge tiyisli ekenligin derekle4 shi`		
Pikirdi arama arsılı ın bild	4 3 3	2

K plegen modal s zler 15 mendegishe formalar da 5
ollanıladı` 3

a tartım formaları`
shaması mısalı a ırı
ıs ası

b seplik formaları`
a ıy atında anı ında
birinshiden bir esaptan
baxtımız a

)
8 3 3

v Betlik formaları`
aytayı usaydı

g ata ısh kelbetlik
l feyil formaları`
demek aytpa shı
ayt anday

) 7
81

Modal s zlerdi urılısı boyınsha t rleri

Tiykar ı modal s zler
d slepki leksikalı m nisin
zgertip tek modallı
m nide ollanıladı

Bilim al an durıs

1

Funksional modal s zler
kontekstke aray birde
zini m nisinde birde
modallı m nide
ollanıladı

Durıs barlı n rse
keleshek ushın

5

Modal s zlerdi uramı boyınsha 5 t rler 4 3

T bir modal s zler
bir t birden ibarat bolıp
bas a morfemalar a
ajratılmaıdı`

kerek ıras durıs
lbette m mkin
itimal

D rendi modal
s zlerdi
uramında r ıylı
s z jasa shı s z
zgerti shi affiksler boladı` 5
s zsiz shub asız
meni she oyla ımsha

5
5
3
5 7
7
5
4 , ,
81

T a l a

T a l a l a r

- morfologiya lı belgisi
boyınsh a zgermeytu ın s 5 sh a abı
- al m nısi boyınsh a ada nı
s yle a tında ı 5 r 7 7ylı3
sezim i - ta lanı kini u4 anı7
ya masa sh adlanı buyırı turm is 3alt
t b sıya lı sezim lerdi bildi3edi

4 3
3
2 5
2 81 3 4
5 7 , 3 7
7 ,

Та4 ла3ларды сем антик альв т6 рлери

Эмоционал (туй2 ысезим) та4 ла3лар`

1 тте4 , 1 ттегене-ай, астапыралта, 7 1 й, о,
я пырмай, 5 йбей, 7 а3-ай, 7 ах-7 ах, 8 а7 ,
7 ай-7 ай, Зутлыболсын, ой сорым -ай, пай,
7 ай, тфу 81 ссений, бийш ара-ай, т6 п1 лем,
бе7 , к5 з айдын, 8 а7 -8 а7 , а8-у7 8,
Зудайым -ай, ха, 81 , па д6 ня й,
ш 6 кир, па, бай-бу7 ,

Императив (буйры3) та4 ла3лар`

8 а, 81 -1 , 81 й, 81 1 й, м арш ,
Зара2 ым , ш ыра2 ым , пош , тсс, алто,
8 ы8 , ш ек, жп, тур-тур, 81 л
8 ал-2 а3, ш ай-ш ай, г6 р-г6 р,
м 1 8-м 1 8, ш 5 к, 8 айт-8 айт,
ш ерим -ш ерим , жарь8 л8 ,
ж1 ни7 ар,

Этикетик (турм ы-салт) та4 ла3лар`

ассала7 ма 1 лейкум , хош бол хош ,
7 1 лейкум ассалам , Зутльлайм ан, с1 лем ,
кеш ирерсиз, 1 пи7 ети4 , рахм ет,
м 1 р8 ам ат, 8 арм а,
бар бол

Elikle 7 ish ler

Elikle 7 ish ler anı3 leksikalı3 m 1 nige ya m asa
grammatikalı3 m 1 nige iye em es, sonlı3tan da olar
m 1 nili s5 z sh a3aplarına da, к5 м екш і s5 z
sh a3aplarına da kirm eydi.

Elikle 7 ish ler ayrı3sh a m 1 nige – elikle 7 ,
к5 rkem le 7 , obrazlılı3 m 1 nilerine iye.

M ısalı` sh irt-sh irt, g 6 7 -g 6 7 , sh ı3 -sh ı3 , tırs-tırs,
sıpsı4 -sıpsı4 , jalt-jalt, m ırs-m ırs, 2 ar3 -2 ar3 , ta3 -
ta3 , bij-bij, olpı-solpı, jar3-jur3, bur3-bur3.

**Elikle 7 ishlerdi 4 m 1 nisi boyınsha
t 6 rlerine mısallar topla 4**

Seske elikle 7 ish	K 5 riniske elikle 7 ish

15-slayd

**Elikle 7 ishlerdi 4 m 1 nisi
boyınsha t 6 rleri**

Seske elikle 7 ish

**q. Janlı predmetlerge
elikle 7 ishler`**

Sıbır-sıbır, 2 ar3-2 ar3, satır-satır,
mı 4 3-mı 4 3, g 6 ldir-g 6 ldir, m - 1 - 1 ,
2 a 7 ır-2 a 7 ır, 2 a3-2 a3, 7 ar3-7 ar3,
sh 6 yk-sh 6 yk

**w. Jansız predmetlerge
elikle 7 ishler`**

8 6 7-8 6 7, patır-patır, ta3-ta3,
g 6 7-g 6 7, ız-ız, girsh-girsh,
g 6 rp-g 6 rp, lars-lars, shıtır-shıtır,
ta3-tu3, sha3-sha3, pa 4 3-pa 4 3,
dır-dır, zır-zır, lo3-lo3, lı3-lı3,
sharp-sharp

K 5 riniske elikle 7 ish

Satpar-satpar, da 2 al-da 2 al,
olpı-solpı, 2 ojala3-2 ojala3,
alba-dalba, ıbır-jıbır,
shilpe-shilpe, apıl-tapıl,
bur3-bur3, seke 4 -seke 4 ,
3a3-3a3, talta3-talta3, salp-salp,
jalta 4 -jalta 4 , jilt-jilt, 2 az-2 az,
jar3-jur3, bur3-bur3,
g 6 l-g 6 l,

O`z betinshe bilimlerin shaw ushn test sorawlar toplan?

1-a`meliy jumis: Morfemika.

Ko`rsetpe materiallar

1-qosmsha

Tema boyshsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarды талқылайды:

Sorawlar toplan?

13. Morfemika kursnda neni u`yrenemiz?
14. Morfemika ne haqqnda ilim?
15. Morfemanhn` qanday tu`rleri bar?
16. Tu`bir morfema menen morfemanhn` aytmashlg`?qanday?.
17. Ko`mekshi morfemalardhn` du`zilisine qaray qanday tu`rleri bar?
18. So`zdin` tiykar?degen ne?
19. Morftn` variant?menen morftn` ren`kinin` o`zgesheligi qanday? Tu`bir, tu`birles so`zler degen ne?
20. Tiykardhn` qanday tu`rleri bar?
21. Affikslik morfemanhn` aytmashlg`?qanday?
22. Affiks morfemlardhn` tu`rleri qanday?
23. So`zlerdin` morfemalq qurllshnda qanday o`zgerisler ju`z beredi?
24. Morfemalq omoniyamiya, sinonimiya, antonimiya qubllar?qanday?

1-sorawg`a juwap. Morfemika kursnda nenii u`yrenemiz?

Morfemika - so`zdin` morfemalq qurllsh? haqqnda ilim. Morfema tu`sinigi. Tu`bir ha`m ko`mekshi morfema. Ko`mekshi (affiks) morfemalardhn` xizmetine qaray tu`rleri: so`z jasawsh?, so`z o`zgertiwshi, forma jasawsh?, ornha ha`m ma`nisine qaray: suffiks, postfiks, fleksiya; du`zilisine qaray: a`piway?affiksler, qospa affiksler. Tariyxty tu`bir haqqnda tu`sinik.

Morfemalar arasndag`? qatnaslar: morfemalq omonimiya, morfemalq sinonimiya, morfemalq antonimiya. So`zdin` tiykar?, onhn` tu`rleri. Do`rendi emes, do`rendi ha`m do`retiwshi tiykarlar. So`zdin` morfemalq qurllshndag`? o`zgerisler: sin`isiw, jllshw, dekorrelyatsiya haqqnda mag`lwmnat, onhn` kelip shlg`w sebepleri.

2-sorawg`a juwap. Morfemika ne haqqnda ilim?

Mogfemika - mogfologiyannhn` aygqsha big bo`limi bo`lip, so`zlegdin` mogfemalq qugamhn, ondag`? mogfemalagdhn` o`z aga baylanzn, jaylasw ta`gtibin, olag agasndag`? leksika-semantikalq qatnaslagd? izegtleydi. Mogfemika mogfema tu`siniginin` payda bolwna baylanl? kelip shqt? Mogfema - mogfemikanhn` tiykagg`?bigligi. Mogfema atamasn ha`m tu`sinigin pa`nge alp kiggen pus-polyak ilimpaz?Boduen de Kugtene bolp esaplanad? Onhn` pikiginshe, bul ataman?agtqsha dep esaplaw ulwmalastllwsh?dagaq atamasn agtqsha dep esaplawdhn` tap o`zi bolp, dub, qayn, apsha s`yaql? aytn atlag menen shekleniwge alp keledi. Mogfemalap basqa til bigliklegi s`yaql?insan sanasnda jasawsh? til bigligi, ol uzaq o`tmishtin`, tagiyxtn` o`nimi bolp insan tugmznda ja`miyetlik qugal s`patnda onhn` ta`jigiybe ko`nlikpelegin sanada bekkemlewshi, a`wladtan-a`wladqa o`tkiziwshi wazypa? da bildigedi. Mogfema basqa til bigliklegi qatag? en` kishi ma`nili biglik s`patnda nominatsiyalq, fogma jasaw ha`m pgedikativlik pgotsessleg ushn xizmet etetug`n semantikalq funktsionallq element.

3-sorawg`a juwap. Morfemanhn` qanday tu`rleri bar?

Mogfemalag ma`nisi ha`m atqagatug`n xizmeti jag`nan ha`g qyl? Olagdhn` bigaz?so`zdin` tiykagg`? leksikalq ma`nisi an`latsa, basqalag? tek ggammatikalq ma`nige iye bolad?

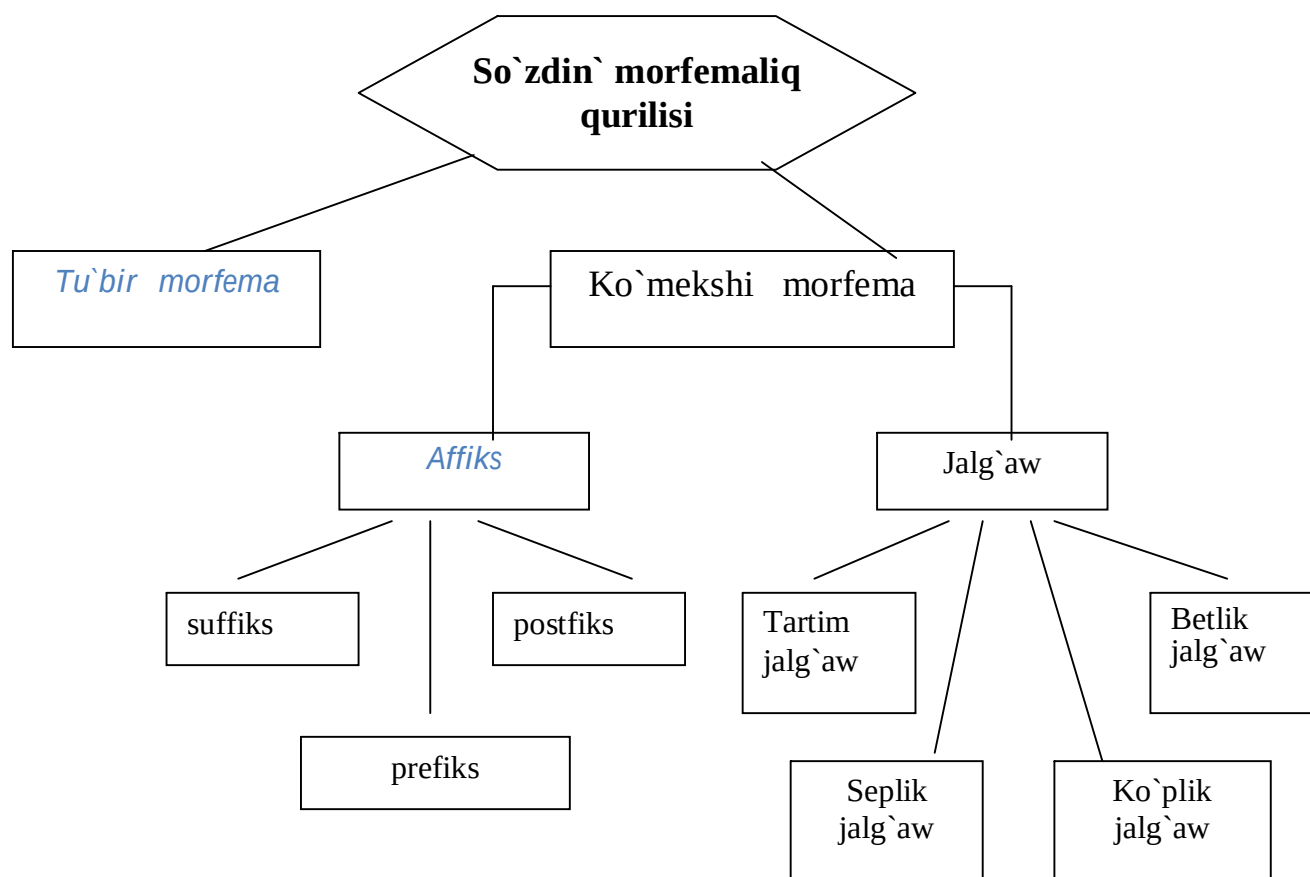
4-sorawg`a juwap. Tu`bir morfema menen morfemanı`n ayırmashıg`? qanday?

Demek, tu`bir morfema so`zdin` tu`p leksikalıq ma`nisin bildiredi. Olar jeke qollanıla alad? Olar jeke qollanıla alad? Olar ha`p qıl? atamalar menen atalıp kiyatir. Ko`mekshi morfemalar so`z jasaw, forma jasaw, so`z o`zgertiw sıyaqlı grammatikalıq xızmetler atqarad? Jeke turıp qollanılmayd?

Ma`selen: balıq-shılar-g`a

5-sorawg`a juwap. Ko`mekshi morfemalardıń du`zilisine qaray qanday tu`rleri bar?

Ko`mekshi morfemalar ma`nisi atqaratug`ı xızmeti jag`ınan ha`g qıl? Olardı to`mendegishe bo`lip ko`gsetiwge bolad?

Demek, bunnan ko`rinedi ko`mekshi morfemalardı xızmeti boyınsha grammatikalıq morfemalar ha`m grammatikalıq emes morfemalar dep bo`lemiz.

Grammatikalıq morfemalar so`zlerge qosılıp olardı baylanıwına, grammatikalıq ma`nisine ta`sir etedi. Qaraqalpaq tilindegi betlik, seplik, taptım, ko`plik jalg`awlar ha`m forma jasawshı morfemalar usıǵan kiredi.

**So`z o`zgertiwshi morfemalarg`a** tartım jalg`awlar?(-ım,-im,-m, -ın, -in, -mız, -miz, -ı, -sı, -si) ko`plik jalg`awlar?(-lar, -ler), betlik jalg`awlar?(-man, -men, -mız, -miz, -san, -sen, -sız, -siz), seplik jalg`awlar?(-nı, -nıń, -g`a, -ge, -da, -de, -nan, -nen, -da, -de) kiredi.

**Forma jasawshı morfemalarg`a** atlatıń sub`ektiv baha beriwshi formalar?(-shı, -shik, -sha, -she, -shik, -jap, -y, -pan), kelbetlik ha`m pa`wishtin` da`peje formalar?(-paq, -pek, -law, -lew, -g`ısh, -gish, -g`ıy), xızmet atı feyili, kelbetlik feyil ha`m hal feyillerdin` formalar?(-g`an, -gen, -ip, -w, -iw, -maq, -mek ha`m t.b) jatad?

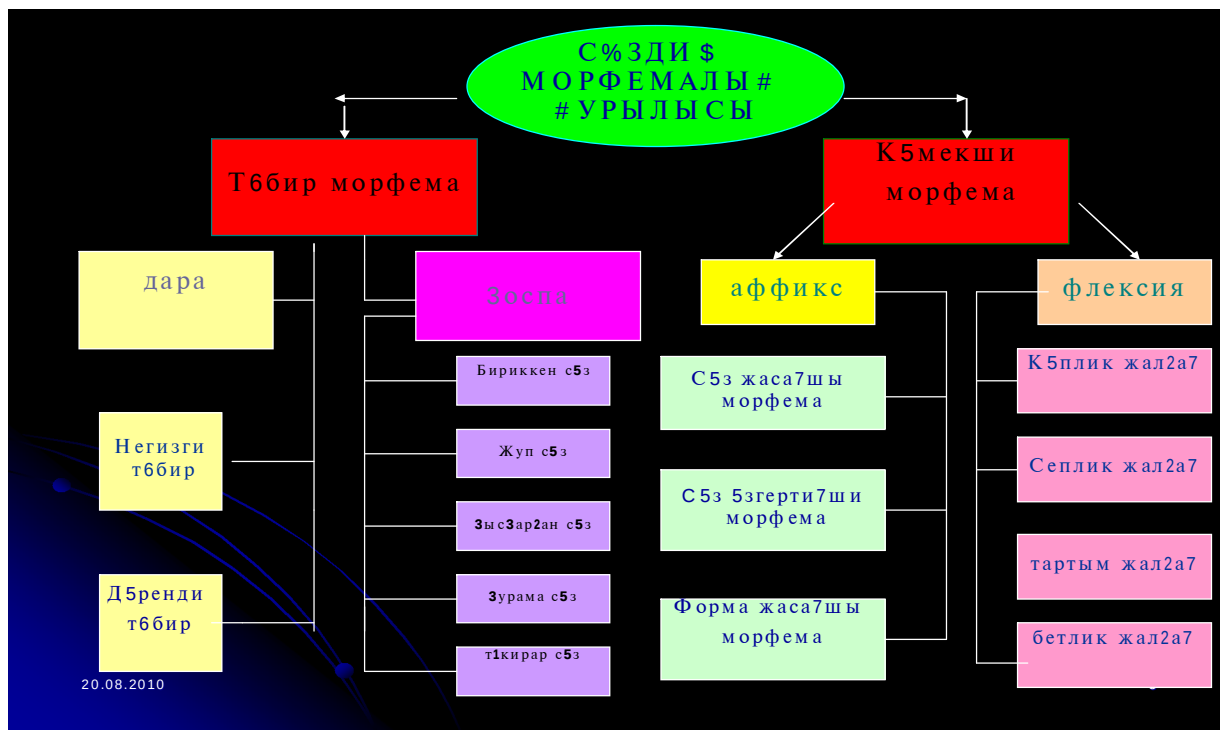
So`z jasawsh? morfemalar **grammatikalʒı emes morfemalar** dep esaplanad? Sebebi ular so`zdin` grammatikalʒı ma`nisine emes, al leksikalʒı ma`nisine ta`sip etedi. qaraqalpaq tilinde atlʒlardıń (-shʒ -shi, -shʒʒı, -shilik ha`m t.b.), kelbetliklerdin` (-lʒ -li, -sʒ, -siz, biy, -pa), pa`wishlerdin` (-sha, -she, -lay, -ley), feyillerdin` (-la, -le, -las, -les) so`z jasawsh?morfemalar?bar.

Qaraqalpaq tilinde ko`mekshi morfemalar jan`a so`z yamasa forma jasawdag`?uqʒııʒı`na qaray o`nimli morfemalar ha`m o`nimsiz morfemalar r bolʒı ta bo`linedi.

Tilde belgili so`zler toparʒı jasawsh?yamasa so`zdin` grammatikalʒı formalarʒı jasawda ken`nen qollanʒatug`ʒı ha`m ko`plegen so`zlerge jalg`ana беретug`ʒı morfemalar **o`nimli morfemalar** dep atalad? Mʒalʒı atlʒı jasawsh?-shʒ -lik, -shi, -lʒı, -lik kelbetlik jasawsh?-lʒı -li, -sʒ, -siz, -day, -dey, feyil jasawsh?-la, -le morfemalar?bunʒı ayqʒı mʒalʒıbolad?

Bir so`zge yamasa ju`da` az mug`dapdag`?so`zler toparʒına jalg`anatug`ʒı morfemalar **o`nimsiz morfemalar** dep atalad? Mʒalʒı awʒı, jʒı, daw, ene.

2-qosʒmsha
№2 slayd

Test materiallari

- Morfema degen ne?
 - so`zdin` en` kishi bo`legi
 - so`zdin` da`slepki bo`legi
 - so`zdin` ma`ni an`latpaytug`ʒı bo`legi
 - so`zdin` bir buwʒı?
- Do`retiwshilik so`zinde neshe morfema bar
 - 1
 - 3
 - 4
 - 5
- So`zler morfemalarg`a ajʒatʒg`anda morfemalar arasʒıdag`? qanday baylanʒı esapqa alʒıad??
 - morfemalʒı baylanʒı
 - grammatikalʒı baylanʒı
 - semantikalʒı baylanʒı
 - leksikalʒı baylanʒı
- O`tmish, bolmʒıh, jazmʒıh, sho`mish so`zleri neshe morfemal?so`zler

a) morfemalarg`a ajratilmayd? v) 1,2 s) 2,3 d) 1

5. Jag`ni? barg`i? ald`n, j`dam so`zleri qanday so`zler

a) bir morfemal?so`zler v) eki morfemal?so`zler s) tu`bir so`zler d) jan`a ma`ni bildiriwshi so`zler

6. Qanaatland`arl`i so`zinde neshe morfema bar

a) 2 v) 6 s) 4 d) 5

7. Morfema terminin birinshi ret kim ush`ng`an

a) Balli v) Martine s) Vandries d) Boduen de Kurtene

8. Qaraqalpaq tilinde tiykar x`metin qanday so`zler atqara alad?

a) tu`bir, birikken, jup so`zler v) do`rendi, qospa, tu`bir so`zler
s) do`rendi, qurama, birikken so`zler d) tu`bir, qospa, quram so`zler

9. Bu`kle, q`i`aq, kelgey so`zlerindeki ko`mekshi morfemalar qanday x`mette qollang`an?

a) so`z o`zgertiw v) so`z jasaw s) forma jasaw d) ko`mekshi morfema joq.

10. Qaraqalpaq tilinde qays`affiksler postfikler x`metinde qollan`ad??

a) -g`/-gi, -sha//-she, -la//-le v) -sh`/-shi, -l`/-li, -g`/-gi
s) -g`/-gi, -q`/-ki, -sh`/-shik d) -g`/-gi, -q`/-ki, -sha//-she

11. Qaraqalpaq tilinde affikslerdin` jalg`an`w ta`rtibi qanday?

a) tu`bir+so`z jasawsh`+forma jasawsh`+so`z o`zgertiwshi
v) tu`bir+so`z jasawsh`+so`z o`zgertiwshi+forma jasawsh`
s) tu`bir+so`z jasawsh`+so`z jasawsh`+so`z jasawsh`+so`z o`zgertiwshi+forma jasawsh`
d) tu`bir+so`z jasawsh`+so`z o`zgertiwshi+forma jasawsh`

12. Menshikli adam atlar`na jalg`anatug`n jan, bay, bek, biybi, xan, tay, nazar qaraqalpaq tilinde ne dep atalad??

a) affiksler s) affiksoidlar v) so`z jasawsh`affiksler d) postfiksler

13. Xana, kesh, nama, ker, tan`w so`zleri tu`birlerge jalg`ang`anda qanday tiykarlar jasalad??

a) do`retiwshi tiykar s) do`rendi emes tiykar
v) do`rendi tiykar d) do`rendi ha`m do`retiwshi tiykar.

14. -lar//-ler qanday morfemalar?

a) so`z o`zgertiwshi morfema s) ko`p funktsiyal?
v) forma jasawsh`morfema d) so`z o`zgertiwshi, forma jasawsh`

15. -la//-le qanday morfemalar?

a) so`z jasawsh`morfema v) so`z o`zgertiwshi morfema
s) so`z o`zgertiwshi ha`m so`z jasawsh` d) so`z jasawsh` forma jasawsh`

16. Ma`nili so`zlerdin` tiykarlar`n` quram`na qaray qanday tu`rleri bar?

a) do`retiwshi, do`rendi emes s) do`rendi, do`retiwshi v) do`rendi d) do`rendi

17. Do`rendi so`z ne dep atalad??

a) tiykar so`z s) tiykarl?so`z v) tu`birli so`z d) do`retiwshi so`z.

18. Soʻz dinʼ tuʼbiri degen neʼ?

- a) soʻz dinʼ leksikalʼ maʼni anʼlatʼwshʼboʻlegi v) soʻz dinʼ daʼslepki boʻlegi
s) soʻz dinʼ baylanʼtʼʼwshʼboʻlegi d) soʻz dinʼ oʻzgermeytugʻʼn boʻlegi.

19. Koʻmekshi morfema degen neʼ?

- a) leksikalʼ maʼnige iye boʻlek v) soʻz dinʼ keyingi buwʼnlar?
s) soʻz dinʼ haʼm onʼnʼ formasʼn jasawshʼ onʼ baylanʼtʼʼwshʼboʻlekler
d) soʻz dinʼ oʻzgermeytugʻʼn boʻlekler.

20. Soʻz dinʼ tiykarʼdegen neʼ?

- a) soʻz dinʼ affiksiz boʻlegi v) soʻz dinʼ soʻz jasawshʼ affiksiz boʻlegi
s) soʻz dinʼ soʻz oʻzgertiwshi affiksiz boʻlegi d) soʻz dinʼ betlik formalarʼ?

21. Diyqanshʼʼʼ, balʼʼshʼʼʼ, aspazʼʼʼ soʻzlarining doʻretiwshi tiykarʼqaysʼarʼ?

- a) diyqan, balʼʼ, aspaz s) diyqanshʼʼ, balʼʼ, as
v) diyqan, balʼʼshʼʼ, aspaz d) diyqan, balʼʼ, as

22. -tanʼʼ, -ker, -xana - . . . ?

- a) suffiks v) postfiks s) affiks d) affiksoid

23. Uʼydegi sawdanʼ, bazardagʻʼnʼq buzadʼ? Astʼsʼʼʼʼʼ an soʻzlaridagi postfikslar tabʼʼʼ?

- a) postfiks v) -daʼʼ-de s) -gʻʼʼ/-gi d) -dagʻʼʼ/-degi

24. Qaysʼaffiksler prefiks xʼʼmetin atqara aldʼʼ?

- a) -maʼʼ-me, -baʼʼ-be, -paʼʼ-pe s) -sʼʼʼʼʼ-siz, -larʼʼʼ-ler
v) -biy, -na, -naʼ d) -xana, -bay, -nama, -ger.

25. Morf terminining birinchi kim haʼm qashan usʼʼʼʼʼ anʼ?

- a) Boduen ne Kurtene, 1881 s) Martine, 1963 v) Xarris, 1961 d) Xokket, 1947

26. Neftobaza soʻzidagi «o» elementi qanday boʻlekʼ?

- a) infiks v) interfiks s) suffiks d) firkumfiks

27. Morfemalar shegarasʼnda eki morfemalar baylanʼtʼʼʼwshʼfonema dep ataladʼʼ?

- a) omoforma v) morfonema s) interfonema d) omofon

28. Dos-dostʼ, ses-sesti degen soʻzlaridagi -t qanday boʻlekʼ?

- a) tartʼʼn jalgʻawʼ? v) interfiks s) suffiks d) postfiks

29. Tʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼʼ soʻzinde neshe morfema barʼ?

- a) 4 v) 6 s) 7 d) 8

30. Jagʻʼʼʼʼʼʼ, unamsʼʼ, jenʼʼʼʼʼ soʻzlaridagi astʼsʼʼʼʼʼ an morfonemalar qayaqdan payda bolgʻanʼ?

- a) tuʼbir morfema menen koʻmekshi morfemalar baylanʼtʼʼʼw ushʼʼ
v) tiykardʼʼ feyil soʻz shaqabʼbolʼʼʼʼʼ an payda bolgʻan
s) tuʼbir menen affikslerdi baylanʼtʼʼʼw ushʼʼ qollangʻan
d) oʻzi tuʼbir halʼnda qollanʼadʼ?

31. Tuʼbir haʼm affikslerdinʼ tʼʼʼʼ birigip, ular arasʼndagʻʼ morfemalar jiktinʼ joytʼʼʼʼ dep ataladʼʼ?

- a) fuziya v) fonologiya s) morfonologiya d) purizm

32. Ag`ayin dostin, qastin, sustin so`zlerindeki y, t fonemas?ne dep atalad??
a) morfonema v) interfonema s) omofon d) grammema
33. Onnan, bunnan, usinda, sonshama, bunday almasqlarin sepleniwindeki n ne dep atalad??
a) omoforma v) omofon s) interfonema d) morfonema
34. Affikslerdin` tu`bir menen tu`birdin` arasinda keliwi ne dep atalad??
a) infiks v) suffiks s) interfiks d) prefiks
35. Tu`biri bir, biraq ha`r qayl?affikslerdin` ja`rdemi menen jasalg`an bir so`zdin` morfologiyalq variantlar?dep atalad??
a) morfologiyalq termin s) morfologiyalq qubl v) morfologiyalq jik d) morfologiyalq dublet
36. Bir morfemanin variantlarinda o`z-ara orin almasatug`in eki yamasa bir neshe fonema ne dep atalad??
a) fonemanin variant? v) allomorf s) submorf d) omofon
37. «Qaraqalpaq tilinin` morfemikasq kitabin avtor?kim?
a) A.Dawletov s) A.Bekbergenov v) M.Qudaybergenov d) M.Da`wletov.
38. Morfemika ne haqqinda ilim?
a) so`zdin` qurl?haqqinda ilim v) so`zdin` ma`nileri haqqinda ilim
s) so`zdin` morfemalq qurl?haqqinda ilim d) so`zdin` jasalw?haqqinda ilim
39. Morftin ren`klerinin` durl berilgen qatarin anqlan`?
a) -lq, -lg`, -maq, -mag`. s) -shl/-shi v) -ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe d) -lar//-ler
40. Til - bilim ha`m aqldin awdarwsh? Ga`plerdeki so`zlerde neshe morfemal?so`zler bar?
a) 2,5 v) 1,6 s) 2,6 d) 2,4
41. Izleniwshilerdin` so`zinin` tiykar?qays??
a) izle v) izlen s) izleniw d) izleniwshi
42. So`z jasaw ha`m forma jasawg`a sebepshi bolatug`in so`zdin` bo`legine ne delinedi?
a) so`zdin` tu`biri s) so`z jasawsh?qosmtalar v) so`zdin` tiykar? d) tariyxq tu`bir
43. Ku`nlerdin` o`tiwin qa`lemeytug`in adambl. Ga`pte neshe jerde do`rendi emes tiykar bar ha`m qayslar?
a) 4 v) 3 s) 2 d) 1
44. Tek tiykarg`a iye, so`z o`zgertiwshi morfemalard?qabl etpeytug`in so`zlerdin` durl berilgen qatarin anqlan`?
a) tek, tarsld? waq, yaq s) g`oy, ah, ha`m, tqt v) tars, tag`? wah, tek d) ja`ne, tek, du`rs, at
45. Fleksiya degen ne?
a) so`zdin` basindag`?bo`lek s) so`zdin` aqindag`?bo`lek
v) so`zdin` ortasindag`?bo`lek d) so`zdin` en` aqindag`?bo`lek
46. Jalg`awlarg`a qays?morfemalar kiredi?
a) so`z jasawsh?morfemalar s) forma jasawsh?morfemalar

v) so`z o`zgertiwshi morfemalar d) hesh birine kirmeydi.

47. So`zge bol`ns`l`q ma`ni beriwshi element qays?

a) xana, nama, tan`w s) biy, na, na` v) bay, nama, ker d) -sh`/-shi, -l`q`/-lik

48. O`zinin` tiykarg`?ma`ninin waq`sha joyt`, so`z quram`ndag`?affiks x`metinde keletug`n morfemalar ne dep atalad`?

a) allomorf v) affiks s) affiksoid d) prefiks

49. Affiksoidlar dep qanday morfemalarg`a ayt`lad`?

a) aw`spal`ma`nidegi morfemalar v) so`z jasawsh`morfemalar
s) forma jasawsh`morfemalar d) so`z o`zgertiwshi morfemalar

50. Grammatikal`q morfemalarg`a to`mendegilerdin` qays`ar`kiredi?

a) so`z jasawsh? s) so`z o`zgertiwshi, forma jasawsh?
v) so`z o`zgertiwshi d) so`z jasawsh? forma jasawsh?

4-qos`msha

Ha`r bir ma`sele boy`msha o`z waqt`nda qatar ta`rtip penen o`z betinshe izleniwi ush`n taps`malar berilip bar`lad`? (3-qos`msha).

q. Берилген с5злерди морфемалард`4 сан`на Зарай аж`рат`4.

Г6ллендири7, г6дибузарл`3, г6манш`л, ду2ж`мла7, ду7аг5й, жа3с`л`3, жеделлилик, жо3ар2?, керши, к5ширме, Зайталан`7, Золланбал?, Зуп`л?

w. Берилген морфлард`4 ишинен алломорфл`3 х`меттегилерин та7`п, м`саллар келтири4.

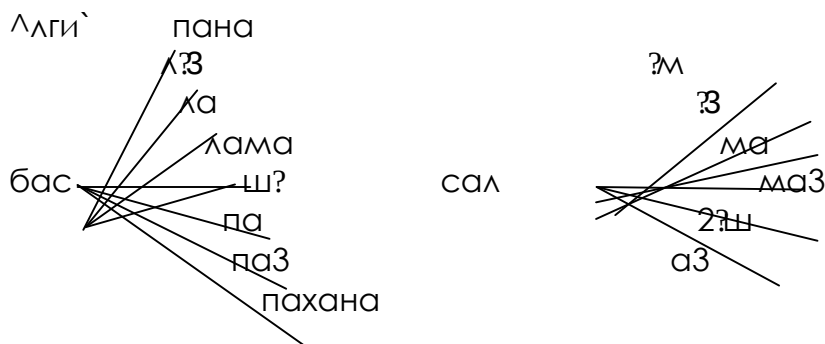
:ли` -ш`/-ши формас? ар3ал? белгили бир к1сип пенен шу2`ллан`7ш? адам а4лат`лад? теримши, жаз`7ш?, бал`3ш?, пала7ш?

-кер, -гер~ -`3`/-ик~ -2`/ги~ -с`3`/-сиз~ -3`р`/-кир~ -3`ш`/киш~ -н`//ин~ -ар`//ер~ -м`3`/-миз.

e. Берилген с5злерди4 морфемал`3 Зурам`н ан`3ла4 81м олард? м1нилик 5згешеликлерине Зарай талла4.

Ј1резсизлик, студентлеримизденсиз, Зара3алпа3нама, б5лшекле7, келин, алмас`3, 1дебияттан`72а, келиси7, ду7пиязл`3, б1дду7а, келиспе7шиликке, ба8алад?

г. Неара3алпа3 тилиндеги аффиксидлард? таб`4 81м м`саллар менен келтирип, тал3`ла4. **q-интерактив ш`н2`7** – «Байтерек». Ш1рти` q0 т6бир морфема та4лап, олар тийкар`нда т6бирлес с5злерди таб`4

Ko`rsetpe materiallar

Tema boyınsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?:

34. Omonim morfema degen ne?
35. Morfemalar, soʻzlar qaysi qubʻda arqali omonimlasedi?
36. Morfemalarning omonimiyatini leksikalar omonimiyadan oʻzgesheligi qanday?
37. Ommorfemalar degen ne?
38. Omonimiya qubʻda koʻbinese, qanday morfemalarda oʻnimlirik?
39. Sinonimiya qubʻda degen ne?
40. Morfemalarning sinonimiya degen ne, onlarning leksikalarning sinonimiyadan oʻzgesheligi qanday?
41. Sinonim morfemalar qanday oʻzgeshelike iye? Xizmeti qanday?
42. Morfemalarning sinonimiya qanday jollar menen payda bolad?
43. Atlarning kelbetlik jasawsh morfemalar sinonim bola ala ma?
44. Atlarning subektiv baha formalaridasin onimiyalarning qatnas bar ma?
45. Seplik affikslari oʻzara sinonim bola ala ma?
46. Betlik emes feyillerde sinonim morfemalar bar ma?
47. Soʻz shaqaplaridagʻda reje formalar arasida sinonimiyalarning qatnas ushida asa ma?
48. Sinisiw qubʻda degen ne?
49. Sinisiw qubʻda koʻbinese, qanday soʻzlerde juʻz beredi?
50. Jizw, dekorrelyatsiya qubʻdalaridan oʻzgesheligi qanday?
51. Koʻz, koʻr, koʻl soʻzlerinin da slepki tuʻbirlari qaysi? Bunda sinisiw qubʻda juʻz vergen be?
52. Dekorrelyatsiya degen ne?
53. Dekorrelyatsiya qanday qubʻda?
54. Dekorrelyatsiya qubʻda koʻbinese, qaysi soʻz shaqaplarida juʻz beredi?
55. Sinisiw, jizw qubʻdalaridan oʻzgesheligi qanday?
56. Soʻzdin tiykar degen ne?
57. Tiykar menen tuʻbirdin oʻzgesheligi qanday?
58. Doʻrendi tiykar degen ne?
59. Erkin ham gʻarezli tiykardning oʻzgesheligi nede?
60. Tiykardning doʻrendi ekenligi qalay anqlanad?
61. Soʻz quramida qanday oʻzgeris bolad?
62. Sinisiw degen ne?

63. Dekorrelyatsiya degen ne?
64. Jǝǝw degen ne?
65. Fuziya degen ne?
66. Ne ushǝ bunday o`zgerisler bolad?

Soraw: Morfemalar, so`zler qays? qubǝ arqal? omonimlesedi? Ommorfemalar degen ne?

So`zler sǝyaql? ko`mekshi morfemalar arasǝda da sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubǝlarǝn ko`riwge bolad? Seslik elementleri birdey, ma`nisi ha`m xǝmeti boyǝsha ha`r qǝyl?bolg`an ko`mekshi morfemalar morfemalǝ omonimler yamasa ommorfemalar dep atalad?

a) so`z jasawsh?ha`m forma jasawsh?morfemalar arasǝdag`?omonimiyalǝ qubǝǝ:

1. Aytǝ-qapaqalpaq fol`klornǝ bir janr?

2. Sen onǝ menen aytǝ.

1. Almalar pisipti.

2. Sen on? alma.

b) So`z jasawsh?ha`m so`z o`zgertiwshi morfemalar :

1. Berermenge besew ko`p.

2. Azap bergenlegge g`azap beregmen.

v) So`z o`zgertiwshi morfemalar o`z ara omonim bolad?

a) bizin` balamǝ.

b) bizleu ele balamǝ.

Demek, qapaqalpaq tilindegi ko`mekshi morfemalar arasǝda omonimiya qubǝǝ?o`nimli.

Soraw: Morfemalǝ sinonimiya degen ne, onǝ leksikalǝ sinonimiyadan o`zgesheligi qanday? Sinonim morfemalar qanday o`zgeshelike iye? Xǝmeti qanday?

Seslik qurǝǝ?ha`g qǝyl? al ma`nileri bir-birine jaqǝn ko`mekshi morfemalar morfemalǝ sinonimler dep atalad? Qapaqalpaq tilindegi so`z jasawsh?morfemalar arasǝda sinonimiya qubǝǝ?jiyi ushǝasad?

a) -gish, -gir: bilgir-bilgish

b) -ag`an, -awǝ: qashag`an-qashawǝ

v) -man, -awǝ: jǝayman-jǝawǝ

Sonday-aq forma jasawsh?morfemalar da bir-birine sinonim bolǝ keledi:

a) -maqsh?, -jaq: barmaqsh?barajaq

b) -maq, -mek, -ǝw -iw: bilmek-biliw

Seslik qurǝǝ? ha`g qǝyl? ma`nileri bir-birine qarama-qars?ko`mekshi morfemalar morfemalǝ antonimiya dep atalad? Bul qubǝǝ qapaqalpaq tilinde onsha belgili emes, solay da so`z jasawsh? morfemalar apasǝda ushǝasad?

a) -lǝ/-li, -sǝ//=-siz: aqǝlǝaqǝsǝ

b) -lǝ/-li, biy: aqǝlǝbiyaqǝ

Sonday-aq bagǝ ha`m shǝǝ sepliklerinin` jalg`awlarǝ antonim morfemalar dep qarawg`a bolad? qalag`a-qaladan

Soraw: So`zdin` tiykar?degen ne? Tiykar menen tu`birdin` o`zgesheligi qanday?

Morfemalar menen bir qatarda so`zdin` tiykar? sol so`zdin` ayrǝsha elementi bolǝ esaplanad? So`zdin` tiykar? - sol so`zdin` tiykar? leksikalǝ ma`nisin bildiretug`ǝ bo`legi, yag`nǝy-so`zdin` o`zgertiwshi morfemalar? alǝ taslag`annan keyin qalg`an bo`legi: oqǝwsh?lardǝn`, payondag`?larg`a ha`m t.b.

So`zdin` tiykar?- onǝ o`zgermeytug`ǝ bo`legi.

Grammatikalǝ jaqtan o`zgeretug`ǝ ma`nili so`zler tiykar ha`m fleksiyag`a ayǝǝad? al eliklewish, tan`laq, da`neker ha`m janapaylar tek tiykar?a iye bolad? sebebi olar so`z o`zgertiwshi morfemalar? qabǝ etpeydi.

Soraw: Do`rendi tiykar degen ne?

Morfemalƣ quramƣa qaray ma`nili so`zlerdin` tiykarlar?do`rendi emes ha`m do`rendi bolƣ ekige bo`linedi.

Do`rendi emes tiykarlar bo`linbeytug`ƣ bip bo`lekten, yag`nƣy tu`bir morfemadan turad? bala, taw, terek, bes, u`sh ha`m t.b.

Do`rendi tiykarlardƣ quramƣda keminde bip so`z jasawsh? yamasa forma jasawsh? morfema bolƣ?sha`rt: aytƣ, baslƣ, bassh? taslƣ, kitapsha ha`m t.b.

Do`rendi emes tiykarlar erkin tiykar ha`m g`a`rezli tiykari bolƣ bo`linedi.

Soraw: Erkin ha`m g`a`rezli tiykardƣ o`zgesheligi nede? Tiykardƣ do`rendi ekenligi qalay anƣlanad?

Erkin tiykar bo`lek turƣ ta, do`rendi so`zlerdin` quramƣda da qollanƣa beredi. Al g`a`rezli tiykari bo`lek turƣ qollanƣmayd? tek do`rendi tu`birdin` quramƣda qollanƣad? a`debiyat, ma`deniyat, a`neydey ha`m t.b.

Demek, so`zdin` morfemalƣ qurƣƣƣda tiykar tiykarig`element. On?tu`rlerge bo`liw printsipleri ha`r qƣl?

Do`rendi tiykar menen birge do`retiwshi tiykar tu`sinigin de anƣlaw talap etiledi.

Do`retiwshi tiykar do`rendi so`zdin` jasalƣƣa tiykar bolad? Mƣal? balƣshƣƣ do`rendi tiykar. Onƣ jasalƣ?ushƣ balƣsh?so`zi tiykar bolg`an. Balƣsh?so`zi de do`rendi so`z. Onƣ jasalƣ?ushƣ balƣ so`zi tiykari bolg`an. Demek, do`retiwshi tiykar do`rendi tiykardan bir morfema kemis bolad? Do`retiwshi tiykar xƣmetin jay so`z emes, so`z dizbekleri de atqarad? o`zi bolad?- o`zi boladƣƣ, bes jƣ - bes jƣƣ.

Soraw: So`z quramƣda qanday o`zgeris bolad?? Sin`isiw degen ne?

Til - uzaq da`wirlerdin` jemisi. Ol kem-kem jetilisip, talƣƣƣ, rawajlanƣ otƣad? So`zdin` morfemalƣ qurƣƣƣda da tariyxƣ rawajlanƣ da`wirlerinde ha`r qƣl?o`zgerislerdin` bolƣ?tiykarƣ?jƣ nƣamlarƣƣ biri.

Tariyxƣ rawajlanƣ barƣƣda burƣ do`rendi bolƣ morfemalarg`a bo`linetug`ƣ so`z endi ajƣalmaytug`ƣ bir pu`tin tu`bir so`zge aylanad? yag`nƣy ondag`? so`z jasawsh? morfema pu`tinley tu`birdin` quramƣa o`tip ketedi de, so`z a`piway? tu`birge aylanad? Bul qubƣƣ sin`isiw yamasa a`piwayƣasƣ dep atalad?

Tyugkologlardƣ boljaw? boyƣsha ertede ko`z, ko`p so`zler inin` tu`bigi ko`, semir, semiz so`zinin` tu`bigi semi, uzaq, uzay so`zlerinin` tu`biri uza, pay, jay so`zlerinin` tu`biri ja bolg`an waqƣlar o`tiwi menen onƣ quramƣda g`?so`z jasawsh?morfemalar tu`bir menen birigip sin`isip ketken. Ha`zir bul qubƣƣƣ izi az da bolsa seziledi: ot jaq, ot jand? uzayƣ-uzaqlaw, jayƣ-jazƣ ha`m t.b.

Sonday-aq qƣƣ, jasƣ, joldas, qarƣdas so`zlerinde de so`z jasawsh?morfemalar tu`bir menen birigip ketken.

Sin`isiw qubƣƣ? birikken so`zlerde ko`birek ushƣasad? Bu`gin, so`ytip, bilezik, bƣƣ, toqsan, seksen ha`m t.b.

Soraw: Jƣƣƣ degen ne?

Geyde so`zlerdin` quramƣda g`? morfemalardƣ ajƣalƣ shegaras? da waqƣlar o`tiwi menen o`zgerislerge ushƣayd? yag`nƣy ondag`? bir morfemanƣ ayƣƣƣ elementi ekinshi morfemag`a o`tip ketedi. Ma`selen, ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi olar, bular almasƣlar?o-lar, bu-lar bolƣ eki morfemag`a ajƣatƣad? Ondag`? -lar morfemasƣƣ birinshi elementi tiykari ƣan tu`birge tiyisli, biraq olar endi affikslik morfemag`a o`tip ketken.

So`zlerdin` rawajlanƣƣda olardƣ quramƣdag`? morfemalardƣ ajƣalƣ shegarasƣƣ o`zgeriwi jƣƣƣ yamasa qayta bo`liniw dep atalad? Bul qubƣƣ?ha`zirgi tildegi basqa so`zlerde de anƣlwƣa bolad? dos, ses so`zlerinin` tu`biri dost, sest bolg`an. Bipaq t elementi ha`zirgi qagaqalpaq tilinde seplengende, tartƣmlang`anda ko`mekshi morfemag`a o`tip ketedi: dos-t? ses-ti, dos-tƣ ha`m t.b.

Soraw: Dekorrelyatsiya degen ne?

So`zlerdegi morfemalar san`n`n` qatar ta`rtibinin` ha`m aj`ral`w uq`pl`n`n` o`zgegmey-aq, tek olard`n` xaraktegi yamasa ma`nisinin` o`zgeriwi dekorrelyatsiya qub`n`n` dep atalad? Ma`selen, ha`zirgi qapaqalpaq tilindegi ken`islik seplikleri formalar`ndag`? o`zgerisler us`g`an m`sal bolad? basqa, ila`js`dan, biykarg`a, geyde, bazda ha`m t.b. so`zler de bul seplik formas`ndag`? so`zler ra`wish ma`nisi qollan`n` tur.

3-qos`msha

Test materiallari

1. Olardan aw`dan keldi. Ast`s`n`g`an so`zde -lar morfemas`qanday x`zmette qollan`g`an?
a) so`z jasawsh?    s) forma jasawsh?    v) so`z o`zgertiwshi    d) so`z jasawsh? forma jasawsh?
2. -Lar//-ler morfemas`n`n` so`z o`zgertiwshi morfema x`zmetinde kelgenligi qalay bilinedi?
a) almas`qlarg`a jalg`ang`anda s) feyillerge jalg`ang`anda
v) atl`qlarg`a jalg`ang`anda d) ko`mekshi so`zlerge jalg`ang`anda
3. Bag`man menen orman aras`nan baraman. So`zlerde qollan`g`an omonim morfema qanday x`zmette qollan`g`an? 1. atl`q jasawsh? 2. forma jasawsh? 3. so`z o`zgertiwshi; 4. feyil jasawsh?
a) 1,2 v) 1,3 s) 3,4 d) 2,4
4. Morfemalar shegaras`na eki morfeman`baylan`st`n`ush`fonema dep atalad??
A) omoforma V) morfonema S) interfonema D) omofon
5. Neftobaza sozindegi «o» elementi kanday boleq?
A) infiks V) interfiks S) suffiks D) tsirkumfiks
6. -la//-le kanday morfemalar?
A) soz jasaush? V) soz ozgertiushi S) soz ozgertiushi xam soz jasaush? D) soz xam forma jasaush?
7. Jag`n`paz, unams`n`, jen`impaz so`zlerindegi ast`s`n`g`an morfonemalar qayaqtan payda bolg`an?
a) tu`bir morfema menen ko`mekshi morfeman`baylan`st`n`w ush`n`
v) tiykard`n` feyil so`z shaqab`bol`w`nan payda bolg`an
s) tu`bir menen affikslerdi baylan`st`n`w ush`n` qollang`an
d) o`zi tu`bir hal`nda qollan`ad?
8. Tu`bir ha`m affikslerdin` t`g`n` birigip, olar aras`ndag`?morfemal`q jiktin` joyt`n`w?dep atalad??
a) fuziya v) fonologiya s) morfonologiya d) purizm
9. Ag`ayin dost`n`, qast`n`, sust`n` so`zlerindegi y, t fonemas`ne dep atalad??
a) morfonema v) interfonema s) omofon d) grammema
10. Affikslerdin` tu`bir menen tu`birdin` aras`nda keliwi ne dep atalad??
a) infiks v) suffiks s) interfiks d) prefiks
11. Tu`biri bir, biraq ha`r q`yl`affikslerdin` ja`rdemi menen jasalg`an bir so`zdin` morfologiyal`q variantlar?dep atalad??
a) morfologiyal`q termin    s) morfologiyal`q qub`n`n`
v) morfologiyal`q jik    d) morfologiyal`q dublet

12. Bir morfemanın variantlarında oʻz-ara orin almashtiruvchi eki yamasa bir neshe fonema ne dep ataladi?

- a) fonemanın varianti v) allomorf s) submorf d) omofon

13. Morfemika ne haqqida ilim?

- a) soʻzdin qurilish haqqida ilim v) soʻzdin maʼnileri haqqida ilim
s) soʻzdin morfemalari qurilish haqqida ilim d) soʻzdin jasalish haqqida ilim

14. -gʻay morfemas qanday xizmetlerde qollaniladi?

1. atlagi jasawsh morfema; 2. kelbetlik jasawsh morfema; 3. forma jasawsh morfema; 4. soʻz oʻzgertiruvchi morfema.

- a) 1,4 v) 2,3,4 s) 1,2,3 d) 1,3,4

3-aʼmaliy jumʼa: Soʻz jasalish. Soʻz jasalish qurilishi. Soʻz jasaw usullari.

Morfologiya.

Koʻrsatpe materiallar

1-qosimsha

Tema boyicha studentlar bu gingi sabaqta toʻmendegi magʻliwmatlardi aladi.

Soʻz jasalish, soʻz jasaw maʼnisi, soʻz jasaw tipi, soʻz jasaw bazasi, soʻz jasaw formanti, soʻz jasaw usullari, morfemalari usuli, affiksatsiya, soʻz qosilish, soʻz qosilish haʼm affiksatsiya, abbreviatsiya, morfemalari emes usuli, leksika-semantikalari usuli, leksika-sintaksislik usuli, substantivatsiya. Adʼektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, leksika-sintaksislik. Leksikalizatsiya

Sorawlar toplanishi

1. Soʻz jasalish haqqida ne bilesiz?
2. Soʻz jasaliw basqa qaysi tarawlar menen baylanisli?
3. Soʻz jasaw bazasi degen ne? Soʻz jasaw formanti degen ne?
4. Soʻz jasaw maʼnisi degen ne?
5. Soʻz jasaw tipi degen ne?
6. Qanday soʻz jasaw usullari bar?
7. Morfemalari usulida haʼm morfemalari emes usulida soʻzler qalay jasaladi?
8. Gʻaʼrezsizlik soʻzining qurilish elementlari qanday?

1-soraw. Soʻz jasalish haqqida ne bilesiz?

Til biliminin aygʻish taraw sifatida soʻz jasalish turkiy tillerde 50-60-jillardan baslar boʻline baslad. Al sogʻan shekem ol morfologiya menen qaralib keldi. Qaraqalpaq til biliminde koʻpshilik miynetlerde soʻz jasalish taraw oʻz aldina emes, al morfologiya tarawining quramida qarastirilib kiyatir. Tek gʻana ayrim miynetlerde, atap aytqanda N.A.Baskakovning «Karakalpakskiy yazik» (P tom, M, 1952), A. Bekbergenovning «Qaraqalpaq tilinde soʻzlerdin jasalishi» (Noʻkis, 1979), «Haʼzirgi qaraqalpaq adbiy tilinin grammatikasini» (Noʻkis, 1974) miynetlerinde oʻz aldina til bilimi taraw sifatida uʻyrenilgen. Naʼtte, bu gingi kuʼnde morfemika taraw da grammatikaning aygʻish taraw sifatida koʻplegen tillerde boʻlek uʻypenile baslad.

Soʻz jasalish tarawining tiykarigʻ obʼekti soʻz bolib esaplanadi, biraq ol barlagi soʻzlerdi emes, al tek doʻpendi soʻzlerdi izertleydi. Ondagʻ tiykarigʻ elementap qurallar sifatida haʼp qiyil soʻz jasawsh affiksler, doʻrendi tiykarlar xizmet etedi.

Tildegi affiksler arqal?barl? waq?ta jan`a so`zler jasala bermeydi. Sonl?qtan so`z jasalw?forma jasalw?han ha`m so`z o`zgeriliwinen aj?pat?p qaraw kepek. So`z jasalw protsessinde jan`a ma`nidegi so`zler payda bolad? bal?-bal?sh? aq?-aq?l? ilim-ilimpaz. So`z jasalwda bir so`z ekinshi bir so`z shaqab?ha o`tiwi de, o`tpewi de mu`mkin. M?sal? dan`q - dan`ql? aq? - aq?l? Demek, so`z jasald? degende tiykar?etip so`zdin` leksikal? ma`nisi esapqa al?w?kepek.

2-soraw. So`z jasaliw basqa qaysi tarawlar menen baylanisli?

So`z jasalw taraw?til biliminin` basqa tarawlar?menen t?g`z baylan?l? Tildin` so`zlik quram?n` jan`a so`zler menen bay?p barw? so`z ma`nisinin` o`zgeriwi - so`z jasalw taraw?n` leksikologiya taraw?menen baylan?n` ko`psetedi. Leksikologiyada - do`rendi, do`rendi emes so`zler, al so`z jasalwda tek do`pendi so`zlerdin` u`yreniliwi de bul eki tarawd`n` o`z ara baylan?n` ko`psetedi. Grammatika bolsa so`z jasalw pptsessin basqarad? jan`a jasalg`an so`zlerdin` qays? so`z shaqab?ha tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan so`z jasalw taraw?n` bo`linip sh?g`w?n`n` o`zi de bul eki taraw?n` baylan?n` ko`psetedi.

3-soraw. So`z jasaw bazas?degen ne? So`z jasaw formant?degen ne?

Do`rendi so`zlerdin` jasalw?nda tiykar?or?nd?eki element iyeleydi: so`z jasaw bazas?ha`m so`z jasaw formant? So`z jasaw formant?bul do`pendi so`zdin` jasalw?na sebershi qural. qaraqalpaq tilinde so`z jasaw formant?x?metin suffiksler, postfiksler, al geyde ay?p?n` forma jasawsh?morfemalar atqarad? So`z jasaw bazas?- bul do`rendi so`zdin` materiall? tiykar? on?jasawsh? do`retiwshi tiykar. qaraqalpaq tilinde so`z jasaw bazas? x?metinde so`z, so`zdin` tiykar? birneshe so`zlerdin` yamasa tiykarlard`n` dizbekleri qollan?ad?

4-soraw. So`z jasaw ma`nisi degen ne?

Do`rendi so`zler o`zinin` leksikal? ha`m grammatikal? ma`nileri menen birge so`z jasaw ma`nisine de iye bolad? So`z jasaw ma`nisi do`rendi so`zdin` do`petiwshi so`zge semantikal? qatnas?p an`lat?p, do`pendi so`zde ha`r q?yl? til qurallar? arqal? bildipiledi. So`z jasawsh? morfeman`n` birdey ma`nide, birdey x?mette, bir neshshe so`zlerde ta`kirarlan?p keliwi on`n` so`z jasaw ma`nisi dep atalad?

So`z jasaw ma`nisi so`zdin` leksikal? ha`m grammatikal? ma`nileri aras?nda aral? og?nd? iyeleydi: 1) leksikal? ma`ni - ha`r bir ma`nili so`zdin` belgili bir tu`sinikti an`latatug`n` konkpet ma`nisi; 2) grammatikal? ma`ni - on`n` formal? ma`nisi yamasa basqa so`zler menen qap?n-qatnas?

So`z jasaw ma`nisi so`z jasawsh?morfeman`n` tu`bir menen an`lat?atug`n` ul?wma ma`nisi bol?p, ol bir neshe so`zler ush?n` ul?wma, optaq bolad? So`z jasaw ma`nisi sol toparg`a qaraytug`n` so`zlerdin` leksikal? ma`nisine baylan?l? bolad? m?sal? -sh?/-shi morfemas? bal?, temig, su`wpet so`zlerine jalg`an?p, belgili bir ka`sip iyesin bildigse, Xalqabad, moynaq so`zlerine jalg`an?p belgili bir og?nda jasawsh?adam ma`nisin bildiredi.

5-soraw. So`z jasaw tipi degen ne?

Morfemalard`n` so`z jasawdag`?us?nday o`zgeshelikleri so`z jasaw tiplerin payda etedi. Bir so`z jasaw tipine kiretug`n` so`zler optaq 3 belgige iye bolw?sha`pt: 1) do`rendi so`zler bir so`z shaqab?han jasalw?kepek; 2) olar birdey so`z jasaw ma`nisine iye bolw?kepek; 3) so`z jasaw ma`nisi olarda birdey formant arqal?an`lat?w?kepek.

M?sal? aq?l?l?, qopqaql?, jalqawl? so`zleri bir so`z jasaw tipine kiredi: 1) kelbetlikten atl? jasalg`an; 2) abstpakt belgi ma`nisin an`lat?p tur; 3) co`z jasawsh?morfema arqal?bildirilgen

Eger joqar?da ko`psetilgen u`sh belginin` biri bolmasa, onda do`rendi so`zler bar so`z jasaw tipine kire almayd?

M?sal? ko`rgizbe, su`zbe, jarma so`zleri so`z jasaw tipine tiyisli.

6-soraw. Qanday so`z jasaw us?llar?bar?

Tildegı do`rendi so`zler qalay bolsa solay emes, al olardın` jasalwında belgili nızamlıqlar bar. Olar belgili bir so`z jasaw usılların` ja`gdeminde jasaladı. So`z jasaw usıllar? bir-birinen formas? mazmun? do`rendi so`zlerdi jasaw uqplıg`ına qaray pagıq qıladı.

Son`g`da`wirde shıqqan ilimiy grammatikada bul ma`sele haqqında aytıa kelip to`mendegidey so`z jasaw usılların` bar ekeni ko`psetilgen:

1. Morfemaliq usı. Demek, bul usıda morfemalar basl? xızmet atqaradı. Onın` 2 tu`ri bar: 1) Affiksatsiya. Bunda so`z jasawsh? affiksler tu`bir ha`m tiykarlarg`a qosıq do`rendi so`zlerdi jasadı? Affiksatsiya usınn` suffiksatsiya ha`m postfiksatsiya sıyaqlı eki tu`ri bar.

1) Affiksatsiya usı? arqal? atlıq, kelbetlik, pa`wish ha`m feyiller, al postfiksatsiya usı? arqal? kelbetlik ha`m pa`wishler jasalw mu`mkinshiligine iye. Demek, ulwma affiksatsiya usı? dep alsaq, qaraqalpaq tilinde bul usı ja`gdeminde atlıq, kelbetlik, ga`wish ha`m feyiller jasalw mu`mkinshiligine iye. Al basqa so`z shaqaplar? so`z jasawsh? affikslerge iye emes.

2). So`z qosıw usı? Eki ha`m onnan da agtq so`zlerdin` bir-birine qosıw? arqal? do`rendi so`zlerdin` aygısha bir tu`ri - qospa so`zler jasaladı. qospa so`z degende eki ha`m onnan da agtq so`zlerden turıq, ulwma bir ma`ni an`latatug`ın do`rendi so`z tu`siniledi.

Qospa so`zler uzaq da`wirler dawamında eki so`zdin` turaqlı tu`rde qosıwınan du`ziledi, olardı bir-birinen ajıratıw`a yamasa o`z ara orın almasıtıw`a bolmaydı. Bir ma`nili so`z benen bir ko`mekshi so`zdin` qosıwınan qospa so`z jasalmaydı. Qospa so`zler ma`nisi boyınsha jay so`zge, formas? boyınsha erkin ha`m fgazeologiyalıq so`z dizbeklerine usas boladı.

Qurama so`zler: ayaq kiyim, suw jıan, ko`z a`ynek, bir qa`lipte, hesh na`gse, o`zine keliw, is taslaw t.b. Olar tilde qanday da quramal? ug`ınd? an`latıw ushın payda boladı. Olar da`sler erkin so`z dizbegi tu`ginde du`zilip, waqıllar o`tiwi menen turaqlııqqa iye boladı ha`m sostavl? so`z bolıq qa`liplesedi.

Jup so`zler. Jup so`zler ko`binese eki, geyde u`sh so`zdin` dizbekleniwinen du`zilip, ulwmalıq, jıynaqlaw ma`nilerin an`latadı. Jup so`zler arqal? jan`a formadag`? so`z jasaladı. Antonimler, sinonimler, korrelyativ so`zler juplasadı. bet-awız, ju`rek-bawız.

Eki komponenti ma`nili: uwayın-qayg`? dos-dushpan.

Bir komponenti ma`nili, ekinshisi ma`nige iye emes. Jup so`zler: emin-erkin, tum-tus, qon`s?qoba, ba`le-ma`teg eki komponenti de ma`nige iye emes. Jup so`zler: la`m-mim, egil-tegil, Jup so`zler ma`nisi boyınsha: 1) ulwmalastırw ma`nisindegi Jup so`zler: bet awız? saqal-shash 2) ku`sheytiw: azp-tozp, igip-shigip q) idiomalıq: usht?ku`ydi, ko`z-qulaq bolw t.b. 3). So`z qosıw ha`m affiksatsiya. (morfologiya-sintaksislik usı). Besjılq, u`shmu`yeshlik, bir ha`ptelik, bir tu`pli, ko`p balalı bes juldızlı t.b.

4). Abbgeviatsiya (usechenie, kontpaktura) vojatq, patsiya, zam, mag, stsika, fizga, sonday-aq adam atların qızqagtıq aytw: Ma`ke, Take, Sa`ke t.b.

Integnatsionallıq tegminler. Konkgetnıy ma`sele-konkpet ma`sele, aktivnıy element-aktiv element, abstgaktnoe mızhlenie-abstgakt oylaw, magshputnıy taksi-mapshgut taksi.

Ulwma morfemalıq usı, onın` affiksatsiya ha`m so`z qosıw tu`gleri qaraqalpaq tilinde o`nimli usıllar bolıq esaplanadı.

7-soraw. Morfemalıq emes usıl qanday o`zgesheliklerge iye?

1. Leksika-semantikalıq usı.

Bul usı arqal? so`z o`zinin` morfemalıq quramın o`zgertpesten-aq basqa so`z shaqabına o`tip ketedi. Til biliminde bul usıdi tpanspozitsiya dep te ataydı. qara, ko`k t.b.

So`z leksika-semantikalıq usı menen qays? so`z shaqabına o`tse sol so`z shaqabın` so`z o`zgertiwshi affikslerin qabılاید? Mızal? ko`k.

Qaraqalpaq tilinde basqa so`zler atlıqqa, kelbetlikke, ga`wishke, almasıqqa o`tedi.

Basqa so`z shaqapların` atlıqqa o`tiwi substantivatsiya dep ataladı. Ko`binese, kelbetlik ha`m kelbetlik feyiller substantivlesedi (zatlasadı, atlıqlasadı).

Bul pikir di qızqa obpazlı etip beriw ushın payda bolg`an.

Kelbetliktin` atlıqqa tolqı o`tiwi uzual` yamasa leksikalıq substantivlesiw dep ataladı. Mızal? g`agg? soqıt, saqaw t.b. Al tolqı emes o`tiwi okkazional` yamasa sintaksislik substantivleniw dep ataladı. qara, ko`k, aq t.b. Bunday so`zlerdi xamelon so`zler dep ataydı? (Peshkovskiy To`mendegi jag`dayda

substantivlesedi: 1) tekstin` ald`n`g`? jag`nda belgili bolsa 2) Ald`nda an`qlaw`sh bolsa qaraqalpaq tilinde sanl`q ha`m ga`wishlerde substantivlesedi: Egten`nen qalma.

Basqa so`zlerdin` kelbetlikke o`tiwi ad`ektivatsiya dep atalad? Kelbetlikke kelbetlik feyiller, feyiller o`tedi. Ma`selen, qaynag`an 3s? (kelbetlik feyil), qaynag`an 3s? (kelbetlik). Ay`g`m so`zler geyde almas`qqa da o`tedi. Bunday qub`33 pronominalizatsiya dep atalad? Birew (ja`mlew sanl`g`?) - Birew (a`llekim ma`nisinde almas`q), zat joq («hesh na`gse» ma`nisinde almas`q).

Geypara so`zlerdin` pa`wishke o`tiw qub`33? da qaraqalpaq tilinde ken` or`n alg`an. Ol adverbializatsiya dep atalad? aqsham (atl`q) - aqsham (ga`wish), birden (sanl`q) - birden (ga`wish).

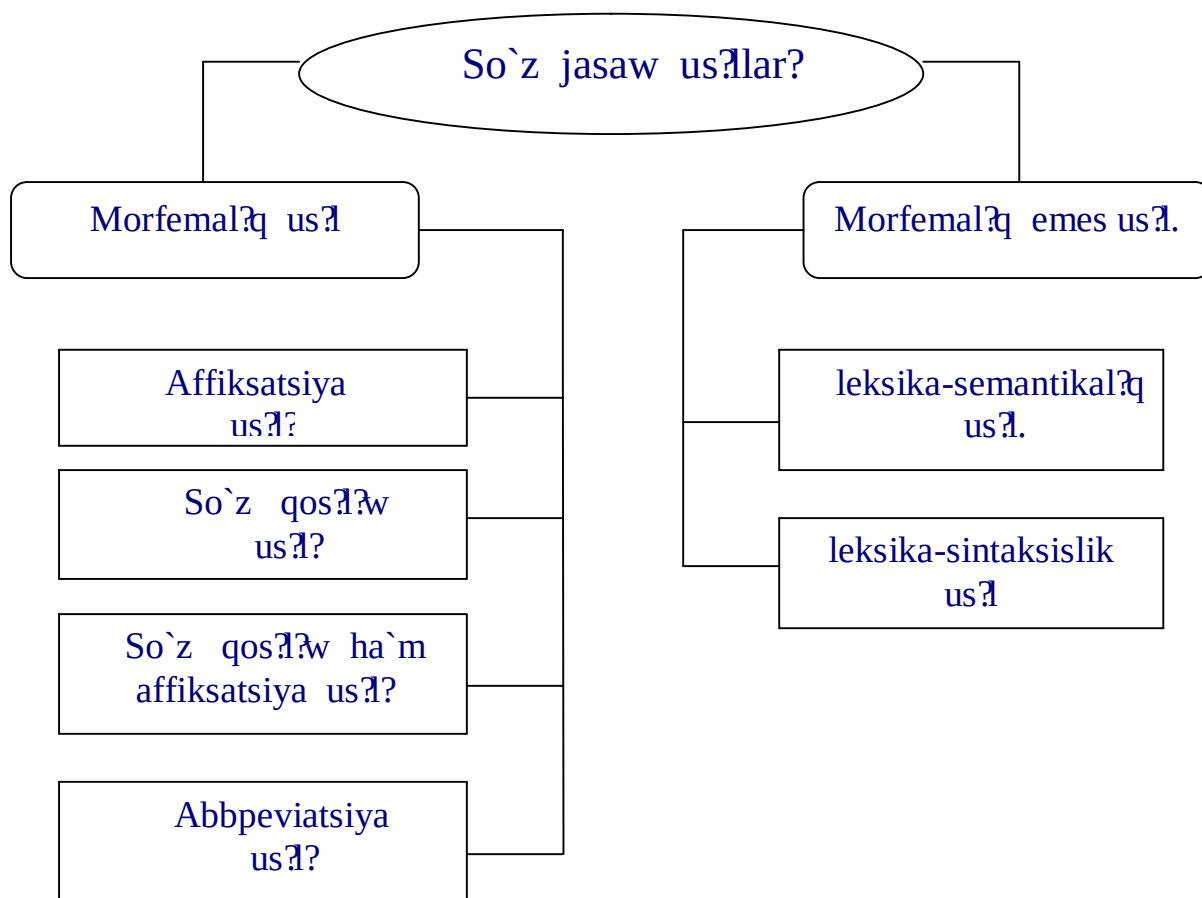
Leksika-semantikal`q us`l menen geypara so`zler ko`mekshi so`zlerge de o`tip ketedi. Bul pgotsess deleksikalizatsiya dep atalad? Sebebi, ko`ge, qaray, boylar, ha`m t.b. so`zler ma`nili bolg`an? menen ay`m jag`daylarda ko`mekshi so`zlerge de o`tip ot`rad?

Geyde ay`m so`z dizbekleri bir so`z s`pat`nda belgili bir ma`niske iye bolad? ha`m bir tu`sinikti an`latad? Bunday dizbekler ma`lim so`z benen ko`mekshi so`z, erkin so`z dizbegi, fpazeologiyal`q so`z dizbegi ha`tte ay`m ga`pler de bol`w?mu`mkin.

So`z dizbeginin` us`lay`nsha bir so`z ma`nisine iye bol`w? leksika-sintaksislik us`l yamasa leksikalizatsiya dep atalad? ko`gse-q`zap, shu`y taslamaq, opamasam o`lgeymen.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi ko`plegen jer-suw atamalar? adam atlar?leksika-sintaksislik us`l arqal? jasalg`an: Q`ketken, Ulbos`n, Du`ldu`l atlag`an ha`m t.b.

2-qos`msha
1-slayd

3-qos`msha

Test materiallari

1. Kays`seplik formalar?rauishlesedi?

A) atau, iyelik, orʻn V) iyelik, shʻgʻʻ, orʻn S) barʻ, shʻgʻʻ, tabʻ D) barʻ, shʻgʻʻ, orʻn

2. Azmaz soʻzi kalay jasalgan?

A) kʻʻkargan V) birikken S) juplaskan D) takirarlangan

3. Kaygʻʻuuayʻʻndʻbirte-birte umʻʻa basladʻʻn. Kaysʻʻsoʻz shakabʻʻha kiredi?

A) jup almasʻʻk V) almasʻʻk S) rauish D) kishireytiushi soʻz

4. -la//-le kanday morfemalar?

A) soʻz jasaush? V) soʻz ozgertiushi S) soʻz ozgertiushi xam soʻz jasaush? D) soʻz xam forma jasaush?

5. Kaysʻʻaffiksler tek atauʻʻh feyiller jasadʻʻ?

A) -ʻʻ/-iu, arʻʻ/-er, galʻʻ/-geli, V) ʻʻ/-iu, makʻʻ/-mek, gʻʻ/-gi

S) -gʻʻ/-gi, -ganʻʻ/-gen, -ganshaʻʻ/-genshe D) -makʻʻ/-mek, -tugʻʻʻ, -arʻʻ/-er

6. Soʻz jasaw haʻm forma jasawgʻʻa sebepshi bolatugʻʻʻ soʻzdinʻ boʻlegine ne delinedi?

a) soʻzdinʻ tuʻbiri s) soʻz jasawshʻʻqosʻʻntalar

v) soʻzdinʻ tiykar? d) tariyxʻʻʻ tuʻbir

7. -gʻʻay morfemasʻʻqanday xʻʻmetlerde qollanʻʻadʻʻ?

1. atlʻʻʻ jasawshʻʻmorfema; 2. kelbetlik jasawshʻʻmorfema;

3. forma jasawshʻʻmorfema; 4. soʻz oʻzgertiwhi morfema.

a) 1,4 v) 2,3,4 s) 1,2,3 d) 1,3,4

8. Bagʻʻman menen orman arasʻʻhan baraman. Soʻzlerde qollanʻʻgʻʻan omonim morfema qanday xʻʻmette qollanʻʻgʻʻan?

1. atlʻʻʻ jasawshʻʻ 2. forma jasawshʻʻ 3. soʻz oʻzgertiwhi; 4. feyil jasawshʻʻ

a) 1,2 v) 1,3 s) 3,4 d) 2,4

4--aʻmeliy jumʻʻ : Soʻz shaqaplarʻʻʻ jasalʻʻwʻ. Atlʻʻʻʻ jasalʻʻwʻ.

Koʻrsetpe materiallar

1-qosʻʻmsha

Tema boyʻʻsha studentler buʻgingi sabaqta toʻmendegi magʻʻliwmatlardi aladʻʻ.

Soʻz shaqaplarʻʻʻ jasalʻʻwʻ. Soʻz shaqaplarʻʻnda soʻz jasalʻʻw haqqʻʻnda ulʻʻwma magʻʻlʻʻwmat.

Atlʻʻʻʻ jasalʻʻw usʻʻllarʻʻ. Affiksatsiya usʻʻʻ. Atlʻʻʻ jasawshʻʻ affiksler. Soʻz qosʻʻʻw usʻʻʻ. qurama, jup, taʻkirar, birikken, qʻʻsqargʻʻʻan, qospa atlʻʻʻlar; Soʻz qosʻʻʻw haʻm affiksatsiya. Abbreviatsiya usʻʻʻ. Leksika-semantikalʻʻʻ (Substantivatsiya) leksika-sintaksislik usʻʻʻ (leksikalizatsiya). Atlʻʻʻʻ subʻektiv baha formalarʻʻ jup, taʻkirar, birikken, qurama kelbetlikler. Adʻektivatsiya.

2-qosʻʻmsha

Tema boyʻʻsha studentler buʻgingi sabaqtan toʻmendegi sorawlargʻʻa juwap aladʻʻ.

Sorawlar toplamʻʻ

1. Qanday atlʻʻʻ jasawshʻʻmorfemalar barʻʻ?

2. **Qurama** atlʻʻʻ degen neʻʻ?

3. **Jup atlʻʻʻ** degen neʻʻ?

4. **Ta`kirar atl`qlar** degen ne?
5. **Birikken atl`qlar** degen ne?
6. **So`zler din` qos`w`ha`m affiksatsiya** degen ne?
7. Abbreviatsiya us`l`arqal?qalay jasalad`?
8. **Substantivatsiya** degen ne?
9. **Leksika-semantikal`q us`l`** arqal?qalay jasalad`?
10. Kelbetlik qanday us`l`ar arqal?qalay jasalad`?
11. Kelbetliktin` qanday so`z jasawsh?qos`mtalar?bar?
12. Ad`ektivatsiya degen ne?

1-soraw. Qanday atl`q jasawsh?morfemalar bar?

Atl`q - ha`r qanday tildegi en` u`lken so`z shaqab? Basqa so`z shaqaplar`nan derlik barl`q so`z jasaw us`l`ar? menen jasal`w mu`mkinshiligi menen aj`tal`p turad? Qaraqalpaq til bilimindegi atl`qlar boy`nsha jaz`g`an miynetlerde derlik ha`mmesinde on`n` affiksatsiya us`l`menen jasal`w?ayr`qsha atap ko`rsetilgen.

O`ytkeni atl`q jasawsh? affikslerdin` san? og`ada ko`p. Olar atl`q ha`m atl`qtan basqa so`z shaqaplar`na jalg`an`p tu`rli ma`nidegi do`rendi atl`qlard?jasayd? Atl`q jasawsh?affikslerdi

- 1) ataw`sh so`zlerden atl`q jasawsh?affiksler.
- 2) feyil so`zlerden atl`q jasawsh?affiksler.
- 3) eliklewishlerden atl`q jasawsh?affiksler dep bo`lip u`yreniwge bolad?

Ataw`sh so`zlerden atl`q jasawsh?affikslerge -sh? -shi, -las, -les, -sh`l`q, -shilik, -l`q, -lik, -xana, -stan, -ker, -ger, -kesh, -man, -ban, -zag, -nama, -ada, -dey, -gen, -daw, -n, -ele, -g`ay, -n`, -en` affiksleri kiredi. Bulard`n` atl`qta jasaw uq`p`l`g`?ha`r q`yl? birazlag?o`nimli, birazlag?o`nimsiz.

2-soraw. Qurama atl`q degen ne?

Atl`qlar qapaqalpaq tilinde so`z qos`w us`l`menen de jasalad?

Qurama atl`qlar eki ha`m onnan da ko`p so`zlerden` dizbeginen jasal`p, ul`wma bir tu`sinikti an`latad? bip ga`p ag`zas? x`metin atqarad?

- 1) Adam atlar? familiya, laqab? Ayapbergen Muwsaev, Begdaq G`arg`abay ul? O`mirbek laqq? ha`m t.b.
- 2) geografiyal`q atamalar: Orta Aziya, Amerika qurama shtatlag? Ull?Britaniya.
- 3) tariyx`y waq`yalar, xal`q aral`q sho`lkemlerdin` atlar? Britaniya kelisimi, Ull?Watandarl`q ur`.
- 4) ilim, texnika ha`m t.b. tarawlarg`a ta`n sostavl?terminler: Pifagor teoremas? so`zlik quram, sport masteri.

5) ha`r q`yl?mekeme, ataq, da`reje, gazeta, jurnal kitap atlar? Ilimler akademiyas? ilim doktor? «Erkin Qaraqalpaqstan», «Aqmaq patsha».

6) tuwg`an-tuw`zqanl`q, jaq`n`l`qt? bildiriwshi so`zler: ku`yew bala, kishkene q`z, qa`yin ene.

7) og`z tilinen qos`w agqal? payda bolg`an terminleg: suw ast? kemesi, so`z bas? siyasiy ekonomiya.

Da`rejesi boy`nsha:

- 1) Atl`q+atl`q: miynet haq? ayaq kiyim.
- 2) Atl`q+kelbetlik: Erejep tentek, Begjan sar?
- 3) Kelbetlik+atl`q: soq` ishek, qara may
- 4) Atl`q+fevil: ku`n ko`gis, toy baslar, bet ashar
- 5) sanl`q+atl`q: jeti qaraqsh? bes juld`
- 6) fevil+fevil: islep sh`g`ar`w, kesip al`p islew
- 7) ra`wish+fevil: qayta qur`w

3-soraw. Jup atl`q degen ne?

- 1) Ma`nisi boy`nsha jaq`n: shaynek-kese, saqal-mugt, ga`p-so`z, qural-jaraq

- 2) sinonim soʻzler: ar-nam3, tam7-tan3
- 3) antonim soʻzler: soraw-juwap, q2-jigit, ald2-art?
- 4) bir komponenti maʼnige iye emes: paʼndiw-naʼsiyat, uʼrp-aʼdet, qonʼs2qoba
- 5) eki komponenti de maʼnige iye emes: pat-sat, unʼq1-shunʼq1

4-soraw. Taʼkirar atlʼqlar degen ne?

Numerativ maʼnidegi atlʼqlar taʼkirarlanad? topar-topar, sebet-sebet

Basqa soʻz shaqaplar? da taʼkirarlanʼp substanlesedi: way-way, bay-bay

5-soraw. Birikken atlʼqlar degen ne?

- 1) Eki atlʼq jupkerlesip birigedi: tasbaqa, atqulaq, tilxat, oʼmirbayan, belbew haʼm t.b.
- 2) Izafetlik baylan3ta birigedi: koʼsheli, otagʼas?
- 3) kelbetlik+atlʼq: alabugʼa, aqbas, Porlʼaw
- 4) atlʼq+kelbetlik: Xalqabad, Moynaq, qoldawl?
- 5) sanlʼq+atlʼq: besfatar, Bestoʼbe
- 6) eliklewish+atlʼq (feyil): guʼldirmama, gʼawʼq qus
- 7) atlʼq+feyil: orʼnbasar, jolashar, kuʼnkoʼris
- 8) feyil+feyil: alʼpsatar, Barsakelmes, Satʼpald?

6-soraw. Q3qargʼan qospa atlʼqlar degen ne?

- 1) Bas haʼriplegin alʼw jolʼarqal? AQSh, BMSH
- 2) Daʼslepki buwʼnlardʼn alʼw arqal? kolxoz, rayatkom
- 3) Daʼslepki soʼzdinʼ birinshi buwʼnʼn, sonʼgʼsoʼzdi tolʼq: pedinstitut
- 4) Aualas: TashMI, YaK-40, TU-154

7-soraw. Soʼzlerdinʼ qosʼwʼhaʼm affiksatsiya usʼʼarqal?jasaladʼʼ?

- 1 -sh2/--shi: jer bawʼlawsh? suʼt emiziwshi
- 2 -lʼq/--lik: bes jʼlʼq, on kuʼnlik
- 3 -gʼ3h, //-gish: qol juwgʼ3h, radio qabʼlagʼ3h

8-soraw. Abbreviatsiya degen ne?

Kontraktuga, Usechenie dep de atalad? basket, kino, mag, kilo, partiya haʼm adam atlag? Maʼke, Toʼke, Saʼke

9-soraw. Leksika-semantikalʼq usʼʼ degen ne?

Atlʼqqa birotala oʼtken soʻzler uzualʼ yamasa turaqlʼsubstantivatsiya dep atalad? M3alʼ bay, 3sʼ jas, agʼargʼan, gʼaʼrip, soqʼ t.b.

Birde basqa soʻz shaqabʼ birde atlʼq bolatugʼʼn soʻz oppazitsion yamasa turaqsʼ substantivatsiya dep atalad? jaman, jaqsʼ aqmaq t.b.

10-soraw. Leksika-sintaksislik usʼʼ degen ne?

Soʻz dizbegi ushʼn, gaʼp ushʼn oʻz maʼnisin joytʼp leksikalizatsiyalanʼw? oramasam oʻlgeymen, shuʼy taslamaq, qoy qʼʼgʼan, duʼlduʼl atlagʼan.

212-sh in 217 d 4 sh 1 rti`
 kitapta berilgen atli3 jasa7 sh1
 3osimtalar ar3ali d5 rendi atli3lar jasa4

Atawʃh soʻzlerden jasa2 an atliqlar:	Feyil soʻzlerden jasa2 an atliqlar:
: lgi` Oyın + shı	Tut + 3ısh

2-slayd

ATLIQ JASAWSHI QOSIMTALAR

-lʃq			-kesh		
-ger			-ʃq,		
-ma			-xor		
-kesh			-ʃs		
-ek			-ʃn		
-aq			-ba		
-qʃ			-ʃm		
-shʃ			-shi		
-in			-shʃʃq		

3-slayd

Sh 1 rti`

T 5 mende berilgen t 6 bir s 5 zlerge atlı3
jasa7 shı 3 osımtalardı jal2 ap d 5 rendi atlı3
jasa 4

Ja7 ın, as, g 6 z, miynet, tap, tik, su 7, sını3,
jol, j 6 7 eri, ba3 sı, 3 ıyın, arzan, mol, jo3,
dala, sh 5 p, a 2 a, bala, ash, xan, 8 ayt,
yu rist, ja7 ız, bir, on, tez, sha33 an, 5 zbek,
shay, shıpa, pal, ba 2, d 1 r7 aza, lala, 3 ul3,
g 6 l, 1 dep, mir1 t, adam, sha8, 3 uda, jar,
jılıt, s 6 z, b 5 l, shı2 ar, jum, sha3, 5 kin,
κ 5 sh, 3 a3, bat, sır, jalın, t 5 se, or, 3 ayra,
ele, tırna, kes, je 4, tut, tut, 3 ır, ja7,
tile, ota, boran, t 6 y, 3 ash, s 6 r, uyt, κ 6 l

5-a`meliy jumʼa: Kelbetliktin` jasalʼw? Ra`wishtin` jasalʼw?

Ko`rsetpe materiallar

1-qosʼmsha

Tema boyʼnsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

**Kelbetliktin` jasalʼw?** Affiksatsiya usʼl. Kelbetlik jasawsh? affiksler, So`z qosʼw usʼl. jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken, ta`kirar ra`wish. Ad`ektivatsiya.

Ra`wishtin` jasalʼw? Affiksatsiya usʼl. Ra`wish jasawsh? affiksler (do`rendi ra`wish). So`z qosʼw usʼl. qurama, jup, ta`kirar, birikken ra`wishler. Leksika-semantikalʼq usʼl (adverbializatsiya).

2-qosʼmsha

Tema boyʼnsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplanʼ?

10. Kelbetlik qanday usʼlar arqalʼjasaladʼ?
11. Kelbetliktin` qanday so`z jasawsh?qosʼmtalarʼbarʼ?
12. Ad`ektivatsiya degen neʼ?
13. Ra`wish jasawsh? qanday affiksler barʼ?
14. Ra`wish so`z qosʼw usʼl?menen qalay jasaladʼ?
15. Adverbializatsiya degen neʼ?

1-soraw. Kelbetlik qanday usʼlar arqalʼjasaladʼ?

Affiksatsiya usʼl. kelbetlik jasawsh? affiksler. So`z qosʼw usʼl. jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Leksika-semantikalʼq usʼl menen jasalʼw? Ad`ektivatsiya.

2-soraw. Kelbetliktin` qanday so`z jasawsh?qosʼmtalarʼbarʼ?

Qaraqalpaq tilinde kelbetliklerdin` jasalʼw`na affiksatsiya usʼl en` o`nimli usʼl kelbetlik jasawsh? affikslerdin` san`da olard`n` so`z jasaw ma`nileri de ken`. Olard`atawʼsh so`zlerden kelbetlik jasawsh? affiksler, feyilden kelbetlik jasawsh?affiksler dep 2 toparg`a bo`lip u`yreniwge boladʼ?

Atawʼsh so`zler den kelbetlik jasaytug`n` affiksler: -lʼ, -li, -sʼ, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -gʼ, -gi, -qʼ, -ki, -shaq, -shek, -shik, -shʼ, -shil, -lʼq, -lik, -shan`, -shen`, -paz, -go`y, -las, -les, -dag, -qag, -ker, -ger, -laq, -ko`p, biy, -pa, -ʼy, -iy, -ʼ, -i.

3-soraw. So`z qosʼw usʼl?menen qalay jasaladʼ?

So`z qosʼw usʼl?menen jasalg`an qurama kelbetlikleg qurʼlʼs?boyʼnsha to`mendegishe:

- 1) Eki komponenti de sapalʼq kelbetlikleu: ko`k ala, qara torʼq aq boz.
- 2) Eki komponenti de atlʼq: hawa ren`, tike saqal.
- 3) Birinshi komponenti kelbetlik, ekinshi komponenti atlʼq: aq ko`kirek, kishi peyil, aq shash.
- 4) Birinshi komponenti atlʼq ya kelbetlik, ya ra`wish, ekinshisi -ar, -er, -r, -mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes formalʼkelbetlik feyil: is jaqqas, kesh piser.
- 5) Birinshi komponenti 3-bet tartimlang`an atlʼq, ekinshi komponent kelbetlik, ra`wish yamasa bag, joq so`zler i: ju`zi qara, man`layʼqara, basʼbos.
- 6) So`z qosʼw ha`m affiksatsiya usʼl?menen jasalg`an kelbetliklerdin` ko`pshiligi -lʼ, -li, -lʼq, -lik affiksleri ja`rdeminde jasaladʼ? qara saqallʼq ala ko`zli, uz`n boyʼl?

Qurama kelbetlikler belgisi bir soʻz dizbeklarining leksikalʻ bir maʼnige iye bolʻʻan da jasaladʻ ant urgʻan, pir qaqan, koʻrse qʻar. Sonday-aq kelbetliktinʻ artʻʻw daʻrejesininʻ analitikalʻ formalarʻda sostavlʻkelbetlik bolʻʻ esaplanadʻ ogʻada qʻʻʻ, dʻʻm jaqsʻ juʻdaʻ kewilli.

4-soraw. Leksika-semantikalʻ usʻʻi menen qalay jasaladʻ

(Adʻektivatsiya) ?

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklerdinʻ leksika-semantikalʻ usʻʻi menen jasalʻwʻ adʻektivatsiya dep ataladʻ. Bul qubʻʻʻ oʻnimli emes. Kelbetlikke -gʻan, -gen, -qan, -ken formasʻkelbetlik feyillerge oʻtedi, sebebi olar maʼnisi haʼm sintaksislik xʻʻmeti jagʻʻʻan kelbetlikke jaqʻʻ: kelisken, qatqan, aynʻʻmagʻan.

Ayʻʻʻ kontekstlerde atawʻʻʻh feyil, hal feyilininʻ haʼm feyildinʻ betlik formalarʻkelbetlikke oʻtedi: koʻtere, shan-shaʻwket, daʻstuʻr quwʻʻʻpa, oʻzin koʻrmedik.

5-soraw. Raʻwish jasawshʻ qanday affiksler barʻ

Raʻwish basqa soʻz shaqaplarʻʻa qaragʻanda bir qansha keyin payda bolgʻan. Bunʻ derlik koʻpshilik tyurkologlar moyʻʻlaydʻ. Ol basqa soʻz shaqaplarʻʻan soʻz jasalʻwʻ usʻʻlarʻ boyʻʻsha da bir qatar oʻzgesheliklerge iye. Raʻwishtinʻ qapaqalpaq tilinde oʻzine taʼn soʻz jasawshʻaffiksleri bar.

Raʻwish jasawshʻ–shaʻʻ/-she, -layʻʻ/-ley, qariʻʻ -keri, -gʻarʻʻʻ -geri -ʻʻʻ/-in, -n, -pa haʼm -a affiksleri haʻzirgi qapaqalpaq tilinde koʻrinishke haʼm seske eliklewish soʻzlerden doʻrendi raʻwishlerdi jasadʻʻ qalsha, sharppa, sharta, tartpa.

6-soraw. Raʻwish soʻz qosʻʻʻw usʻʻʻimenen qanday jasaladʻʻ

Raʻwishtinʻ soʻz qosʻʻʻw usʻʻʻʻ menen jasalʻwʻ qapaqalpaq tilinde oʻnimli. Bul usʻʻʻ arqalʻ qapaqalpaq tilinde birikken, qurama, taʻkirar, jup raʻwishler jasaladʻʻ

7-soraw. Adverbializatsiya degen neʻ

Qapaqalpaq tilinde basqa soʻz shaqaplarʻʻʻ raʻwishke oʻtiwi bir qansha oʻnimli. Raʻwishlerge ayʻʻʻʻ atʻʻʻlar, kenʻislik seplik formalarʻʻdagʻʻʻ atawʻʻʻlar, geypara hal feyil formalarʻʻ oʻtedi. Mʻʻʻʻ azlap, koʻplep, piyadalap, aylap, jʻʻlap, keyinlep haʼm t.b. Mektep sabaqlʻʻlarʻʻda raʻwish jasawshʻ-lap, -lep affiksi bar dep koʻrsetiledi. Lekin bul soʻzlerdinʻ tiykarlarʻ piyadala, ayla, jʻʻla. Sonʻʻʻʻʻ leksika-semantikalʻ usʻʻʻ menen jasalgʻan raʻwishler dep oʻtiw durʻʻ.

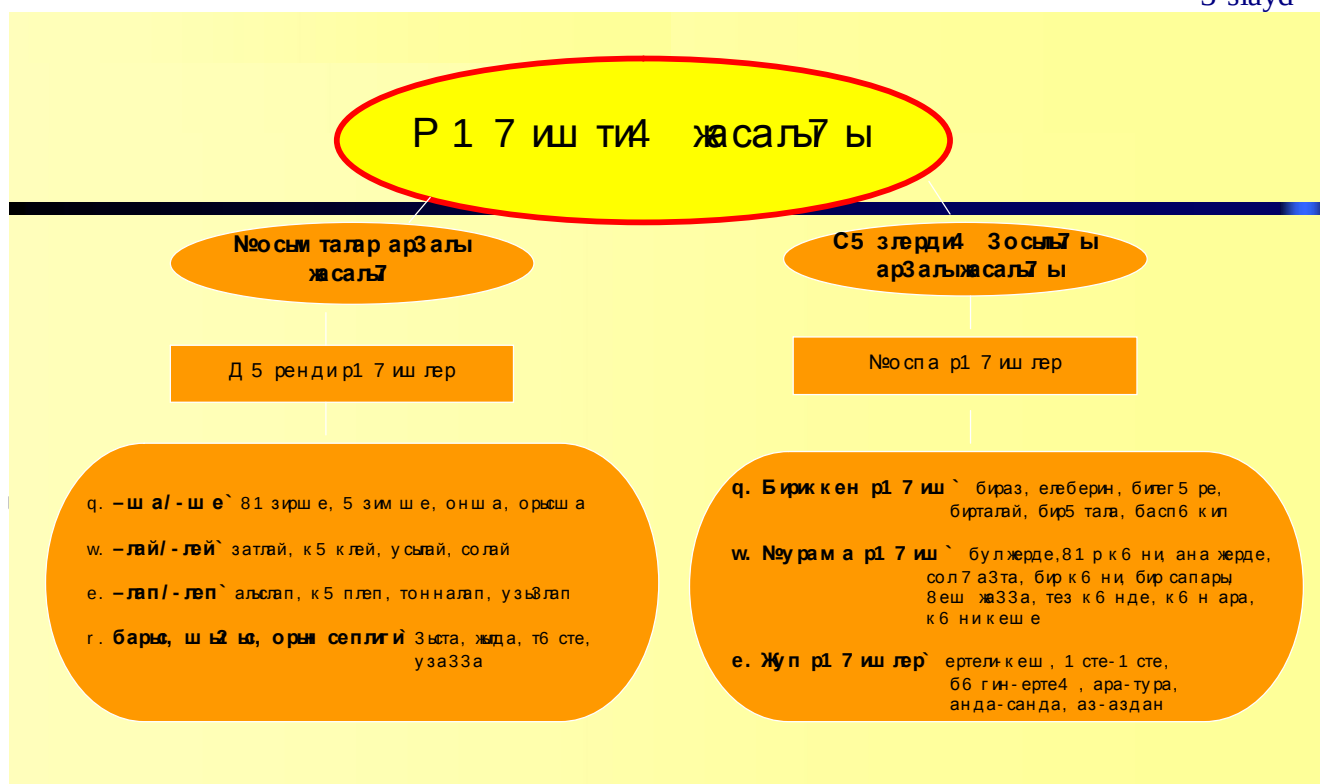
Orʻʻ sepligindegi waqʻʻʻʻ maʼnidegi atʻʻʻlar raʻwishlik maʼnige iye boladʻʻ kuʻnde, jʻʻda, tuʻste, saʻskelikte haʼm t.b.

Tartʻʻʻlangʻan atʻʻʻlar orʻʻ, shʻʻʻʻ sepligi formalarʻʻda raʻwishke oʻtedi: jaslayʻʻʻda, jasʻʻʻʻʻʻ, aldʻʻʻʻʻ.

ald, apt, uʻst, sʻʻt haʼm tagʻʻʻb. atawʻʻʻlar orʻʻ haʼm shʻʻʻʻ seplikleri formasʻʻda raʻwishke oʻtedi: ishten, artta,aldʻʻda, artʻʻda haʼm t.b.

Bas soʻzi de kenʻislik seplik formasʻʻda turʻʻ raʻwishke oʻtedi: Basta, bastan, ol, bul, sol, usʻʻ almasʻʻlarʻ kenʻislik seplik formalarʻʻda raʻwishke oʻtedi: onda, bunda, sonda, usʻʻda haʼm t.b.

Ulʻʻwma, adverbializatsiya qubʻʻʻʻ bir qansha oʻnimli.

6-a`meliy jumʻs: Feyildin` jasalʻw?

Ko`rsetpe materiallar

1-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

**Feyildin` jasalʻw?** Affiksatsiya usʻli? Do`rendi feyillerdin` jasalʻw? Feyil jasawsh? o`nimli ha`m o`nimsiz affiksler. So`z qosʻliw usʻli? qospa feyiller, feyildin` analitikalʻq formas? Ko`mekshi feyiller.

2-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplanʻ:

1. Feyil qanday usʻlar arqalʻjasaladʻ?
2. Feyil jasawshʻqanday affiksler barʻ?
3. Feyildin` so`z qosʻliw usʻli? arqalʻjasalʻwʻqandayʻ?
4. **Atawʻ3h tiykarlʻqospa feyiller** qandayʻ?
5. **Feyil tiykarlʻqospa feyiller** qandayʻ?
6. **Feyillerdin` analitikalʻq formasʻ**qandayʻ?

1-soraw. Feyil qanday usʻlar arqalʻjasaladʻ?

Feyil og`ada u`lken so`z shaqabʻ? Ol qapaqalpaq tilinde tiykarʻnan 2 usʻli menen jasalʻw mu`mkinshiligine iye:

1. Affiksatsiya usʻli?
2. So`z qosʻliw usʻli?

2-soraw. Feyil jasawshʻqanday affiksler barʻ?

Feyillerden feyil jasawshʻaffiksler: -la//le, -ta//te, -a//e, -na//ne, -qa//ke, -g`a//ge, -sa//se, -san//sen, -sʻ//si, -sʻn//sin, -shʻ//shi, -qʻ//ki, -qʻ//ki, -g`//gi, -ʻa//ire, -ay//ey, -ʻay//irey, -bʻ//bi, -bʻ//biy, -pʻ//piy, -g`ala. Mʻsalʻ? bu`kle, sabala, julqʻla, qamala t.b. Qʻmta, qʻsta t.b. juta, qura, sʻla t.b. jʻyna, awna t.b. qozg`a, esirke t.b. tepse, qaqasa t.b. bilgensip, ko`rmegensip, bassʻn, su`ysin, qʻshʻ? julqʻ? shashʻa, qatay, tu`ksirey, baqʻay, jumpʻy, jʻbʻy, sorg`ala, qorg`ala. Almasʻqlardan -sʻn/-sin: mensin, o`zimsin.

3-soraw. Feyildin` so`z qosʻliwʻusʻli? arqalʻjasalʻwʻ qandayʻ?

So`z qosʻliwʻ usʻli? arqalʻqospa feyiller jasaladʻ? Qospa feyil dep eki so`zdin` atap aytqanda eki feyildin` yamasa feyilden basqa so`zlerge feyil so`z qosʻliʻp, bip pu`tin leksikalʻq ma`ni an`latʻwʻn tu`sinemiz. Ma`selen, sa`lem beriw, xabar etiw.

Bunda atlʻq+feyil qosʻliʻp, sa`lemlesiw, xabarlaw sʻyaqlʻ? bir ma`ni an`latʻp tur. Al kirip shʻg`w, qaytʻp keliw eki feyil so`zdin` qosʻliʻwʻnan jasalg`an. Olarda da bir is-ha`reket ma`ninin an`latadʻ? Olar ga`pte bip ga`p ag`zasʻboladʻ? Qa`legen eki feyilden qospa feyil jasalmaydʻ? Eki feyil de ma`nili bolsa qospa feyil jasaladʻ? Al birewi tiykarlʻ? ekinshisi ko`mekshi bolg`an feyiller feyillerdin` analitikalʻq formasʻdep ataladʻ? Qospa feyillerdin` u`sh tu`ri bar:

- 1) Atawʻ3h tiykarlʻqospa feyiller
- 2) Feyil tiykarlʻqospa feyiller
- 3) Analitikalʻq formalʻfeyiller

4-soraw. Atawʻ3h tiykarlʻqospa feyiller qandayʻ?

Ataw³h tiykarl?qospa feyiller feyilden basqa so`z shaqaplar<sup>3</sup>ha et (q<sup>3</sup>), al, ber, sal, bol, qoy, qop, qal, basla, jet t.b. ko`mekshi feyillerdin` qos³aw?arqal?jasalad?

Sunday-aq qapaqalpaq tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tu`s, bol, bar, ur, shek, j<sup>3</sup>q, et, de ko`mekshi feyilleri de ataw³h so`zler menen qos<sup>3</sup>aw qospa feyillerdi jasad? er jetiw, ko`z taslaw, qos³q aty³aw, g`apg`³ ayt³aw, bos keliw, eske tu`siw, d<sup>3</sup>qqat bo`liw, qon³ bas³aw, azap shegiw, qars³sh³g`<sup>3</sup>aw, jolg`a sh³g`³aw, dawam etiw, maqul depti, yaqsh³depti t.b.

5-soraw. Feyil tiykarl?qospa feyiller qanday?

Ma`nili eki feyildin` qos³aw³han feyil tiykarl?qospa feyiller jasalad? M³sal? Sat³p al³aw, al³p sat³aw, al³p keliw, tart³p al³aw t.b.

Bunda eki feyildin` qos<sup>3</sup>aw<sup>3</sup>han bir leksikal<sup>3</sup>q ma`nidegi is-ha`reket bildiriledi.

Feyil tiykarl?qospa feyil qur³aw³dag`?eki s<sup>3</sup>h`arda birdey x³met atqarad? Biraq ay³aw ilimpazlar on³h` ekinshi s<sup>3</sup>h`ap³h tiykar³g`? feyil dep qarayd? Ha`zirgi qapaqalpaq tilinde feyil tiykarl?qospa feyillerdin` jasal<sup>3</sup>aw<sup>3</sup>nda ekinshi s<sup>3</sup>h`ar bol³p, to`mendegi feyiller qatnasad? al, ber, bar, kel, ket, sh³q, jat, tur, ot³, qoy, jiber, tasla, ot, qayt.

6-soraw. Feyillerdin` analitikal³q formas?qanday ?

Analitikal³q us³aw menen jasal³g`an qospa feyillerdin` birinshi s³h`ar? ataw<sup>3</sup>h so`zden de, feyil so`zden de bolad? Al ekinshi s<sup>3</sup>h`ar?tek feyilden bolad? Feyildin` analitikal<sup>3</sup>q formas?taza so`z jasaw emes.

Feyildin` analitikal<sup>3</sup>q formas<sup>3</sup>h u`yreniwde on³h` ekinshi s<sup>3</sup>h`ar? x³metinde kelgen ko`mekshi feyillerge toqtaw za`ru`r. qapaqalpaq tilinde ko`mekshi feyil x³metinde basla, bol, ot³, tur, ju`r, jat<sup>3</sup> (ot<sup>3</sup>), bap, kel, al, ber, qoy, ko`p, tasla, sal, sh³q, tu`s, jet, ko`p, qara, baq, ja`ne, qash, qayt, ot, tart, ur, tap, et, jazla, de so`zleri keledi.

Bul feyillerdin` ko`pshiligi tiykar³g`?feyillerge dizbeklesip ko`mekshi feyil x³metinde de, sunday-aq o`z ald<sup>3</sup>ha dara ma`nili feyil x³metinde de keledi. Ma`selen, Ol keshe bold? Ol oq<sup>3</sup>p bold? Ko`mekshi feyiller ko`binese -p/-ip, -p formal?hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

7-a`meliy jum³: Morfologiya. Atl³q.

Ko`rsetpe materiallar

1-qos³awsha

Tema boy³awsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

Morfologiya taraw? haqq³nda ul³awma tu`sinik. Grammatikal<sup>3</sup>q ma`ni ha`m grammatikal<sup>3</sup>q forma. Grammatikal<sup>3</sup>q kategoriya haqq<sup>3</sup>nda tu`sinik. Morfologiya. Grammatikal³q kategoriya. So`z shaqaplar? So`zdin` grammatikal<sup>3</sup>q ma`nileri, on? bildiriwshi qurallar. Grammatikal³q forma, an`lat<sup>3</sup>aw us`llar? Grammatikal³q kategoriyalar: leksikal³q ha`m grammatikal<sup>3</sup>q ma`ni. So`z shaqaplar? on<sup>3</sup>h` klassifikatsiyalan³aw printsipleri. Qapaqalpaq tilindegi so`z shaqaplar? sistemas? Ma`nili so`z shaqaplar? Atl<sup>3</sup>q. Atl<sup>3</sup>qlard<sup>3</sup>h` grammatikal³q ma`nisi, morfologiyal<sup>3</sup>q belgileri, sintaksisilik o`zgeshelikleri. Atl³qt³h` leksika-grammatikal<sup>3</sup>q tu`rleri. Atl³qlarda j³h³al³q ma`ninin` bildiriliwi. Atl³qt³h` morfologiyal<sup>3</sup>q kategoriyalar? San kategoriyas? Tart<sup>3</sup>aw kategoriyas? Seplik kategoriyas? Grammatikal<sup>3</sup>q, ken`islik seplikler. Atl³qt³h` sepleniwi. Sepliklerdegi sinonimiya

2-qos³awsha

Tema boy³awsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplam?

1. Morfologiya taraw? ne haqqında tu'sinik beredi?
2. Morfologiya neni bildiredi?
3. Morfologiya tarawın u'ykenetug`n til birligi ne?
4. So`zdin` grammatikal`q formas?degen ne?
5. Grammatikal`q kategoriya degen ne?
6. So`z shaqaplar? degen ne?
7. So`z shaqaplar`n bo`liniwi qanday?
8. So`z shaqaplar? neshege bo`linedi?
9. Atl`q degen ne?
10. Atl`qtag`? sann`n an`lat`w? qanday?
11. Atl`qlarda tart`ml`q ma`ni qalay an`lat`ad`?
12. Seplik kategoriyas? qanday?

1-soraw. Morfologiya taraw? ne haqqında tu'sinik beredi?

Morfologiya - bul so`zdin` formas?haqqında?grammatikal`q ta`liymat. Onda tiykar`nan leksika-grammatikal`q kategoriyalar bol`an so`z shaqaplar? u`ypeniledi. Ha`p bir so`z shaqab`n`n semantikal`q, morfologiyal`q, sintaksislik o`zgeshelikleri haqqında tu'sinik beredi.

Morfologiya so`z ha`m so`z formalar`n`n so`zlerdin` so`z shaqaplar`na bo`liniw printsiplerin so`z shaqaplar`n`n morfologiyal`q kategoriyalar`n, grammatikal`q ma`ni ha`m grammatikal`q forma haqqında?til biliminin` u`lken bir taraw?bol`p esaplanad`?

2-soraw. Morfologiya neni bildiredi?

Ol grekshe so`zden kelip sh`qqan, yag`n`y so`zdin` formas?haqqında?grammatikal`q ta`liymat degendi bildiredi.

3-soraw. Morfologiya tarawın u'ykenetug`n til birligi ne?

Morfologiya tarawında u`yreniletug`n til birligi - so`z. So`z grammatika`n`n u`yreniw ob`ektine al`hg`anda so`z formalar`n`n o`zgeriw ha`m tu`rleniw n`zaml`qlar? us? n`zaml`qlar tiykar`nda morfologiyal`q ha`m sintaksislik kategoriyalard`n jasal`w?esapqa al`nad`?

4-soraw. So`zdin` grammatikal`q formas?degen ne?

Grammatikal`q ma`ninin` belgili bir grammatikal`q qurallar arqal? bildipiliwi so`zdin` grammatikal`q formas?dep atalad`. Demek so`zdin` formas?- bir so`zdin` leksikal`q jaqtan birdey bol`p, al grammatikal`q ma`nilerinin` ha`p q`yl? bol`w? mektebim, mektebin`, mektebi, mektebimiz, mektebin`iz, mektepler ha`m t.b

5-soraw. Grammatikal`q kategoriya degen ne?

Grammatikal`q kategoriya - grammatikal`q ma`ni menen grammatikal`q forman`n birligi. Demek, bul ekewi bir na`rsenin` ishi menen s`pt`na usayd? Grammatikal`q kategoriya to`mendegi talarlarga juwap beriwi kepek:

- 1) Grammatikal`q ma`nini bildiriwshi arawl?forma bol`w?kepek.
- 2) Bir grammatikal`q kategoriya ishindegı grammatikal`q ma`niler en` keminde ekew bol`w? kepek.
- 3) Olar bir-birine qarama-qaps? qoy`p appozitsiya du`ziwi sha`pt. Morfologiyadag`? u`lken kategoriya - bul so`z shaqaplar?. Basqa kategoriyalar us?so`z shaqaplar`n`n ishinen aj`al`p sh`g`ad? Atl`qlar san, tapt`n, betlik, seplik kategoriyalar`na feyiller boliml`q-bol`ms`zl`q, da`reje, tu`p, meyil, ma`ha`l, bet-san kategoriyalar`na kelbetlik ha`m ra`wishler da`reje kategoriyalar`na iye.

6-soraw. So`z shaqaplar? degen ne?

Soʻz shaqaplar? - bul soʻzlerdin` leksika-grammatikalʻ toparlar? bolʻ, bul toparlar bir-birinen bildipiletugʻn maʼnileri, haʼr birine taʼn bolgʻan morfologiyalʻ belgileri, grammatikalʻ kategoriyalar? forma jasaw haʼm soʻz jasaw tipleri, gaʼptegi sintaksislik xʻmetleri jagʻnan ajʻalʻ turad?

7-soraw. Soʻz shaqaplarʻnʻ boʻliniwi qanday?

Qaraqalpaq tilinde soʻzlerdi soʻz shaqaplarʻna boʻliwde 3 printsip basshʻʻqqa alʻnad?

1) Semantikalʻ printsip. Soʻzdin` semantikalʻ maʼnisi bul haʼr bir soʻzdin` bildiretugʻn jeke leksikalʻ maʼnisi emes, al sol kategoriyalargʻa soʻzler ushʻn ortaql bolgʻan ulʻwma maʼni. Maʼselen atlʻqlar predmetlik maʼni anʻlatad? Demek, semantikalʻ maʼni - bul kategoriyalʻ maʼni.

2) Morfologiyalʻ printsip. Bunda soʻzdin` sʻtqʻmorfologiyalʻ formasʻ, onʻn soʻz jasaw, forma jasaw model`leri, soʻz oʻzgertiw sistemasʻesapqa alʻnad?

3) Sintaksislik printsip. Bunda soʻz shaqabʻnʻ basqa soʻzler menen dizbeklesiw uqʻplʻʻgʻ? gaʼp agʻzasʻxʻmetin atqarʻwʻesapqa alʻnad?

8-soraw. Soʻz shaqaplarʻ neshege boʻlinedi?

Ush printsip barlʻq soʻz shaqaplarʻn klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir soʻz shaqabʻ ushʻn semantikalʻ printsip tiykargʻ?bolsa, ekinshisi ushʻn bul qosʻnsha xʻmet atqarad?

Usʻbagʻdarda qapaqalpaq tilindegi soʻzler toʻmendegishe boʻlinedi:

1. Maʼnili soʻz shaqaplarʻ atlʻq, kelbetlik, sanlʻq, almasʻq, feyil, raʼwish.
2. Koʻmekshi soʻzler: daʼneker, tirewish, janapay.
3. Modal soʻzler.
4. Tanʻlaqlar.
5. Eliklewishler.

9-soraw. Atlʻq degen ne?

Zat maʼnisin haʼm zatlʻq tuʼsiniklerdi anʻlatʻ kim? ne? sorawlarʻna juwap beretugʻn soʻzler atlʻq dep atalad?

Atlʻqlar leksika- semantikalʻ belgisi boyʻnsha zat haʼm zatlʻq tuʼsinik, waqʻya, qubʻʻʻ, jagʻday, haʼdiyse t.b. atamalarʻn bildiredi: **kitap, paxta, qala, terek, qus, shʻray, tilek, pikir, sana, samal, jawʻn, shanʻ, haʼrre haʼm t.b.**

Zat maʼnisi ayʻʻʻ atlʻqlardʻn leksikalʻ maʼnisinen tikkeley anʻlatʻʻ: **gilem, samal, sezim** t.b. Al geypara zatlʻq maʼnidegi soʻzler tek grammatikalʻ maʼnide gʻana atlʻq bola aladʻ. **juʼrisi** qolaysʻz, **awʻʻw** astan, **jamannan** qash.

10-soraw. Atlʻqtagʻ? sannʻn anʻlatʻʻw? qanday?

San kategoriyasʻ biplik haʼm koʻplik san maʼnilerin oʻzine qamtʻyd? Birlik san maʼnisi nol` formasʻndagʻ?atlʻqlar arqalʻberiledi. Biraq nol` formadagʻ?qa`legen atlʻqtʻbirlik san maʼnisin anʻlatʻ tur dewge bolmayd? Maʼselen, men qa`lem satʻ aldʻm. Men qa`lemler satʻ aldʻm. Sanlʻqtan atlʻqlardʻn birlik san maʼnisin tek nol` formadagʻ?atlʻqlar menen baylanʻtʻʻwgʻa bolmayd?

11-soraw. Atlʻqlarda tartʻmlʻq maʼni qalay anʻlatʻadʻ?

Tartʻm kategoriyasʻatlʻqlar anʻlatqan predmettin` belgili bir betke tiyisli ekenin, taʼn ekenin bildiretugʻn grammatikalʻ kategoriya. Grammatikalʻ tartʻm kategoriyasʻbir waqʻta haʼm predmetti haʼm onʻn birewge tiyisli ekenin bildiredi.

Tartʻm affiksleri koʻplik affiksinen keyin, biraq seplik haʼm betlik affikslerinen burʻn jalgʻanadʻ balamdʻ balalarʻnd?

12-soraw. Seplik kategoriyasʻqanday?

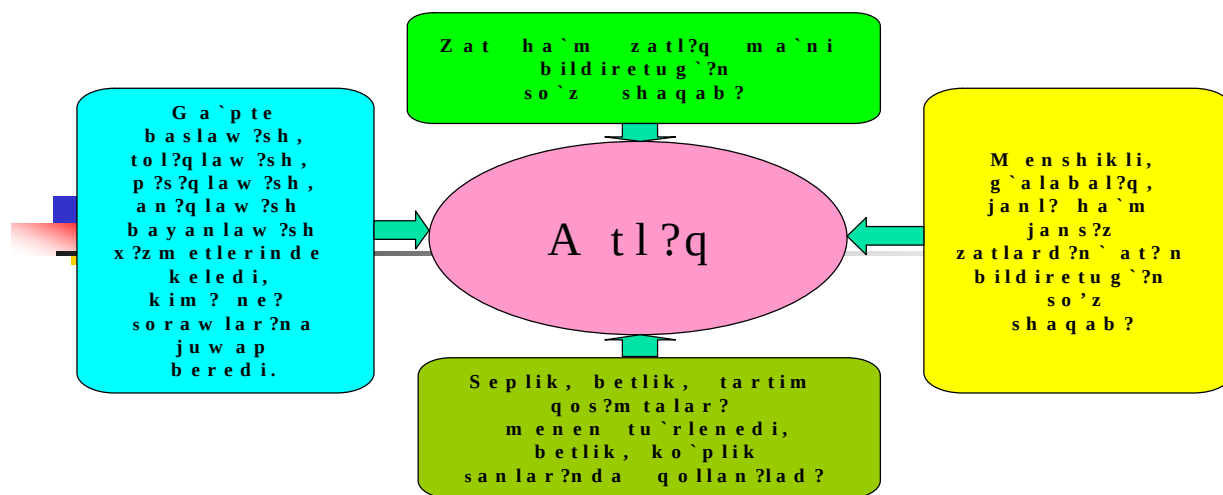
Seplik kategoriyasʻ atlʻqtʻn yamsa atlʻqlasqan soʻzdin` soʻz dizbegi yaki gaʼptegi basqa soʻzler menen haʼr qʻylʻ qarʻm-qatnasʻn bildiredi.

Atləqtəñ` seplik formalar?boyñsha tu`rlenip keliwi sepleniw delinedi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde alt?seplik bar: **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵ`ıs, orñ.**

Atləq so`z dizbeginde yamasa ga`pte qollanılǵ`anda alt?sepliktin` birewinin` formasın qabıl etedi. Seplik affiksleri ko`plik ha`m tartım affikslerinen keyin jalǵ`anad?. So`z tiykarña jalǵ`anawña qaray eki t u`rli bolad?. 1. jay seplew, 2. tartım?seplew.

So`zlerdin` jay sepleniwi menen tartım?sepleniwin de u`sh seplikte - tabıs (**jay**, -d?, -di, -t?, -ti, **tartım?**-in, ñ, -n)., barıs (**jay**, -qa, -ke, -g`a, -ge, **tartım?**, -a, -e, -na, -ne)., orñ (**jay**, -da, -de, -ta, -te, **tartım?**, -nda, -nde) shamal?ayñmashıl?q ju`zege keledi.

3-qosımsha 1-slayd

4-qosımsha

O`z betinshe bilimlerin sñaw ushñ test sorawlar toplam?

1. Ko`plik affiksleri qanday ma`nide qollanılad??

Ayaqlar?maladay,

Qollar?bar jabaday,

Qulaqlar?qalqanday,

Murñlar?zan`g`ardñ,

Qayt?p alg`an talqanday.

a) jek ko`riw ma`nisinde.

v) erkeletiw ma`nisinde.

s) jaqs?ko`riw ma`nisinde.

d) ko`plik ma`nisinde.

2. So`z shaqaplar?qalay klassifikatsiyalanad??

a) so`zdin`sorawlar?boyñsha.

v) so`zdin`jalǵ`awlar?boyñsha.

s) so`zdin`ma`nisi, morfologiyal?q belgisi ha`m ga`ptegi xızmeti boyñsha.

d) so`zdin`formas?boyñsha.

3. Qanday atləqlar betlenedi?

a) ha`reketti bildiretug`ñ.

v) kim? sorawña juwap beretug`ñ.

s) janl?predmetlerdi bildiretug`ñ. d) ne? sorawña juwap beretug`ñ.

4. Tartib kategoriyas? neni bildiredi?

- a) predmettin`ko`pligin. v) abstrakt tu`sinikti. s) predmettin`bir betke tiyisliligin.
d) predmettin`konkret ekenin.

5. Seplik kategoriyas? neni bildiredi?

- a) atlatq`n`basqa so`zler menen baylan`sh. v) atlatq`n`basqa so`zlerden jasal`w`n.
s) atlatq`n`sub`ektiv formalar`n. d) predmetlerdin`mug`dar`n.

6. Qays? qatardag`? seplikler grammatikal`q seplik?

- a) q`ya seplikler .v) ataw, iyelik, sh`g`z. s) ataw, bar`z, tab`z. d) ataw, iyelik, tab`z.

7. Qays? qatardag`? seplikler ken`islik seplikler?

- a) ataw, iyelik, bar`z. v) ataw, iyelik, tab`z. s) ataw, or`n, sh`g`z. d) iyelik, bar`z, tab`z.

8. Jay sepleniw menen tartib? sepleniwdin`ay`mash`q`? qays? sepliklerde an`q ko`rsetiledi?

- a) iyelik, bar`z ataw. v) bar`z, tab`z or`n s) ataw, iyelik, bar`z. d) bar`z, tab`z, iyelik.

8-a`meliy jum`z: Kelbetlik. Sanl`q. Almas`q.

Ko`rsetpe materiallar

1-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad`?

Kelbetlik. Leksika-grammatikal`q tu`rleri: sapal`q, qatnasl`q kelbetlik. Kelbetliktin` ma`nileri. Kelbetliktin` da`rejeleri. **Sanl`q,** leksika-semantikal`q o`zgeshelikleri. Morfologiyal`q o`zgeshelikleri. Ma`nisi boy`nsha tu`rleri. Sanl`qt`n` kelip sh`g`w`? **Almas`q.** Morfologiyal`q o`zgeshelikleri. Ma`nisi ha`m tu`rleri. Pronominalizatsiya.

2-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad`?

Sorawlar toplam`?

1. Kelbetlik degenimiz ne?
2. Basqa so`z shaqaplar`nan o`zgesheligi qanday?
3. Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin` grammatikal`q o`zgesheliklerine qaray qanday tu`rleri bar?
4. Sapal`q kelbetlik degen ne?
5. Qatnasl`q kelbetlik qalay jasalad`?
6. Kelbetliktin` manilerin haqq`nda ayt`p berin`.
7. Kelbetliktin` qanday qa`rejeleri bar? Olar qalay jasalad`?
8. Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqarad`?
9. Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqarad`?
10. Sanl`q degen ne?
11. Jay sanl`q penen qospa sanl`qt`n` o`zgesheligi qanday?
12. Ma`nisine qaray qanday tu`rleri bar?
13. Esapl`q sanl`qlar qanday?
14. Qatarl`q sanl`qlar qanday?
15. Jeke ma`ni bildiriwshi sanl`qlar qanday?

16. San ma`nisi bildirish sanliqlar qanday?
17. Numerativ so`zlar qanday?
18. Almasliq degen ne?
19. Basqa so`z shaqaplaridan o`zgesheligi qanday?
20. Almasliqlardagi morfologiyaliq o`zgesheligi qanday?
21. Ma`nisi boylasha qanday turli rleri bar?
22. Olardagi o`zgesheligi nede?
23. Almasliqtan kim izertlegen?

1-soraw. Kelbetlik degenimiz ne?

Kelbetlik qanday? qaysi sorawlarha juwap berip, zatlardagi shah, shapat, qasiyetin, ko`lemin, salmag`ni, tur-tu`sin t.b. belgilerin bildiredi.

2-soraw. Basqa so`z shaqaplaridan o`zgesheligi qanday?

Morfologiyaliq jaqtan kelbetlik so`z o`zgertiwi affiksler menen turilenbeydi. O`zi anqlaytug`ni atliq so`zler menen jupkerlesiw ushida baylanad. **aq** oramal, **jasli** ko`ylek, **suwli** suw, **jas** bala, **juwan** arqan, **awli** ju`k t.b. Kelbetlik da`reje kategoriyasina iye.

Kelbetlik basqa so`z shaqaplaridan aytmashliqlaridin biri onin intensiv formalar bolip tablad. **sap-sarli, u`p-u`lken, teppe-tenli, qip-qizli, jep-jenil, ap-awli, jap-jagsli** t.b.

Sintaksislik xizmeti jag`nan kelbetlikler tiykaridan atliq so`zlerdi anqlap, anqlawsh xizmetinde keledi.

3-soraw. Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin` grammatikaliq o`zgesheliklerine qaray qanday turli rleri bar?

Kelbetlik zattin` har qili belgilerin bildiriwi ham grammatikaliq o`zgesheliklerine qaray sapaliq ham qatnasliq kelbetlikler bolip ekige bolinedi.

4-soraw. Sapaliq kelbetlik degen ne?

Sapaliq kelbetlikler. Hesh qanday affikstin` jar demisiz-aq jasalip, ma`nisi jag`nan zattin` turin (**sulaw, go`zzal, su`mbil, qirmizli**), da`min (**ashshli, dushshli**), iren`in (**aq, qara, qizli, ko`k, sarli, ala, qonli, targli**), sapash (**jan`a, go`ne, qattli, jagsli, jaman**), ko`lemi menen mo`lsherin (**u`lken, kishi, awli, jenil**), sonday-aq adamlardagi har qili psixologiyaliq jag`dayli, kewil xoshna baylanil belgilerdi an`latad ham olardagi sapash ken`irek ko`lemde an`latad. Bul topardagi kelbetlikler basqa topardagi kelbetlikler shayli kontekst ishinde kelgende qanday? qaysi degen sorawlarg`a juwap beredi: **Aq** saqal, **qara** saqal, **aq** jawliq, **qizli** jawliq, aydarli bala, tulmshaqliq qiz – hammesi da`rya jag`ashda sap tartip tur (K.S.). O`zin` **jetim** balasan` (T.Q.). **lken** stoldin` do`gereginde, betine birden **zsh** ha`wir urd` (T.Q.).

Sapaliq kelbetliklerge salstiraw, arttiraw da`rejesi formalar erkin jalg`ana beredi.

5-soraw. Qatnasliq kelbetlik qalay jasalad?

Qatnasliq kelbetlikler. Bir zatqa ta`n belgini tikkeley emes al, affikslerdin` jalg`anaw arqal basqa so`z shaqabidan (atawsh ham feyil so`zlerden) jasalad. Olar zattin` tur-tu`sin, kelbetin, ko`lemin, mug`darin, shamasin ham basqa zatlarg`a qatnasin bildiredi : Bul seksewildin` qaysi o`zegin **uznilig` qulashtay ko`z a`ynekli** jlan orag`an (Sh.S.). Erjan **zalli ko`kjalday** qabag` tur nerip, o`zin gu`reske sazlad` (K.S.). Jaz baslanip kiyatig`an menen **azangli** hawa biraz salqilaw edi (T.Q.). Qatnasliq kelbetlikler affikslerdin` jalg`anaw arqal atliq, feyil, ra`wish t.b. so`zlerden jasalip, solarg`a baylanil bolg`an har qanday shd bilgeni basqa zatqa qatnas arqal an`latad.

Qatnasliq kelbetliklerge salstiraw da`rejesinin` geypara formalar (-g`it/-gilt, -g`itim/-giltim, -g`ish/-gish) jalg`anbayd. Sonday-aq aytmalar intensiv formalar menen qollanla almayd.

6-soraw. Kelbetliktin' manileri haqqında aytıp berin'

Kelbetliktin' ma'nileri. Sapalıq ha'm qatnaslıq kelbetlikler zattın' qanday belgisin an'latıwına qaray bir neshe ma'nilerdi bildiredi.

1. Ren'di (**aq, qara, qızıl, qon'ır, sarı, torı, ko'k, ku'l ren', shubar** t.b.)
2. Sapan?(**jaqsı, jaman, qımbat, o'tkir, jumsaq, qattı** t.b.)
3. Jag'dayd? (**jas, g'arrı, taza, go'ne, aqsaq, sıhıq, suwıq, saqaw, soqır** t.b.)
4. Adam ha'm haywanatlarg'a ta'n qasiyetti (**ashıwshaq, qorqaq, batır, tebewik, urıshaq, jalaxor** t.b.)
5. Da'mdi (**ashshı, dushshı, mazalı, tatlı, shiyrin** t.b.)
6. Sıh-sımbattı? (**juwan, pa's, biyik, uzın, tompaq, qıysıq** t.b.)
7. Ko'lem, aralıq ma'nisin (**ken', tar, alı, jaqın** t.b.)
8. Orındı, waqıtı? (**u'ydegi, du'zdegi, mekteptegi, azang'ı, tu'ski, jazg'ı, on', sol** t.b.)
9. Usalıq, sheriklik ma'nisin (**tu'yedey, iynedey, maymıday, pikirles, sılas, awılas** t.b.)
10. Tu'birden an'latılğan na'rsege iye ekenligin (**aqıl, bilimli, za'ha'rli, miyweli, sayalı, a'rebi, qazaq** t.b.)
11. Tu'birden an'latılğan na'rse nin' joqlıǵın bildiretug'ın kelbetlikler (**suwsız, gu'nasız, biygu'na, biyqayg'ı, nainsap** t.b.)

7-soraw. Kelbetliktin' qanday qa'rejeleri bar? Olar qalay jasaladı?

Kelbetlikler ga'p ishinde kelgende tiykarınan zattın' belgisi menen birge sol belginin' da'rejesin de bildirip keledi.

Da'reje ma'nisi kelbetliktin' da'reje formalar? ja'rdeminde an'latıladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' da'rejelerinin' u'sh tu'ri bar: jay da'rejesi, salıstırw da'rejesi, arttırw da'rejesi.

1. **Jay da'reje.** Zatqa tiyisli belginin' tu'rin-tu'sin, sımbatın hesh na'rsege salıstırmay yamasa ku'sheytey jay tu'rde ko'rsetetug'ın kelbetliktin' tu'rine jay da'reje delinedi. Bul da'reje affikslerdin' ja'rdemisiz kelbetlik so'zlerdin' tu'bir yaki tiykar halındaǵı formasınan an'latıladı. **aq** qag'az, **qara** sıya, **ko'k** kitap, **qızıl** bayraq, **jasıl** lenta, **ala** ko'len'ke t.b

2. **Salıstırw da'reje.** a) A'dette bir zat ekinshi zat penen salıstırǵanda salıstırwǵa tiyisli zattın' sıhı, sımbatı, ko'lemi t.b. a'piway? halındaǵıǵa qarag'anda o'zgesherek belgilerge iye boladı. Kelbetliktin' bunday do'rendi forması salıstırw da'reje bolıp esaplanadı. Bul da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde sintetikalıq usıl menen jasaladı.

-ıraq/-irek, -raq/-rek, -law/-lew, -g'ıl/-gilt, -shıl/-shil, -g'ılın/-giltim, -g'ılsh/-gish: ko'klew, sarılaw, qattıraq, qolaylıraq, aqshıl, qızg'ısh t.b. Bul affikslerdin' ishinde kelbetliktin' salıstırw da'rejesin payda etiwde ko'birek **-raq/-rek, ıraq/-irek** affiksleri o'nimli qollanıladı.

b) Salıstırwǵa tiyisli zat ya qubılıs shıǵ'ıs sepliginde turıp onnan keyin kelbetliktin' aytılwı arqalı analitikalıq usıl menen de salıstırw da'rejenin' ma'nisi an'latıladı. **o'limnen ku'shli, a'ken'nen u'iken, qoydan juwas, tastan qattı, ko'mirden qara** t.b.: Qonaq **qoydan juwas** (naqıl).

3. **Arttırw da'reje.** Kelbetliktin' bul da'rejesi sapanın, sıhın ha'm t.b. belginin' sol zattın' o'zinde arttırmaq ekenligin yaki basqa zatlarǵa qarag'anda arttır ekenligin an'latadı. Qaraqalpaq tilinde arttırw da'rejesi sintetikalıq ha'm analitikalıq usıl menen jasaladı.

Sintetikalıq usıl menen sıhıd? sıpatı? ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi so'zlerdin' birinshi buwının son'gı ha'ribi almasıp «p» dawıssız sesi qollanıladı. **ıp-ısqı, sap-sarı, kip-kishkene, jap-jaqın, qıp-qızıl** t.b.

Analitikalıq usıl menen kelbetliktin' arttırw da'rejesi to'mendegishe jasaladı.

a) kelbetlik so'zdin' aldında onın' ma'nisin ku'sheytip arttırıwshı so'zler dizbeklesip keledi: en' **ullı, ju'da' sulıw, dın ko'rkem** t.b.: Nısan Na'jimovich aqıl adam da' **og'ır aqıl** (T.Q.).

b) kelbetlik so'zlerdin' ta'kirarlanıp keliwi na'tiyjesinde de arttırw da'rejesi payda boladı. **qıysıq-qıysıq** ko'she, **shıp-shıp** ter, **beles-beles** qır.

Bunday ta'kirar kelbetliktin' birinshi komponenti shıǵ'ıs sepliginde turıp ta arttırw da'rejesi jasaladı. **uzaqtan-uzaq, haqtan-haq, jan'adan-jan'a** t.b.

8-soraw. Kelbetliktin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwi (adektivatsiya)

Kelbetlikler ayırım kontekstlerde basqa so'z shaqaplarının funksiyasında o'tip qollanad. Geypara jag'daylarda shıq, sapalq t.b. belgilerdi an'latıwsh? kelbetlikler belgili zattın atamas? xızmetinde de jumsalad. Bunday jag'dayda qollanawg'a tiyisli atıq so'z tu'sirilip aytılad? da kelbetlik us? tu'sip qalg'an atıq so'zdin' xızmetine o'tedi. Yag'nıy eki tu'rli xızmetti, birewi o'zinin' tiykarg'? xızmetin, ekinshisi atıqqa tiyisli bolg'an zatlıq xızmetin atqarad. Mısal. **Jalqawg'a** is buyısan' o'zin'e aql u'yreledi (naql). **Soqırdın'** tilegeni eki ko'zi. **Jaqsın'** u'yine adam ko'p keler, jaman bolsa onın' ko'zi jep keler (Berdaq). **Jaqs?** iste shılad? (naql). Keltirilgen mısallardag'? substantivlesken so'zlerge anıqlanawsh? so'zlerin qoyg'an jag'dayda jalqawg'a – jalg'aw adamg'a, soqırdın' – soqı adamnın', jaqs? – jaqs? jigittin', olar o'zlerinin' da'slepki halında kelbetliktin' ornında qollanad. Feyil so'zler menen qollanag'anda ha'rekettin' belgisin bildirip, ra'wishke o'tedi: **jaqs?** oqıyd, **jazıqsız** ayıpland, **sheksiz** so'yledi t.b.

9-soraw. Kelbetlikler qanday sintaksislik xizmet atqarad?

Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler sintaksislik so'z dizbeklerinin' bag'ın'q? sh'ar? xızmetinde kelip, bas (bag'ındıwsh?) komponenttin' ha'r qıyl? belgilerin bildirip, jupkerlesiw usında baylanıp qollanad. **biyik** taw, **o'tkir** pıshaq, **ko'k** ko'ylek, **batır** jigit, **jaqs?** bala, **aqıl?** qız, **qaladag'?** mektep ha'm t.b.

Kelbetlikler ga'pte tiykarınan anıqlawsh xızmetin atqarıp keledi: **Ku'shli** ha'm **mehirli** patshalıqqa arqa su'yep jasawd? aqlıqlarınızdın' o'zleri tu'sinip alad? (T.Q.). **Jaman** adam qorıqqan shıylayd? (naql).

Feyil bayanlawshın' aldında kelip pıqlawsh wazıypasında qollanad. Endigi jag'ında Bazarbay **u'nsiz** issledi (Sh.S.). Ag'ash kessen' **uzın** kes, temir kessen' **qısqı** kes (naql). Ga'ptin' aqırında kelip atawsh bayanlawsh xızmetinde qollanad. As iyesi menen **tatı?** (naql). Alıstag'? dushpannan an'lıp ju'rgen dos **jaman** (naql).

Ga'p ishinde substantivlesip baslawsh ha'm tolıqlawsh xızmetlerinde de qollanıla beredi. Mısal. Baslawsh xızmetinde: **Meshkey** toymayd, toysa da jutıg'an shı qoymayd? (naql). Tolıqlawsh xızmetinde: **Ba'dhasıg'a** ha'mel jetse, Puxarasın talar iytshe (I.Yu.).

10-soraw. Almasıq degen ne?

So'z shaqaplarının ishinde almasıqlar o'zine ta'n leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgesheliklerge iye so'zler topar. Almasıqlar basqa so'z shaqaplarında zat-qubıqlard? yamasa olardın' sanın, bolmasa kelbetin tikkeley atamay al olard? siltep ko'rsetedi. Demek, jeke turg'anda almasıqlar abtpakt ma'ni an'latad. Olardın' ma'nisi tek kontekstte g'ana ayqın bolad. Ma'selen, ol yamasa us? degen menen biz belgili tu'sinikkke iye bola almaymız.

11-soraw. Basqa so'z shaqaplarınan o'zgeshiligi qanday?

Almasıqt? basqa so'z shaqaplarınan ajratıp tanıwdag'? baslı printsip onın' semantikas? yag'nıy ma'nisi bolıp esaplanad. Almasıqlar ma'nisi boyınsha 8 toparg'a bo'linedi.

12-soraw. Almasıqlardın' morfologiyalıq o'zgesheligi qanday?

Almasıqlardın' o'zine ta'n morfologiyalıq o'zgesheligi to'mendegilerden ibarat: olar so'z jasawsh? forma jasawsh? yamasa so'z tu'rlewshi qosıntalarg'a iye emes. Qays? so'z shaqabının ornında qollanıla sol so'z shaqabının forma jasawsh? ha'm so'z o'zgertiwshi qosıntaların qabı ete alad? Usınday o'zgesheligine baylanıl? almasıqlar eki toparg'a bo'linedi:

1) Predmetlik (substantivlik). Betlew, belgilew, belgisizlik, o'zlik almasıqlar?

2) Predmettin' belgisin bildiriwshi (atributivlik) silteu, soraw ha'm belgilew almasıqlar?

Betlew almasıqlarının 1 ha'm 2 betlerinin' ko'plik tu'ri supplektiv usı menen jasalad?

Almasıqlardan basqa so'z shaqaplar? onimli jasalmayd. Tek ayırım bir eki so'z bar. Menshik, menmen, mensinbew, o'zimshil.

Betlew almasqılarǵıń morfologiyalıq o`zgesheligi. Ilimpazlar men, sen almasqılarǵıdag`n tapqan kategoriyas? eski ko`psetkishi, biz, siz almasqılarǵıdag`z eski ko`plik affiksi deydi.

3-qosımsha

O`z betinshe bilimlerin sınaw ushın test sorawlar toplam?

1. Qaraqalpaq tili morfologiyas? boyınsha kimler monografiya jazg`an?
a) A.Qıǵbaev, D.S.Nasırov, O.Dospanov, A.Da`wletov, A.Najimov.
v) K.Ubaydullaev, E.D.Polivanov, A.Da`wletov, N.A.Baskakov, H.Hamidov.
s) D.Nasırov, R.Esemuratova, E.Berdimuratov, O.Dospanov, M.Da`wletov.
d) N.A.Baskakov, A.Qıǵbaev, D.Nasırov, B.Qutlımuratov, E.Da`wenov.
2. Tu`rkiy tillerinin` morfologiyas? boyınsha en` da`lepki miynet chuvash tili materiallar? tiykarında kim ta`repinen jazıldı?
a) N.S.Trubetskoy. v) N.A.Boduen de Kurtene. s) I.P.Pavlov. d) E.R.Penshiev.
3. Kelbetliktin` semantikas? predmettin` nesin ko`rsetedi?
a) predmettin` belgisizligin. v) predmettin` belgisin s) predmettin` qatnasın.d) predmettin` mug`darın.
4. On-onnan bo`lindi degen ga`pte «on-onnan» ma`nisi boyınsha qanday sanlıq?
a) sanaq. v) qatarlıq s) jıyınqlaw. d) toplaw.
5. Qayg`-uwayınd? birte-birte, umıta basladım. Qays? so`z shaqabına kiredi?
a) jup sanlıq. v) almasqı. s) ra`wish. d) kishireytiwshi so`z.
6. Qays? sanlıqlar anıqlawsh bolıp qollanılmaydı?
a) toplaw, shamalıq. v) jıyınqlaw, toplaw. s) sanaq, bo`lshek, toplaw. d) qatarlıq, toplaw.
7. Minez-qulıq, hal-awhal belgisin bildiretug`n kelbetlikler?
a) -ma//-me, -bı//-bi, -pa//-pe. v) -lıq//-lik, -lı//-li, -shıq. s) -qın//-kin, -g`n//-gin.
d) -la//-le, -las//-les, -lat//-let.
8. Tartın qosımtalar? betlew almasqılarına qalay jalg`anadı?
a) tikkeley. v) tartın qosımtalar? jalg`anbaydı?
s) -nıki//-niki, -dıki//-diki, -tıqı//-tiki qosımtalar? jalg`anaw mu`mkinshiligine iye.
d) jalg`ang`anda qosımtalar qısqaradı?
9. So`zlerdi so`z shaqaplarına bo`liwdin` qanday printsipleri bar?
a) morfologiyalıq, fonetikalıq, sintaksislik. v) sintaksislik, leksikalıq, semantikalıq.
s) leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik. d) leksika-semantikalıq, fonetikalıq, leksikalıq.
10. Sanaq sanlıqlardan keyingi atlıq so`zler ko`plik jalg`awın qabıl etiwı mu`mkin be?
a) mu`mkin, eger sanaq san menen atlıqtın arasında basqa anıqlawsh so`zler bolsa.
v) mu`mkin emes.
s) mu`mkin, sanaq sannın son`ıdag`atlıq so`z kim sorawına juwap berse.
d) mu`mkin, eger sanaq san menen atlıq janlı predmetti bildirse.
11. Qays? tu`rkiy tillerde «to`rt» sanın da`lepki sesi «d» sesi menen aytıladı?
a) qarayın, qumq, tatar v) hakas, yaqut. s) chuvash, tatar, nog`ay. d) qarachay-balkar, nog`ay.

12. «Devonu lug`atit turk» esteliklerinde sanl`ıqt`n`qays?tu`rleri qollan`ıg`an?

- a) sanaq, qatarl`ıq, shamal`ıq. v) j`ynaqlaw, sanaq, bo`lshek. s) sanaq, j`ynaqlaw, qatarl`ıq.
d) shamal`ıq, sanaq, j`ynaqlaw

13. Ekew ara bir tabaq.

- a) atl`ıq. v) sanl`ıq. s) kelbetlik. d) ra`wish.

14. Qaraqalpaq tilindegi sakramental` ma`nidegi sanl`ıqlard`tab`n`?

- a) 1,7,9 v) 7,12,99 s) 3,7,9 d) 7,40,3

15. Zal tamashago`ylerge l`ıq tol`edi?

- a) kelbetlik. v) ra`wish. s) janapay. d) da`neker.

16. Qara ekeni qara, biraq sh`m qara emes (M.S.). Ast`s`z`ıg`an so`z qays?so`z shaqab`han?

- a) atl`ıq. v) kelbetlik. s) janapay. d) ra`wish.

17. Tart`m affiksleri jalg`ang`anda tu`birdegi q`ıq daw`sl`ıard`n`tu`sip qal`w`n en`birinshi an`ıqlag`an kim?

- a) V.A.Bogoroditskiy. v) N.K.Dmitriev. s) O.N.Betlingk. d) L.A.Starostov.

18. Qays?qatardag`?«ol» so`zi siltew almas`ıg`bolad??

- a) ol oq`ıyd?. v) ol student. s) ol adamd`ko`rdim. d) ol kerek emes.

19. «Ol bir ot`ırad?, bir turad?» degen ga`pte bir so`zi qanday so`z shaqab`?

- a) sanl`ıq. v) kelbetlik. s) almas`ıq. d) janapay.

20. Kimde kim bergen wa`desinde tura almasa, on`n`duzs`z, pa`tiwas`z adam bolg`an?(O.Ayjanov). Ast`s`z`ıg`an so`z ma`nisi boy`nsha qanday almas`ıq?

- a) siltew. v) soraw. s) qatnas. d) betlew.

21. Tart`mlang`anda qays?qatardag`?so`zlerdin`keyingi sesi o`zgermeydi?

- a) mektep, ta`rep, ha`rip, shelek. v) xal`ıq, ga`p, bank, xat.
s) qa`lip, sebep, chaynik, bufet. d) tariyx, ha`reket, kitap,

22. «Sizlerdeylerge bul q`ıy`n» degen ga`pte ast`s`z`ıg`an so`z qanday so`z shag`ab`?

- a) atl`ıq. v) kelbetlik. s) almas`ıq. d) ra`wish.

23. Uyat o`limnen ku`shli degen ga`pte «ku`shli» kelbetligi qays?da`rejede?

- a) jay. v) pa`seytiw. s) artt`ıw. d) sal`ıst`ıw.

24. «So`z shaqaplar?planeta bolsa, feyil on`n`quyash?» degen pikir kimgе tiyisli?

- a) G.Xokket. v) N.A.Boduen de Kurtune. s) A.Peshkovskiy. d) N.A.Kononov.

25. Tu`biri bir, biraq ha`r tu`rli affikslerdin`ja`rdemi menen jasalg`an bir so`zdin`morfologiya`l variantlar?dep atalad`?

- a) morfologiya`l birlik.v) morfologiya`l jik.s) morfologiya`l qub`ıı. d) morfologiya`l dublet.

26. Prosodika degen ne?

- a) fonemalar sistemas?. v) pa`t sistemas?. s) buw`nlar sistemas?. d) ha`ripler sistemas?.

9-a`meliy jumʻs: Feyil. morfologiyalʻq kategoriyalar?

Ko`rsetpe materiallar

1-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

Feyil. Leksika-semantikalʻq o`zgesheligi. Bolʻmlʻbolʻmsʻ, awʻʻpalʻ awʻʻpasʻ feyiller. Da`reje kategoriyas? Ma`nili feyiller. Ob`ektli feyil 6. Ko`mekshi funksional` feyiller: ko`mekshi feyil, tolʻʻsʻ feyil, feyildin` modal` formalar? **Betlik feyiller.** Feyildin` morfologiyalʻq kategoriyalar? Bet-san kategoriyas? **Meyil kategoriyas?** Meyil tu`rlerine bo`liniw o`zgesheligi. Buyrʻq, tilek, sha`rt, maqset, anʻʻlʻq meyl. Ma`ha`l kategoriyas? O`tken, ha`zirgi, keler ma`ha`l

2-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap alad?

Sorawlar toplamʻ

Feyil degen ne?

Basqa so`z shaqaplarʻnan o`zgesheligi qanday?

Onʻn` qanday leksika-semantikalʻq o`zgeshelikleri bar?

Feyildin` da`reje kategoriyas?neni an`latadʻ?

Onʻn` tiykarg`o`zgeshelikleri qanday?

Betlik feyiller degen ne?

Betlik feyildin` betlik emes feyilden o`zgesheligi qanday?

Feyildin` qanday morfologiyalʻq kategoriyalar?bar?

Feyildin` bet-san kategoriyasʻnʻn` xʻʻzmeti qanday?

Feyildin` meyl kategoriyas?neni an`latadʻ?

Qanday feyildin` meylleri bar?

Feyildin` ma`ha`l kategoriyas?neni an`latadʻ?

Qanday feyildin` ma`ha`lleri bar?

1-soraw. Feyildin` da`reje kategoriyas?neni an`latadʻ?

Feyildin` da`reje kategoriyas? is-ha`reket penen sub`ekt ha`m ob`ekt arasʻndag`? qatnaslardʻ bildiredi. Yag`nʻy is-ha`reket penen islewshi arasʻndag`? baslanʻʻtʻ ko`rsetedi. Mʻʻalʻ ashtʻ ashʻdʻ ashʻʻtʻ ashqʻʻdʻ feyllerin alʻq qarayʻq: Bunda ashʻdʻ feyllerde is-ha`reket belgisiz sub`ekt yamasa grammatikalʻq ob`ekt ta`repinen, al qalg`anlarʻnda grammatikalʻq sub`ekt ta`repinen islengeni bildirilip tur.

Feyildin` da`reje kategoriyasʻnʻn` tu`rleri haqqʻnda qapaqalpaq til biliminde ha`r qʻʻlʻpikirler ushʻʻasadʻ? Bir qatar miynetlerde, mektep sabaqlarʻnda feyildin` 4 da`rejesi bar dep ko`rsetilgen. N.A.Baskakov 5 da`reje bar dep ko`rsetken. Basqa tuwʻʻʻqan tu`rkiy tillerinde feyildin` 5 da`rejesi bar delingen. Son`g`? shʻʻqan ilimiy grammatikada da 5 da`reje bar delingen.

1. Feyildin` da`reje kategoriyasʻhaqqʻnda tu`sinik.
2. Tu`p da`reje
3. O`zlik da`reje.
4. Shepiklik da`reje
5. O`zgelik da`reje
6. Belgisiz da`reje.

O'z betinshe bilimlerin shaw ushni test sorawlar toplam?

1. Feyillerdegi bolimsizliq qalay bildiriledi?
a) qarama-qars?ma`nidegi so`zler arqal? v) «emes», –ma//–me janapaylar?arqal?
s) «emes», «biraq» so`zleri arqal? d) belgisizlik almas?g`?arqal?
2. Ra`wishtin`kategoriyaliq ma`nisi neni bildiredi?
a) predmettin`san`n. v) belginin`belgisin s) predmettin`belgisin. d) belgili ha`reketti.
3. «Ol gazeta-jurnallarg`a jaz`ld?» degen ga`ptegi feyil qays?da`rejede?
a) tu`r. v) belgisiz. s) o`zlik. d) o`zgelik.
4. Feyildin`ha`zirgi ma`ha`lin naq ha`zirgi ma`ha`l, aw`spal?ha`zirgi ma`ha`l dep ekige bo`lip izertlegen ilimpaz kim?
a) A.N.Kononov. v) Q.Netalieva. s) A.Isqarov. d) A.P.Tojiev.
5. Hal-jag`day ra`wishlerine qays?ra`wishler kiredi?
a) waq`at, s`n, ku`sheytiw, s`n. v) s`n, maqset, mug`dar-da`reje, or`n.
s) sebep, ku`sheytiw, waq`at, maqset. d) maqset, s`n, sebep, mag`dar-da`reje.
6. «Jar`bolad?dep bizler ko`p tayarlandi?» degen ga`pte da`nekerlik x`zmettegi «dep» so`zi qanday ma`ni bildiriledi?
a) s`n. v) sebep. s) maqset. d) waq`at.
7. Birazlar?«jas`n`kishi bolg`ansha, iytin`ku`shigi bol» dep ton`q`daytug`n edi degen ga`pte feyil qanday ma`ha`l ma`nisin bildirip tur?
a) an`q o`tken ma`ha`l. v) dawaml?o`tken ma`ha`l. s) ta`kirlan`wsh?o`tken ma`ha`l.
d) bur`ng`?o`tken ma`ha`l.
8. Tu`rkiy tillerindegi feyillerdin` so`zlik-semantikal`q toparlar`n da`slep kim belgilewge ha`reket q`lg`an ha`m neshe toparg`a bo`ledi?
a) N.K.Dmitriev. 4 v) A.Peshkovskiy, 3. s) A.N.Kononov, 2. d) N.A.Baskakov, 4.
9. Jaqs?jigit eken, qaytama u`yge jaq`hlat`p ketti qays?so`z shaqab??
a) eliklewish. v) ra`wish. s) janapay. d) modal` so`z.
10. Sub`ektin`ha`reketke aktivligi qays?da`rejelerde ko`rinedi?
a) sheriklik, o`zlik, belgisiz. v) o`zgelik, tu`p, belgisiz.
s) tu`u`p, sheriklik, o`zlik. d) sheriklik, o`zlik, belgisiz.
11. Ra`wishtin`kategoriyaliq ma`nisi neni bildiredi?
a) predmettin`san`n. v) belginin`belgisin s) predmettin`belgisin. d) belgili ha`reketti.
12. «Bilimlendiriw» feyili qays?da`rejede?
a) tu`r. v) belgisiz. s) o`zlik. d) o`zgelik.
13. Qays?qatardag`affiksler tek kelbetlik feyil jasad??
a) –ar//–er, –`s//–is, –g`al`/-geli. v) –ar//–er, –g`an//–gen, –tug`n.
s) –tug`n, –g`ansha//–genshe, –jaq. d) –jaq, –tug`n, –g`al`/-geli.
14. Qays?affiksler tek ataw`sh feyiller jasad??
a) –`w//–iw, –ar//–er, –g`al`/-geli. v) –`w//–iw, –maq//–mek, –g`/-gi.

s) -g`ʔ/-gi -g`an//-gen, -g`ansha//-genshe. d) -maq//mek, -tug`h, -ar//-er.

15. Feyildin`bolʔmsʔ tu`ri qays?formalardan -ma//me, -ba//be, -pa//pe arqal?jasalmayd??

a) -maq//mek, -baq//bek, -paq//pek. v) -tug`h. s) -jaq. d) -ʔ//ip, -p.

16. Feyildin`qays?kategoriyalar?barlʔq feyiller ush`h ta`n?

a) awʔpalʔawʔpasʔ, bolʔmlʔbolʔmsʔ, da`reje. v) ma`ha`l, bolʔmlʔbolʔmsʔ, meyl.

s) bet-san, awʔpalʔawʔpasʔ, da`reje. d) meyl, ma`ha`l, bolʔmlʔbolʔmsʔ.

17. Qays?da`rejeler aktiv sub`ektli da`rejelerge kiredi?

a) tu`p, sheriklik, o`zlik. v) tu`p, belgisiz, o`zgelik.

s) o`zlik, o`zgelik, sheriklik. d) sheriklik, o`zlik, belgisiz.

18. Feyil so`z shaqab`h izertlewshiler kimler?

a) M.Da`wletov, M.Qudaybergenov. v) O.Sayʔmbetov, A.Da`wletov.

s) M.Qutlʔmuratov, A.Da`wletov. d) O.Dospanov, E.Berdimuratov.

19. Qʔya meyllerge qays?meyiller kiredi?

a) anʔqlʔ, tilek, buyrʔ. v) buyrʔ, anʔqlʔ, sha`rt.

s) anʔqlʔ, tilek, sha`rt. d) tilek, anʔqlʔ, sha`rt.

20. Qays?qatarda feyildin`buyrʔq meyl formal?so`zleri berilgen?

a) sorayʔ, soran`, soras`h. v) sorawdʔ, soran`z, sorag`ay.

s) sorasa, soramaqshʔ, soraydʔ. d) sorag`ay, sorag`ʔkeldi, soradʔ.

21. Qays?feyl anʔq o`tken ma`ha`l formas`hda kelgen?

a) isengen. v) isenipti. s) isendi. d) isengen edi.

22. Aspan ha`r qʔyl?ren`degi tu`rler menen jarqʔaydʔ. Feyildin`ma`ha`lin anʔqlan`?

a) dawamlʔha`zirgi ma`ha`l. v) keler ma`ha`l.

s) o`tken ma`ha`l. d) ha`zirgi ma`ha`l.

23. Bun`h`sebebine tu`siner edik (T.Qayʔbergenov). Feyil qays?ma`ha`lde?

a) anʔq keler ma`ha`l. v) ha`zirgi keler ma`ha`l.

s) dawamlʔha`zirgi ma`ha`l. d) tamamlanbag`an o`tken ma`ha`l.

24. Azʔraq t`h`g`p alsan`shʔ, shʔrag`m-aw, dem alsan`shʔ?

a) sha`rt ha`m tilek meyl. v) tilek meyl.

s) sha`rt ha`m buyrʔq meyl. d) tilek ha`m buyrʔq meyl.

25. Kiyindirdi, oylandʔ, tigildi, ko`rer feyilleri qays?ma`ha`ldi bildiredi?

a) boljawlʔkeler ma`ha`l. v) ha`zirgi keler ma`ha`l.

s) anʔq o`tken ma`ha`l. d) dawamlʔkeler ma`ha`l.

26. Ha`reket atʔfeyli boy`hsha izertlew islegen qays?ilimpaz?

a) M.Da`wletov. v) A.Da`wletov. s) M.Qudaybergenov. d) A.Qʔdʔbaev.

27. Qoyandʔqamʔ o`ltirer, Erdi namʔ o`ltirer (Naqʔ). Feyildin`ma`ha`lin ajʔat`h?

a) boljawlʔkeler ma`ha`l. v) niyetli keler ma`ha`l.

s) ha`zirgi keler ma`ha`l. d) dawamlʔkeler ma`ha`l.

10-a`meliy jumʻ: Betlik emes feyiller. Ra`wish.

Ko`rsetpe materiallar

1-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi aladʻ:

Betlik emes feyiller. Feyildin` funksional` formalar? Ha`reket atʻfeyli. Betlik ha`m betlik emes feyiller. Feyildin` funksional` formalar?(betlik emes feyiller): ha`reket atʻ, kelbetlik feyil, hal feyil.

Ha`reket atʻfeyli. Ha`reket atʻn` substantiv formalar? Ha`reket atʻn` qospa formalar? Infinitiv formalar.

Kelbetlik feyil. Kelbetlik feyil haqqʻnda tu`sinik. O`tken ma`ha`l, ha`zirgi ma`ha`l, keler ma`ha`l, kelbetlik feyil formasʻ?

Hal feyil. Hal feyil haqqʻnda tu`sinik. Hal feyildin` tiykarg`ʻha`m qospa formalar?

**Ra`wish.** Ra`wish, on` morfologiyalʻq jaqtan o`zgermeytug`ʻn? ma`nisi boyʻnsha tu`rleri: sapalʻq, ku`sheytiw, hal-jag`day ra`wishleri. Da`reje kategoriyasʻ? jay, salʻstʻʻw, arttʻʻw da`rejesi. Izertleniwi.

2-qosʻmsha

Tema boyʻnsha studentler bu`gingi sabaqtan to`mendegi sorawlarg`a juwap aladʻ:

Sorawlar toplamʻ:

1. Ko`mekshi funksional` feyillerdin` xʻzmetleri qanday?
2. Tolʻqsʻz feyil degen ne? On`n` qanday formalarʻbar?
3. Edi tolʻqsʻz feyli qanday o`zgesheliklerge iye?
4. De feyli tolʻqsʻz feyil qatarʻna kire me?
5. De feyli qanday jag`daylarda qollanʻadʻ?
6. Betlik emes feyil degen ne?
7. Ha`reket atʻfeyli degen ne?
8. Kelbetlik feyil degen ne?
9. Hal feyil degen ne?
10. Qanday sintaksislik xʻzmet atqaradʻ?
11. Kimler izertlegen?
12. Hal feyil degen ne?
13. Hal feyil basqa tu`rkiy tillerinde qalay ataladʻ?
14. Hal feyilinin` o`nimli formalarʻqanday?
15. Hal feyiller qay waqʻta ra`wishke o`tedi?
16. Tiykarg`ʻformalarʻqanday?
17. Hal feyildin` qanday qospa formalarʻbar?
18. Hal feyildin` qanday bolʻmsʻz formalarʻbar?
19. Feyildin` modal` formalarʻdegen ne?
20. Modal` formalarʻneni bildiredi?
21. Qaraqalpaq tilinde feyildin` qanday modal` formalarʻbar?
22. Kelbetlik feyil degen ne?
23. Kelbetlik feyildin` basqa betlik emes feyillerden o`zgesheligi nede?
24. N.A.Baskakov kelbetlik feyiller formalarʻn ma`ha`llerge qatnasʻ!neshege bo`lip u`yrenedi?
25. Kelbetlik feyildin` kelbetlikke jaqʻnlʻq jag`ʻqanday?
26. Kelbetlik feyiller qalay jasaladʻ?
27. Kelbetlik feyiller jasawshʻaffiksler ma`ha`l kategoriyasʻna qatnasʻna qaray neshe tu`rge bo`linedi? On`n` formalarʻqanday?

11-a`meliy jum3: Ko`mekshi so`zler. Ko`rsetpe materiallar

1-qos`msha

Tema boy`nsha studentler bu`gingi sabaqta to`mendegi mag`liwmatlardi alad?

Ko`mekshi so`zler. Tirkewish, on`n sh`g`3`na, seplikler menen qatnas`na qaray tu`rleri. Ko`mekshi ataw3hlar. Da`nekerler. Qur`3`na, x`zmetine qaray tu`rleri. Dizbeklewshi da`nekerler. Bag`nd`3`wsh?da`nekerler. Janapay, tiykarg`? o`zgesheligi. Ma`nilik o`zgesheligine qaray tu`rleri: qos`msha, modal`l`q, ishki sezimlik ha`m ta`sirlik ma`ni bildiriwshi janapaylar. Forma jasawsh? janapay.

2-qos`msha

O`z betinshe bilimlerin s`naw ush`n test sorawlar toplam?

1. Tirkewish qanday x`zmet atqarad??

- a) so`z benen so`zdin`ten`baylan3t3rad? v) so`z benen so`zdi bag`nd`3`p baylan3t3rad?
s) so`zge qos`msha ma`ni beredi. d) so`zge modal`l`q ma`ni beredi.

2. Da`nekerler qanday x`zmet atqarad??

- a) ma`nili ha`m ko`mekshi so`zlerdi baylan3t3rad? v) so`zlerge qos`msha ma`ni beredi.
s) ko`mekshi so`zlerdi baylan3t3rad? d) birgelikli ag`zalar ha`m jay ga`plerdi baylan3t3rad?

3. Bala jar3ta ozg`an? sebepli ha`mme og`an su`ysinip qarad?

- a) da`neker. v) tirkewish. s) janapay. d) ra`wish.

4. Tirkewishler qanday seplikler menen qollan3ad??

- a) iyelik, or`n, tab3. v) ken`islik seplikleri menen.
s) ataw, bar3, sh`g`3. d) grammatikal`q seplikler menen.

5. Qays?qatardag`?tirkewishler tek ataw sepligi menen qollan3ad??

- a) qaray, boy3, basqa, qaramastan. v) say`n, go`re, boy`nsha, menen.
s) ush`n, qarap, basqa, qaray. d) menen, arqal3, ush`n, say`n.

6. Da`nekerler qanday x`zmet atqarad??

- a) ma`nili ha`m ko`mekshi so`zlerdi baylan3t3rad? v) so`zlerge qos`msha ma`ni beredi.
s) ko`mekshi so`zlerdi baylan3t3rad? d) birgelikli ag`zalar ha`m jay ga`plerdi baylan3t3rad?

7. Qays?qatarda dizbeklesiwshi da`nekerler atalg`an?

- a) gezekles, sha`rt, maqset, sebep. v) qars3las, sha`rt, na`tiyje, maqset.
s) aw3pal3sebeb, waq3t, na`tiyje. d) biriktiwshi, aw3pal3, na`tiyje, maqset.

8. Qays?qatardag`?tirkewishler tek bar3 sepligi menen qollan3ad??

- a) menen, bur`n, say`n, ush`n. v) jaq`n, deyin, qaray, bola.
s) beri, tag`3, basqa, ush`n. d) bur`n, go`re, geyde, menen.

9. «Bizler emey kim?» degen ga`pte «emey» janapay?neni bildiredi?

- a) maqullawd? v) biykarlawd? s) buyr3qt? d) sorawd?

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Glossariy

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

9. Glossariy

A'debiy til – belgili bir normalarg'a sali'ni'p, sistemalasqan uli'wma xali'qli'q tildin' yen' joqarg'i' formasi'.

Abstrakt atli'q – ko'zge ko'rinbeytug'i'n, woylaw uqi'bi' arqali' tani'latug'i'n zatli'q tu'sinikler.

Affiks – so'z qurami'nda bo'linetug'i'n ha'm so'zdin' qalg'an bo'leklerine ma'nilik wo'zgeris kirgizetug'i'n morfema: bali'q-shi'.

Aji'rati'w-sheklew janapaylari' – wo'zleri qatnasli' bolg'an so'zlerdi basqalari'nan aji'rati'p, bo'leklep yamasa sheklep ko'rsetetug'i'n janapaylar: *tek, tek g'ana, gilen', i'lg'i'y, ta'nha*.

Akademiyali'q grammatika – yeldin' tiykarg'i' ilimiy sho'lkemleri ta'repinen du'zilgen yamasa maqullang'an grammatika. Mi'sali': *Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'*. No'kis, 1992, 1994.

Almasi'q – termini lati'nsha pronomen so'zine sa'ykes keledi; pro-«ornima» nomen – «at» «ataw».

Ani'q atli'qlar – so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a aldi' buri'n ani'q (belgili) bolg'an predmetti bildiriwshi atli'qlar: sol *adam*, woqi'lg'an *kitap*.

Ani'qlaw janapaylari' - ga'ptegi pikirdi, tu'sinikti ani'qlap, ni'qlap, isenimli yetip ko'rsetiwshi janapaylar: *nag'i'z, da'l, sarras, tap, g'oy, di', di*.

Ani'qli'q meyil – is-ha'reketi belgili bir waqi't penen baylani'sli' bolg'an real ma'nidegi ani'q xabardi' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi'.

Artti'ri'w da'rejesi – predmettegi belginin' yekinshi predmettegi sonday belgiden arti'qli'g'i'n ko'rsetetug'i'n da'reje formasi': *qi'p-qi'zi'l, sup-suli'w, ju'da' u'lken*.

Ataw sepligi - ha'rekettin' iyesi bolg'an zatti' yamasa subyektti an'lati'p, Kim? Ne? Kimi? Nesi? sorawlari'na juwap beretug'i'n ha'm ga'pte baslawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Atawi'sh feyil – is-ha'reketti tek g'ana atap ko'rsetip, woni'n' betin, meyilin, ma'ha'lin an'latpaytug'i'n feyil formasi': *islew-islemew*.

Atli'q – termini lati'nsha suvstantivum (suvsto – jasayman, substaniamaniz) termini menen sa'ykes keledi.

Awi'spali' da'nekerler – birgelkili ag'zalardi'n' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' si'n'arlari'n bir-birine awi'spali' ma'nide baylani'sti'ri'p keletug'i'n ko'mekshi so'z: *ya, yamasa, bolmasa, yaki*.

Bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler – qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine bag'i'ndi'ri'w joli' menen baylani'sti'ri'p, bag'i'ni'n'qi' qospa ga'pti du'zetug'i'n ko'mekshi so'z.

Bari's sepligi – is-ha'rekettin' bag'darlang'an obyektin, worni'n, woni'n' son'g'i' punktini bildirip, kimgе? Nege? sorawlari'na juwap beretug'i'n ha'm ga'pte qi'ya toli'qlawi'sh yamasa wori'n pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi': *Shi'mbay-g'a, qala-g'a*.

Belgilew almasi'qlari' – qanday da bir betti, predmetti yamasa woni'n' belgisin basqalari'nan aji'rati'p, belgilep ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *ha'r qashan, ha'r kim*.

Belgisiz da'reje – grammatikali'q subyekt ta'repinen yemes, logikali'q subyekt ta'repinen islengen is-ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' da'reje formasi': *jay sali'ndi'*.

Belgisizlik almasi'qlari' – qanday da bir bettin', predmettin', qubi'li'sti'n' yamasa wolardi'n' belgilerinin' so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a yele belgisiz yekenligin ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *bir qansha, a'lle kim, bazi' bir*.

Bet – is-ha'rekettin' ha'm woni'n' subyektinin' adamg'a qatnasi'n bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': I bet. II bet. III bet.

Betlew almasi'qlari' – belgili bir betti bildiriwshi almasi'qlar: *men, sen, wol, biz, siz*.

Betlik atli'qlar – adamlardi' bildirip, kim? sorawi'na juwap beretug'i'n ha'm betlik jalg'awlari'n qabi'l yetetug'i'n atli'qlar: *woqi'wshi', palwan, qaraqalpaq, ko'se*.

Betlik jalg'awi' – belgili bir betti (I, II, III) ha'm sandi' bildiretug'i'n jalg'awlar: I bet: (-man//-men, -ban//-ben, -pan//-pen); II bet: (-san'//-sen').

Betlik yemes atli'qlar – adamnan basqa tiri maqluqlardi' ha'm jansi'z predmetlerdi bildiretug'i'n ha'm ne? sorawi'na juwap beretug'i'n atli'qlar. Bunday atli'qlar betlew jalg'awlari'n qabi'l yetpeydi: *pi'shi'q, qol, diywal*.

Bet-san kategoriyasi' – is-ha'rekettin' bir betke, subektke qatnasli' yekenligin birlik ha'm ko'plik sandi' bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': *keldim* (I bet, birlik san).

Birikken so'zler - ha'r qi'yli' ma'nige iye bolg'an yeki tu'bir yamasa tiykardi'n' ti'g'i'z birigiwinen jasalg'an so'zler: *tasbaqa, atqulaq, qolg'ap*.

Biriktiriwshi da'nekerler – sintaksislik jaqtan ten' qatnastag'i' birgelkili ag'zalardi', dizbekli qospa ga'ptin' bo'leklerin wo'z ara baylani'sti'ri'w ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi so'z: *ha'm, ja'ne, tag'i', da, de*.

Birlik san – predmettin' birew yekenligin ha'm berilgen procestin' birlik sandag'i' subyektki tiyisli yekenligin ko'rsetetug'i'n san formasi'.

Biykarlaw janapaylari' – biykarlawdi', kelispewdi bildiretug'i'n janapaylar: *joq, yaq, yemes*.

Bo'lshek sanli'qlar – pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildirip, sanaq sanli'qlardi'n' belgili bir formada dibeklesiwi arqali' yeki tu'rli formada jasalatug'i'n sanli'qlar: *besten to'rt, to'rttin' biri*.

Boli'msi'zli'q almasi'qlari' – qandayd da bir bettin', predmettin', woni'n' belgisinin' ayti'lajaq na'rsege, is-ha'reketke qatnasi'ni'n' joq yekenligin ko'rsetedi: *hesh, hesh qashan, hesh kim*.

Boljawli' keler ma'ha'l – is-ha'rekettin' kelesi waqi'tta bolatug'i'ni'n' ani'q bildirmey, woni' tek boljaw arqali' ko'rsetetug'i'n feyildin' keler ma'ha'l formasi': *bararman, kelermen*.

Buri'ng'i' wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' ko'p buri'n boli'p wo'tkenligin bildiretug'i'n wo'tken ma'ha'l formasi': *woqi'g'an yedim, jasag'an yedi*.

Buyri'q janapaylari' – buyri'qti', tilekti, wo'tinishti bildiretug'i'n janapaylar: *qoysan'a, kelo's*.

Buyri'q meyil – belgili bir is-ha'reketi islewge buyi'ri'wdi', talap yetiwdi, wo'tiniwdi, shaqi'ri'kti' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi': *woqi', isle, jaz*.

Buyri'q tan'laqlar – buyri'qti', qarati'wdi', shaqi'ri'wdi', xoshametlewdi an'latatug'i'n tan'laqlar: *Ha'y! Posh! Dige-dige!*

Da'nekerler – so'z benen so'zdin', so'z toparlari'ni'n', ga'ptin' birgelkili ag'zalari' mnem qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' aralari'n baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z

Da'reje kategoriyasi' - ha'reket iyesi menen obyekt arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' qatnasti' an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': tu'p, wo'zlik, wo'zgelik, sheriklik, belgisiz da'rejeler.

Dawamli' ha'zirgi ma'ha'l – baslang'an is-ha'rekettin' ha'zirgi wai'tta yele dawam yetiwin bildiretug'i'n feyildin' ha'zirgi ma'ha'l formasi': Wolar wo'z azatli'g'i' ushi'n *gu'resiwde*.

Dawamli' wo'tken ma'ha'l ma'ha'l – wo'tken waqi'tta islenip ati'rg'an, biraq tamamlanbag'an ha'm yele dawam yetetug'i'n ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': *u'yretip ati'r yedi*.

Dizbeklewshi da'nekerler – ga'ptin' birgelkili ag'zalari' menen dizbekli qospa ga'p qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-biri menen ten' baylani'sti'ratug'i'n ha'm wolar arasi'ndag'i' ma'nilik qatnaslardi' bildiretug'i'n ko'mekshi so'z: *biriktiriwshi, qarsi'las, awi'spali', gezekles da'nekerler*.

Do'rendi so'z – so'z jasali'w usi'llari' arqali' jasalg'an, jan'a ma'nige iye bolg'an so'z: *su'wret-shi, wo'n-im*.

Gezekles da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi wo'z ara gezeklesiw, almasi'w ma'nisinde baylani'sti'ratug'i'n ko'mekshi so'z: *ga', ga'hi, geyde, bazda, birese, bir*.

Glossariy – az qollani'latug'i'n so'zlerdin' tu'sindirime so'zligi.

Grammatika – til biliminin' so'z wo'zgeriw formalari'n, so'z dizbegi tu'rlerin ha'm ga'p tiplerin izertleytugi'n bo'limi.

G'alabali'q atli'qlar – birgelkili predmet, ha'reket, sapa, qubi'li's ha'm hal-jag'daydi'n' uluwma atamasi'n bildiretugi'n atli'qlar: *bala, qi'z, mektep*.

Iyelik sepligi – tiyislilik ma'nisin, bir predmettin' yekinshi predmetke tiyisli yekenin, woni'n' iyesin bildirip, kimnin'? Nenin'? sorawlari'na juwap berip, ga'pte ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Ja'mlew almasi'qlari' – qanday da bir predmetlerdi, wolardi'n' belgilerin yamasa qubi'li'slardi' belgili mug'darda uli'wmalasti'ri'p, ji'ynaqlap, tolap ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *barli'q, ja'mi, gu'lla'n, dui'm, ja'mi*.

Ja'mlewshi atli'qlar – birlik sanda turi'p, birgelkili predmetlerdin' topari'n, ji'ynag'i'n bildiretug'i'n atli'qlar: *adamzat, texnika*.

Jalg'aw - so'zdin' aqi'ri'nda turi'p, morfologiya-sintaksislik qatnaslardi' an'latatug'i'n morfema: *betlik, seplik, tarti'm jalg'awi'*.

Janapaylar – ga'pke yamasa wondag'i' ayi'ri'm so'zlerge qosi'msha ma'ni yamasa emotsionalli'q ren'k beretug'i'n ko'mekshi so'zlerdin' bir tu'ri: *qoy-san'a*.

Jaqi'n wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' basqa bir ha'rekettin' aldi'nda jaqi'n arada boli'p wo'tkenin yamasa woni'n' so'ylew waqti'nan sa'l buri'ni'raq boli'p wo'tkenin ko'rsetetug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': wol a'n'gimesin tag'i' *baslap yedi*, biraq hesh kim ti'n'lamadi'.

Jay da'reje – predmet yamasa is-ha'rekettin' si'ni'n basqa predmet yamasa is-ha'reketlerdin' sonday si'ni'na baylani'ssi'z ko'rsetetug'i'n kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' ja'reje formasi': *u'lken, tez*.

Ji'ynaqlaw sanli'qlari' – predmet yaki qubi'li'sti'n' sani'n ji'ynaqlap, 1 menen 7 arasi'ndag'i' sanaq sanli'qlardan –aw//–ew affiksi arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birew, yekew*.

Jup so'zler – yeki so'zdin' ten' qatnasta juplasi'wi'nan du'zilip, uli'wmalasti'ri'w, ku'sheytiw ma'nilerine iye bolatug'i'n so'zler: *ata-ana, qazan-tabaq*.

Kelbetlik – termini lati'nsha (nomen) adjestivum – qosaman, tutasti'raman degen atama menen sa'ykes keledi.

Kelbetlik feyiller – feyil ha'm kelbetliktin' ma'nisin biriktiriwshi feyildin' betlik yemes formasi': *baratug'i'n, kelgen*.

Keler ma'ha'l – so'ylew momentinen keyin bolatug'i'n ha'reketti bildiriwshi ma'ha'l formasi': *ketedi, aytadi'*.

Ko'mekshi so'zler – wo'z aldi'na turi'p ga'p ag'zasi' bola almaytug'i'n ha'm toli'q ma'nili so'zler arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' semantikali'q-sintaksislik qatnaslardi' bildiriw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n so'zler: *tirkewish, da'nker, janapay*.

Ko'plik san – berilgen zatti'n' ko'plik sanda yekenligin bildiretug'i'n forma: *woqi'wshi'-lar*.

Konkret atli'qlar – ko'z benen ko'riwge bolatug'i'n belgili bir formag'a iye zatlardi'n' atamasi'.

Ku'sheytiw janapaylari' – ga'ptegi so'zdin' yamasa uli'wma ga'ptin' ma'nisin ku'sheytip, wog'an qosi'msha ma'ni beretug'i'n janapaylar: *da, da', -aq*.

Qarsi'las da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine qarama-qarsi' ma'nilik qatnasta baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z: *biraq, lekin, al, sonda da*.

Qatarli'q sanli'qlar – predmetlerdin' ha'm ha'r qi'yli' qubi'li'slardi'n' izbe-iz qatar ta'rtibin, retlik sani'n bildirip, sanaq sanli'qlarg'a -i'nshi'//-inshi affiksi jalg'ani'wi' arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birinshi, alti'nshi'*.

Qatnasli'q kelbetlikler – belginin' qanday da bir predmetke, ha'reketke ha'm t.b. baylani'sli', qatnasli' yekenligin ko'rsetetug'i'n kelbetlikler: *u'ydegi, ishki, yerten'gi*.

Qi'sqarg'an qospa so'zler – so'z dizbeklerinin' ki'sqarg'an da'slepki yelemntlerinen jasalg'an so'z: *KamAZ, BMSH*.

Qosi'mta – tu'bir morfemadan keyin jalgani'p, so'z jasaw ha'm forma jasaw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi morfema.

Qospa so'zler – yeki ha'm wonnan da arti'q so'zlerdin' qosi'li'wi'nan du'zilip, komponentlerinin' jeke ma'nilerinen biraz wo'zgeshe ma'nige iye bolg'an ha'm so'ylewde bir pa't penen ayti'li'p ha'm ga'pte bir ag'zani'n' xi'zmetin atqaratug'i'n so'zler: *aqsaqal, soqi'r ishek*.

Leksika-semantikali'q usi'l – so'zdin' wo'zinin' morfemali'q qurami'n wo'zgertpesten basqa so'z shaqabi'na wo'tiwi: wol son' keldi (ra'wish), ji'ynali'stan son' (tirkewish).

Lingvistika – bir neshe tarawdan ibarat til haqqi'ndag'i' ilim.

Ma'ha'l kategoriyasi' – so'ylew waqti'na qaray is-ha'rekettin' waqti'n bildiriwshi feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Maqset ra'wishleri – is-ha'rekettin' iske asi'w maqsetin bildiretug'i'n ra'wishtin' tu'ri: *jorta, qi'rsi'g'i'na*.

Maqullaw janapaylari' – ayti'lg'an woy-pikirdi maqullaw ha'm wog'an razi'li'q bildiriw si'yaqli' modalli'q ma'ni bildiretug'i'n janapaylar: *awa, yaqshi', a'jep*.

Menshikli atli'qlar – adamlarg'a, ayi'ri'm haywanlarga ha'm jansi'z predmetlerge, predmetlerdin' geypara tu'rlerine ha'm sortlari'na wolardi' wo'zlerine usas birgelkili

predmetlerden aji'rati'w ushi'n arni'wli' qoyi'lg'an sha'rtli atamalardi' bildiretug'i'n atli'qlar: *Berdaq, Jolli'*.

Meyil kategoriyasi' – is-ha'rekettin' haqi'yqatli'qqa qatnasi'n an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Milliy til – bir millet ag'zalari'ni'n' uli'wma tili.

Modal so'zler – so'ylewshinin' wo'zinin' ayti'lg'an pikirine bahasi'n bildiretug'i'n so'zlerdin' leksika-grammatikali'q topari': *ba'lkim, mu'mkin*.

Modal-buyri'q janapaylari' – buyri'q, tilek, wo'tinish si'yaqli' ma'nilerdi beriw ushi'n qollani'latug'i'n janapaylar: *shi', shi, san'a, sen'o, wo's*.

Morfema – so'zdin' quri'li'si'nda bunnan bi'lay bo'linbeytug'i'n yen' kishi ma'nilik birlik.

Morfologiya – til biliminin' so'z ha'm so'z formalari'n, so'zlerdin' so'z shaqaplari'na bo'liniwin, so'z shaqaplari'ni'n' morfologiyali'q kategoriyalari'n u'yrenetug'i'n ayri'qsha tarawi'.

Mug'dar-da'reje ra'wishleri – is-ha'rekettin', belginin' belgisinin' arti'q yamasa kemlik mug'dari'n bildiretug'i'n ra'wishtin' tu'ri: *talay, sonsha*.

Ra'wish – lati'nsha advervium – «feyilge qatnasli'» degen ma'nisti bildiredi.

Yeliklewishler – adamlardi'n', haywanlar, quslar ha'm jansi'z predmetlerdin' yerkli ha'm yerksiz shi'qqan ha'r qi'yli'seslerin ha'm qozg'ali's ko'rinislerin sha'rtli tu'rde ko'rsetetug'i'n so'zler: *tars-turs, pan'q*.

Zatli'q atli'qlar – qurami' boyi'nsha birgelkili zatlardi' (azi'q-awkat, mineral ha'm t.b.) bildirip, sanaq sanli'qlari' menen dizbeklespeytug'i'n atli'qlar: *un, may*.

Zatli'q ma'ni – so'zdin' formal grammatikali'q bo'leginen basqa woni'n' tiykarg'i' (zatli'q) bo'leginin' ma'nisi.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Referat temalari'

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

10. Referat temalari'

- 1 Morfema ha'm on'ni' tu'rleri
- 2 So'z jasaw us'llar?
- 3 So'z shaqaplar'ni' jasal'w?
- 4 Atl'qt'ni' leksika-grammatikal'q tu'rleri
- 5 Atl'qt'ni' morfoologiyal'q kategoriyalar?
- 6 Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri
- 7 Sanl'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
- 8 Almas'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
- 9 Feyildin' leksika grammatikal'q o'zgeshelikleri
- 10 Feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar?
- 11 Ha'reket at'feyil
- 12 Kelbetlik feyil. Feyildin' atributivlik-an'qlaw'shl'q formalar?
- 13 Hal feyil. Feyildin' atributivlik-p's'qlaw'shl'q formalar?
- 14 Ko'mekshi funksional feyiller
- 15 Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rleri
- 16 Ko'mekshi so'zler
- 17 Modal so'zler. Tan'laqlar. Eliklewishler
- 18 Predikativler
- 19 So'z jasaw us'llar?
- 20 So'z shaqaplar'ni' jasal'w?
- 21 Atl'qt'ni' morfologiyal'q kategoriyas?
- 22 Feyildin' leksika-semantikal'q ha'm leksika-grammatikal'q o'zgeshelikleri
- 23 Feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar?
- 24 Feyildin' tu'r kategoriyas?
- 25 Aw'spal'ha'm aw'spas'z feyiller
- 26 Feyildin' betlik emes formalar?
- 27 Feyildin' atributivlik-an'qlaw'shl'q formalar?
- 28 Feyildin' atributivlik-p's'qlaw'shl'q formalar?
- 29 Ko'mekshi funksional feyiller
- 30 Tirkewishler
- 31 Janapaylar

- 32 Morfeman'ni' tu'rleri
- 33 Do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar
- 34 Atl'qt'ni' jasal'w?
- 35 Atl'q jasawsh'affiksler
- 36 Kelbetliktin' jasal'w?
- 37 Ra'wishtin' jasal'w?
- 38 Almas'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
- 39 Sanl'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
- 40 Sakramental ma'nige iye sanl'q so'zler
- 41 Feyildin' da'reje ha'm meyilleri
- 42 Atl'q jasawsh'affiksler
- 43 Kelbetlik jasawsh'affiksler
- 44 Feyil jasawsh'affiksler
- 45 Ra'wish jasawsh'affiksler

- 46 Feyildin' bolʻmi? bolʻmsiz formalar?
- 47 Ko'mekshi feyildin' tu'rleri
- 48 Qospa feyiller
- 49 So'z shaqaplarini jasalw?
- 50 Ko'mekshi morfemalardini tu'rleri
- 51 Ma'nili so'z shaqaplar?
- 52 Ko'mekshi so'z shaqaplar?
- 53 Predikativler

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

A'debiyatlar dizimi
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

11. A'debiyatlar dizimi

	Авторлар	Сабаклық ямаса оқыў қолланбасының атамасы	Баспадан шыққан жылы	Тили
1.	Коллектив	Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология	Нөкис, 1994	ққ
2	Коллектив	Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология	Нөкис, 1974	ққ
3	Коллектив	Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология	Нөкис, 1981	ққ
4	Баскаков Н.А.	Каракалакский язык. Итом, Фонетика, Морфология	Москва, 1952	Рус
5	Қыдырбаев А.	Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер	Нөкис, 1961	ққ
6	Қыдырбаев А.	Қарақалпақ тилинде сөзлердиң морфологиялық қурылысы. Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер	Нөкис, 1971	ққ
7	Қыдырбаев А.	Қарақалпақ тил илиминиң гейпара мәселелир	Нөкис, 1988	ққ
8	Бекбергенов А.	Қарақалпақ тилинде санлықлар		ққ
9	Бекбергенов А.	Қарақалпақ тилинде сөз шақапларының жасалыўы	Нөкис, 1979	ққ
10	Дәўлетов М.	Хәзирги қарақалпақ тилинде феийлдиң функциональ формаларының системасы	Нөкис, 1990	ққ
11	Турсунов	Хәзирги ўзбек адабий тили	Тошкент, 1992	өзбек
12	Ембергенов У.	Қарақалпақ тилинде еликлеўиш сөзлер	Нөкис, 1976	ққ
13	Насыров Д.С.	Қарақалпақ тилинде көплик категориясы	Нөкис, 1961	ққ
14	Мирзақулов Т.	Грамматика уқитишнинг лингвистик асослари	Тошкент, 1994	өзбек
15	Коллектив	Қазақ тилиниң грамматикасы	Алматы, 1967	қазақ
16	Коллектив	Грамматика туркменского языка	Ашхабад, 1970	түркмен
17	Тожиев Е.	Ўзбек тили морфемикаси	Тошкент, 1992	өзбек

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Tayani'sh konspekt
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

12. Tayani'sh konspekt

So'z jasal'w h'aqq'ında tu'sinik

So'z jasal'w - grammatikan' bir taraw? So'z jasal'wda, tiykar'han, do'rendi so'zler u'yreniledi. Do'rendi so'zler belgili bir tu'bir yamasa do'rendi tiykarlarga so'z jasawsh? qos'mtalard' qos'w? arqal? jasalad? So'z jasawd' tiykar? bolg'an tu'bir yamasa do'rendi tu'bir so'z jasawsh? qos'mtalard' qos'w? arqal? jan'a ma'nili so'zge o'tedi. M'sal? bal'q-bal'q-sh?, diyxan-diyxan-sh'w, o'ndir-o'ndir-is, aw'f-aw'f-l'q, ju'z-ju'z-lik h'a'm t.b. Bul keltirilgen m'sallarda atl'q, feyil, kelbetlik h'a'm sanl'q so'zlerge so'z jasawsh? -sh?, -sh'w, -is, -l'q, -lik qos'mtalar? jalg'an'p, da'slepki ma'nilerinen ekinshi bir jan'a ma'nili so'zlerdi payda etip kelgen.

Do'rendi so'zler ma'nilik qur'w'ha qaray, tu'bir so'z h'a'm so'z jasawsh? qos'mtalarg'a bo'linedi.

Tu'bir so'z ma'nili bo'leklerge bo'linbeydi. Olar neshe sesten du'zilse de, so'z jasawd' tiykar? bol'p turad?

So'z jasawsh? qos'mtalar tu'bir so'zlerge jalg'an'p, jan'a ma'nili do'rendi so'zlerdi jasayd? Do'rendi so'zlerdi jasawsh? qos'mtalar sol so'zdin' qays? so'z shaqab'ha tiyisli ekenin bildiretug'han belgisi bol'p esaplanad? M'sal? suw-l', suw-s'z, aq'l-l', at'z-dag'? tu'n-gi, qap-la, u'sh-le, aqsha-lay, ko'k-ley h'a'm t.b.

Til iliminde so'z jasal'wd' qur'w' so'z jasaw bazas? h'a'm so'z jasaw formas? (qural?) dep te atalad? Do'rendi so'zdin' jasal'w'han' materiall'q tiykar? yag'n'y on'han' do'retiwshi tiykar? so'z jasaw bazas? dep atalad?

So'z jasaw formas? do'rendi so'zdin' jasal'w'ha sebepshi bolg'an qural? (qos'mta) x'zmetin atqarad? M'sal? to'k-to'gin, ek-egin, ku'sh-ku'shli, bilim-bilimli h'a'm t.b.

Demek, tu'bir h'a'm so'z jasawsh? qos'mtalar tiykar'ında h'a'm so'zlerdin' qos'w' us'w? arqal? jan'a so'zlerdin' jasal'w'ha so'z jasal'w dep atalad?

So'zlerdin' jasal'w us'w'lar?

Tildegi so'zler belgili grammatikal'q n'zaml'qlarg'a tiykarlan'p, h'a'r tu'rli so'z jasaw us'w'lar? arqal? jasalad?

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasal'wd'han' en' ko'p qollan'latug'han tu'rlerin - so'zlerdin' qos'mtalar h'a'm so'zlerdin' qos'w' us'w? arqal? jasal'w? du'zedi. So'z jasawd'han' bul eki us'w? grammatika iliminde morfologiyal'q (qos'mtal?) h'a'm sintaksislik (so'zlerdin' qos'w'?) us'w? dep te atalad?

1. Tu'bir yamasa do'rendi tu'bir so'zlerge so'z jasawsh? qos'mtalard'han' jalg'an'w? arqal? so'z jasal'wg'a morfologiyal'q us'w? dep atalad? Morfologiyal'q us'w? menen so'zler ju'da' o'nimli jasalad? M'sal? o'n-im, o'ndir-is, x'zmet-ker, as-xana, sal'-kesh, azan-g'? aw'f-dag'? jas-lay h'a'm t.b.

2. Eki yamasa bir neshe so'zlerdin' (tu'bir so'zlerdin') qos'w' us'w? arqal? jasal'wg'a so'zlerdin' qos'w' us'w? dep atalad? So'zlerdin' qos'w' us'w? arqal? qospa so'zler jasalad? Qospa so'zler du'zilisine qaray, birikken qospa so'z, birikpegen (bo'lek jaz'latug'han) qospa so'z, jup so'z h'a'm q'sqarg'an so'z tu'rinde qollan'lad? M'sal? bu'gin, b'y'w, belbew, qolg'ap, shegera, jarg'anat, ayg'abag'ar, a'per, apar, a'kel h'a'm t.b. (birikken so'z); ayaq kiyim, bas kiyim, so'z bas?, Aral ten'izi, Orta Aziya, sar?may, aq may, qara tor?, sar?ala, ko'z taslaw, kirip sh'g'w (birikpegen so'z); ata-ana er-ju'wen, qazan-tabaq, bala-shag'a, ku'sh-quwat, tu'rli-tu'rli, topar-topar, shoq-shoq, qayta-qayta, qolmaqol, ju'zbe-ju'z (jup so'zler); BMSH, AQSh. QMU, NMPi, kolxoz, pedinstitut, gidrotexnikum h'a'm t.b. (q'sqarg'an so'zler).

Atl'q

Leksika-semantikal'q belgisi boy'nsha zatl'q ma'ni an'latatug'han so'zler atl'q dep atalad? Zatl'q ma'ni atl'qt'han' san, tart'm, seplik h'a'm betlik formalar? arqal? da bildiriledi.

Zatl'q ma'ni - ken' tu'sinik. Ol logikal'q tu'sinik emes, al grammatikal'q tu'sinik bol'p esaplanad? Bug'an konkret, zatlard'han' (da'pter, terek, ko'she), tiri maqluqlard'han', adamlard'han' (student, qus, h'aywan, Ernazar), o'simliklerdin' (gu'l, jantaq, boyan), zatlard'han' (ko'mir, gaz, ag'ash), geografiyal'q or'nlard'han' (Qon'rat, No'kis, A'miwda'rya, Qaraqalpaqstan, Besto'be) h'a'r q'yl? qa'siyet h'a'm sapan'han' (erlik,

jaqsılıq, alawzılıq, shaqqanlıq) h'a'reket h'a'm jag'daydın' (urş, oqıw, ushıasw), ta'biyat qubılısların' (jawın, qar, quyın) h'a'm t.b. atamalar?kiredi h'a'm olar Kim? yamasa ne? sorawıña juwap beredi.

Zat ma'nisindegi so'zler birlik yamasa ko'plik sanda qollanıladi, olar tartımlanaw h'a'm sepleniw uqıplıg'ına iye. Atlıqtın' san, tartım h'a'm seplik kategoriyalar? on? basqa so'z shaqaplarınan ajratıp turatug'ın tiykarg'ın belgileri bolıp esaplanadı.

Atlıqlar so'z jasalıwda da o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tilindegi -shı/-shi, -shılıq/-shilik affiksleri arqal? tek atlıqlar jasaladı. So'z shaqapların' ishinde tek atlıqlar g'ana qısqarg'an qospa so'z h'a'm abbreviatura tu'rinde jasala aladı. BMSH, AQSH, QMU h'a'm t.b.

Atlıqtın' leksika-grammatikalıq tu'rleri. So'zdin' leksikalıq h'a'm grammatikalıq ma'nileri barlıq waqıtta o'z-ara qatnasta, baylanısta boladı. Atlıqtın' h'a'r qıyl? leksikalıq ma'nileri onın' grammatikalıq kategoriyaların' geypara o'zgerislerge ushıawıña alıp keledi. Usınday o'zgesheliklerine baylanılı? atlıqlar: 1) g'alabalıq h'a'm menshikli atlıqlar; 2) konkret h'a'm abstrakt atlıqlar; 3) dara, ja'mlewshi h'a'm zatlıq atlıqlar; 4) betlik h'a'm betlik emes atlıqlar bolıp bo'linedi.

?alabalıq h'a'm menshikli atlıqlar. Birgelikli zat, h'a'reket h'a'm h'al jag'daylardın' ulıwma atamasın bildiretug'ın atlıqlar g'arabalıq atlıqlar dep ataladı. Mısalı, bala, qız, tu'лки, sıyıt, samal, jıynalıs h'a'm t.b.

Menshikli atlıqlar adamlarg'a, ayıtın h'aywanlarg'a, jansız zatlarg'a olard? o'zlerine usas zatlardan ajratıw ushın arnawlı? qoyılğ'an sha'rtli atamalard? bildiredi. Mısalı, Berdaq, Jollı, Qarataw, Shoqtoran'g'ı, Jugili h'a'm t.b.

Konkret h'a'm abstrakt alıqlar. Du'nyadag'ın konkret predmetlerdin', sanawg'a bolatug'ın h'a'r qıyl? qubılıslardın' atın bildiretug'ın atlıqlar konkret atlıqlar delinedi. Mısalı, terek, jurnal, jay h'a'm t.b.

Ha'r qıyl? abstrakt tu'siniklerdin' atamaların bildiretug'ın atlıqlar **abstrakt atlıqlar** delinedi. Mısalı, go'zzalıq, kek, ar h'a'm t.b.

Dara, ja'mlewshi h'a'm zatlıq atlıqlar. Birdey zatlardın' birinin' ataması? sıpatında qollanılatusın atlıqlar **dara atlıqlar** dep ataladı. Mısalı, men oqıg'an **kitap, Ulbosın** jumısqa kirdi.

Ja'mlewshi atlıqlar birdey zatlardın' toparın, jıynag'ın bildirip, ulıwmalastırıp ko'rsetedi. Mısalı, qa'lemeler, h'aywanat, jawın-shashın, qurt-qumırsqa h'a'm t.b.

Zatlıq atlıqlar sanaq sanlıqlar menen dizbeklespeydi, yag'nıy olard? sanawg'a bolmaydı. Mısalı, suw, un, ılay, qum h'a'm t.b.

Betlik h'a'm betlik emes atlıqlar. Adamlard? bildirip Kim? sorawıña juwap beretug'ın atlıqlar betlik atlıqlar dep ataladı. Mısalı, Erejep, ko'se, qaraqalpaq, palwan, shımbaylı? jazıwshı? h'a'm t.b.

Adamnan basqa tiri maqluqlard? h'a'm jansız zatlard? bildiretug'ın atlıqlar ne? sorawıña juwap beredi h'a'm betlenbeydi. Mısalı, sıyıt, pıshıq, diywal h'a'm t.b.

Atlıqtın' morfologiyalıq kategoriyalar? Atlıqtın' morfologiyalıq kategoriyalar? sistemasına san, tartım, seplik h'a'm betlik kategoriyalar?kiredi.

San kategoriyas? Atlıq zatlardın' san mug'darın bildiretug'ın san kategoriyasına iye. San kategoriyas? ma'nisi jag'ınan birlik h'a'm ko'plik san bolıp bo'linedi. Birlik san formasındag'ın atlıq ko'binese bir zatt?bildiredi. Mısalı, diyxan, Aral, da'pter h'a'm t.b. Qaraqalpaq tilinde atlıqtın' birlik san formasın an'latatusın arnawlı? ko'rsetkishleri joq. Atlıqtın' ko'plik formas? zattın' birew emes, al bir neshe ekenligin yamasa ko'pligin an'latadı. Mısalı, da'pterler, jaylar, awıl, adamzat, qazan-tabaq, xalıq h'a'm t.b.

Tartım kategoriyas? Bul kategoriya arqal? zattın' belgili bir betke tiyisli ekenligi bildiriledi: qolın (I bet), qolın' (II bet), qol? (III bet). Tartım kategoriyas? o'zinin' arnawlı? affikslerine iye. Olar so'zdin' tiykarın' juwan-jin'ishkeligine h'a'm onın' keyingi sesine qaray bir neshe variantlarg'a iye boladı.

Dawıslılarg'a pitken tiykardan keyin:

Birlik

1. -m (atam, inim)
2. -n' (atan', inin')
3. -sı, -si (atası, inisi)

Ko'plik

- mız/-miz (atamız, inimiz)
- n'ız/-n'iz (atan'ız, inin'iz)
- lar?/leri (atalar?, inileri)

Dawʼslʼlargaʼa pitken tiykardan keyin:

1. -ʼm (qolʼm, koʼzim)	-ʼmʼʼ/-imiz (qolʼmʼʼ, koʼzimiz)
2. -ʼhʼ (qolʼhʼ, koʼzinʼ)	-ʼhʼʼʼ/-inʼiz (qolʼhʼʼʼ, koʼzinʼiz)
3. -ʼʼ -i (qolʼʼ, koʼzi)	-larʼʼ/leri (qollarʼʼ, koʼzleri)

Seplik kategoriyas? Soʼz dizbegi yamasa gaʼp quramʼnda atlʼqtʼʼnʼ basqa soʼzler menen qarʼm-qatnasʼn, ular menen baylanʼʼʼn bildiretugʼʼn morfologiyalʼq kategoriya seplik kategoriyasʼdep ataladʼ (awʼʼdan keldim, jʼʼynalʼʼsqa qatnastʼʼm, joldaslarʼʼmdʼkoʼrdim). Atlʼqtʼʼnʼ usʼʼnday qatnaslarʼʼbildiretugʼʼn formalarʼseplik dep ataladʼ. Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde altʼseplik bar.

Ataw – Kimʼ Neʼ kimlerʼ nelerʼ
Iyelik – kininʼ? neninʼ? kimlerdinʼ? Nelerdinʼ?
Barʼʼ – kimgeʼ negeʼ kimlergeʼ nelergeʼ
Tabʼʼ – kimdiʼ? Neniiʼ? kimlerdiʼ? nelerdiʼ?
Shʼʼʼʼʼ – kimnenʼ? nedenʼ? kimlerdenʼ? nelerdenʼ?
Orʼʼn – kimdeʼ? nedeʼ? kimlerdeʼ? nelerdeʼ?

Atlʼqtʼʼnʼ sepleniwi

Juwan sepleniwi

A. bala
I. Balı-nʼnʼ
B. Bala-gʼa
T. Bala-nʼ
Sh. Bala-dan
O. Bala-da

Jinʼishke sepleniwi

Koʼshe
Koʼshe-ninʼ
Koʼshe-ge
Koʼshe-ni
Koʼshe-den
Koʼshe-de

Ataw sepligi tuwra seplik dep, al qalgʼanlarʼ qʼʼya seplikler dep ataladʼ. Seplikler oʼzlerindegi semantikalʼq hʼaʼm grammatikalʼq maʼnilerininʼ hʼaʼr qʼʼylʼ daʼrejede bildiriliwine baylanʼʼlʼ hʼaʼm gaʼptegi xʼʼzmetine qaray: 1). Grammatikalʼq seplikler 2). Kenʼislik (lokal) seplikler bolʼp boʼlinedi. Grammatikalʼq sepliklerge ataw, iyelik hʼaʼm tabʼʼ seplikleri, al kenʼislik sepliklerge barʼʼ, shʼʼʼʼʼ hʼaʼm orʼʼn seplikleri kiredi.

Kelbetlik

Kelbetlik - zattʼʼnʼ hʼaʼr qʼʼylʼ belgisin bildirip soʼz oʼzgertiwshi affiksler menen oʼzgermeytugʼʼn soʼz shaqabʼ. Kelbetliktinʼ basqa soʼz shaqaplarʼʼnan ayʼʼʼp turatugʼʼn oʼzine taʼn belgisi onʼʼn kuʼsheytiwshi formalarʼʼna iye ekenliginde. Mʼʼsalʼ, uʼp-uʼlken, kip-kishkene, jep-jenʼil hʼaʼm t.b.

Kelbetliktinʼ leksika-garammatikalʼq tuʼrleri. Kelbetlikler oʼzininʼ maʼnisi hʼaʼm grammatikalʼq oʼzgesheliklerine qaray tiykargʼʼʼeki topargʼʼa boʼlinedi: sapalʼq hʼaʼm qatnaslʼq kelbetlik.

Sapalʼq kelbetlik. Hesh qanday qosʼʼmtalardʼʼn jaʼrdemisiz jeke leksikalʼq maʼnisi arqalʼ zattʼʼnʼ oʼzine taʼn hʼaʼr qʼʼylʼ sapalʼq belgilerin bildiredi. Onʼʼn quramʼʼna kiretugʼʼn soʼzler tuʼrli maʼnilerdi anʼlatʼp keledi. Mʼʼsalʼ, aq, qara, qonʼʼʼ, jasʼʼ, juwan, top-tompaq, qʼʼzgʼʼʼsh, ogʼada awʼʼʼ hʼaʼm t.b.

Qatnaslʼq kelbetlik. Zattʼʼnʼ belgisin tikkeley anʼlatpastan, onʼʼn basqa zatqa bolgʼan qatnasʼ arqalʼ bildiredi: suwsʼʼ, shʼʼʼamsʼʼ, iyishil, qonaqshʼʼ hʼaʼm t.b.

Kelbetliktinʼ maʼnileri. Adamlargʼʼa, hʼaywanlargaʼ hʼaʼm zatlargʼʼa tiyisli bolgʼan belgilerdi koʼrsetedi:

- 1) Tuʼr-tuʼsti bildiretugʼʼn kelbetlikler. Koʼk, qonʼʼʼ, qara, jasʼʼ, sarʼ, shubar, ala hʼaʼm t.b.
- 2) Sʼʼʼʼʼʼkoʼrinis, koʼlem, salmaqqa baylanʼʼlʼ belgiler. Kelte, mayda, iri, taynapʼʼ, jenʼil, arʼʼq hʼaʼm t.b.
- 3) Daʼmdi, mazanʼ bildiriwshi soʼzler. Ashshʼ, dushshʼ, mazalʼ, daʼmli hʼaʼm t.b.
- 4) Tazalʼq, pataslʼʼʼʼbildiretugʼʼn soʼzler. Taza, patas, kir, iplas hʼaʼm t.b. belgilerdi bildiredi.

Kelbetliktin' da'rejeleri. Zat h'a'r q'yl? belgilerge iye bolad?. Ol belgiler geyde da'rejeler arqal? an'qlang'an. Zatlard? bir-birinen aj'rat'p turatug'ın belgilerdi bildiriwine qaray kelbetlik da'rejeleri to'rt tu'rge bo'linedi.

1. **Jay da'reje.** Zatt'ın belgisin h'esh qanday da'reje bildiriwshi qos'ımtalars? dara tu'bir so'z h'alında bildiredi. Kelbetliktin' jay da'rejesi h'a'r bir zatt'ın konkret belgisin ko'rsetedi: u'lken jay, jaqs? adam, aq ko'ylek h'a'm t.b.

2. **Pa'seytiw da'rejesi.** Zatt'ın sapasın, belgilerin pa'seytip ko'rsetedi. Ol bir qansha morfologiyal'q ko'rsetkishlerdin' ja'rdeminde jasalad?: -g'ısh (sarg'ısh), -is (ko'gis), -g'ıt (sarg'ıt), -sh'ıl/-shil (aqsh'ıl, ko'kshil), -law/-lew (ko'klew, bilimsizlew) h'a'm t.b.

3. **Artt'ıw da'reje.** Bul da'reje zatt'ın belgisinin' ekinshi bir zatta sonday belgiden art'q ekenligin ko'rsetedi: jap-jas, q'p-q'z'ıl, ju'da' aq'ıl? og'ada q'z'ıl, en' mazal? u'lken-u'lken h'a'm t.b.

4. **Sal'ıst'ıw da'reje.** Bir zatqa tiyisli belginin' ekinshi bir zattag'? belgige sal'ıst'ıw ko'rsetedi. -raqq/-rek (jaqt'ıraq, da'mlirek), -ıraqq/-irek (sul'ıw'ıraq, ensizirek) h'a'm t.b.

Sanlıq

Belgili bir mug'dard? yamasa zatt'ın, qub'ıl'ıst'ın san'ın, shamas'ın, qatarlıq ta'rtibin bildiriwshi so'z shaqab?. Ol ay'atın so'z s'patında jeke qollan'lg'anda ul'wma abstrakt tu'sinikti an'latad?. On'ın ma'nisi zat yamasa qub'ıl'ıst? san? jag'ınan an'qlap kelgende konkretlesedi. Qaraqalpaq tilinde sanlıq ma'nisinde qollan'ıatug'ın so'zlerdin' san? sheklengen, olar tiykarg'? jigirma tu'bir so'zden ibarat: **bir, eki, u'sh, to'rt, bes, alt?, jeti, segiz, tog'ız (birlikler), on, jigirma, otız, q'ırtıq, eliw, alp'ıs, jetpis, seksen, toqsan (onlıqlar), ju'z, m'ın'.**

Sanlıqt'ın morfologiyal'q o'zgeshelikleri. Sanlıqlar basqa so'z shaqaplar'ınan jasalmayd?. Sanlıq o'zine ta'n forma jasawsh? affikslerine iye. Olar arqal? sanaq sanlıqlardan sanlıqt'ın basqa ma'nilik tu'rleri jasalad?. Sanlıqlar qur'ıl's? boy'ınsha jay h'a'm qospa bol'p bo'linedi.

1. **Jay sanlıqlar.** Olar ekige bo'linedi. a) Tu'bir sanlıqlar - tek bir tu'bir morfemadan ibarat bol'p, qur'ıl's? jag'ınan basqa morfemalarg'a aj'rat'ılmayd?. u'sh, to'rt, jeti, on h'a'm t.b. b) Do'rendi sanlıqlar - tu'bir sanlıqlarg'a h'a'r q'yl? affikslerdin' jalg'an'w? arqal? jasalad?. u'shew, jigirmalag'an, jetinshi h'a'm t.b.

2. **Qospa sanlıqlar.** Olar birikpegen, jup, ta'kirar h'a'm birikken bol'p keledi.

Birikpegen sanlıqlar to'mendegishe jasalad?. a) Eki sand? bir-birine qos'ıw arqal? payda bolg'an birikpegen sanlıqlar. Bunday sanlıqlarda ald? menen u'lken san, onnan keyin kishi san ayt'ılad?. on bes, q'ırtıq u'sh h'a'm t.b. b) Birikpegen sanlıqlard'ın ekinshi tu'ri eki sand? bir-birine ko'beytiw arqal? jasalad?. Bunday sanlıqlarda ald? menen kishi san, onnan keyin u'lken san ayt'ılad?. eki ju'z, bes ju'z, bes m'ın' h'a'm t.b. v) Birikpegen sanlıqlard'ın qatar'ına bo'lshek sanlarda kiredi: on besten to'rt, u'shten bir h'a'm t.b.

Jup sanlıqlar mug'dar? jag'ınan bir-birine jaq'ın bolg'an eki sann'ın juplas'w'ınan jasalad?. bes-alt?, on-onbes, u'sh-to'rt h'a'm t.b.

Ta'kirar sanlıqlar bir sann'ın eki ma'rt ta'kirarlan'w'ınan jasalad?. u'sh-u'shten, on-onnan, bir-birden h'a'm t.b.

Birikken sanlıqlard'ın tariyx'ıy ko'z-qarastan birigip ketken sanlıqlar kiredi: alp'ıs, jetpis, seksen, toqsan. Alt?, jeti so'zlerine -p'ıs/-pis (bur'ın on degen ma'nini an'latqan so'z) h'a'm seslik o'zgeriske ush'ırag'an on so'zinen (segiz+on, tog'ız+on) payda bolg'an.

Sanlıqt'ın ma'nisi boy'ınsha tu'rleri. Mug'dard?, sand?, h'a'r q'yl? qos'ımsha ma'nilerdi an'lat'w? boy'ınsha sanlıq u'lken eki toparg'a bo'linedi. 1). Sanaw mug'dar'ın, esaplawd? bildiretug'ın esaplıq sanlıqlar; 2) Qatarlıq ta'rtipti bildiriwshi qatarlıq sanlıqlar.

Esaplıq sanlıqlar.

1. **Sanaq sanlıqlar.** Ul'wma abstrakt san atamas'ın yamasa zatt'ın an'q san'ın bildirip, qanshaW nesheW degen sorawlarg'a juwap beredi. Olar o'zlerinin' matematikal'q tan'balarda da iye: 3-u'sh, 10-on, 100-ju'z h'a'm t.b. Sanaq sanlıqlar sanlıqt'ın basqa ma'nilik tu'rlerinin' jasal'w'ında tiykarg'? tirek bol'p esaplanad?. Bul so'zler barlıq waq'ıta tek bir ma'nili so'zler bol'p, olar bir-birine h'esh waq'ıta sinonim bola almayd?.

2. J'ynaqlaw sanl'qlar? Zat yamasa qub'ist' san' j'ynaqlap, tek bir menen jeti aras'hdag'? sanaq sanl'qlardan -aw//-ew affiksi arqal? jasalatug' sanl'qlar j'ynaqlaw sanl'qlar? dep atalad? Eki, alt?, jeti sanl'qlarna -aw//-ew affiksleri jalg'ang'anda olard' keynindeg' daw'sl? ses tu'sip qalad? ek (i) +ew, alt (?) +aw h'a'm t.b. Olar birikpegen sanl'qlardan jasalmayd?, sonday-aq waq't h'a'm jas ma'nisin bildiretug' so'zler menen de qollan'lmayd?. Bul sanl'q zatt' san' j'ynaqlaw menen birge sheklep ko'rsetedi.

3. Toplaw sanl'qlar? Zatlard? san jag'han birdey toparlarg'a bo'lip, toplap ko'rsetedi. Olar sanaq h'a'm j'ynaqlaw sanl'qlar'han jasal'p, qanshadan? Nesheden? degen sorawlarg'a juwap beredi: jigirmadan, ekew-u'shewden, onlap, jigirmalap, ekew ara h'a'm t.b.

4. Shamal'q sanl'qlar. Zatt' san', mug'dar' shama menen an'qlaw ush' qollan'ldad? Sanaq, j'ynaqlaw h'a'm bo'lshek sanl'qlar'ha -day//-dey, -tay//-tey affiksleri jalg'anad? eki ju'zdey, u'sh m'nday, bir saattay h'a'm t.b. Sanaq sanl'qlarg'a -lag'an//-legen qos'mtas? jalg'an'p jasalad? jigirmalag'an, onlag'an h'a'm t.b. Sanaq sanl'qlarg'a -lar//-ler affiksi jalg'an'p, waq't yamasa jas ma'nisin bildiriwshi shamal'q sanl'qlar jasalad? saat onlarda, jas? jigirma beslerde h'a'm t.b. Sonday-aq shamal'q sanl'qlar jup h'a'm ta'kirar sanl'qlardan da jasalad? u'sh-to'rt, ot'z-q'rt'q, million-million, m'h'-m'h' h'a'm t.b.

5. Bo'lshek sanl'qlar. Pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildirip sanaq sanl'qlard' belgili bir formada dizbeklesiwi arqal? jasalad? ju'zden on jeti, to'rtten biri, to'rttin' biri h'a'm t.b. Bo'lshek sand? bildiriw ush' qaraqalpaq tilinde yar'm, sherek so'zleri de qollan'ldad? yar'm m'h', jar'm million, jart?jol, sherek a'sir h'a'm t.b.

Qatarl'q sanl'qlar.

Zatlard' h'a'm h'a'r q'yl? qub'ist'lard' izbe-iz qatar ta'rtibin, retlik san' bildiredi. Olar sanaq sanl'qlarg'a -ish'//-inshi, -n'ish'//-nishi affiksleri jalg'an'w? arqal? jasalad? h'a'm neshinshi degen sorawg'a juwap beredi: birinshi, ekinshi, besinshi. Qatarl'q sanl'qlar qaraqalpaq tilinde bur' -lansh'//-lenshi affiksi arqal? da jasalatug' bolg'an. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul affiks tek jigirma so'zine jalg'ana alad? jigirmalansh?

Almas'q

Almas'q zatt?yamasa on' kelbetin, s'han, san' h'a'm t.b. belgilerdi tikkeley ash'q atamay, olard? siltew arqal?ko'rsetedi. On' konkret ma'nisi tek kontekstte g'ana an'qlanad? M'sal?, O'tegendi izlesem, ol bir kemeni miniwge qolaylas'p at' eken (O'.Ayjanov). Almas'qlar ga'pte ko'binese atl'q, kelbetlik, sanl'q h'a'm ra'wishlerdi almast'p, solard' orn'nda qollan'ldad?

Almas'qt' ma'nisi boy'nsha tu'rleri. Almas'qlar bir-birinen o'zinin' an'latatug' ma'nileri arqal?aj'rat'ldad? Qaraqalpaq tilindegi almas'qlar o'zlerinin' ul'wma ma'nilerine qaray segizge bo'linedi.

1. Betlew almas'qlar? Betlew almas'qlar? belgili bir betti bildiredi, sonl'qtanda olar adamlard? bildiriwshi atl'qlard' orn'nda qollan'ldad? Betlik almas'qlar? m'halar: I bet: men, biz, bizler almas'qlar? so'ylewshini bildiredi; II bet: sen, siz, sizler almas'qlar? t'h'lawsh' bildiredi; III bet ol, olar almas'qlar? so'ylewshi h'a'm t'h'lawsh' dan basqa betlerdi bildiredi. S'pay'lap so'ylewde men almas'g'h' orn'ha biz dep, sen almas'g'h' orn'ha siz dep te ayt'la beredi. Ol almas'g'? formas? jag'han ol siltew almas'g'? menen birdey. On' an'q ma'nisi tek kontestte qollan'law'ha qaray an'qlanad? a) Ol so'zi ataw'shlard' ald'nda an'qlaw'sh bol'p kelse siltew almas'g'? bolad? Ol kisi menen ju'rgen adamd? menen go're jaqs? bilesen'. b) Ol so'zi belgili bir betti yamasa zatt? bildirse, betlew almas'g'? bolad? Ol ko'p j'ldardan beri biz benen dos.

2. Siltew almas'qlar? Bir neshe zatlard' yamasa qub'ist'lard' ishinen so'ylewshi menen t'h'lawsh'g'a belgili bolg'an bir topar' siltep, ay'p ko'rsetedi. Biraq almas'qlard' bul tu'ri betlew almas'qlar? s'yaql? belgili bir betti yamasa zatt?an'latpayd? Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde siltew almas'qlar? to'mendegi so'zlerden ibarat: bul, us?, m'ha, m'haw, ol, ana, anaw.

3. Soraw-qatnas almas'qlar? Soraw almas'g'? da, qatnas almas'g'? da - tu'birleri bir so'zler. Almas'qlard' bul tu'rine to'mendegi so'zler kiredi: Kim, ne, qanday, qays?, qansha, neshe, qashan, qalay, nege, h'a'm t.b. Olard' qanday ma'nide qollan'lw? ga'ptin' ul'wma mazmun'ha baylan'sl? bolad?

Soraw almasʔqlar? Soraw almasʔqlar? oʻzlerine taʼn bolgʻan morfologiyalʔq yamasa sintaksislik oʻzgesheliklerge iye emes. Olar qaysʔ soʻz shaqabʔhʔhʔ ornʔha qollanʔlsa, sol soʻz shaqabʔhʔhʔ formalarʔn qabʔlay aladʔ?

- Men Nurjannʔhʔ balasʔman.
- QaysʔNurjanʔ
- Bagʻman Nurjan.

Qatnas almasʔqlar? Soraw almasʔqlar ayʔʔʔn kontekstlerde oʻzininʔ soraw maʻnisinen alʔslap, tek gʻana grammatikalʔq qatnasʔ bildipriw ushʔn qollanʔladʔ. Bunday jagʻdayda olar qatnas almasʔqlarʔ dep ataladʔ. Ne desenʔ oʻ de. Qalay bolmasʔn jobanʔorʔhlaymʔz.

Oʻzlik almasʔgʻʔ? Oʻzlik almasʔgʻʔha tek oʻz degen bir soʻz kiredi. Oʻzlik almasʔgʻʔ subektti basqa adamlardan yamasa zatlardan ajʔratʔ onʔ belgili bir bette koʻrsetiw ushʔn qollanʔladʔ. Sonlʔqtanda ol koʻbinese betlew almasʔqlarʔmenen birge belgili bir bette tartʔmlanʔp qollanʔladʔ.

I. Men (inʔ) oʻzim	biz (inʔ) oʻzimiz
II. Sen (inʔ) oʻzinʔ	siz (inʔ) oʻzinʔiz
III. Ol (onʔhʔ) oʻzi	olar (dʔhʔ) oʻzleri

Seplik hʻaʻm betlik affiksleri oʻzlik almasʔgʻʔha tek tartʔm affikslerinen sonʔ gʻana jalgʻanadʔ. Sonlʔqtan da oʻzlik almasʔgʻʔuʻsh bette seplenedi:

1-bet	2-bet	3-bet
A. oʻzim	oʻzin	oʻzi
İ. oʻzimmninʔ	oʻzinʔninʔ	oʻzininʔ
B. oʻzimde	oʻzinʔe	oʻzine
T. oʻzimdi	oʻzinʔdi	oʻzin
Sh. oʻzimde	oʻzinde	oʻzinde
O. oʻzimnen	oʻzinʔnen	oʻzinen

Jaʻmlew almasʔqlar? Qanday da bir zatlardʔ, olardʔhʔ belgilerin yamasa qubʔʔʔlardʔ belgisiz mugʻdarda ulʔʔmalastʔʔp, jʔynaqlap, toplan koʻrsetetugʻʔn almasʔqlar jaʻmlew almasʔqlarʔ dep ataladʔ. Jaʻmlew almasʔqlarʔha qaraqalpaq tilindegi bar, barlʔq, baʻri, baʻrshe, puʻtkil, duyʔm soʻzleri, ara tilinen kirgen tamamʔ, jaʻmi, guʻlli, guʻllaʻn, aʻhʻli soʻzleri hʻaʻm taʻjik-parsʔ tillerinen kirgen hʻaʻmme soʻzi kiredi. Olardʔhʔ maʻnileri bir-birine kuʻtaʔ jaqʔn sinonimles bolʔp keledi. Baʻrshe, tamamʔ, guʻlli, aʻhʻli soʻzlerininʔ qollanʔʔwʔ basqa almasʔqlargʻa qaragʻanda hʻaʻzirgi qaraqalpaq tilinde bir qansha sheklengen. Jaʻmlew almasʔqlarʔhʔhʔ oʻzi ulʔʔmalʔqtʔ, jʔynaqlawdʔ bildiretugʻʔn bolgʻanlʔqtan olargʻa koʻplik affiksi jalgʻanbaydʔ.

Belgilew almasʔqlar? Qanday da betti, zattʔ yamasa onʔhʔ belgisin basqalarʔhan ajʔratʔp, belgilep koʻrsetedi. Almasʔqtʔhʔ bul tuʻrine qaraqalpaq tilinde hʻaʻr soʻzi kiredi: hʻaʻr kim, hʻaʻr qanday, hʻaʻr qaysʔʔ, hʻaʻr naʻrse, hʻaʻr bir, qay-qaysʔʔ hʻaʻm t.b. Belgilew almasʔqlarʔhʔhʔ hʻesh qaysʔʔha da betlik affiksleri oʻnimli jalgʻanbaydʔ.

Belgisizlik almasʔqlar? Qanday da bir bettinʔ, zatlardʔhʔ, qubʔʔʔstʔhʔ yamasa olardʔhʔ belgilerin soʻylewshi menen tʔhʔlawshʔgʻa ele belgisiz ekenligin koʻrsetedi. Belgisizlik almasʔqlarʔ jasalʔwʔ hʻaʻm quramʔ jagʻʔhan hʻaʻr qʔylʔ bolʔp keledi. Belgisizlik almasʔqlarʔha toʻmendegi soʻzler kiredi: bir, birew, birew-mirew, bir qatar, bir qansha, aʻlle kim, aʻlle qanday, geypara, gey birew, bazʔ birew, neshshe bir, paʻlenshe, toʻlenshe hʻaʻm t.b.

Bolʔmsʔzlʔq almasʔqlar? Qanday da bettinʔ, zattʔhʔ, onʔhʔ belgisininʔ yamasa qubʔʔʔstʔhʔ aytʔʔajaq pikirge, is-hʻaʻreketke qatnasʔhʔhʔ joq ekenligin koʻrsetedi. Sonlʔqtan da olar gaʻpte koʻbinese joq soʻzi menen yamasa bolʔmsʔz feyiller menen birge qollanʔladʔ. Bolʔmsʔzlʔq almasʔgʻʔha toʻmendegi soʻzler kiredi: hʻesh (parsʔsoʻzi), dʔm, hʻasla, hʻesh kim, hʻesh qanday, hʻesh naʻrse, birde bir hʻaʻm t.b.

Feyil

Adam yamasa basqa zatlardʔhʔ, taʻbiyat qubʔʔʔlarʔhʔhʔ hʻaʻm hʻalatlarʔn bildiretugʻʔn soʻz shaqabʔ. Feyil basqa soʻz shaqaplarʔhan maʻnilik jaqtan hʻaʻreketti, formasʔboyʔhsha daʻreje, tuʻr, meyil, maʻhʻaʻl, bet san kategoriyalarʔha, bolʔmlʔ hʻaʻm bolʔmsʔzlʔq formalarʔha iye bolʔwʔmenen ajʔtalʔp turadʔ. Feyiller tiykarʔhan atlʔqlargʻa baylanʔslʔqollanʔladʔ.

Feyildin' da'reje kategoriyas?

Feyiller tiykarg'?leksikal'q ma'nisi menen birge, bir neshe leksika-grammatikal'q ma'nilerge de iye bolad?. On'ñ' da'reje kategoriyas'ha ta'n ma'niler tu'bir menen do'rendi feyiller arqal' bildiriledi. Feyil da'rejeleri ma'nilik jaqtan beske bo'linedi:

Tu'p da'reje. Feyildin' tu'p (tiykarg'?) ja'rejesi o'zine ta'n arnawl' da'reje affiksine iye emes. On'ñ' ma'nisi, tiykar'han, feyildin' tu'bir h'a'm do'rendi tu'bir formalar' arqal' an'lat'lad?. oq?, ter, j'yna, isle, aqla h'a'm t.b. Tu'p da'reje feyilleri basqa da'reje tu'rlerinin' jasal'w?ush'ñ' tiykar bolad?.

O'zlik da'reje. O'zlik da'reje feyili islewshinin' is-h'a'reketinin' o'zine qarat'lg'an'ñ' bildiredi, yag'n'y is-h'a'reket islewshinin' o'zi ta'repinen iske asad?. M'sal?: juw'hd?, kiyndi, awqatland? h'a'm t.b. O'zlik da'reje morfologiyal'q us'l menen jasalg'anda, o'zinin' arnawl' qos'mtalar'ha iye bolad?. Ol tiykar'han to'mendegidey afikslerdin' ja'rdeminde jasalad?:

-ñ/-in, -n afiksi: ko'rindi, kiyindi, tarand? h'a'm t.b.

-l/-il, -l affiksi: kerildi, bur'ld?, jaz'ld?, su'yretildi h'a'm t.b.

Sheriklik da'reje. En' keminde eki yamasa bir neshe islewshinin' qatnas? menen birgelesip, sheriklesip islengen h'a'reketi bildiredi. Sheriklik da'reje formas? tu'bir h'a'm do'rendi tu'bir feyillerge -s/-is, -s qos'mtalar'ñ'ñ' jalg'an'w? arqal' jasalad?: qag'is, qaz'is, oylas, ko'teris, toparlas, sa'lemles h'a'm t.b. M'sal?: Palwanlar gu'resti. Adamlar oylast?.

O'zgelik da'reje. Is-h'a'reketin' grammatikal'q subekt arqal' emes, basqa bir o'zge subekt arqal' islengenligin bildiredi: ald'rd?, kiyindirtti, oq'it?, so'yletti, o'rgizdi, tergizdi, qutqard? h'a'm t.b. O'zgelik da'reje formas'ñ'ñ' jasal'w'ha to'mendegi qos'mtalar qatnasad?:

-d'rd/-dir, -t'rd/-tir. Ko'n-dir, kiyn-dir, so'n-dir h'a'm t.b.

-it/-it, -t. :rk-it, qorq-it, su'yre-t, oq't h'a'm t.b.

-q'iz/-kiz, -q'iz/-giz. Al-g'iz, je-giz h'a'm t.b.

Belgisiz da'reje. Belgisiz da'reje feyilleri is-h'a'reketin' belgisiz islewshi ta'repinen islengenin bildiredi. Bul da'reje -l/il, -l affiksi arqal' jasalad?. M'sal?: Ot'ñ' shab'ld?. Sal'or'ld?.

Feyildin' meyil kategoriyas?

Is-h'a'reketin' obektivlik h'aq'iyqatl'qqa bolg'an ma'nilik qataslar'ñ' bildiredi. So'ylewshinin' h'aq'iyqatl'qqa bolg'an qatnas? is-wa'reket arqal' bildirilip, sol is-h'a'reket buyr'q, tilek, sha'rt h'a'm an'q xabarlaw ma'nileinde keledi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' meyilleri 5 tu'rge bu'linedi.

Buyr'q meyil. So'ylewshi ta'repinen basqa birewge qarat'lg'an buyr'q, h'a'mir etiw, talap etiw, shaq'it'q h'a'm t.b. ma'nilerdegi is-h'a'reketi bildiredi. So'ylewshinin' buyr'q' t'ñ'lawsh'g'a, t'ñ'lawsh' arqal' basqa birewge o'tedi. Haq'iyq' buyr'q meyil formalar? 8 h'a'm 88 bet arqal' bildiriledi: oq?, jaz, jazd'ñ, u'yret, oq'ñ, oq's'ñ h'a'm t.b. Buyr'q meyildin' betleniwi to'mendegishe:

Birlik

I. oq? isle

II. oq'ñ, islen'

III. oq's'ñ, islesin

Ko'plik

I. oq'iy'q, isleyik

II. oq'ñ, islen', oq'ñ'iz, islen'iz, oq'ñ'lar, islen'ler, oq'ñ'izlar,

islen'izler

III. oq's'ñ, islesin

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' buyr'q meyilinin' morfologiyal'q formalar? to'mendegishe:

Birlik

I bet

II bet -ñ'//-in', -n'

III bet -s'ñ'//-sin

Ko'plik

I bet -ay'q'//-eyik, -y'q'//-yik

II bet -ñ'//-in', -n' (lar), -ñ'iz, -in'iz,

-n'iz'//-n'iz

III bet -s'ñ'//-sin

Tilek meyil. Is-h'a'reketin' isleniwine so'ylewshinin' tilek-niyetleri, intas'ñ, a'rman etiw, o'tinish, soran'w h'a'm t.b. qatnaslar'ñ bildiredi. Tilek meyil ma'nisindegi feyiller ele islenbegen, biraq

isleniwi tiyis bolg'an is-h'a'reketti an'latad? Tilek meyildin' morfologiyalq ko'rsetkishleri -ayn//-eyin, -g'ay//-gey, -qay//-key affiksleri bolp esaplanad? M'sal? alayn, ko'mekleseyin, barg'ay, kelgey, barg'ayman, o'tkeymen h'a'm t.b.

Sha'rt meyil. Sha'rt meyil formas? ekinshi bir tiykarg'? is-h'a'rekettin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi. Sha'rt meyil qatnasqan ga'pte, ko'binese eki is-h'a'reket bolad? Ol imykar'nan -sa//-se affiksi arqal? bildiriledi: Paxtan?erte eksen', utasan'. Sha'rt meyil to'mendegishe betlenedi.

Birlik

I bet oq'sam
II bet oq'san', oq'san'z
III bet oq'sa

Ko'plik

I bet oq'saq
II bet oq'san'lar, oq'san'zlar
III bet oq'sa

Bol'nsz formas?

Birlik

I bet kelmesem
II bet kelmesen', kelmesen'iz
III bet kelmese

Ko'plik

I bet kelmesek
II bet kelmesen'ler, kelmesen'izler
III bet kelmese

Maqset meyili. Islewshinin' is-h'a'reketinin' isleniw maqsetin, niyetin bildiredi. Maqset meyili tu'bir h'a'm do'rendi feyillerge -maqsh?/-mekshi (-baqsh?/-bekshi, -paqsh?/-pekshi) qospa affiksinin' jalg'anw? arqal? jasalad? barmaqsh?, kelmekshi, aytpaqsh? h'a'm t.b. Bul meyil betlik affiksleri menen tu'rlnedi.

Birlik

I bet barmaqsh'man
II bet barmaqsh'san',
barmaqsh'sz
III bet barmaqsh?

Ko'plik

I bet barmaqsh'mz
II bet barmaqsh'san'lar,
barmaqsh'szlar
III bet barmaqsh?

Bol'nsz formas?

Birlik

I bet ketpekshi emespen
II bet ketpekshi emessen',
ketpekshi
Emessiz
III bet ketpekshi emes

Ko'plik

I bet ketpekshi emespiz
II bet ketpekshi emessen'ler,
ketpekshi emessizler
III bet ketpekshi emes

Anqlq meyil. Anqlq meyildin' is-h'a'reketi belgili bir waqt penen baylan'sl? bolg'an real ma'nidegi anqlq xabard?an'latad? Anqlq meyildin' o'zine ta'n arawl?grammatikalq formas?joq. on'n' ma'nisi betlenip kelgen o'tken, h'a'zirgi, keler ma'h'a'l formalar? arqal? anqlanad? M'sal? Men qalag'a kettim. Mashina menen barat'man. Muzeyge oq'wsh'lar barad?

Feyildin' ma'h'a'l kategoriyas?

Feyil arqal?an'latatug' n is-h'a'reket yamasa h'alat belgili bir waq'ta h'a'm belgili bir ken'islikte iske as'lad? Sonlqtan da ma'h'a'l kategoriyas? - ul'wma feyil ush'n ta'n kategoriya. Ma'h'a'l tu'sinigin anqlawda so'ylew waqt? sheshiwshi x'zmetti atqarad?, sebebi feyildin' ma'h'a'l katgoriyas? feyil ta'repinen an'latlan is-h'a'rekettin' so'ylew waqt'na qatnas'n bildiredi.so'ylew waqt'na qaray feyiller o'tken, h'a'zirgi h'a'm keler ma'h'a'l bl'p u'shke bo'linedi.

O'tken ma'h'a'l. O'tken ma'h'a'l formas'ndag'? feyiller is-h'a'rekettin' so'ylew waqt'na shekem bolp o'tkenligin yamasa o'tpegenligin h'a'r tu'rli belgiler menen s'patlap ko'rsetedi. O'tken ma'h'a'l feyilleri sintetikalq (anql o'tken ma'h'a'l, na'tiyjeli o'tken ma'h'a'l, anql emes bur'ng'?o'tken ma'h'a'l) h'a'm analitikalq (bur'ng'? o'tken ma'h'a'l, jaq'n o'tken ma'h'a'l, tamamlanbag'an o'tken ma'h'a'l, ta'kirarlan'wsh? o'tken ma'h'a'l, niyetli o'tken ma'h'a'l, dawaml? o'tken ma'h'a'l) formalar'nda qollan'lad? M'sal? Jayd'n ishine taza ko'rpeshele to'selgen. Oylas'q ush'n menen pitti.

Ha'zirgi ma'h'a'l. Ha'zirgi ma'h'a'l feyillari so'ylew waqtında bolıp atıǵ'an is-h'a'reketti bildiredi. Ha'zirgi ma'h'a'l feyillari analitikalıq (anıq h'a'zirgi ma'h'a'l) h'a'm sintetikalıq (dawamlıq h'a'zirgi ma'h'a'l, h'a'zirgi keler ma'h'a'l) formalarında qollanıladı. Mısalı, Shıǵ'ıs ta'repten samal esip tur. Adamlar xabar esitpekte.

Keler ma'h'a'l. Keler ma'h'a'l feyillari is-h'a'rekettin' so'ylew waqtınan keyin orınlanatug'ın bildiredi. Keler ma'h'a'l formalar to'mendegidey tu'rlerge bolıne: anıq keler ma'h'a'l, boljawlı keler ma'h'a'l, niyetli keler ma'h'a'l. Mısalı, ko'geredi, bararman, barmaqshınan, kelejaq h'a'm t.b.

Ra'wish

Ra'wish is-h'a'rekettin' h'a'm belginin' belgisin bildiretug'ın ma'nili so'z shaqabı. Ol feyil menen dizbeklesip kelip, is-h'a'rekettin' h'a'r qıylı belgisin bildiredi. Ra'wish o'z aldına jeke so'z shaqabı sıpatında o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Onın o'zine ta'n semantikas, morfologiyalıq belgileri h'a'm sintaksislik xızmetleri bar. Ra'wishke tek ra'wish ma'nisin anlatıp, sintaksislik jaqtan pıqlawsh xızmetin atqarıp keletug'ın bir qansha tu'bir so'zler kiredi: ba'rh'a, mudam, jan'a, h'a'zir, ko'p, az, a'ste h'a'm t.b.

Ra'wishtin' tiykarı morfologiyalıq o'zgesheligi, ol so'z o'zgertiwshi affikslerge iye emes, basqa so'zler menen baylanısqanda so'z o'zgertiwshi qosımталар qabıllamaydı. Ra'wish sonday-aq da'reje kategoriyasına iye.

Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rleri. Ra'wish anlatqan ma'nisi boyınsha to'mendegi tu'rlerge bolıne.

1. **Waqıt ra'wishi.** Is-h'a'rekettin' iske asıw waqtın bildiredi. Mısalı, keshe, bu'gin, bayaqda, erten, geyde, mudam, h'a'r ku'ni, bir ku'ni h'a'm t.b.

2. **Orın ra'wishi.** Is-h'a'rekettin' iske asıw ornın, bag'darın bildiredi. Mısalı, to'men, solmanda, anajaqta, arman, berman, oyaqta, buyaqta h'a'm t.b.

3. **Sın ra'wishi.** Is-h'a'rekettin' qalay, qa'ytıp, qalayınsha isleniw usını, sını h'a'm onın h'a'r qıylı h'al jag'dayların bildiredi. Mısalı, tosattan, birge, usıayınsha, solay h'a'm t.b.

4. **Mug'dar-da'reje ra'wishi.** Is-h'a'rekettin', zattın h'a'm ra'wishtin' belgisinin' artıq yamasa kemlik da'rejesin, mug'darın, o'lshegin bildiredi. Mısalı, ko'p, mol, talay-talay, a'dewir, onsha, bunshelli, pitegene, sa'l, tag'ı h'a'm t.b.

5. **Maqset ra'wishi.** Is-h'a'rekettin' iske asıw yamasa aspaw maqsetin bildiredi, isleniwge tiyisli bolıan is-h'a'rekettin' ne maqsette islenip yamasa islenbegenin ko'rsetedi. Mısalı, jortag'a, qasaqana, a'deyi h'a'm t.b.

6. **Sebep ra'wishi.** Is-h'a'rekettin' iske asıw sebebin yamasa onın na'tiyjesin bildiredi. Mısalı, biykarg'a, ilajsızdan, jaysha h'a'm t.b.

Ra'wishtin' da'rejeleri. Is-h'a'rekettin' belgisin basqa belgi menen salıstırıp, onın artıq yamasa kem ekenligin ko'rsetedi. Ra'wish jay da'reje, salıstırw da'reje h'a'm arttırw da'rejesine iye.

Jay da'reje. Bul da'rejede is-h'a'reket belgisi basqa belgilerge salıstırılмай, h'esh qanday qosımталар tu'bir so'z tu'rinde qollanıladı. Mısalı, h'a'zir, son, keyin, erte, az, ko'p, jıdam, tez h'a'm t.b.

Salıstırw da'reje. Is-h'a'rekettin' belgisin basqa belgi menen salıstırıp ko'rsetedi. Salıstırw da'rejesi tu'bir h'a'm do'rendi ra'wishlerge -raq/-rek, -ıraq/-irek qosımталарın jalıanaw na'tiyjesinde jasaladı. Mısalı, alııraq, ko'birek, baksqasharaq, keshirek h'a'm t.b. Pa'seytiw ma'nisindegi salıstırw da'reje ra'wishleri -law/-lew qosımталарın jalıanaw arqalı da jasaladı. Mısalı, keshlew, ko'plew, azlaw h'a'm t.b.

Arttırw da'rejesi. Qanday da bir is-h'a'rekettin' sapa belgisinin' ekinshi bir is-h'a'rekettin' sapa belgisinen arttırılın ko'rsetedi. Mısalı, og'ada ko'p, og'ı ko'p, ap-az, ep-rete, up-uzaq, ap-alı, ko'p g'ana, a'ste g'ana h'a'm t.b.

Ko'mekshi so'zler

Ko'mekshi so'zler o'zinin' tiykarı ma'nisinen ayrılıp ko'mekshilik xızmetke o'tken so'z shaqapların bir tu'ri. Olardı o'zine ta'n leksikalıq belgileri bolmaydı. Ko'mekshi so'zler

grammatikalik ma'nisine h'a'm xizmetine qaray u'sh tu'rga bo'linedi. 1. Tirkewishler; 2. Da'nekerler; 3. Janapaylar.

Tirkewishler. Ko'mekshi so'zler qatarina kiretug'ni o'zine ta'n o'zgesheligi bar so'z shaqaplarin bir tu'ri. Olar o'zleri dizbeklesip kelgen so'zler menen birge waqilq, orilq, sebeplik, shilq, salstirwshlq, qarslq ma'nilerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinde tirkewishler shig'is? jag'han u'sh toparg'a bo'linip qaralad?. **1) Tupkilikli tirkewishler.** Bug'an o'zinin' leksikalik ma'nisinen u'zil-kesil aytirig'an tirkewishler kiredi: ushn, deyin, shekem, sayn, kibi, yan'l? h'a'm t.b. **2) Atawsh tirkewishler.** Bul toparg'a atawsh h'a'm ra'wish so'zlerden tirkewishlik xizmetke o'tken so'zler kiredi: basqa, o'zge, burn, jaqn, qars?, son' h'a'm t.b. Bul so'zler retinde ko'mekshilik ma'nide de, dara so'z ma'nisinde de qollanla alad?. **3) Feyil tirkewishler.** Bug'an feyillik ma'niden tirkewishlik ma'nige o'tken so'zler kiredi: baslap, boylap, jag'alap, qarap, qaramastan, qarag'anda h'a'm t.b. Bul so'zler de retinde ko'mekshilik ma'nide de, dara so'z ma'nisinde de qollanla alad?.

Qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerdin' aytirmlarin' ataw sepligindegi, geybirewlerinin' baris, bir qatarlarin' tabis, al basqa toparlarin' shig'is sepligindegi atawsh h'a'm atawshlq xizmette qollanlatug'ni so'zler menen dizbeklesip, olard?basqar? keliwine qaray olar to'rt toparg'a bo'linedi.

1. Ataw sepligindegi so'zlerdi (aytirmlar?iyelik sepligindegi almasqlard?) basqar? keletug'ni tirkewishler. Tirkewishlerdin' bir qatarlar? ataw sepligindegi atawsh yamasa atawshlq xizmette qollanlatug'ni so'zler menen dizbeklesip, olard? basqar? keledi. Olard? en' baslar? mnhalar: menen (penen, benen) h'aqqnda, jo'ninde, tuwral?, jaynda (jayl?), arqal?, ushn, sayn, boyhsha, kibi, yan'l?, syaqql?, tarizli, taqlette, qurql?, quraqan, shelli, sebepli, qalpinde, tu'rde, ra'wishte, retinde, spatnda, qaddinde h'a'm t.b. Msal?. Jol menen birewler kiyat?.

2. Baris sepligindegi so'zlerdi basqar? keletug'ni tirkewishler. Geypara tirkewishler baris sepligindegi so'zlerdi talap etip, olar menen bir leksikalik ma'nide jumsalad?. Baris sepligindegi so'zlerdi talap etip, on? menen bir ma'nilik qatnasta jumsalatug'ni tirkewishlerdin' baslar? to'mendegiler: taman, jaqn, saln, beyim, deyin, sheyin, shekem, qars?, qarag'anda, qaramastan, qarap, say, sa'ykes h'a'm t.b. Msal?. Sa'wle stolg'a jaqn keldi.

3. Tabis sepligindegi so'zlerdi basqar? keletug'ni tirkewishler. Tirkewish so'zlerdin' aytirmlar? tabis sepligindegi so'zlerdi basqar?, olar menen bir ma'nide qollanlad?. Bunday tirkewishler tilimizde ko'p emes. Olar mnhalar: jag'alap, boylap. Msal?. Da'ryan? jag'alap u'yge qayttm.

4. Shig'is sepligindegi so'zlerdi basqar? keletug'ni tirkewishler. Qaraqalpaq tilinde shig'is sepligindegi so'zlerdi talap etip, olar menen bir ma'nilik qatnasta jumsalatug'ni tirkewishler to'mendegiler: beri, berman, beter, baslap, burn, ilgeri, ald?, keyin, son', go're, basqa, o'zge, tsqar?, aslam, artq h'a'm t.b. Msal?. Yusup oqirwshlq xizmette eki jldan berli isleydi.

Da'nekerler. So'z benen so'zdin', so'z toparlarin', sonday-aq ga'ptin' birgelikli ag'zalar?menen qospa ga'ptin' quramhdag'? jay ga'plerdin' aralar? baylanstirw ushn qollanlatug'ni so'z shaqaplarin bir tu'ri bolp tablad?. Da'nekerler basqa ko'mekshi so'zler syaqql? shig'is? jag'han ma'nilik so'zler bolgan. Olar o'zgermeytug'ni morfologiyalq kategoriya bolp so'z o'zgertiwshi h'a'm so'z jasawsh?affikslerdi qabl etpey, turaql?tu'rde qollanlad?. Da'nekerler ga'ptegi sintaksislik xizmetine qaray dizbeklewshi h'a'm bag'ndirwsh?bolp ekige bo'linedi.

Dizbeklewshi da'nekerler. Ga'ptin' birgelikli ag'zalar?menen dizbekli qospa ga'ptegi sh'arlard? aralar? bir-biri menen ten' tu'rde baylanstirad?h'a'm olardag'?h'a'r tu'rli ma'nilik qatnaslard?bildiredi. Dizbeklewshi da'nekerler an'latqan ma'nilik o'zgesheliklerine qaray to'rt toparg'a bo'linedi:

1. Biriktiriwshi da'nekerler. Ga'ptin' birgelikli ag'zalar?, dizbekli qospa ga'ptin' sh'arlar? o'z-ara baylanstirw ushn qollanlad? h'a'm olard? arashdag'? ma'nilik baylanstir bir-biri menen ten' ekenligin bildiredi: h'a'm, h'a'm de, ja'ne, ja'ne de, tag'?, tag'?'da, da, de, ta, te h'a'm t.b. Msal?. Ol joldaslar?menen oylast?h'a'm ken'esti.

2. Qarslas da'nekerler. Birgelikli ag'zalard? h'a'm dizbekli qospa ga'ptin' quramhdag'? jay ga'plerdin bir-birine qarama-qars? ma'nilik qatnasta baylanstirw ushn qollanlad?. biraq, lekin, al, sonda da, so'ytse de, degen menen h'a'm t.b. Msal?. Ku'n is?, biraq ortag'a ot jag'ld?.

3. Awspal? da'nekerler. Ga'ptegi birgelikli ag'zalard? bir-birine awspal? ma'nide baylanstirw ushn qollanlad?. yamasa, ya, ya bolmasa, myeli h'a'm t.b. Msal?. Menin'she ya Aydos, ya Begis, ya Mjrtq barw?tiyis.

4. Gezekles da'nekerler. Ha'r tu'rli birgelkili ag'zalar? h'a'm dizbekli qospa ga'ptin' s'ha'rlar'ha bir-birine gezekleslik ma'nide baylan'at'w ush'ha qollan'lad? ga', ga'h'i, geyde, bazda, birese, bir h'a'm t.b. M'sal? Birese ku'lkim keledi, birese ash'wlanaman.

Bag'hd'wsh? da'nekerler. Qospa ga'ptin' quram'hdag'? jay ga'plerdi bir-birine bag'hd'wsh jol? menen baylan'at'w, bag'hd'wsh? ga'pti du'zedi. Qospa ga'ptegi jay ga'plerdin' aras'hdag'? ma'nilik qatnaslar? bildiriwine qaray, bag'hd'wsh? da'nekerler u'sh toparg'a bo'linedi:

1. Sebeb da'nekerleri. Qaraqalpaq tilindegi sebeb da'nekerlerdin' qatar'ha **sebebi, o'ytkeni, nege desen'** usag'an da'nekerler kirgiziledi. Qospa ga'ptegi ayt'ajaq pikirge sebeplik ma'ni beredi. M'sal? Aw'lg'a jap qaz'p apara almaym'z, sebebi aral'q uzaq.

2. Na'tiyje da'nekerleri. Bul da'nekerlerdin' qatar'ha sonl'qtan, sol sebepli, sol ush'ha, na'tiyjede, son'ha saldar'han, aq'betinde h'a'm t.b. Qospa ga'ptegi is-h'a'rekettin' na'tiyjesin ko'rsetiwge x'zmet etedi. M'sal? Jer batpaq, sonl'qtan jol ju'riw aw'at.

3. Sha'rt da'nekerleri. Bug'an eger, eger de da'nekerleri kiredi. Qospa ga'ptegi bayanlang'an is-h'a'rekettin' isleniw sha'rtin bildiredi. M'sal? Eger de jaw'ha t'habag'anda, sol jerde qal'p qoyar edim.

Janapaylar. Janapaylar - morfologiyal'q jaqtan o'zgermeytug'ha, an'q zatl'q ma'ni an'latpaytug'ha, dara tur'p qollan'w mu'mkinshiligine iye emes ko'mekshi so'zlerdin' topar'han bolg'an so'z shaqaplar'ha bir tu'ri. Olar so'zge, so'z dizbegine, al geyde pu'tkil ga'pke qos'msha yaki u'steme ma'ni beriw ush'ha, sonday-aq, modall'q, ishki sezimlik, ta'sirlilik ma'nilerdi bildiredi. Janapaylar basqa ma'nili so'zler s'yaql? sh'g'is? jag'han ma'nili so'zler bol'p tab'lad? Olar o'zine ta'n ma'nilik o'zgesheliklerine, basqa so'z shaqaplar'han ay'mash'qlar'ha qaray to'rt toparg'a bo'linedi: 1. Qos'msha ma'ni beriwshi janapaylar. 2. Modall'q ma'ni beriwshi janapaylar. 3. Ishki so'zimlik h'a'm ta'sirlilik ma'ni beriwshi janapaylar. 4. Forma jasawsh? janapaylar.

1. Qos'msha ma'ni beriwshi janapaylar. Bul to'rge kiretug'ha janapaylar o'zleri qatnasl? bolg'an so'zge yaki ga'pke h'a'r tu'rli qos'msha ma'nilerdi ju'kleydi. Bunday janapaylard'ha ay'at'lar? oy-pikirdi an'qlayd?, isenimli etip beredi, gey birewleri o'zi menen baylan'sqa tu'sken so'zdin' ma'nisin ju'da' ku'sheytip ko'rsetedi, bir qatarlar? aj'at'w h'a'm sheklew ma'nisinde qollan'lad?, al tag'? birewleri siltew yaki bag'darlaw ma'nilerin beredi. Mine, us'hdag' h'a'r tu'rli ma'nilik tu's beriwlerine qaray olar an'qlaw (g'oy, da', aw, nag'z, da'l), ku'sheytiw (da, de, dag'? h'a'm, aq), aj'at'w h'a'm sheklew (tek, tek g'ana, bolsa, gilkiy, gil, gilen'), siltew (a'ne, a'nekey, mine, minekey) janapaylar? kiredi.

2. Modall'q ma'ni beriwshi janapaylar. Ga'ptegi ayt'lg'an oy-pikirge tu'rlish soraw, buyr'q, gu'man, maqullaw yamasa biykarlaw s'yaql? ma'nilik tu's beredi. Us? o'zgesheliklerine qaray olar soraw (ma, me, ba, be, pa, pe), maqullaw (awa, maqul, yaqsh?, a'jep), biykarlaw (joq, yaq, emes, ma, me, ba, be, pa, pe), sal'at'w (tu'we, misli, tap) janapaylar? bol'p bo'linedi.

3. Ishki sezimlik h'a'm ta'sirlilik ma'ni beriwshi janapaylar? Bul janapaylar ga'ptegi ayt'ajaq pikirge so'ylewshinin' ishki sezimin (-aw, -a, -a', m's-mish, emish, s'maq), ta'sirlilik (ap-an'sat, dop-domalaq) ma'nilerdi bildiredi.

4. Forma jasawsh? janapaylar. Janapaylard'ha bul to'ri o'zinin' da'slepki so'z tu'rinen ayr'lap, olar tilimizde so'zlerdin' h'a'r tu'rli formalar'ha jasaw ush'ha qollan'lad? Bug'an **ma-me, ba-be, pa-pe, m?mi, b?bi, p?pi, emes** janapaylar? kiredi. M'sal? bildi-bilmedi.

Ha'r ta'rep so'zler. Ha'r ta'rep so'zlerge so'ylewshinin' pikirine, on'ha mazmun'ha h'a'r tu'rli qatnaslar'ha bildiretug'ha so'zler kiredi. Ha'r ta'rep so'zler pikirdin' an'ql'g'ha, dur'sl'g'ha (a'l'bet, h'aq'yaqat'ha da, dur's'ha, sh'ha, so'zsiz, shubh'as'z h'a'm t.b.), gu'mand?, boljawd? (mu'mkin, shamas?, qa'ydem h'a'm t.b.), ul'wma bah'an?, juwmaqlawd? (demek, qullas?, so'ytip h'a'm t.b.) h'a'm t.b. ma'nilerdi bildiredi.

Tan'laq. Morfologiyal'q belgisi boy'nsha o'zgermeytug'ha so'z shaqab?, atqaratug'ha ma'nisi boy'nsha adamn'ha so'ylew waqt'hdag'? h'a'r q'yl? sezimlerin (tan'lan'w, quwan'w, o'kiniw, shadlan'w, buy'at'w) bildiredi.

Qaraqalpaq tilindegi tan'laqlar u'sh ma'nilik toparg'a bo'linedi.

1. Emotsional (tuyg'?sezim) tan'laqlar? Bul tan'laqlar adamlard'ha kewil-ku'yi, sezim-tuyg'lar? na'tiyjesinde payda bolad? M'sal? a'tten', astap'alla, h'a'sseney, yap'atmay, h'aw, wa'y, tu'pa'la'm, qutl? bols'ha, ba'rekella h'a'm t.b.

2. **İmperativ (buyriq) tan'laqlar.** Tan'laqlardān' bul tu'ri buyıřıw, qaratıw, shaqıřıw s'yaqlı ma'nilerdi bildiredi. Mısalı, h'a'y, qarag'ım, allo, jit, pısh-pısh, to'te-to'te, dige-dige h'a'm t.b.

3. **Etiketlik (turmısh-salt) tan'laqlar.** Tan'laqlardān' bul tu'rine sa'lemlesiw, xoshlasıw, qutlıqlaw, tilek etiw s'yaqlı ma'nilerdi bildiredi. Mısalı, assalawma aleykum, wa'leykum assalam, xosh bol, sa'lem, qutlıqlayman h'a'm t.b.

Eliklewishler. Adamlardān', h'aywanlardān', ta'biyat ko'rinslerinin' h'a'reketlerine eliklewden kelip shıqqan so'zler eliklewishler dep ataladı. Ol ma'nilik o'zgesheliklerine qaray ekige bo'linedi.

1. **Seske eliklewishler.** Adamlardān', h'aywan h'a'm quslardān', zatlardān' h'a'reketleri na'tiyjesinde shıqqan seslerine eliklewdi an'latadı. Mısalı, tars-tars, shıt-shıt, mıs-mıs, shatıt-shatıt, dıt-dıt, loq-loq h'a'm t.b.

2. **Ko'rinske eliklewishler.** Zattān' ko'rinsine, h'a'reketine, jaqtıg'ına eliklew na'tiyjesinde payda bolg'an so'zlerdi an'latadı. Mısalı, dag'al-dag'al, ıtıt-ıtıt, jarq-jurq, jıt-jıt, tıt-tıt h'a'm t.b.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Woqi'w materiallari',
lekciya teksti, woqi'w qollanbalar
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

13. Lekciya tekstleri

Kirisiw.

So`z jasaliw, izertlew ob`ekti, maqseti ha`m uaziypalari. Basqa ilimler menen baylanisi

Jobasi:

1. Paydalanatug`in a`debiyatlar ha`m olardin` mazmuni boyinsha tu`sinik beriw.
2. So`z jasaliw tarawi, onin` izertlew ob`ekti haqqında.
3. So`z jasaliw tarawinin` til biliminin` basqa tarawlarinan o`zgesheligi ha`m o`z-ara baylanisi haqqında tu`sinik.

*Tayanish so`zler:* So`z jasaliw, so`z jasaw ma`nisi, so`z jasaw tipi, so`z jasaw bazasi, so`z jasaw formanti, so`z jasaw usillari, morfemaliq usil, affiksatsiya, so`z qosiliw, so`z qosiliw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya, morfemaliq emes usil, leksika-semantikalıq usil, leksika-sintaksislik usil, substantivatsiya. Ad`ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, leksika-sintaksislik. Leksikalizatsiya

*Qadag`alaw sorawlari:* So`z jasaliw degen ne? Qanday tarawlar menen baylanisli? So`z jasaw ma`nisi degen ne? So`z jasaw tipi degen ne? So`z jasaw bazasi degen ne? o`z jasaw formanti degen ne? Qanday so`z jasaw usillari bar? Morfemaliq usilda ha`m morfemaliq emes usilda so`zler qalay jasaladi? Ayirmashilig`i need? So`z qosiliw usili arqali qalay jasaladi?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi N., 1979
3. N.A.Baskakov Karakalpakskiy yazik Fonetika i morfologiya (chasti rechi i slovoobrazovaniya) Moskva 1952.

Adamlardin` biri-biri menen qarim qatnas jasawi til arqali iske asadi. Tilsiz adamlar ja`miyeti bolmaydi. Kerisinshe ja`miyetsiz til de bolmaydi. Olar o`z-ara birin biri payda etiwshi qubilislar. Sonliqtan biz tildi ja`miyetlik qubilis sipatında bahalaymiz. Ja`miyet ag`zalarinin` talaplarına sa`ykes til de o`zgeredi. Biraq ol ja`miyetlik pa`nler siyaqli birden o`zgermeydi. Biz til o`zgeredi degende onin` so`zlik quraminin` jan`a so`zler menen bayip bariwin tu`sinemiz. Al onin` grammatikalıq qurlisi, seslik sistemasi turaqli sipatqa iye.

Tildin` so`zlik quraminin` rawajlanıwınin` eki joli barU`

a) Tildegi burinnan bar so`zlerden ha`r qiyli so`z jasaw usillari arqali jan`a ma`nidegi so`zler jasaladi.

2) Turmistag`i belgili bir jan`a tu`siniklerdi an`latiw ushin basqa tillerdin` so`zleri o`zlestiriledi. A`ne, usi eki jol arqali ha`r qanday tildin` so`zlik quramında o`zgerisler, rawajlanıwlar bolip o`tedi. Tildegi burinnan bar so`zlerden sol tildin` ishki nizamlıqlarına sa`ykes jan`a ma`nidegi do`rendi so`zlerdin` jasaliw protsessin til iliminin` so`z jasaliw tarawi izertleydi.

Misali: Baliqshi so`zi qalay payda bolg`an?

Bu`gin so`zi qalay jasalg`an?

QMU so`zi qalay jasalg`an?

Pirqaqqan so`zi qalay jasalg`an?

Xaliq aralıq so`zi qalay jasalg`an?

So`z jasaliw termini til biliminde 2 tu`rli ma`nide qollaniladi:

1) Tildegi burinnan bar so`zlerdin` tiykarında jan`a so`zlerdin` jasaliwi 2) So`zlerdin` jasaliw sistemasin izertleytug`in til biliminin` ayriqsha bir tarawi. Usi ekinshi ma`nisinde so`z jasaliwi-do`rendi so`zlerdin` qurlisindag`i ma`nili bo`lekler bolg`an morfemalardi, olardin` biri-biri menen qarim-qatnasin, tu`rlerin, sonday-aq jan`a so`zlerdin` jasaliw usillari haqqında ilim bolip esaplanadi.

Til biliminin` ayriqsha tarawi sipatında so`z jasaliwi tu`rkiy tillerde o`0-u`0-jillardan baslap bo`line basladi. Al sog`an shekem ol morfologiya menen qaralıp keldi. Qaraqalpaq til biliminde ko`pshi-lik miynetlerde so`z jasaliw tarawi o`z aldına emes, al morfologiya tarawinin` quramında qaras-tirilip kiyatir. Tek g`ana ayirim miynetlerde, atap aytqanda N.A.Baskakovtin` Karakalpakskiy yazik (II tom, M, 1952), A. Bekbergenovtin` Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi (No`kis, 1979), Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (No`kis, 1994) miynetlerinde o`z aldına til bilimi tarawi sipatında u`yrenilgen. Ha`tte, bu`gingi ku`nde morfemika tarawi da grammatika-nin` ayriqsha tarawi sipatında ko`plegen

tillerde bo'lek u'yrenile basladi. So'z jasaliw tarawinin` tiykarg'i ob'ekti so'z bolip esaplanadi, biraq ol barliq so'zlerdi emes, al tek do'rendi so'zlerdi izert-leydi. Ondag'i tiykarg'i elementar qurallar sipatinda ha'r qiyli so'z jasawshi affiksler, do'rendi tiykarlar xizmet etedi.

Tildegi affiksler arqali barliq waqitta jan'a so'zler jasala ber-meydi. Sonliqtan so'z jasaliwin forma jasaliwinan ha'm so'z o'zge-riliwinen ajratilip qaraw kerek. So'z jasaliw protsessinde jan'a ma'nidegi so'zler payda boladiN` baliq-baliqshi, aqil-aqilli, ilim-ilimpaz. So'z jasaliwda bir so'z ekinshi bir so'z shaqabina o'tiwi de, o'tpewi de mu'mkin. Misali, dan`q-dan`qli, aqil-aqilli. Demek so'z jasaldi degende tiykarg'i etip so'zdin` leksikaliq ma'nisi esapqa aliniwi kerek.

So'z jasaliw tarawi til biliminin` basqa tarawlari menen tig'iz baylanisli. Tildin` so'zlik quraminin` jan'a so'zler menen bayip bariwi, so'z ma'nisinin` o'zgeriwi - so'z jasaliw tarawinin` leksikologiya tarawi menen baylanisin ko'rsetedi. Leksikologiyada - do'rendi, do'rendi emes so'zler, al so'z jasaliwda tek do'rendi so'zlerdin` u'yreniliwi de bul eki tarawdin` o'z ara baylanisin ko'rsetedi. Grammatika bolsa so'z jasaliw protsessin basqaradi, jan'a jasalg'an so'zlerdin` qaysi so'z shaqabina tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan so'z jasaliw tarawinin` bo'linip shig'iwinin` o'zi de bul eki tarawinin` baylanisin ko'rsetedi. Uliwma so'z jasaliw qaraqalpaq til biliminde jas tarawdin` biri. Bul tarawdin` u'yrenetug'in ma'selelerin ayiriminda izertlew qaraqalpaq til biliminin` aldinda turg'an ma'selelerdin` biri bolip tabiladi.

Qaraqalpaq til bilimindegi ko'plegen a`debiyatlarda til biliminin` grammatika tarawi g` tu'rde u'yrenilip kiyatir.

1) So'z jasaliw ma'seleleri morfologiya tarawinin` ishinde, yag'niy so'z shaqaplarinin` jasaliwi ha'r so'z shaqabina o'tkende u'yrenilip kiyatir.

2) Da`slep so'z jasaw tarawi u'yrenilip, son` morfologiya tarawi u'yrenilip kiyatir. Al basqa tillerge qarag`animizda da`slep mor-femika, son` so'z jasaliw, onnan son` morfologiya haqqinda tu`sinikler berilgen. Demek, keleshekte qaraqalpaq til biliminin` grammatika tarawinda usi bag`darda u'yreniw za`ru'r dep esaplaymiz. Sonda biz grammatika haqqinda bir tutas bilimge iye bolamiz.

Bu`gingi ku`nde qaraqalpaq til biliminin` so'z jasaliw tarawin ha'r ta'repleme u'yreniw, olar boyinsha qollanbalar, ilimiy izertlew jumslarin jaziw en` a`hmiiyetli ma'selelerdin` biri.

Morfologiya.

Morfologiya tarawi qaraqalpaq til biliminin` bir tarawi sipatinda ha'r ta'repleme izertlenildi. Ma`selen, atliq so'z shaqabi - A.Qidirbaev, ra`wish so'z shaqabi - J.Eshbaev, sanliq so'z shaqabi - A.Bekbergenov, substantivatsiya - A`.Aymurzaeva, kelbetlik feyil, san kategoriyasi - D.Nasirov, ha`reket ati feyilleri-B.Qutlimuratov, eleklewish so'zler - U.Embergenov h.t.b. ilimpazlar ta`repinen izertlenildi.

Solay da bul tarawda da ele de izertlenilmegen, izertleniwi og`ada za`ru'r ma'seleler barshiliq. Atap aytqanda, kelbetlik, feyil, da`neker, tirkewish, tan`laq, modal` so'zler ele ha'r ta'repleme izertlewdi talap etedi. Uliwma so'z shaqaplarin semantikaliq ko'z-qarastan izertlew za`ru'r. Bu`gingi ku`nge shekem so'z shaqaplari ko`birek formalıq jaqtan izertlew din` ob'ekti bolip keledi.

Morfologiya - bul so'zdin` formasi haqqindag'i grammatikaliq ta`liymat. Onda tiykarinan leksika-grammatikaliq kategoriyalar bolg'an so'z shaqaplari u'yreniledi. Ha'r bir so'z shaqabinin` semantikaliq, morfologiyaliq, sintaksislik o'zgeshelikler haqqinda tu`sinik beredi. Ko`mekshi so'zlerdin` grammatikaliq ma`nileri ha'm xizmetleri haqqinda tu`sinik beredi. Ko`mekshi so'zlerdin` grammatikaliq ma`nileri ha'm xizmetleri haqqinda tu`sinikler beriwdi maqset etip qoyadi.

Morfemika. Morfema haqqinda tu'sinik

Jobasi:

1. Morfemika-grammatikanin` bir bo`limi sipatinda.
2. Morfema haqqinda tu'sinik.
3. Tu`bir ha`m ko`mekshi morfemalar, olardin` o`zgeshelikleri.
4. Ko`mekshi morfemalardin` tu`rleri: so`z jasawshi, forma jasawshi ha`m so`z o`zgertiwshi.

Grammatikaliq ha`m grammatikaliq emes morfemalar.

5. Ko`mekshi morfemalardin` jaylasiw ta`rtibi.
6. Suffiks, postfiks, jalg`aw haqqinda tu`sinik.
7. Affiksoidlar.
8. Komekshi morfemalar arasinda sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubislari.

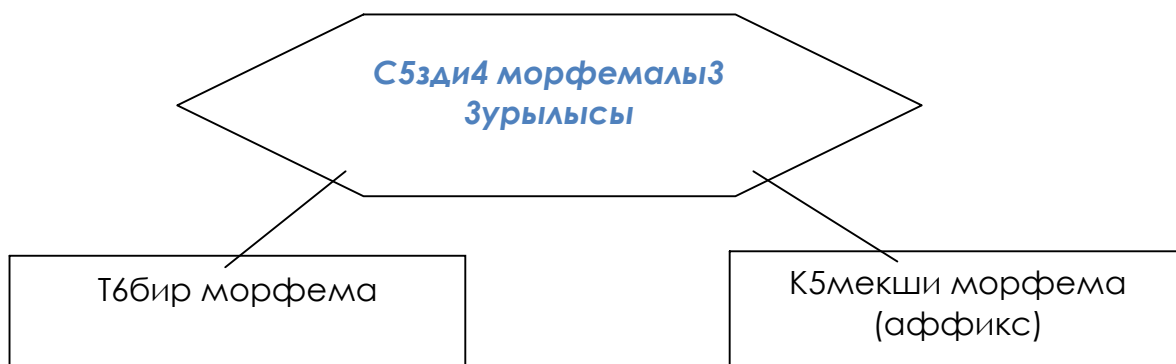
Til-uzaq da`wirlerdin` jemisi. Onin` payda boliwin, ta`biyatin, rawajlaniw nizamlarin adamlar erte zamanlardan baslap-aq u`yreniw menen bir qatarda, tildi tarawlarg`a bo`lip u`yreniwge de ayriqsha diqqat awdarg`an. A`yyemgi grek, arab til bilimlari tariyxinan bul bizge belgili. XX a`sirdin` baslarina kelip til bilimin ko`birek fonetika, leksikologiya, morfologiya ha`m sintaksis tarawlarina bo`lip u`yreniw da`stu`r boldi ha`m ha`zir de bul da`wirdin` izi dawam etpekte. Erisilgen tabislar, tildi izertlew metodlari menen metodikalarinin` rawajlaniji atalg`an tarawlardin` o`zi de bir neshe tarawlarg`a bo`lingende til haqqinda bir tutas bilim aliw mu`mkinshiligine iye bolatug`inin da`lilledi. Usig`an baylanisli bu`gingi ku`nde til tarawlarinin` o`zin bo`limlerge bo`lip u`yreniw za`ru`rligi kelip shiqti. Tyurkologiyada da bul da`stu`r o`z ko`rinishin tappaqta.

Morfemika - morfologiyadin` ayriqsha bir bo`limi bo`lip, so`zlerdin` morfemaliq quramin, ondag`i morfemalardin` o`z-ara baylanisin, jaylasiw ta`rtibin, olar arasindag`i leksika-semantikalik qatnaslardi izertleydi. Morfemika morfema tu`siniginin` payda boliwina baylanisli kelip shiqti. Morfema morfemikanin` tiykarg`i birligi. Morfema atamasin ha`m tu`sinigin pa`nge alip kirgen rus-polyak ilimpazi Boduen de Kurtene bolip esaplanadi. Onin` pikirinshe, bul atamani artiqsha dep esaplaw uliwmalastiriwshi daraq atamasin artiqsha dep esaplawdin` tap o`zi bolip, dub, qayin, arsha siyaqli ayirim atlar menen shekleniwge alip keledi. Morfemalar basqa til birlikleri siyaqli insan sanasinda jasawshi til birligi, ol uzaq o`tmishtin`, tariyxtin` o`nimi bolip insan turmisinda ja`miyetlik qural sipatinda onin` ta`jiriye ko`nlikpelerin sanada bekkemlewshi, a`wladtan-a`wladqa o`tkiziwshi waziypani da bildiredi. Morfema basqa til birlikleri qatari en` kishi ma`nili birlik sipatinda nominatsiyaliq, forma jasaw ha`m predikativlik protsessler ushin xizmet etetug`in semantikalik funktsionalliq element.

A`sirimizdin` 40-jillaridan baslap tildi semantikalik-strukturaliq ko`z-qarastan u`yreniw sebepli o`z-ara baylanisli til birliklerinin`, sonin` ishinde morfemikanin` o`z aldina bo`lek til birligi ekeni aytila basladi. Demek, til birlikleri-fonema-morfema-so`z dizbegi -ga`p-tekst. Solay da mektep sabaqliqlarinda elege shekem morfema haqqinda tu`sinikler berilmegen. So`z qurilisi tu`bir ha`m qosimtalar dep u`yrenilip kiyatir. Pikirimizshe, mektep sabaqliqlarina bul atamani ha`m tu`sinikti kirgiziw za`ru`r.

Tildegi so`zler morfemaliq qurilisi jag`inan birdey bolmaydi. Ma`selen, olar bir morfemadan yamasa eki ha`m onnan da artiq morfemalardan turiwi mu`mkin, terek, apa, mektep, gu`l ha`m t.b. bir morfemali so`zler, basla, egew, basliq, suwshi, baliqshiliq siyaqli so`zler eki ha`m onnan da artiq morfemalardan ibarat. Usig`an baylanisli so`zlerdi bir morfemali so`zler ha`m ko`p morfemali so`zler dep bo`liwge boladi.

Morfemalar ma`nisi ha`m atqaratug`in xizmeti jag`inan ha`r qiyli. Olardin` birazi so`zdin` tiykarg`i leksikalik ma`ninin an`latsa, basqalari tek grammatikalik ma`nige iye boladi`:

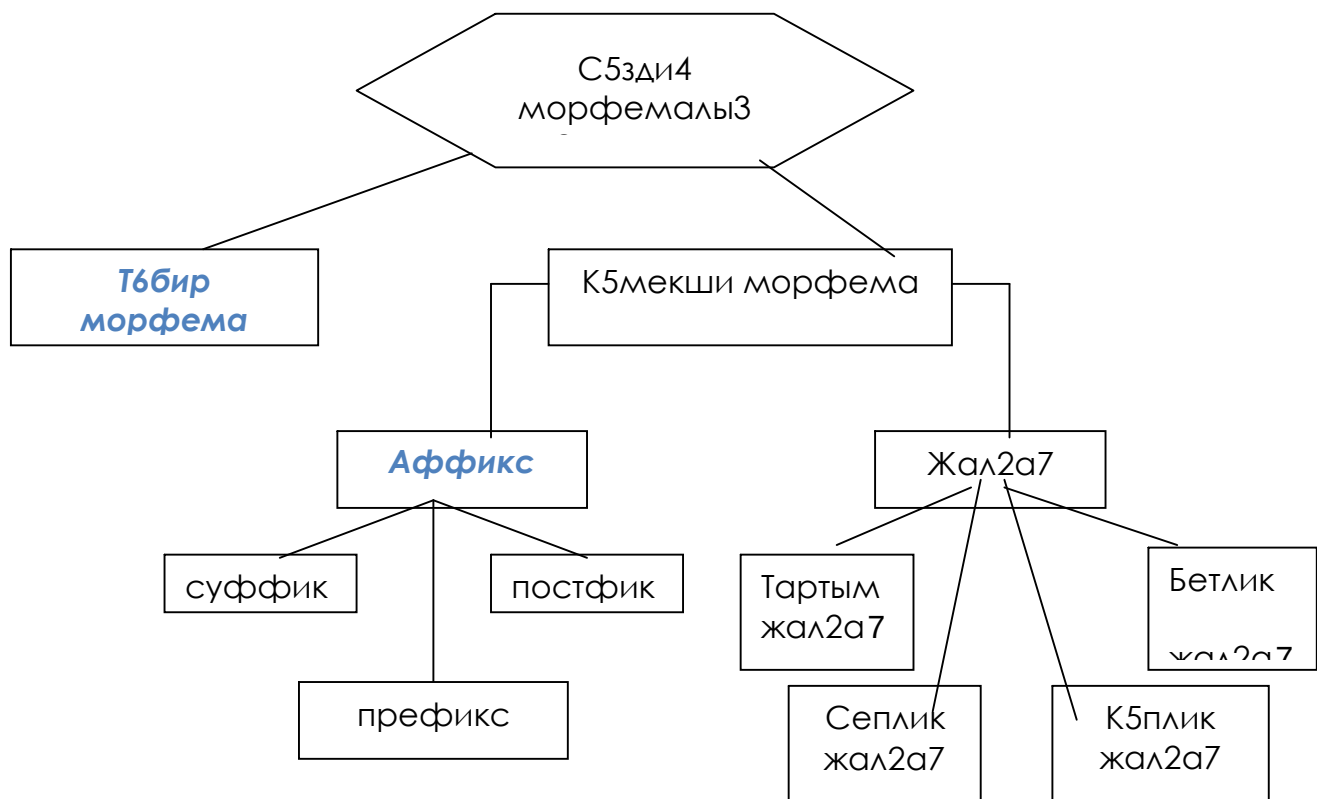
q. лексикалыз м1ни а4латады
w. Золланы7 бойынша еркин

q. грамматикалыз м1ни
а4латады
w. б5лек турып Золланылмайды

Demek, tablitsadan ko`rinip turg`aninday. Tu`bir morfema so`zdin` tu`p leksikaliq ma`nisin bildiredi. Olar jeke qollanila aladi. Olar jeke qollanila aladi. Olar ha`r qiyli atamalar menen atalip kiyatir. Ko`mekshi morfemalar so`z jasaw, forma jasaw, so`z o`zgertiw siyaqli grammatikaliq xizmetler atqaradi. Jeke turip qollanilmaydi.

Ma`selenU` balig-shi-lar-g`a

Ko`mekshi morfemalar ma`nisi atqaratug`in xizmeti jag`inan ha`r qiyli. Olardi to`mendegishe bo`lip ko`rsetiwge boladiU`

Demek, bunnan ko`rinedi ko`mekshi morfemalardi xizmeti boyinsha grammatikaliq ha`m grammatikaliq emes morfemalar dep bo`lemiz. Grammatikaliq morfemalar so`zlerge qosilip olardin` baylanisiwina, grammatikaliq ma`nisine ta`sir etedi. Qaraqalpaq tilindegi betlik, seplik, tartim, ko`plik jalg`awlari ha`m forma jasawshi morfemalar usig`an kiredi.

So`z o`zgertiwshilerge tartim jalg`awlari (im,im,m, in`iz, in`iz, miz, miz, i, i, si, si) ko`plik jalg`awlari (lar, ler), betlik jalg`awlari (man, men, miz, miz, san`, sen`, siz, siz), seplik jalg`awlari (nin`, nin`, g`a, ge, da, de, nan, nen, da, de) ha`m atliqtin` sub`ektiv baha beriwshi formalari (shiq, shik, sha, she, shik, jap, y, pan), kelbetlik ha`m ra`wishtin` da`reje formalari (raq, rek, law, lew, g`ish, gish, g`iy), xizmet ati feyili, kelbetlik feyil ha`m hal feyillerdin` formalari (g`an, gen, ip, iw, iw, maq, mek ha`m t.b) jatadi.

So`z jasawshi morfemalar grammatikaliq emes morfemalar dep esaplanadi. Sebebi olar so`zdin` grammatikaliq ma`nisine emes, al leksikaliq ma`nisine ta`sir etedi. qaraqalpaq tilinde atliqlardin` (shi, shi, shiliq, shilik ha`m t.b.), kelbetliklerdin` (li, li, siz, siz, biy, pa), ra`wishlerdin` (sha, she, lay, ley), feyillerdin` (la, le, las, les) so`z jasawshi morfemalari bar.

Qaraqalpaq tilinde ko`mekshi morfemalar jan`a so`z yamasa forma jasawdag`i uqiylilig`ina qaray o`nimli morfemalar ha`m o`nimsiz morfemalar bolip ta bo`linedi. Tilde belgili so`zler toparin jasawshi yamasa so`zdin` grammatikaliq formalarin jasawda ken`nen qollanilatug`in ha`m ko`plegen so`zlerge jalg`ana беретug`in morfemalar o`nimli morfemalar dep ataladi. Misali, atliq jasawshi shi, lik, shi, liq, lik

kelbetlik jasawshi, li, li, siz, siz, day, dey, feyil jasawshi la, le morfemalari bunin` ayqin misali boladi. Bir so`zge yamasa ju`da` az mug`dardag`i so`zler toparina jalg`anatug`in morfemalar o`nimsiz morfemalar dep ataladi. Misali, awil, jil, daw, ene.

So`zdin` quramindag`i morfemalar pu`tin bir birlikti quraydi. Qaraqalpaq tili agglyutinativ tiller qatarina kiretug`in bolg`anliqtan, ondag`i so`zlerdin` quramindag`i morfemalar belgili bir ta`rtipte birinen son` biri jalg`ana beredi. Olar to`mendegishe jalg`anadiU` a`) So`zdin` basinda birinshi bolip tu`bir morfema turadi (eger, biy, pa elementleri bolmasa); g`) onin` izinen so`zdin` leksikaliq ma`nisin keltirip shig`aratug`in so`z jasawshi morfema yamasa morfemalar jaylasadi. q) So`z jasawshi morfemadan son` forma jasawshi morfema turadi. n`) so`z o`zgertiwshi morfema turadi. Eger so`z o`zgertiwshi morfemalar ko`p bolsa, da`slep ko`plik, son` tartim, onnan son` seplik, en` son`inda betlik jalg`awlari turadi. Misali: keyingilerimizden, baliqshilarimizdan, keletug`inlardan. Biraq ayirim tuwisqanliq ma`nilerdegi atamalarda so`z o`zgertiwshi morfemalardin` jaylasiw ta`rtibi o`zgeriwi mu`mkinN` anamlar, ---> apalarim

Ko`mekshi morfemalardin` so`zdin` quraminda qollaniliw ornina, xizmetine qaray suffika (so`z jasawshi qosimta) postfiks ha`m jalg`aw (fleksiya) bolip bo`linedi.

Suffiks tu`birden keyin jalg`anip so`z jasaw yamasa forma jasaw ma`nilerin atqaradi, baliqshi, kitapsha, baratug`in suffiksler qaraqalpaq tilinde tu`birdin` juwan, jin`ishkeligine qaray jalg`anadi. Ayirim suffiksler qospa tu`rinde de jumsaladi, adamgershilik, iytshilep.

Postfiks. Qaraqalpaq tilinde jalg`awdan keyin jalg`anatug`in so`z jasawshi suffiksler de bar. Olar pastfiks dep ataladi. Misali: sha, she, g`i, gi, qi, ki qaharmanlarsha, u`ydegi, qistag`i t.b. fleksiya (jalg`aw)-yag`niy so`z o`zgertiwshi qosimtalar, qa`legen so`zde fleksiyanin` boliwi sha`rt emes. Olar tek grammatikaliq jaqtan o`zgeretug`in so`zlerge jalg`anip, olardin` grammatikaliq ma`nilerin aniqlaydi ha`m basqa so`zler menen baylanistiradi.

Awispali ma`nidegi affiksler affiksoïdlar dep ataladi. misaliU` kitapxana, Berdaqtaniw t.b.

Affiksoïdlar ma`nili so`zlerdin` ko`mekshi so`zlerge o`tiwin ko`rsetetug`in qubilis. qaraqalpaq tilindegi xana, stan, gu`y, ko`riw, taniw, dar, nama elementleri usinday xizmetke iye.

So`zler siyaqli ko`mekshi morfemalar arasinda da sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubilislarin ko`riwge boladi. Seslik elementleri birdey. ma`nisi ha`m xizmeti boyinsha ha`r qiyli bolg`an ko`mekshi morfemalar morfemaliq omonimler yamasa ommorfemalar dep ataladi.

a) so`z jasawshi ha`m forma jasawshi morfemalar arasindag`i omonimiyaliq qubilis:

1. Aytis-qaraqalpaq fol`klorinin` bir janri.

2. Sen onin` menen aytis.

1. Almalar pisipti.

2. Sen oni alma.

b) So`z jasawshi ha`m so`z o`zgertiwshi morfemalar:

1. Berermenge besew ko`p.

2. Azap bergenlerge g`azap berermen.

v) So`z o`zgertiwshi morfemalar o`z-ara omonim boladi:

a) bizin` balamiz.

b) bizler ele balamiz.

Demek, qaraqalpaq tilindegi ko`mekshi morfemalar arasinda omonimiya qubilisi o`nimli.

Seslik qurilisi ha`r qiyli, al ma`nileri bir-birine jaqin ko`mekshi morfemalar morfemaliq sinonimler dep ataladi. Qaraqalpaq tilindegi so`z jasawshi morfemalar arasinda sinonimiya qubilisi jiyi ushirasadi.

a) gish-gir: bilgir-bilgish

b) ag`an-awiq: qashag`an-qashawiq

v) man-awiq: jilayman-jilawiq

Sonday-aq forma jasawshi morfemalar da bir-birine sinonim bolip keledi:

a) maqshi-jaq: barmaqshi-barajaq

b) maq-mek-iw-iw: bilmek-biliw

Seslik qurilisi ha`r qiyli, ma`nileri bir-birine qarama-qarsi ko`mekshi morfemalar morfemaliq antonimiya dep ataladi. Bul qubilis qaraqalpaq tilinde onsha belgili emes, solay da so`z jasawshi morfemalar arasinda ushirasadi:

a) li//=li-so`z//=siz aqilli-aqilsiz

b) li//li-biy aqilli-biyaqil

Sunday-aq baris ha'm shig'is sepliklerinin` jalg'awlarin antonim morfemalar dep qarawg'a boladi. qalag'a-qaladan

Paydalanilg'an a`debiyatlar.

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No`kis, 1981.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. So`z jasaliw ha`m morfologiya. No`kis, 1994.

3. Mirzaqulov T. Grammatika wqitishning lingvistik asoslari. Toshkent, 1994.

4. Toshiev E. O`zbek tili morfemikasi. Toshkent, 1993.

5. Lopatin V. Russkaya slovoobrazovatel`naya morfemika. Moskva, 1977.

Tema. So`zdin` tiykari.

Jobasi:

1. So`zdin` tiykari, quramina qaray tu`rleri: do`rendi, do`rendi emes.

2. Jay, qospa tiykar. Do`retiwshi tiykar

3. So`zdin` morfemaliq qurilisindag`i tariyxiy o`zgeris.

4. So`z jasaliw qurilisi

*Tayanish so`zler:* Tiykar, tu`bir, leksikaliq ma`ni, do`rendi emes tiykar, do`rendi tiykar, jay tiykar, qospa tiykar, erkin tiykar, g`a`rezli tiykar, do`retiwshi tiykar, tu`birles so`zler, baza, so`z jasaw bazasi, formant, so`z jasaw formanti, so`z jasaw ma`nisi, so`z jasaw tipi, motivlewshi, dekorrelyatsiya, qayta bo`liniw, jilisiw, sin`isiw, a`piwayilasiw, fuziya, morfonema.

*Qadag`alaw sorawları:* So`zdin` tiykari degen ne? Tiykar menen tu`birdin` o`zgesheligi qanday? Do`rendi tiykar degen ne? Erkin ha`m g`a`rezli tiykardin` o`zgesheligi nede? Tiykardin` do`rendi ekenligi qalay aniqlanadi? So`z quraminda qanday o`zgeris boladi? Sin`isiw degen ne? Dekorrelyatsiya degen ne? Jilisiw degen ne? Fuziya degen ne? Ne ushin bunday o`zgerisler boladi? So`z jasaliw qurilisi degen ne? Onin` qanday elementleri bar? So`z jasaw bazasi degen ne? So`z jasaw formanti degen ne? G`a`rezsizlik so`zinin` qurilisinin` elementleri qanday? So`z jasaw ma`nisi degen ne? So`z jasaw tipleri degen ne?

A`debiyatlar:

1. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq til morfemikasi N., 2001

2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994

3. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq tilinde submorflar ha`m olardin` tu`rleri «Ilim ha`m ja`miyet» N2-3, 2004, 55-58 betler

Morfemalar menen bir qatarda so`zdin` tiykari sol so`zdin` ayiriqsha elementi bolip esaplanadi. So`zdin` tiykari-sol so`zdin` tiykarig`i leksikaliq ma`nisin bildiretug`in bo`legi, yag`niy-so`zdin` o`zgeriwshi morfemalardi alip taslag`annan keyin qalg`an bo`ligi: oqiwshi-lardin`, rayondag`i-larg`a ha`m t.b.

So`zdin` tiykari-onin` o`zgermeytug`in bo`legi.

Grammatikaliq jaqtan o`zgeretug`in ma`nili so`zler tiykar ha`m fleksiyag`a ayiriladi, al eliklewish, tan`laq, da`neker ha`m janapaylar tek tiykarig`a iye boladi, sebebi olar so`z o`zgertiwshi morfemalardi qabil etpeydi.

So`zdin` tiykarig`i quramindag`i morfemalardin` sanina qaray tiykarlar jay tiykar ha`m qospa tiykar bolip ekige bo`linedi.

Jay tiykardin` quraminda 9 tu`bir bir morfema boladi: terek, bala, jilawiq. Al qospa tiykar quraminda tu`bir morfemanin` sani birden artiq boliwi kerek: biraq, o`ytkeni, biyil, raxmet.

Qospa tiykarlarg`a birikken so`zler, jup so`zler, qisqarg`an qospa so`zler, ta`kirar so`zler misal boladi. Sunday-aq TU-a`qn` siyaqli so`zlerde qospa tiykar bolip esaplanadi.

Morfemaliq quramina qaray ma`nili so`zlerdin` tiykarlari do`rendi emes ha`m do`rendi bolip ekige bo`linedi.

Do`rendi emes tiykarlar bo`linbeytug`in bir bo`lekten, yag`niy tu`bir morfemadan turadiU` bala, taw, terek, bes, u`sh ha`m t.b.

Do`rendi tiykarlardin` quraminda keminde bir so`z jasawshi yamasa forma jasawshi morfema boliwi sha`rt: aytis, basliq, basshi, tasliq, kitapsha ha`m t.b.

Do`rendi emes tiykarlar erkin tiykar ha`m g`a`rezli tiykar bolip bo`linedi.

Erkin tiykar bo'lek turip ta, do'rendi so'zlerdin quraminda da qollanila beredi. Al g'a' rezli tiykar bo'lek turip qollanilmaydi, tek do'rendi tu'birdin quraminda qollaniladi a'debiyat, ma'deniyat, a'neydey ha'm t.b.

Demek, so'zdin morfemaliq qurilisinda tiykar tiykarg'i element. Oni tu'rlerge bo'liw printsipleri ha'r qiyli.

Do'rendi tiykar menen birge do'retiwshi tiykar tu'sinigin de aniqlaw talap etiledi.

Do'retiwshi tiykar do'rendi so'zdin jasaliwina tiykar boladi. Misali, baliqshiliq do'rendi tiykar. Onin jasaliwi ushin baliqshi so'zi tiykar bolg'an. Baliqshi so'zi de do'rendi so'z. Onin jasaliwi ushin baliq so'zi tiykar bolg'an. Demek, do'retiwshi tiykar do'rendi tiykardan bir morfema kemis boladi. Do'retiwshi tiykar xizmetin jay so'z emes, so'z dizbekleri de atqaradi: o'zi boladi-o'ziboladiliq, bes jil-bes jilliq.

Til uzaq da'wirlerdin jemisi. Ol kem-kem jetilisip, talig'ip, rawajlanip otiradi. So'zdin morfemaliq qurilisinda da tariyxiy rawajlaniw da'wirlerinde ha'r qiyli o'zgerislerdin boliwi tiykarg'i jil nizamlarinin biri.

Tariyxiy rawajlaniw barisinda burin do'rendi bolip morfemalarg'a bo'linetug'in so'z endi ajiralmaytug'in bir pu'tin tu'bir so'zge aylanadi, yag'niy ondag'i so'z jasawshi morfema pu'tinley tu'birdin quramina o'tip ketedi de, so'z a'piwayi tu'birge aylanadi. Bul qubilis sin'isiw yamasa a'piwayilasiw dep ataladi.

Tyurkologlardin boljawi boyinsha, ertede ko'z, ko'r so'zlerinin tu'biri ko', semir, semiz so'zinin tu'biri semi, uzaq, uzay so'zlerinin tu'biri uza, pay, jay so'zlerinin tu'biri ja bolg'an waqitlar o'tiwi menen onin quramindag'i so'z jasawshi morfemalar tu'bir menen birigip sin'isip ketken. Ha'zir bul qubilistin' izi az da bolsa seziledi: ot jaq, ot jandi, uzayiw-uzaqlaw, jayiw-jaziw ha'm t.b.

Soday-aq qizil, jasil, joldas, qarindas so'zlerinde de so'z jasawshi morfemalar tu'bir menen birigip ketken.

Sin'isiw qubilisi birikken so'zlerde ko'birek ushirasadi. Bu'gin, so'ytip, bilezik, biyil, toqsan, seksen ha'm t.b.

Geyde so'zlerdin quramindag'i morfemalardin ajiraliw shegarasi da waqitlar o'tiwi menen o'zgerislerge ushiraydi, yag'niy ondag'i bir morfemanin ayirim elementi ekinshi morfemag'a o'tip ketedi. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi olar, bular almasiqlari o-lar, bu-lar bolip eki morfemag'a ajiratiladi. Ondag'i lar morfema-sinin birinshi elementi tiykarinan tu'birge tiyisli, biraq olar endi affikslik morfemag'a o'tip ketken.

So'zlerdin rawajlaniwinda olardin quramindag'i morfemalardin ajiraliw shegarasinin o'zgeriwi jilisiw yamasa qayta bo'liniw dep ataladi. Bul qubilisti ha'zirgi tildegi basqa so'zlerde de aniqlwg'a boladi. dos, ses so'zlerinin tu'biri dost, sest bolg'an. Biraq t elementi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde seplengen de, tartimlang'anda ko'mekshi morfemag'a o'tip ketedi: dos-ti, ses-ti, dos-tin ha'm t.b.

So'zlerdegi morfemalar saninin qatar ta'rtibinin ha'm ajiraliw uqiqlilig'inin o'zgermey-aq, tek olardin xarakteri yamasa ma'nisinin o'zgeriwi dekorrelyatsiya qubilisi dep ataladi. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ken'islik seplikleri forma-larindag'i o'zgerisler usig'an misal boladi: Basqa, ila'jsizdan, biykarg'a, geyde, bazda ha'm t.b. so'zlerde bul seplik formasindag'i so'zler ra'wish ma'nisinde qollanilip tur.

Do'rendi so'zlerdin jasaliwinda tiykarg'i orindi eki element iyeleydi: so'z jasaw bazasi ha'm so'z jasaw formanti. So'z jasaw formatni bul do'rendi so'zdin jasaliwina sebepshi qural. qaraqalpaq tilinde so'z jasaw formanti xizmetin suffiksler, postfiksler, al geyde ayirim forma jasawshi morfemalar atqaradi. So'z jasaw bazasi-bul do'rendi so'zdin materialliq tiykari, oni jasawshi, do'retiwshi tiykar. qaraqalpaq tilinde so'z jasaw bazasi xizmetinde so'z, so'zdin tiykari, birneshe so'zlerdin yamasa tiykarlardin dizbekleri qollaniladi.

Do'rendi so'zler o'zinin leksikaliq ha'm grammatikaliq ma'nileri menen birge so'z jasaw ma'nisine de iye boladi. So'z jasaw ma'nisi do'rendi so'zdin do'retiwshi so'zge semantikaliq qatnasip an'latip, do'rendi so'zde ha'r qiyli til qurallari arqali bildiriledi. So'z jasawshi morfemanin birdey ma'nide, birdey xizmette, bir neshshe so'zlerde ta'kirarlanip keliwi onin so'z jasaw ma'nisi dep ataladi.

So'z jasaw ma'nisi so'zdin leksikaliq ha'm grammatikaliq ma'nileri arasinda araliq orindi iyeleydi.

- 1) leksikaliq ma'ni-ha'r bir ma'nili so'zdin belgili bir tu'sinikti an'latatug'in konkret ma'nisiN
- 2) grammatikaliq ma'ni-onin formalig ma'nisi yamasa basqa so'zler menen qarim-qatnasiN

3) soʻz jasaw maʼnisi soʻz jasawshi morfemaninʼ tuʼbir menen anʼlatilatugʼin uliwma maʼnisi bolip, ol bir neshe soʻzler ushin uliwma, ortaq boladi. Soʻz jasaw maʼnisi sol topargʼa qaraytugʼin soʻzlerdinʼ leksikaliq maʼnisine baylanisli boladi. misali, shi//shi morfemasi baliq, temir, suʼwret soʻzlerine jalgʼanip, belgili bir kaʼsip iyesin bildirse, xalqabad, moynaq soʻzlerine jalgʼanip belgili bir orinda jasawshi adam maʼninin bildiradi. Morfemalardinʼ soʻz jasawdagʼi usinday oʻzgeshelikleri soʻz jasaw tiplerin payda etedi.

Bir soʻz jasaw tipine kiretugʼin soʻzler ortaq q belgige iye boliwi shaʼrt

- 1) doʻrendi soʻzler bir soʻz shaqabinan jasaliwi kerek;
- 2) olar birdey soʻz jasaw maʼnisine iye boliwi kerek;
- 3) coʻz jasaw maʼnisi olarda birdey formant arqali anʼlatiliwi kerek.

Misali: aqilliliq, qorqaqliq, jalqawliq soʻzleri bir soʻz jasaw tipine kiredi.

- 1) kelbetlikten atliq jasalgʼan
- 2) abstrakt belgi maʼninin anʼlatip tur.
- 3) coʻz jasawshi morfema arqali bildirilgen

Eger joqarida koʻrsetilgen uʼsh belgininʼ biri bolmasa, onda doʻrendi soʻzler bar soʻz jasaw tipine kire almaydi.

Misali, koʻrgizbe, suʼzbe, jarma soʻzleri q soʻz jasaw tipine tiyisli.

Soʻz jasaw usillari

Jobasi

1. Soʻz jasaw usillari haqqinda uliwma tuʼsinik.
2. Morfemaliq usil.
 - a). Affiksatsiya usili.
 - b). Soʻz qosiliw usili.
 - v). Soʻz qosiliw haʼm affiksatsiya usili
 - g) Abbreviatsiya usili.
3. Morfemaliq emes usil.
 - a) leksika-semantikaliq usil.
 - b) leksika-sintaksislik usil.

Tayanish soʻzler: Morfemaliq usil, affiksatsiya, soʻz qosiliw, soʻz qosiliw haʼm affiksatsiya, abverbializatsiya, morfemaliq emes usil, leksika-semantikaliq usil, leksika-sintaksislik usil, substantivatsiya. Adʼektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, lekiska-sintaksislik. Leksikalizatsiya

Qadagʼalaw sorawlari: Qanday soʻz jasaw usillari bar? Morfemaliq usilda haʼm morfemaliq emes usilda soʻzler qalay jasaladiW Ayirmashiligʼi need? Soʻz qosiliw usili arqali qalay jasaladi?

Aʼdebiyatlar:

1. Haʼzirgi qaraqalpaq aʼdebiy tilininʼ grammatikasi (Soʻz jasaliw haʼm morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde soʻzlerdinʼ jasaliwi N., 1979
3. Aʼ.Aymurzaeva Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik haʼm kelbetlik feyillerdinʼ substantivlesiw. N., 1992
4. A.Najimov Jup haʼm taʼkirar soʻzler. Noʻkis, 1979.
5. A.Najimov Soʻz jasawdinʼ leksika-semantikaliq usili. Qaraqalpaq til bilimininʼ geypara maʼseleleri. Noʻkis, 1994, 26-34 betler.
6. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. II tom. Moskva, 1972.
7. Oʻzbek tili grammatikasi. II tom. Toshkent, 1978.

Tildegı doʻrendi soʻzler qalay bolsa solay emes, al olardinʼ jasaliwında belgili nizamliliqlar bar. Olar belgili bir soʻz jasaw usillarininʼ jaʼrdeminde jasaladi. Soʻz jasaw usillari bir-birinen formasi, mazmuni doʻrendi soʻzlerdi jasaw uqiyliligʼına qaray pariqladi.

Soʻz jasaw usilin belgileytugʼin basli belgi-soʻz jasaw formanti bolip esaplanadi. Qaraqalpaq tilinde soʻz jasaw usillarin aniqlaw boyınsha tuʼrli pikirler bar. Demek, bul soʻz jasaw maʼselesininʼ, soʻz jasaw usillarininʼ ele terenʼ izertlenbegenin koʻrsetedi. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi doʻrendi soʻzler a) leksikaliq b) morfologiyaliq v) sintaksislik usillar jaʼrdeminde jasaladi dep koʻrsetedi. Al A.Qidirbaev tek

morfologiyaliq ha'm sintaksislik usil-lar menen jasaladi deydi. A.Bekbergenovtin` pikirinshe, qaraqalpaq tilinde 1). morfologiyaliq

2). leksika-sintaksislik

3). morfologiya-sintaksislik

4). leksika-semantikaliq usillar bar

Al ha`zirgi qaraqalpaq tili morfologiya (No`kis, 1981) sabaqlig`inda

1) morfologiyaliq 2)morfologiya-sintaksislik 3) leksika-semantikaliq 4) fonetika-semantikaliq usillar bar delingen. Demek, bul miynetlerge sholiw jasag`animizda pikirlerdin` ha`r qiyilig`in ko`remiz.

Son`g`i da`wirde shiqqan ilimiy grammatikada bul ma`sele haqqinda aytila kelip to`mendegidey so`z jasaw usillarinin` bar ekeni ko`rsetilgen.

1) morfologiyaliq usil. Demek, bul usilda morfemalar basli xizmet atqaradi. Onin` q tu`ri bar: 1) Affiksatsiya. Bunda so`z jasawshi affiksler tu`bir ha`m tiykarlarga qosilip do`rendi so`zlerdi jasaydi. Affiksatsiya usilinin` suffiksatsiya ha`m postfiksatsiya siyaqli eki tu`ri bar.

Affiksatsiya usili arqali atliq, kelbetlik, ra`wish ha`m feyiller, al postfiksatsiya usili arqali kelbetlik ha`m ra`wishler jasaliw mu`mkinshiligine iye. Demek, uliwma affiksatsiya usili dep alsaq, qaraqalpaq tilinde bul usil ja`rdeminde atliq, kelbetlik, ra`wish ha`m feyiller jasaliw mu`mkinshiligine iye. Al basqa so`z shaqaplari so`z jasawshi affikslerge iye emes.

2. So`z qosiliw usili. Eki ha`m onnanda artiq so`zlerdin` bir-birine qosiliwi arqali do`rendi so`zlerdin` ayriqsha bir tu`ri-qospa so`zler jasaladi. qospa so`z degende eki ha`m onnan da artiq so`zlerden turip, uliwma bir ma`ni an`latatug`in do`rendi so`z tu`siniledi.

Qospa so`zler uzaq da`wirler dawaminda eki so`zdin` turaqli tu`rde qosiliwinan du`ziledi, olardi bir-birinen ajiratiwg`a yamasa o`z-ara orin almastiriwg`a bolmaydi. Bir ma`nili so`z benen bir ko`mekshi so`zdin` qosiliwinan qospa so`z jasalmaydi. Qospa so`zler ma`nisi boyinsha jay so`zge, formasi boyinsha erkin ha`m frazeologiyaliq so`z dizbeklerine usas boladi.

Sostavli so`zler. ayaq kiyim, suw jilan, ko`z a`ynek, bir qa`lipte, hesh na`rse, o`zine keliw, is taslaw t.b. Olar tilde qanday da quramali ug`imdi an`latiw ushin payda boladi. Olar da`slep erkin so`z dizbegi tu`rinde du`zilip, waqitlar o`tiwi menen turaqliliqqa iye boladi ha`m sostavli so`z bolip qa`liplesedi.

Jup so`zler. Jup so`zler ko`binese eki, geyde u`sh so`zdin` dizbekleniwinen du`zilip, uliwmalig, jiynaqlaw ma`nilerin an`latadi. Jup so`zler arqali jan`a formadag`i so`z jasaladi. Antonimler, sinonimler, korrelyativ so`zler juplasadi. bet-awiz, ju`rek-bawir.

Eki komponenti ma`niliU` uwayim-qayg`i, dos-dushpan.

Bir komponenti ma`nili, ekinshisi ma`nige iye emes jup so`zler: emin-erkin, tum-tus, qon`si-qoba, ba`le-ma`ter eki komponenti de ma`nige iye emes jup so`zler: la`m-mim, egil-tegil, jup so`zler ma`nisi boyinsha:

1) uliwmalastiriw ma`nisindegi jup so`zler: bet awizi, saqal-shash 2) ku`sheytiw: azip- tozip, irip-shirip q) idiomaliq: ushti-ku`ydi, ko`z-qulaq boliw t.b.

3. So`z qosiliw ha`m affiksatsiya. (morfologiya-sintaksislik usil). Besjilliq, u`sh mu`yeshlik, bir ha`ptelik, bir tu`rli, ko`p balali, bes juldizli t.b.

n`. Abbreviatsiya (usechenie, kontraktura) vojatiy, ratsiya, zam, mag, stsika, fizra, sonday-aq adam atlarin qisqartip aytiw: Ma`ke, Take, Sa`ke t.b.

Internatsionalliq terminler. Konkretniy ma`sele-konkret ma`sele, aktivniy element-aktiv element, abstraktnoe mishlenie-abstrakt oylaw, marshrutniy taksi-marshrut taksi.

Uliwma morfemaliq usil, onin` affiksatsiya ha`m so`z qosiliw tu`rleri qaraqalpaq tilinde o`nimli usillar bolip esaplanadi.

Morfemaliq emes usil.

1. Leksika-semantikaliq usil.

Bul usil arqali so`z o`zinin` morfemaliq quramin o`zgertpesten-aq basqa so`z shaqabina o`tip ketedi. Til biliminde bul usilda transpozitsiya dep te ataydi. qara, ko`k t.b.

So`z leksika-semantikaliq usil menen qaysi so`z shaqabina o`tse sol so`z shaqabinin` so`z o`zgertiwshi affikslerin qabillaydi. Misali: ko`k.

Qaraqalpaq tilinde basqa so`zler atliqqa, kelbetlikke, ra`wishke, almasiqqa o`tedi:

Basqa so`z shaqaplarinin` atliqqa o`tiwi substantivatsiya dep ataladi. Ko`binese, kelbetlik ha`m kelbetlik feyiller substantivlesedi (zatlasadi, atliqlasadi).

Bul pikir di qisqa obrazli etip beriw ushin payda bolg`an.

Kelbetliktin` atliqqa toliq o`tiwi uzual` yamasa leksikaliq substantivlesiw dep ataladi. Misali, g`arri, soqir, saqaw t.b. Al toliq emes o`tiwi okkazional` yamasa sintaksislik substantivleniw dep ataladi. qara, ko`k, aq t.b. Bunday so`zlerdi xamelon so`zler dep ataydi (Peshkovskiy To`mendegi jag`dayda substantivlesedi: 1) teksttin` aldin`g`i jag`inda belgili bolsa 2) Aldinda aniqlawish bolsa qaraqalpaq tilinde sanliq ha`m ra`wishlerde substantivlesedi. Erten`nen qalma.

Basqa so`zlerdin` kelbetlikke o`tiwi ad`ektivatsiya dep ataladi. Kelbetlikke kelbetlik feyiller, feyiller o`tedi. Ma`selen, qaynag`an issi (kelbetlik feyil), qaynag`an issi (kelbetlik).Ayirim so`zler geyde almasiqqa da o`tedi. Bunday qubilis pronomikalizatsiya dep ataladi. Birew (ja`mlew sanlig`i)-Birew (a`llekim ma`nisinde almasiq), zat joq («hesh na`rse» ma`nisinde almasiq).

Geypara so`zlerdin` ra`wishke o`tiw qubilisi da qaraqalpaq tilinde ken` orin alg`an. Ol adverbializatsiya dep ataladi. aqsham (atliq)-aqsham (ra`wish), birden (sanliq)-birden (ra`wish).

Leksika-semantikaliq usil menen geypara so`zler ko`mekshi so`zlerge de o`tip ketedi. Bul protsess deleksikalizatsiya dep ataladi. Sebebi, ko`re, qaray, boylap, ha`m t.b. so`zler ma`nili bolg`ani menen ayirim jag`daylarda ko`mekshi so`zlerge de o`tip otiradi.

Geyde ayirim so`z dizbekleri bir so`z sipatinda belgili bir ma`niske iye boladi ha`m bir tu`sinikti an`latadi. Bunday dizbekler ma`lim so`z benen ko`mekshi so`z, erkin so`z dizbekli, frazeologiyaliq so`z dizbegi ha`tte ayirim ga`pler de boliwi mu`mkin.

So`z dizbeginin` usilayinsha bir so`z ma`nisine iye boliwi leksika-sintaksislik usil yamasa leksikalizatsiya dep ataladiU` ko`rse-qizar, shu`y taslamaq, oramasam o`lgeymen.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi ko`plegen jer suw atamaları, adam atlari leksika-sintaksislik usil arqali jasalg`an Qizketken, Ulbosin, Du`ldu`l atlag`an ha`m t.b.

Tema. Atliqtin` jasaliwi

J o b a s i

1. Atliqtin` affiksatsiya usili menen jasaliwi. Atliq jasawshi qosimtalar: atawish so`zden atliq jasawshi qosimtalar, feyil so`zlerden atliq jasawshi qosimtalar, eliklewishlerden atliq jasawshi qosimtalar.

2. Atliqtin` sub`ektiv formalari.

3. Atliqtin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi. Qospa atliqlar ha`m olardin` tu`rleri.

4. Atliqtin` so`z qosiliw ha`m affiksatsiya usili menen jasaliwi.

5. Abbreviatsiya.

6. Atliqtin` lekiska-semantikaliq usil menen jasaliwi.

*Tayanish so`zler:* Qospa atliq, jup, ta`kirar, qisqartirilg`an, qurama, birikken, substantiivatsiya

*Qadag`alaw sorawlari:* Qanday atliq jasawshi morfemalar bar? Qospa atliq degen ne? Qisqarg`an qospa atliq degen ne? Substantivatsiya degen ne? Leksikalizatsiya usili arqali qalay jasaladi? Abberviatsiya usili arqali qalay jasaldi?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi N., 1979
3. Qidirbaev A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi atliq so`zler. N., 1961.
4. Qidirbaev A. Qaraqalpaq til iliminin` geypara ma`nileri. N., 1977.
5. Hozirgi wzbek adabii tili. Toshkent, 1992.
6. Najimov A. Jup ha`m ta`kirar so`zler. No`kis, 1979.
7. Baskakov A. Karakalpakskiy yazik. M., 1952. 2 tom.

Atliq ha`r qanday tildegi en` u`lken so`z shaqabi. Basqa so`z shaqaplarinan derlik barliq so`z jasaw usillari menen jasaliw mu`mkinshiligi menen ajiralip turadi. Qaraqalpaq til bilimindegi atliqlar boyinsha jazilg`an miynetlerde derlik ha`mesinde onin` affiksatsiya usili menen jasaliwi ayriqsha atap ko`rsetilgen.

O`ytkeni atliq jasawshi affikslerdin` sani og`ada ko`p. Olar atliq ha`m atliqtan basqa so`z shaqaplarina jalg`anip tu`rli ma`nidegi do`rendi atliqlardi jasaydi. Atliq jasawshi affikslerdi

1). atawish so`zlerden atliq jasawshi affiksler.

2). feyil so`zlerden atliq jasawshi afiksler.

3). eliklewishlerden atliq jasawshi affiksler dep bo`lip u`yreniwge boladi.

Atawish so`zlerden atliq jasawshi affikslerge -shi, shi, las, les, shiliq, shilik, liq, lik, xana, stan, ker, ger, kesh, man, ban, zar, nama, zada, dey, gen, daw, in, ele, g`ay, in`, en` affiksleri kiredi. Bulardin` atliqta jasaw uqiylilig`i ha`r qiyli, birazlari o`nimli, birazlari o`nimsiz. Sonliqtan olarg`a ayirimda toqtap o`tiw gerek.

Shi, shi affiksi. Bul affiks tiykarinan atliqlardan atliq jasawshi o`nimli affiks bolip esaplanadi. Ma`selen, atliqqa jalg`anip beligili ka`sip penen shug`illaniwshi adamdi an`latadi. padashi, suwshi, traktorshi, ka`sip ha`m islew ornina baylanisli adam ma`nisi an`latadi: kitapxanashi, du`kanshi, belgili bir ag`img`a tiyisli adamda bildiredi: Dudaevshi, Basaevshi, jasaw ornin bildiredi: Xalqabadshi, Moynaqshi ha`m t.b. Sonday-aq ayirim kelbetlikten de atliq jasaydi siniqshi, qiziqshi.

Las, les affiksi. Bul affiks tek atliqtan atliq jasaydi ha`m bul affiks tu`bir so`zge sin`isip ketip baratirU` qarindas, joldas, ku`ndes, qurdas ha`m t.b.

Shiliq, shilik affiksi. Bul affiks shi ha`m liq, shi ha`m lik affikslerinin` birigiwinen jasalip, atliq jasawshi o`nimli affikslerdin` biri. Ol atliqtan, kelbetlikten, ra`wish ha`m modal` so`zlerden atliqlardi jasaydi.

1) Atliqlardan: jon`ishqashiliq, diyxanshiliq, baqsishiliq, mollashiliq ha`m t.b.

2) Kelbetliklerden: juwapkershilik, qiyinshiliq, tarshiliq, arzanshiliq ha`m t.b.

3) Ra`wishlerden: ko`pshilik, kemshilik, azshiliq t.b.

4) Modal` so`zlerden: mu`mkinshilik, barshiliq, joqshiliq. liq, lik affiksi. Bul affiks atliq, kelbetlik, sanliq ha`m ra`wishlerden atliq jasaydi. Bul affiks ja`rdeminde jasalg`an do`rendi atliqlar to`mendegidey ma`nilerdi an`latadi:

1) Ka`sip atamasin etikshilik, baliqshiliq ha`m t.b.

2) Ko`plik ma`nisi: jon`ishqaliq, dalaliq, qamisliq.

3) Tamir-tanisliq, tuwisqanliq ma`ni: ag`aliq, inilik, balaliq, jiyenlik ha`m t.b.

4) Awqat atlarin, awqatlaniw waqitlarina baylanisli do`rendi atliqlardi jasaydi: Tu`slik, sa`skelik, duzliq, sa`ha`rlik.

5) Adam ha`m haywanlardin` dene mu`shelerinin` atlarin bildiredi: to`slik, qabirg`aliq, awizliq.

6) El basqariw islerine baylanisli atamalardi bildiretug`in so`zler jasaladi: Xanliq, patshaliq, biylik, beglik.

7) Arab-parsi tillerinen o`zlestirilgen dinge baylanisli so`zlerge jalg`anadi: Haytliq, musulmanliq, jumaliq, dozaqliq.

8) Oris tili arqali o`zlestirilgen ka`sipke, qa`nigelikke baylanisli so`zlerge jalg`anadi: kassirlik, buxgalterlik, shoferliq ha`m t.b.

9) Kelbetliklerge jalg`anip minez-quliqqa baylanisli tenteklik, jawizliq, ashliq siyaqli do`rendi atliqlardi jasaydi.

10) Sanliqlarg`a jalg`anip aqsha birliklerin jasaydi: u`shlik, onliq, ju`zlik.

11) Ra`wishlerge jalg`anip qa`siyet, minez-quliq, hal-jag`day ma`nisindegi atliqlardi jasaydiU` shaqqanliq, a`lik, jildamliq.

xana qosimtasi atliq so`zlerge jalg`anip, bir na`rsege arnalg`an orinnin` atin jasaydi: Malxana, otinxana, buzawxana, shayxana. qora qosimtasi da xana qosimtasi menen sinonim boladi.

stan qosimtasi millet atina, o`simlik ma`nisindegi atliqlarg`a jalg`anip, orindi bildiretug`in atliqlardi jasaydi: Qaraqalpaqstan, gu`listan, ker/ger qosimtasi ka`sip penen shug`illaniwshi adam ma`nisindegi atliqlardi jasaydi: sawdager, palker, shipaker, zerger ha`m t.b.

kesh qosimtasi ka`sipke baylanisli adamda an`latadi: arbakesh, miynetkesh, salikesh man/bin qosimtasi bag`man, qorazban, zar jasaytug`in, o`setug`in na`rsenin` ornina baylanisli, onin` ko`pligine baylanisli atliqlardi jasaydi: gu`lzar, ko`klemzar ha`m t.b.

nama qosimtasi atliqlarg`a jalg`anip, belgili hu`jjet atlarin jasaydi: sha`rtnama, guwaliqnama, a`depnama, jilnama ha`m t.b.

zada/zat qosimtasi adam atlarin, onin` shig`iw dereklerin an`latatug`in atliqlardi payda etedi: Begzada, adamzat, shaxzada.

**Atliq jasawshi o`nimsiz qosimtalar:** gek, daw, ip, ene, g`oy, an`, en`, din`gek, ilgek, beldew, qulqip, ba`seke, tozan`, qudag`ay ha`m t.b.

Feyilden atliq jasawshi affiksler: ma, me, ba, be, pa, pe, maq, mek, baq, bek, paq, pek, iw, iw, w, ish, ish, aq, ek, k, n`, iq, ik, is, is, s, sha, shi, g`aq, gek, qaq, kek, qish, kish, g`ish, gish, in, in, n, qin, g`in,

apaq, naq, miq, daq, mash, n`, qi, ki, g`i, gi, wil, diq, leg, ma, me affiksi to`mendegidey ma`nilerdegi atliqlardi jasaydi.

- 1) awqat tu`rleri: jarma, qarma ha`m t.b.
- 2) awiriw atlarin, isitpa, shabirtpa, terleme.
- 3) qural, a`sbap, buyim atlarin, qirma, tirma, tu`yme
- 4) orin atlarin: bo`lme, bastirma, shatpa
- 5) ja`miyetlik iske yamasa sho`lkemge baylanisli atamalar: baslama, jolnama, ko`rsetpe.
- 6) is-ha`reket na`tiyjesine baylanisli kelip shiqqan atamalar: shig`arma, tapsirma, do`retpe
- 7) sirttan bolg`an ta`sirge baylanisli payda bolg`an jerdin`, orinnin` atlari: espe, ko`shpe.

Maq/mek affiksi de tu`rli ma`nidegi do`rendi atliqlardi jasaydi: oymaq, o`rmek-qural, a`sbap atlarin, qaymaq, quymaq-awqat atlarin, ko`shpek, jumbaq, jasirinbaq-oyin atlarin, ta`biyat qubilislarina baylanisli-shaqmaq, batpaq ha`m t.b.

Basqa qosimtalar da do`rendi atliqlardi o`nimli jasaydi ha`m bul affiksler ja`rdeminde jasalg`an do`rendi atliqlar ma`nisi boyinsha og`ada ha`r qiyli.

Qaraqalpaq tilindegi do`rendi atliqlar eliklewishlerden de jasaladi: ildi, ildi, iq, ik, ap, en`, in`, ir, ir, affiksleri ko`rinisine ham seske eliklewish so`zlerge jalg`anip to`mendegidey do`rendi atliqlardi jasaydi: jaltildi, guwildi, bijiq, shijiq, du`bir, gu`mbir, selten`, gu`rben` ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilindegi sha,she,shaq, shek, shiq, shik, alaq, laq, y, jan, tay, tap affiksleri atliqtin` sub`ektiv baha beriwshi formaları dep ataladi, yag`niy olar atliqlarg`a jalg`anip kishireytiw ha`m erkeletiw ma`nislerindegi atliqlardi jasaytug`in forma jasawshi affiksler. Misali, sha, she-kitapsha, belshe, ko`rpeshe, qa`lemshe, dorbashha ha`m t.b. shiq, shik-oyinshiq, qapshiq, to`beshik ha`m t.b. shaq, shekelinshek, inishek, tayinshaq ha`m t.b. alaq-qizalaq, shaqalaq, qumalaq ha`m t.b. laq-botalaq, taylaq ha`m t.b. qoshantay, y-apay, ag`ay, jan-jen`gejan, ag`ajan, A`metjan, pan-palapan ha`m t.b.

Atliqlar qaraqalpaq tilinde so`z qosiliw usili menen de jasaladi:

Qurama atliqlar eki ha`m onnan da ko`p so`zlerdin` dizbeginen jasalip, uliwma bir tu`sinikti an`latadi, bir ga`p ag`zasi xizmetin atqaradi. Olar to`mendegishe payda boladi:

- 1) predmettin` belgisine baylanisli: su`yir shibin, suw jilan, aq baltir.
- 2) predmettin` atqaratug`in xizmetine baylanisli: ko`z a`ynek, muz jarg`ish, qol jawliq.
- 3) predmettin` basqa predmetke usaslig`ina: bota ko`z, baliq ko`z, jiyde japiraq.
- 4) tariyxiy uaqiyalarg`a baylanisli: aq qapshiq jili, qanli ekshembi ha`m t.b.

Qurama atliqlar atqaratug`in ma`nisi jag`inan da ha`r qiyli:

1) Adam atlari, familiya, laqabi. Ayapbergen Muwsaev, Berdaq %arg`abay uli, O`mirbek laqqi ha`m t.b.

2) geografiyalıq atamalar: Orta Aziya, Amerika qurama Shtatlari, Ulli Britaniya.

3) Tariyxiy uaqiyalar, xaliq aralıq sho`lkemlerdin` atlari: Brest kelisimi, Ulli Watandarlıq uris.

4) ilim, texnika ha`m t.b. tarawlarg`a ta`n sostavli terminler: Pifagor teoremasi, so`zlik quram, sport masteri.

5) Ha`r qiyli mekeme, ataq, da`reje, gazeta, jurnal kitap atlari: Ilimler akademiyasi, ilim doktori, «Erkin qaraqalpaqstan», «Aqmaq patsha».

y) tuwg`an-tuwisqanliq, jaqinliqti bildiriwshi so`zler: ku`yew bala, kishkene qiz, qa`yin ene.

7) oris tilinen qosiliw arqali payda bolg`an terminler: suw asti kemesi, so`z basi, siyasiy ekonomiya.

Da`rejesi boyinsha.

- 1) Atliq+atliq: miynet haqi, ayaq kiyim.
- 2) Atliq+kelbetlik: Erejep tentek, Begjan sari.
- 3) Kelbetlik+atliq: Soqir ishek, qara may
- 4) Atliq+feyl: ku`n ko`ris, toy baslar, bet ashar
- 5) sanliq+atliq: jeti qaraqshi, bes juldiz
- 6) feyl+feyl: islep shig`ariw, kesip alip islew
- 7) ra`wish+feyl: qayta quriw

Jup atliqlar.

1) Ma`nisi boyinsha jaqin: shaynek-kese, saqal-murt, ga`p-so`z, qural-jaraq

2) sinonim so`zler: ar-namis, tamir-tanis

3) antonim so`zler: soraw-juwap, qiz-jigit, aldi-arti

- 4) Bir komponenti ma`nige iye emes: pa`ndiw-na`siyat, u`rp-a`det, qon`si-qoba
5) eki komponenti de ma`nige iye emes: pat-sat, un`qil-shun`qil

Ta`kirar atliqlar.

Numerativ ma`nidegi atliqlar ta`kirarlanadi: topar-topar, sebet-sebet
Basqa so`z shaqaplari da ta`kirarlanip substanlesedi: `way-way, bay-bay

Birikken atliqlar.

- 1) Eki atliq jupkerlesip birigedi: tasbaqa, atqulaq, tilxat, o`mirbayan, belbew ha`m t.b.
- 2) Izadetlik baylanista birigedi: ko`sheli, otag`asi
- 3) kelbetlik +atliq: alabug`a, aqbas, Porlitaw
- 4) atliq+kelbetlik: Xalqabad, Moynaq, qoldawli
- 5) sanliq+atliq: qirqalq, besetar, Besto`be
- 6) Eliklewish+atliq (feyil) gu`ldirmama, g`awiq qus
- 7) Atliq+feyil: orinbasar, jolashar, ku`nko`ris
- 8) feyil+feyil: alipsatar, Barsakelmes, Satipaldi

Qisqarg`an qospa atliqlar.

- 1) Bas ha`riplerin aliw joli arqali: AQSh, BMSH
- 2) Da`slepki buwinlardin` aliw arqali: kolxoz, rayatkom
- 3) Da`slepki so`zdin` birinshi buwinin, son`g`i so`zdi toliq pedinstitut
- 4) Aralas: TashMI, YaK-40, TU-154

So`zlerdin` qosiliwi ha`m affiksatsiya.

1. shi-shi: jer bawirlawshi, su`t emiziwshi
2. liq-lik: bes jilliq, on ku`nlik
3. g`ish, gish: qol juwg`ish, radio qabillag`ish

Abbreviatsiya.

Kontraktura, Usechenie dep de ataladi: basket, kino, mag, kilo, ratsiya ha`m adam atlari-Ma`ke, To`ke, Sa`ke

Leksika-semantikaliq usil.

Atliqqa birotala o`tken so`zler uzdal` yamasa turaqli substantivatsiya dep ataladi. Misali: bay, issi, jas, ag`arg`an, g`a`rip, soqir t.b.

Birde basqa so`z shaqabi, birde atliq bolatug`in so`z oppazitsion yamasa turaqsiz substantivatsiya dep ataladi. Jaman, jaqsi, aqmaq t.b.

Leksika-sintaksislik usil.

So`z dizbegi ushin, ga`p ushin o`z ma`nisin joytip leksikalizatsiyalaniwi oramasam o`lgeymen, shu`k taslamaq, qoy qirilg`an, du`ldu`l atlag`an.

Tema. Kelbetliktin` jasaliwi

Jobasi:

1. Kelbetliktin` jasaliwi haqqinda uliwma tu`sinik.
2. Kelbetliktin` affikslik usili menen jasaliwi.
3. Kelbetliktin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi.
 - a) sostavli kelbetlikler.
 - b) jup kelbetlikler
 - v) ta`kirar kelbetlikler.
 - g) birikken kelbetlikler.
4. Kelbetliktin` leksika-semantikaliq usil menen jasaliwi.
 - a) kelbetliktin` kelbetlik feyilden jasaliwi.
 - b) kelbetliktin` feyilden jasaliwi.

Tayanish soʻzler: Kelbetlik jasawshi affiksler, jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, taʼkirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken,

Qadagʻalaw sorawlari: Kelbetlik qanday usillar orqali jasaladi? Kelbetliktinʻ qanday soʻz jasawshi qosimtalari bar? Adʻektivatsiya degen ne? Adverbializatsiya degen ne? Kelbetlik jasawshi qanday sinonim affiksler bar?

Aʻdebiyatlar:

1. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasi (Soʻz jasaliw haʻm morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde soʻzlerdinʻ jasaliwi N., 1979.
3. Najimov A. Jup haʻm taʻkirar soʻzler. Noʻkis, 1979.
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi soʻzlerdinʻ jasaliwi. N., 1979.
5. Qidirbaev A. Qaraqalpaq til ilimininʻ geypara maʻseleleri. N., 1981.
6. Haʻzirgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
7. Grammatika turkmenskogo yazika. Morfologiya. 6 tom. Ashxabad, 1970.
8. Aʻ.Aymurzaeva Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik haʻm kelbetlik feyillerdinʻ substantivlesiwi. N., 1992

Qaraqalpaq tilindegi soʻz shaqaplarininʻ ishinde kelbetlik oʻzine taʻn bolgʻan leksika-semantikalik grammatikalik oʻzgesheliklerge iye soʻzler topari. Ol basqa soʻz shaqaplarinan soʻz jasaliwi boyinsha da bir qatar ayirmashiliqlargʻa iye. Oʻzine taʻn bolgʻan soʻz jasawshi affiksleri bar. Qaraqalpaq til biliminde bul maʻseleler boyinsha morfologiya tarawininʻ ishinde koʻp gʻana pikirler berilgen.

Qaraqalpaq tilinde kelbetliklerdinʻ jasaliwina affiksatsiya usilin enʻ oʻnimli usil kelbetlik jasawshi affikslerdinʻ sani da olardinʻ soʻz jasaw maʻnileri de kenʻ. Olardi atawish soʻzlerden kelbetlik jasawshi affiksler, feyilden kelbetlik jasawshi affiksler dep gʻ topargʻa boʻlip uʻyreniwge boladi.

Atawish soʻzlerden kelbetlik jasaytugʻin affiksler: *li, li, siz, siz, day, dey, tay, tey, gʻi, gi, qi, ki, shaq, shek, shik, shil, shil, liq, lik, shanʻ, shenʻ, paz, goʻy, las, les, dar, qar, ker, ger, laq, koʻr, biy, pa, iy, iy, i, i.*

Bulardinʻ ishindegi enʻ oʻnimlisi *li, li* affiksi. Ol tek atawish soʻzlerden emes, feyil soʻzlerden de kelbetliklerdi jasaw muʻmkinshiligine iye. Aʻsirese, atliqlargʻa jalgʻanip tuʻrli maʻnidegi doʻrendi kelbetliklerdi jasaydi. Maʻselen, belgilerdi juʻrekli, taʻrtipli, sawatli, murtli-sapaliq maʻnidegi bildirse, kewilli, quwanishli, oʻkinishli soʻzlerinde sezimlik maʻnili doʻrendi kelbetliklerdi jasap tur.

Modal soʻzlerge jalgʻanip ta kelbetliklerdi jasaydi: kerekli, zaʻruʻrli.

Jup soʻzlerge saqlanadi: erli-zayiqli, aʻkeli-balali. turaqli soʻz dizbeklerininʻ sonʻgʻi sinʻarlas jalgʻanip qospa kelbetliklerdi jasaydi: ashqi qolli, ashqi juʻzli, kenʻ peyilli.

--***Siz -- siz affiksi.*** Maʻnisi boyinsha *li, li* affiksine qarama-qarsi maʻni anʻlatadi. Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde bir affiks atliqlardan, almasiqlardan, kelbetliklerden doʻrendi kelbetliklerdi jasaydi. haʻtiyjesiz, mazasiz, mensiz, sensiz. *day, dey, tay, tey* affiksleri. Bul affiksler atliq, kelbetlik, almasiq, sanliqlardan salistiriw maʻnisindegi kelbetliklerdi jasaydiUʻ hinjidey, attay, birdey, jaqsiday, onday, mendey *gʻi, gi, qi, ki* affiksleri. Bul affiksler toʻmendegi soʻz shaqaplarinan kelbetliklerdi jasaydi:

1) Waqitliq maʻnidegi atliqlardan: *jazgʻi, qisqi.*

2) Waqitliq haʻm orinliq maʻnidegi raʻwishlerden: *buʻgingi, kelisli, balgʻa, argʻi, bergi, toʻmengi. shaq, shek, shik* affiksleri.

Atliqlardan: *ashiwshaq kewilshak,*

Feyillerden: *uyalshaq, qizgʻanshak.*

shil-shil affiksi tek atliqtan kelbetlik jasaydi: *shawqimshil, kuʻnshil. liq, lik* affiksi atliqtan kelbetlik jasaydi: *awilliq, kiyimlik, toʻslik* haʻm t.b. *shaq, shek* affiksi de atliqtan kelbetlik jasawshi qosimta: *uyqishanʻ, oyshanʻ. shil, shil* sonday aq ker affiksleri menen *shanʻ, shenʻ* affiksi ayirim soʻzlerge jalgʻanip sinonim boladi: *oyshil-oyshanʻ, isshenʻ-isker* haʻm t.b. *las, les* affikslerden haʻr qiyli maʻnidegi doʻrendi kelbetlikler jasaydi.

Atalas, irgeles, qonʻsilas soʻzlerinde jaqinliq, tuwisqanliq, birlikler jasawdagʻi ortaqliq belgilerdi anʻlatip tur. Al daʻsturxanlas, kaʻsiples, zamanlas soʻzlerinde-predmetke daʻwirge, qarim-qatnasqa, xizetke baylanisli sherikleslikni bildiredi.

Paz affiksi atliq haʻm intonatsiyaliq doʻrendi kelbetliklerdi jasaydi: *qidirimpaz, qumarpaz, ilimpaz, kelisimpaz, masqara paz, goʻy* affiksi atliqlardan qaʻsiyet, bir naʻrsege beyimlilik maʻni bildiretugʻin doʻrendi kelbetliklerdi jasaydi: *daʻmegoʻy, qoshametgoʻy, aqilgoʻy.*

Qaraqalpaq tilindegi feyilden kelbetlik jasawshi affiksler: g`ir, gir, qir, kir, mali, meli, pali, peli, bali, beli, awiq, ewik, wik, qish, kish, g`ish, gish, qaq, kek, g`aq, gek, aq, ek, iq, ik, q/n, ag`an, egen, asi, esi, in`qi, in`ki, n`qi, n`ki, in`, in`, ndi, ndi, jaq, dek, ma, me, ba, be, pa, pe, ti, ti, i, i, an`, en`, pan`, pen`, siz, siz, qin, kin, g`in, gin.

%ir, gir, qir, kir affiksi feyilden belgili bir pedmettin` iske asiwdag`i uqiyliliq, beyimlilik belgisin bildiredi: sezgir, ilgir, isker, o`tkir. Ol g`ish, gish, qish, kish affiksi menen sinonim boladi.

Mali, meli affiksi sanliq, sapaliq, qa`siyet ma`nisin bildiretug`in kelbetliklerdi jasaydi: juqpali, aynimali, awispali.

awiq, ewik, wik, adamg`a haywang`a ta`n qa`siyet belgisini bildiretug`in kelbetliklerdi jasaydiU` su`zewik, tebewik qaq, kek, g`aq, gek predmettin` qa`siyetine ta`n belgilerdi bildirediU` urisqaq, qorqaq, qashaq: ag`an, egen, uqiyliliq, beyimlilik belgisin bildiretug`in do`rendi kelbetliklerdi jasaydi: qashag`an, tebegen, su`zegen, jatag`an.

Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler so`z qosiliw usili menen de jasaladi. Bunin` na`tiyjesinde:

Qurama kelbetlikler tek so`z qosiliw usili menen emes, al so`z qosiliw ha`m affiksatsiya, leksika-semantikalik usillar menen de jasaladi.

So`z qosiliw usili menen jasalg`an qurama kelbetlikler qurilisi boyinsha to`mendegishe:

- 1) Eki komponenti de sapaliq kelbetlikler: ko`k ala, qara tori, aq boz.
- 2) Eki komponenti de atliqU` hawa ren`, tike saqal.
- 3) Birinshi komponent kelbetlik, ekinshi komponenti atliq: aq ko`kirek, kishi peyil, aq shash.
- 4) Birinshi komponenti atliq ya kelbetlik, ya ra`wish, ekinshisi ar, er,r, mas, mes, bas, bes, pas, pes formali kelbetlik feyil: is jaqqas, kesh piser.
- 5) Birinshi komponenti 3-bet ta?ouieaig`an atliq, ekinshi komponent kelbetlik, ra`wish yamasa bar, joq so`zleri: ju`zi qara, man`layi qara, basi bos.

6) So`z qosiliw ha`m affiksatsiya usili menen jasalg`an kelbetliklerdin` ko`pshiligi li, li, liq, lik affiksleri ja`rdeminde jasaladi. qara saqalli, ala ko`zli, uzin boyli.

Qurama kelbetlikler belgili bir so`z dizbeklerinin` leksikalik bir ma`nige iye boliwinan da jasaladi. ant urg`an, pir qaqqan, ko`rse qizar. Sonday-aq kelbetliktin` arttiriw da`rejesinin` analitikaliq formalari da sostavli kelbetlik bolip esaplanadi: og`ada qiziq, dim jaqsi, ju`da` kewilli.

Jup kelbetlikler.

Jup kelbetlikler predmettin` belgilerin ha`r ta`repleme juwmaqlastirip sipatlap ko`rsetedi. Olardin` komponentleri ko`pshilik jag`dayda bir-birine antonim bolip keledi, sonliqtan ajirasiw, ayiriw ma`nilerin de an`latadi: ulli -kishi, artiq-kem.

Jup kelbetliktin` jasaliwi

- 1) Eki sapaliq kelbetliktin` jumsaliwinan jaqsi-jaman, aman-esen.
- 2) Eki qatnasliq kelbetliktin` juplasiwinan ilgerili-keyinli, uyqili-oyaw.
- 3) Bir komponenti tu`siniksiz jup kelbetlik: jarli-jaqibay, uzin-shubay, jaman-ja`wtik.
- 4) Eki komponenti de ma`nige iye yamasa jup kelbetlikler: ayqush-uyqish, shim-shitiriq. Jup kelbetliklerge da`reje ko`rsetkishleri jalg`anbaydi.

Ta`kirar kelbetlikler.

Ta`kirar kelbetlikler bir kelbetlik so`zdin` jup so`z tu`rinde takirarlaniwinan jasaladi, belginin` bir neshe predmetke tiyisililigin bildiredi: qiziq-qiziq, u`lken-u`lken.

Birikken kelbetlikler.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qurilisi boyinsha to`mendegishe:

- 1) kelbetlik+kelbetlik: esersoq, a`wmeser.
- 2) kelbetlik+ atliq: ashko`z, jarimes, jalan`ayaq.
- 3) atliq+atliq: qa`lemqas, almabas, suw murin.
- 4) Atliq+kelbetlik: tamaqsaw, ko`zashiq, esalan`
- 5) Atliq+kelbetlik feyil: gu`dibuzar, janashir.
- 6) Intensiv formadag`i kelbetlikler: na`mnag`an, appaq

Leksika-semantikaliq usil.

Qaraqalpaq tilinde kelbetliklerdin` leksika-semantikaliq usil menen jasaliwi ad`ektivatsiya dep ataladi. Bul qubilis o`nimli emes. Kelbetlikke g`an, gen, qap, kep. formasi kelbetlik feyiller o`tedi, sebebi, olar ma`nisi ha`m sintaksislik xizmeti jag`inan kelbetlikke jaqinU` kelisken, qatqan, aynimag`an.

Ayirim kontekstlerde atawish feyil, hal feyilinin` ha`m feyildin` betlik formalari kelbetlikke o`tedi. ko`tere, shan-sha`wket, da`stu`r quwispa. o`zin ko`rmedik.

Tema. Feyildin` jasaliwi

Jobasi

1. Feyildin` jasaliw usillari haqqinda tu`sinik.
2. Feyildin` affiksatsiya usili menen jasaliwi. Feyil jasawshi affiksler.
3. Feyildin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi. qospa feyil.
4. Atawish tiykarli qospa feyil.
5. Feyil tiykarg`i qospa feyil.
6. Feyildin` intensiv formalari.

*Tayanish so`zler:* Qospa feyil, analitikaliq forma, ko`mekshi feyil.

*Qadag`alaw sorawlari:* Feyil qanday usillar arqali jasaladiW Feyil jasawshi qanday affiksler barW Feyildin` so`z qosiliw usili arqali jasaliwi qandayW Qospa feyiller qalay jasaladiW

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi N., 1979
3. P.Aekeeov. Qaraqalpaq tilindegi qospa feyiller ha`m olardin` struktura-semantikaliq tu`rleri N., 1995

Feyil og`ada u`lken so`z shaqabi. Ol qaraqalpaq tilinde tiykarinan g` usil menen jasaliw mu`mkinshiligine iye: a`. Affiksatsiya usili. g`. So`z qosiliw usili. Biraq feyil boyinsha arnawli izertlew miynetleri og`ada az. Oni ha`r ta`repleme izertlew bu`gingi qaraqalpaq til biliminin` mashqalalari bolip esaplanadi. Feyil jasawshi en` tiykarg`i affiks la, le. Bul affiks derlik barliq so`z shaqaplarinan feyil jasaw mu`mkinshiligine iye, ma`nileri de ha`r qiyli.

1. «Et» ko`mekshi feyilinin` xizmetin atqaradi. Hu`rmet et-hu`rmetle, bayan et-bayanla, ta`rip et-ta`riple.

2. Qural-jaraq, a`sbap atlarin bildiriwshi atliqlarg`a jalg`anip, sol qural-jaraq, a`sbap penen islenetug`in is-ha`reketlerdi jag`daydi: jarg`ila, baltala, tirmala, sho`kkishle t.b.

3. Adamlar arasindag`i qarim-qatnas, pikir alisiwg`a baylanisli qollanilatug`in atliqlardan feyil jasadidi: dawisli, gu`rrin`le.

4. Ka`sipke baylanisli atliqlardan feyil jasadidi: ta`rbiyala, emle.

5. U`y haywanlarina qatnasli zatlardin` atlarin bildiriwshi atliqlarg`a jalg`anip to`mendegidey feyillerdi jasadidi: ertle, arqanla, ju`wenle, tusawla.

6. Qurilis islerine baylanisli qural atlarina jalg`anadi: kepserle, polla, fanerle, shifrle t.b.

7. Emlew islerine baylanisli atliqlardan: vintle, spirtle, gipsle.

8. Awil xojalig`ina baylanisli atliqlardan: tegisle, qiytaqla, bawla.

9. Adam mu`shelerin bildiretug`in atliqlardan: shekele, urtla, jambasla

10. Orindi, ken`islikti, bag`dardi an`latiwshi atliqlar: arala, ko`shele, bazarla, 11. Waqit ma`nisindegi atliqlardan: qisla, jazla, saatla, minutla.

12. Haywanat ha`m quslarga` baylanisli atliqlardan: balala, qozila, ku`shikle, palapanla.

13. O`simliklerge baylanisli: bu`rtikle, g`umshala, gu`lle, tu`ynekle.

14. Ayirim atliqlarg`a jalg`anip mayda bo`leklerge bo`liwdi bildiretug`in feyillerdi jasadidi. Kespele, bo`lekke, baltala.

15. O`lshew birliklerin bildiretug`in atliqlardan: qulashla, metrle, adimla, grammla.

La//=le affiksi erte da`wirlerdegi jazba esteliklerde de jedel qollanilatug`in ilimpazlar tastiyoqlaydi. Bul affiks qosilg`an ayirim atliqlar fonetikaliq o`zgerislerge ushiraydi.

Misali: uyqi-wyiqlaw, uri-urlaw, ertle, dizerle so`zlerinde t.r sesleri payda boladi. Sonday-aq so`yle, bawla so`zlerinin` tu`biri so`z, baw bolg`an. Yag`niy bul so`zler jilisiw qubilisina ushirag`an. la//=le affiksi qaraqalpaq tiline oris tilinen ha`m oris tili arqali kirgen basqa tillerdin` so`zlerine de o`nimli qosilip feyillerdi payda etedi: sortla, magnitle, metrle, grammla

Las//=les affiksi. Bul affiks sheriklik ma`nidegi is-ha`reketlerdi bildiredi: doslas, dawlas, belles, selemles, tilles. Sonday-aq, bul oris tilinen kirgen so`zlerge o`nimli qosilip, feyillerdi jasaydi: kolxozlas, gazles, texnikalas, kollektivles t.b.

a/e affiksi. Ha`r qiyli ma`nidegi atliqlarg`a jalg`anip tu`rli do`rendi feyillerdi payda etedi: san-a, tu`n-e, tar-a, as-a, o`rt-e t.b.

a/e qosimtasi Baskakovtin` aniqlawı boyınsha la//=le qosimtalarinın` qisqartıwınan kelip shıqqan. Sonlıqtan ten`e-ten`le, gewle-gewe, tu`nle-tu`ne so`zleri biri-birine sinonim boladi.

Ay//=ey ku`sh-ey, mun`-ay, ko`rk-ey.

Ar//=er, r= tu`ner, qayg`ir.

Iq//=ik: da`m-ik, qun-iq, dem-ik, jol-iq, boz-iq t.b.

g`ar//=ger, qar//=ker, es-ker, bas-qar, at-qar, suwg`ar t.b.

i/i uyi, shuqi, tati t.b.

An//=en atap, ku`shen, sesken t.b.

si//=si, sin//=sin, sira//=sire, sit//=sit baysira, adimsi, ju`risim, arsin, suwsira, tershi. qi//=ki, g`i//=gi, tozan`g`i, shan`g`i, qan`g`i, sirg`a t.b.

La//=le qosimtasi kelbetliklerden de feyillerdi jasaydi.

Ma`selen, tegisle, jaqsila, mayda la, irile kelbetliklerden feyil jasawda lan//=len affiksi de qatnasadi. qarsilap, eserlep, shadlap, qatallap.

la//=le, lap//=lep affiksleri qospa, jup, berikken, frazeologiyaliq kelbetliklerden de feyillerdi jasaydi. Ma`selen, suw ju`reklep, alag`ayımlap, esersoqlap t.b. Sonday-aq kelbetliklerden a.e. ay. ey, ar//=er, iq//=ik, g`ar//=ger, qar//=ker, i/=i, si//=si, sin//=sin, sora//=sire, iray//=irey, ray//=rey irqa//=irke, irqan//=irken, qatnasadi.

Misali: ten`e, bosa, jo`ne, taray, bosay, ig`ar, ko`ger, go`ner, tariq, zoriq, ten`ger, on`g`ar, beki, juwasi, quri, sheshensi, diluarsi, batirsın, g`arrisın, jalg`izsira, juwasira, kishirey, tikrey, ashırqa, jatırqa, Sanlıqlardan feyil jasawshi affiks -la//=le. Ol sanaq ha`m jiynaqlaw sanlıqlarına jalg`ana aladı: birle, u`shle, besewle, u`shewle ra`wishlerden feyil jasawda la//=le, lat//=let, las//=les affiksleri xızmet atqaradı.

la//=le affiksleri orin, sin, mug`dar, da`reje, salıstırıw ra`wishlerinen feyiller jasaydi: alisla, jaqınla, tez-le, qayta-la, uzaq-la, ko`ple.

lat//=let affiksleri waqit, sin ra`wishlerinen: tu`nlet, ertelet, keshlet, shaqqanlat, tezlet t.b.

las//=les affiksi: waqit ra`wishlerinenU` aqshamlas, tezles, shaqqanlas

Eliklewishlerden feyiller la//=le, ilda//=ilde, ira//=ire, bay/biy, piy//=piy, na qosimtaları arqalı jasaladı. patirla, shatirla, taqirla, qibirla, jibirla t.b. jarqilda, zipilda, dirilde t.b. gu`rkire, pirqira, jaltira, iran//iren emiren, in`iran, gu`n`iren. qompiy, gu`rbiy, pis-na, shitna. la//=le qosimtasi tan`laqlardan ha`m «bar» joq so`zlerinen de feyillerdi jasaydi: urala, wah=hala, hay-hayla, bay-bayla, u`hle, barla, joqla t.b.

Feyillerden feyil jasawshi affiksler: la//=le, ta//=te, a/e, na//=ne, qa//=ke, g`a//=ge, sa//=se, san//=sen, si//=si, sin//=sin, shi//=shi, qi//=ki, qı//=ki, g`i//=gi, ira//=ire, ay//=ey, iray//=irey, bi//=bi, biy//=biy, piy//=piy, g`ala.

Bu`kle, sabala, julqila, qamala t.b. Qimta, qista t.b. juta, qura, sila t.b. jiyna, awna t.b. qozg`a, esirke t.b. tepse, qaqasa t.b. bilgensip, ko`rmegensip, bassin, su`ysin, qırshi, julqi, shashira, qatay, tu`ksirey, baqiray, jampiy, jirbiy, sorg`ala, qorg`ala. Almasıqlardan sir/sin mensin, o`zimsin.

Feyildin` so`z qosiliwi usili arqali jasaliwi.

So`z qosiliwi usili arqali qospa feyiller jasaladı. Qospa feyil dep eki so`zdin` atap aytqanda eki feyildin` yamasa feyilden basqa so`zlerge feyil so`z qosilip, bir pu`tin leksikaliq ma`ni an`latiwın tu`sinemiz. Ma`selen, sa`lem beriw, xabar etiw.

Bunda atlıq+feyil qosilip, sa`lemlesiw, xabarlaw siyaqlı bir ma`ni an`latıp tur. Al kirip shig`iw, qaytip keliw eki feyil so`zdin` qosilisiwinan jasalg`an. Olarda da bir is-ha`reket ma`nisin an`latadı. Olar ga`pte bir ga`p ag`zasi boladı. Qa`legen eki feyilden qospa feyil jasalmaydı. Eki feyil de ma`nili bolsa

qospa feyil jasaladi. Al birewi tiykarg`i ekinshisi ko`mekshi bolg`an feyiller feyillerdin` analitikaliq formasi dep ataladi. qospa feyillerdin` u`sh tu`ri bar.

- 1) Atawish tiykarli qospa feyiller
- 2) Feyil tiykarli qospa feyiller
- 3) Analitikaliq formali feyiller.

Atawish tiykarli qospa feyiller.

Atawish tiykarli qospa feyiller feyilden basqa so`z shaqaplarina et(qil), al, ber, sal, bol, qoy, qor, qal, basla, jet t.b. ko`mekshi feyillerdin` qosiliwi arqali jasaladi.

1. «et» (qil) ko`mekshi feyili abstrakt atliq so`zlerge atawish tiykarli qospa feyillerdi jasaydi: xabat etiw, ta`ربيya etiw, diqqat etiw t.b. et ko`mekshi feyili ka`sip bildiriwshi atliq so`zlerge qosilip: qaraqshiliq etiw, diyxanshiliq etiw, shopanliq etiw t.b. et ko`mekshi feyili kelbetliklerge de qosiladi: narazi etiw, masqara etiw, gu`milji etiw t.b. et ko`mekshi feyili eliklewishler menen de qosilip, qospa feyillerdi jasaydi: shirt etiw, jarq etiw, tars etiw t.b.

Sunday-aq bul ko`mekshi feyil oris tilinen kirgen so`zlerge de qosilip atawish tiykarli qospa feyillerdi jasaydi: zvonok etiw, chekanka etiw, remont etiw t.b.

Bol ko`mekshi feyili atliq, kelbetlik jekke siyrek ra`wish ha`m modal` so`zler menen qosilip qospa feyillerdi jasaydi: dos boliw, qayil boliw, hayran boliw, qapa boliw, qiyin boliw, kerek boliw, joq boliw t.b.

Bar ko`mekshi feyili ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ko`bineke abstrakt atliqlar menen qosilip qospa feyillerdi jasaydi: baha beriw, na`siyat beriw, dawis beriw t.b.

Sunday-aq «ber» ko`mekshi feyili ideologiyaliq ma`nidegi feyillerdi de jasaydi: jan berdi, (o`ldi, ta`p berdi, g`ijaq berdi t.b.

Al feyili atawish so`zlerge qosilip: dem al, xabar al, juwap al, qarsi al t.b.

Sal feyili atawishlarg`a qosilip qospa feyillerdi jasaydi: na`zer sal, ku`sh sal, g`ayrat sal, yadqa sal, eske sal t.b.

Qoy ko`mekshi feyili atliq ha`m eliklewishke qosilip qospa feyillerdi jasaydi: qol qoyiw, hayt qoyiw, kewil qoyiw. ko`r ko`mekshi feyili atliq, kelbetlikler menen qosiladi: maqul ko`riw, ku`n ko`riw, an`sat ko`riw, jek ko`riw.

Qal ko`mekshi feyili atawish so`zler menen sunday-aq eliklewishler menen qosilip ko`mekshi feyillerdi jasaydi: azapqa qaliw, tan` qaliw, bos qaliw t.b. Al eliklewish so`zler menen qosilg`anda ortada et ko`mekshi feyili baylanistiriwshiliq xizmet atqaradi: part ete qaldi, shart ete qaldi, tars ete qaldi.

Sunday-aq qaraqalpaq tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tu`s, bol, bar, ur, shek, jiq, et, de ko`mekshi feyilleri de atawish so`zler menen qosilip qospa feyillerdi jasaydi: er jetiw, ko`z taslaw, qosiq atyiw, g`arg`is atyiw, bos keliw, eske tu`siw, diqqat bo`liw, qonis basiw, azap shegiw, qarsi shig`iw, jolg`a shig`iw, dawam etiw, maqul depti, yaqshi depti t.b.

Feyil tiykarli qospa feyiller.

Ma`nili eki feyildin` qosiliwinan feyil tiykarli qospa feyiller jasaladi. Misali: Satip aliw, alip satiw, alip keliw, tartip aliw t.b.

Bunda eki feyildin` qosiliwinan bir leksikaliq ma`nidegi is-ha`reket bildiriledi.

Feyil tiykarli qospa feyil qurilisindag`i eki sin`arda birdey xizmet atqaradi. Biraq ayirim ilimpazlar onin` ekinshi sin`arin tiykarg`i feyil dep qaraydi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde feyil tiykarli qospa feyillerdin` jasaliwinda ekinshi sin`ar bolip, to`mendegi feyiller qatnasadi: al, ber, bar, kel, ket, shiq, jat, tur, otir, qoy, jiber, tasla, ot, qayt.

Al feyili. Hal feyildin` ip/ip, p formasi tu`ri menen qosilisadi: satip al, sorap al, qazip al, tartip al t.b.

Ber feyili. bar, kel feyilleri de ip/ip, p formali hal feyiller menen qosiladi: alip ber, sorap ber, barip kel, alip kel, alip bar t.b.

Kel feyili a,e formali halfeyiller menen de qosilip qospa feyillerdi jasaydi: ala kel, bile kel, ko`re kel.

Ket feyili ip/ip, p, a,e,y formali feyiller menen hal feyiller menen qosilisip qospa feyillerdi jasaydi: shig`ip ket, ayta ket, kele ket, soray ket.

Shiq feyili ip/ip , p, a, e hal feyiller menen qosiladi: ko`rip shiq, ala shiq, ko`re shiq t.b.

Jet feyili ip/ip p formali hal feyili menen qosiladi: barip jet, kelip jet.

Jat, tur, ju`r, otir, qoy, jiber, tasla, ot, qayt feyilleri de hal feyildin` ip/ip, p tu`rleri menen qosilip qospa feyillerdi jasaydi.

Feyillerdin` analitikaliq formasi.

Analitikaliq usil menen jasalg`an qospa feyillerdin` birinshi sin`ari atawish so`zden de, feyil so`zden de boladi. Al ekinshi sin`ari tek feyilden boladi. Feyildin` analitikaliq formasi taza so`z jasaw emes.

Feyildin` analitikaliq formasin u`yreniwde onin` ekinshi sin`ari xizmetinde kelgen ko`mekshi feyillerge toqtaw za`ru`r. qaraqalpaq tilinde ko`mekshi feyil xizmetinde basla, bol, otir, tur, ju`r, jatir(otir), bar, kel, al, ber, qoy, ko`r, tasla, sal, shiq, tu`s, jet, ko`r, qara, baq, ja`ne, qash, qayt, ot, tart, ur, tap, et, jazla, de so`zleri keledi.

Bul feyillerdin` ko`pshiligi tiykarg`i feyillerge dizbeklesip ko`mekshi feyil xizmetinde de, sonday-aq o`z aldina dara ma`nili feyil xizmetinde de keledi. Ma`selen, Ol keshe boldi. Ol oqip boldi. Ko`mekshi feyiller ko`binese ip/ip, p formali hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

Tema. Ra`wishtin` jasaliwi.

Jobasi:

1. Ra`wishtin` jasaliwi haqqinda tu`sinik.
2. Ra`wishtin` affiksatsiya usili menen jasaliwi. Ra`wish jasawshi o`nimli ha`m o`nimsiz affiksler.
3. Ra`wishtin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi. Qospa ra`wishler.
4. Ra`wishtin` leksika-semantikaliq usil menen jasaliwi.

*Tayanish so`zler:* Ra`wish jasawshi affiksler, jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken, ta`kirar ra`wish. Adverbializatsiya.

*Qadag`alaw sorawlari:* Adverbializatsiya degen ne? Ra`wish jasawshi qanday sinonim affiksler bar? Ra`wish qanday usillar arqali jasaladi? Qospa ra`wish degen ne? Qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasaliw ha`m morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi N., 1979.
3. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinde ra`wish N., 1976.
4. Iskakov. Harechie v kazaxskom yazike. Alma-Ata, 1970.
5. Qaraqalpaq tili boyinsha izertlewler. Ho`kis, 1971.

Ra`wish basqa so`z shaqaplarina qarag`anda bir qansha keyin payda bolg`an. Buni derlik ko`pshilik tyurkologlar moyinlaydi. Ol basqa so`z shaqaplarinan so`z jasaliw usillari boyinsha da bir qatar o`zgesheliklerge iye. Ra`wishtin` qaraqalpaq tilinde o`zine ta`n so`z jasawshi affiksleri bar. Biraq olardin` sani, o`nimliligi basqa so`z shaqaplarina qarag`anda az.

Ra`wish jasawshi en` o`nimli qosimta sha, she. Bul affiks arqali jasalg`an ra`wishler is-ha`rekettin` waqitliq, sinliq, ku`sheytiwshilik belgisin salistirmali tu`rde bildiredi. Tiyykarinan atliqlardan (frantsuzsha, awizsha, erkekshe) kelbetliklerden (qisqasha, jan`asha, sonday-aq substantivlesip kelbetliklerden ma`rtlershe, nadanlarsha), almasiqlardan (o`zinshe, menin`she, sonsha, bunsha), sanliqlardan (min`larsha), waqit ra`wishlerinen (bu`ginshe, ha`zirshe) do`rendi ra`wishlerdi jasaydi.

Lay-ley affiksi. Bul affiks ja`rdeminde atliqtan, kelbetlikten, almasiqlardan sanliq ma`ni bildiretug`in do`rendi ra`wishler jasaladi. Misali: aqshalay, qamiray, usilay, keseley, solay t.b.

Lay, ley affiksi sha, she affiksinen qospalanip laysha, layinsha tu`rinde de qollaniladi: usilayinsha, bilayinsha.

Dey affiksi. Qaraqalpaq tilinde bir sanlig`ina jalg`anip birdey, do`rendi ra`wishin jasaydi. Sonday-aq birdey so`zi ine affiksin qabillap birdeyine formasinda da qollaniladi.

**Qara/keri, g`ari, geri affiksi.** Bul affiksler qaraqalpaq tilinde onsha ko`p so`zlerge jalg`anbaydi. Tek g`ana ish,sirt, ald, art, ush siyaqli atawishlarg`a jalg`anadi.

Tyurkologlardin` boljawi boyinsha bul affiksler burin seplik formalari bolg`an. Son` semantikalik o`zgeriske ushirag`an.

in, in, n affiksi. Waqitliq ma`nidegi jaz, gu`z, qis siyaqli so`zlerge jalg`anadi.

**Pa ha`m a affiksi** ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ko`riniske ha`m seske eliklewish so`zlerden do`rendi ra`wishlerdi jasadidi: qalsha, sharppa, sharta, tartpa.

Usilay etip, ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ra`wish jasawshi affiksler sani az. Sonday-aq bul affiksler qollaniliwi jag`inan da sheklengen.

Mektep sabaqlarinda ken`islik seplik jalg`awlari ra`wish jasawshi affiks sipatinda ko`rsetilgen. Biraq bul ilimiy jaqtan haqiyqatliqqa sa`ykes kelmeydi.

Ra`wishtin` so`z qosiliw usili menen jasaliwi. Qaraqalpaq tilinde o`nimli. Bul usil arqali qaraqalpaq tilinde birikken, sostavli, ta`kirar, jup ra`wishler jasaladi.

Birikken ra`wishlerge bu`gin, biyil, biltir, baspu`kil, biraz, bilqastan, bilego`re t.b. so`zler kiredi. Birikken ra`wishlerdin` qurami ha`r qiyli. Birtalay, azmaz.

Sotavli ra`wishler to`mendegishe jasaladi: 1) sol, ol, bul, usi almasiqlari menen atawish so`zlerdin` dizbeklesiwinen waqitliq ma`ni bildiretug`in qospa ra`wishler jasaladi: sol ku`ni, ol ku`ni, bul jili, usi waqta.

2) anaw, ana, a`ne siltew almasiqlari menen ku`ni, birde siyaqli so`zlerdin` dizbeginen waqitliq ma`nidegi qospa ra`wishler jasaladi: anaw ku`ni, ana birde, a`ne ku`ni.

Ta`kirar ra`wishlerdin` jasaliwi.

1) Bir so`zi te elementi arqali ta`kirarlanip jasaladi: Birte-birte.

2) Bir so`zi me elementi arqali da ta`kirarlanadi: birme-bir.

3) ra`wishtin` ta`kirarlaniwi arqali: a`ste-a`ste, bazda-bazda.

4) do`rendi ra`wishlerdin` ta`kirarlaniwi arqali: tumli-tusqa, zorg`a-zorg`a.

Jup ra`wishler.

1) Qarama-qarsi ma`nidegi atliqlar juplasip ra`wishler jasaladi: bastan-ayaq, ku`ni-tu`ni, qisi-jazi.

2) sinonim kelbetliklerden: aman-esen, aman-saw, a`ste-aqirin ha`m

3) Bir sin`ari ma`nige iye, biri ma`nige iye emes kelbetliklerdin` juplasiwinan: ersili-qarsili, shala-pala, shala-sharpi.

4) Bir sin`ari siltew almasig`i, bir sin`ari ma`nige iye emes so`zlerden: annan- sannan, anda-sanda.

5) almasiqlardin` juplasiwinan: annan-minnan, anda-munda.

6) antonim ra`wishlerden: aqsham-ku`ndiz, ari-beri, burin-son`, erteli-kesh, azli-ko`pli.

7) sinonim ra`wishlerden: a`ste-aqirin, aqir-son`i.

8) ol jaq, bul jaq, bur jer siyaqli sostavli ra`wishler juplasadi: oyaq-buyag`ina, oyaqqa-buyaqqa.

Leksika-semantikalik usil.

(adverbializatsiya)

Qaraqalpaq tilinde basqa so`z shaqaplarinin` ra`wishke o`tiwi bir qansha o`nimli. Ra`wishlerge ayirim atliqlar, ken`islik seplik formalarindag`i atawishlar, geypara hal feyil formalari o`tedi. Misali: azlap, ko`plep, piyadalap, aylap, jillap, keyinlep ha`m t.b. Mektep sabaqliqlarinda ra`wish jasawshi lap, lep affiksi bar dep ko`rsetiledi. Lekin bul so`zlerdin` tiykarlari piyadala, ayla, jilla. Sonliqtan leksika-semantikalik usil menen jasalg`an ra`wishler dep o`tiw duris.

Orin sepligindegi waqitliq ma`nidegi atliqlar ra`wishlik ma`nige iye boladi: ku`nde, jilda, tu`ste, sa`skelikte ha`m t.b.

Tartimlang`an atliqlar orin, shig`is sepligi formalarinda ra`wishke o`tedi: jaslayimda, jasimnan, aldimnan.

ald, art, u`st, sirt ha`m tag`i b. atawishlar orin ha`m shig`is seplikleri formasinda ra`wishke o`tedi: ishten, artta, aldinda, artinda ha`m t.b.

Bas so`zi de ken`islik seplik formasinda turip ra`wishke o`tedi: Basta, bastan, ol, bul, sol, usi almasiqlari ken`islik seplik formalarinda ra`wishke o`tedi: onda, bunda, sonda, usinda ha`m t.b.

Uliwma, adverbializatsiya qubilisi bir qansha o`nimli.

Morfologiya tarawi

Jobasi

1. Morfologiya tarawi haqqinda uliwma tu`sinik.
2. Grammatikaliq ma`ni ha`m grammatikaliq forma.
3. Grammatikaliq kategoriya haqqinda tu`sinik.
4. So`z shaqaplari ha`m olardin` klassifikatsiyasi.

Morfologiya so`z ha`m so`z formalarinin` so`zlerdin` so`z shaqaplarina bo`liniw printsiplerin so`z shaqaplarinin` morfologiyaliq kategoriyalarin, grammatikaliq ma`ni ha`m grammatikaliq forma haqqindag`i til biliminin` u`lken bir tarawi bolip esaplanadi. Ol grekshe formo-forma, logos-ilim degen so`zlerden kelip shiqqan, yag`niy so`zdin` formasi haqqindag`i grammatikaliq ta`liymat degendi bildiredi. Morfologiya tarawinda u`yreniletug`in til birligi so`z. So`z grammatikainin` u`yreniw ob`ektine aling`anda so`z formalarinin` o`zgeriw ha`m tu`rleniw nizamlilari, usi nizamlilqlar tiykarinda morfologiyaliq ha`m sintaksislik kategoriyalardin` jasaliwi esapqa alinadi. Til biliminde morfologiya ha`m sintaksis tarawlarinin` tig`iz baylanisli esapqa alinip grammatika degen bir termin menen ataladi. Ha`zirgi waqitta ha`mme qosimtalar 1) so`z jasawshi qosimtalar: 2) forma jasawshi qosimtalar, 3) so`z o`zgertiwshi qosimtalar bolip u`shke bo`linedi. Biz so`z jasaliw tarawinda so`z jasawshi ha`m forma jasawshi qosimtalardi u`yrendik. Al so`z o`zgertiwshi qosimtalar morfologiya tarawinda u`yreniledi. N.A.Baskakov bul qosimtalarda «Sintaksislik qatnas bildiriwshi morfemalar», dep ataydi. (Istor-tipol. morfol. Tyuriskix yazikov. M, 1979, 10-11-bet) ha`m olardi 1) predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalar. 2) atributivlik qatnas bildiriwshi morfemalar dep ekige bo`linedi. Predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalarg`a ko`plik ha`m betlik jalg`awlarin, al atributivlik morfemalarg`a tartim ha`m seplik jalg`awlarin kirgizedi.

Morfologiyainin` u`yreniw ob`ektine kiretug`in so`z formaları tu`bir ha`m qosimsha morfemalardin` birliginen turadi. Biraq qosimsha morfemali so`zler de tu`bir so`zdin` da`slepki leksikaliq ma`nisi o`zgermeydi, sol leksikaliq ma`nisin saqlag`an halda qosimsha grammatikaliq ma`ni qosiliw menen sheklenedi. Misali: mektepler, terekte, u`ymiz siyaqli so`zlerge jalg`ang`an qosimtalar jalg`ang`an so`zlerinin` leksikaliq ma`nisin o`zgertpesten, og`an ko`plik, seplik, tartim siyaqli grammatikaliq ma`niler qosadi.

Morfologiyada tiykarig`i u`yreniletug`in ma`selelerdin` biri-so`z shaqaplari. So`z shaqaplari bul so`zlerdin` leksika-semantikalik ha`m grammatikalik toparlari. Olardin` so`z shaqaplarina bo`liniwi, ma`nili ha`m ko`mekshi so`z shaqaplari ha`r ta`repleme u`yreniledi.

So`zler leksikologiya tarawinda so`zlerdin` leksikaliq ma`nisi menen, so`z jasaliw tarawinda so`z jasaliw ma`nisi menen tanistin`iz. So`z grammatikalik ma`nige de iye. Ma`selen, paxtakesh so`zin qarayiq. Bul so`zdin` leksikaliq ma`nisi predmet, adam, so`z jasaliw ma`nisi ka`sip iyesi. Al onin` grammatikalik ma`nisi atliq, betlik, birlik san, ataw sepligi. So`zdin` grammatikalik ma`nisi abstrakt, ol tek bir so`zge emes, al so`zlerdin` belgili leksika-grammatikalik toparlarina tiyisli boladi. Ma`selen, seplik ma`nisi tildegi barliq atliqlarg`a ha`m atliq ma`nisine ko`shken so`zlerge ta`n. Ma`ha`l ma`nisi aniqliq meyildegi barliq betlik feyiller ushin orta.

So`zdin` grammatikalik ma`nisi belgili bir qurallar ja`rdeminde an`latiladi. So`z tek bir grammatikalik ma`nige emes, al bir neshe grammatikalik ma`nige iye boladi. Mektebim-betlik emes, birlik san, ataw sepligi, tartim ma`nilerin bildirip tur.

Grammatikalik ma`ninin` belgili bir grammatikalik qurallar arqali bildiriliwi so`zdin` grammatikalik formasi dep ataladi. Demek so`zdin` formasi-bir so`zdin` leksikaliq jaqtan birdey bolip, al grammatikalik ma`nilerinin` ha`r qiyli boliwi. Mektebim, mektebin`, mektebi, mektebimiz, mektebin`iz, mektepler ha`m t.b. Bul so`zler mektep so`zinin` formaları. Olar bir leksikalik ma`ni, al ha`r qiyli grammatikalik ma`ni an`latadi.

So`zdin` ha`r bir grammatikalik formasi so`z forma dep te ataladi.

Tildegi barliq so`zler grammatikalik formalarig`a iye bola bermeydi. Qaraqalpaq tilinde atliqlar ha`m feyillerdin` grammatikalik ma`nidegi grammatikalik formalar arqali bildiriledi.

Tildegi so`zlerdin` grammatikalik ma`nisi eki tu`rli usil menen bildiriledi. U` sintaksislik usil ha`m analitikaliq usil.

Sintetikaliq usil degende so`zdin` grammatikaliq ma`nisinin` qosimtalar ja`rdeminde bildiriliwi tu`siniledi. Ma`selen, seplik, tartim betlik, ko`plik ma`niler. nol` forma da grammatikaliq ma`ni bildiredi.

Analitikaliq usil menen bildirilgende grammatikaliq ma`ni eki yamasa bir neshe so`zlerdin` ja`rdemi menen bildirilip, ekinshi grammatikaliq ma`ni an`latadi. Bug`an ko`mekshi feyiller, tirkewishler da`nekerler ha`m janapaylar kiredi. Sonday-aq so`zlerdin` ta`kirarlaniwi menen, suptektivizm, so`zlerdin` orin ta`rtibi, intonatsiya arqali da grammatikaliq ma`niler bildiriledi.

Grammatikaliq kategoriya-grammatikaliq ma`ni menen grammatikaliq formanin` birligi. Demek, bul ekewi bir na`rsenin` ishi menen sirtina usaydi. Grammatikaliq kategoriya to`mendegi talaplarg`a juwap beriw kerek.

1) Grammatikaliq ma`nini bildiriwshi arnawli forma bolwi kerek.

2) Bir grammatikaliq kategoriya ishindegi grammatikaliq ma`niler en` keminde ekew bolwi kerek.

3) Olar bir-birine qarama-qarsi qoyilip appozitsiya du`ziwi sha`rt. Morfologiyadag`i u`lken kategoriya -bul so`z shaqaplari. Basqa kategoriyalar usi so`z shaqaplarinin` ishinen ajiralip shig`adi. Atliqlar san, tartim, betlik, seplik kategoriyalarina feyiller basimlilik-basimsizlik, da`reje, tu`r, meyil, ma`ha`l, bet-san kategoriyalarina kelbetlik ha`m ra`wishler da`reje kategoriyalarina iye.

Morfologiyada tildegi so`zler so`z shaqaplarina bo`linedi. So`z shaqaplari-bul so`zlerdin` leksika-grammatikaliq toparlari bolip, bul toparlar bir-birinen bildiriletug`in ma`nileri, ha`r birine ta`n bolg`an morfologiyaliq belgileri, grammatikaliq kategoriyalari, forma jasaw ha`m so`z jasaw tipleri, ga`ptegi sintaksislik xizmetleri jag`inan ajiralip turadi.

Til biliminde so`zlerdi so`z shaqaplarina bo`liw erte zamanlardan baslang`an. Ma`selen, a`yyemgi Gretsiyada Aristotel`, Platon, a`yyemgi hindistanda Lekha`m Panini degen ilimpazlar so`zlerdi so`z shaqaplarina ajiratiwdin` da`slepki tirnaqlarin qaladi. So`z shaqabi termininin` o`zi de grek ha`m latin tilinen aling`an.

Qaraqalpaq tilinde so`zlerdi so`z shaqaplarina bo`liwde 3 printsip basshiliqqa alinadi.

1) Semantikaliq printsipU` So`zdin` semantikaliq ma`nisi bul ha`r bir so`zdin` bildiretug`in jeke leksikaliq ma`nisi emes, al sol kategoriyalarg`a so`zler ushin ortaqlar bolg`an uliwma ma`ni. Ma`selen atliqlar predmetlik ma`ni an`latadi. Demek, semantikaliq ma`ni-bul kategoriyaliq ma`ni. 2) Morfologiyaliq printsipU` Bunda so`zdin` sirtqi morfologiyaliq formasi, onin` so`z jasaw, forma jasaw model`leri, so`z o`zgertiw sistemasi, esapqa alinadi.

3. Sintaksislik printsipU` Bunda so`z shaqabinin` basqa so`zler menen dizbeklesiw uqiqlilig`i, ga`p ag`zasi xizmetin atqariwi esapqa alinadi.

Kelbetlik ha`m sanliqlar predmettin` belgisin bildiretug`in bolg`anliqtan ko`binese atliqtin` aldinda, ra`wishler feyildin` aldinda keledi. Atliqlar baslawish ha`m toliqlawish, feyil-bayanlawish, ra`wish-pisiqlawish, sanliqlar ha`m kelbetlik-aniqlawish ga`p ag`zalarinin` xizmetin atqaradi.

U`sh printsip barliq so`z shaqaplarin klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir so`z shaqabi ushin semantikaliq printsip tiyqarg`i bolsa, ekinshisi ushin bul qosimsha xizmet atqaradi.

Usi bag`darda qaraqalpaq tilindegi so`zler to`mendegishe bo`linedi:

1. Ma`nili so`z shaqaplari: atliqlar, kelbetlik, sanliqlar, almasiqlar, feyil, ra`wish.

2. Ko`mekshi so`zler: da`neker, tirkewish, janapay.

3. Modal so`zler.

4. Tan`laqlar.

5. Eliklewishler.

Paydalanilg`an a`debiyatlar.

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No`kis, 1974.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No`kis, 1991.

3. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. So`z jasaliw ha`m morfologiya, No`kis, 1994.

4. Qidirbaev A. Qaraqalpaq til iliminin` geypara ma`seleleri. No`kis, 1966.

5. Baskakov A. Karakalpakskiy yazik. 2 tom. fonetika i morfologiya. M., 1952.

6. O`zbek tili grammatikasi. 1 tom, Morfologiya. Toshkent, 1975.

7. Qazaq tilinin` grammatikasi. Almati, 1987.

8. Grammatika turkmenskogo yazika. 1 tom, Ashxabad, 1970.

Atliqtin` grammatikaliq kategoriyalari

Jobasi

1. Atliqtin` san kategoriyasi. Birlik ha`m ko`plik san ma`nilerinin` bildiriliwi.

2. Atliqtin` tartim kategoriyasi. Tartim formalari ha`m olardin` ma`nileri.

3. Atliqtin` betlik kategoriyasi. Betlew formalari ha`m olardin` ma`nileri.

Atliqlar predmetlerdin` uliwma atamasi bolg`anliqtan, olar atap turg`an zat, qubilislar sani boyinsha neshew degen soraw payda boladi. Olar o`zlerinin` sirtqi formasi ha`m ishki ma`nisi jag`inan birlik yamasa ko`plik san ma`nisi an`latip keledi. Bul atliqtin` grammatikaliq san kategoriyasin quraydi.

San kategoriyasi haqqida tu'rli tartisli pikirler ko'p. Lingvistikaliq a'debiyatlarda san kategoriyasi terminin' ornina ko'plik kategoriyasi yamasa san kategoriyasi dep aling'an menen de tek ko'plik ma'nige toqtap, onin' birlik ma'nisin pa'nlerden tis qilib qoyadi.

Negizinde san kategoriyasi birlik ha'm ko'plik san ma'nilerin o'zine qamtiydi. Birlik san ma'nisi nol' formasindag'i atliqlar arqali beriledi. Biraq nol' formadag'i qa'legen atliqti birlik san ma'nisin an'latip tur dewge bolmaydi. Ma'selen, men qa'lem satip aldim. Men qa'lemler satip aldim. Sanliqtan atliqlardin' birlik san ma'nisin tek nol' formadag'i atliqlar menen baylanistiriwg'a bolmaydi. qaraqalpaq tilinde to'mendegi atliqlar birlik san ma'nisin an'latip tur dewge boladi:

1) Menshikli atliqlar:

Shaxaman menen Shimbay u'stin bazar orinlari dep jar saldiramiz. Ten'el menen Qa'llibek qostan shiqti.

2) Ta'biyatinan dara zatlardin' atamaları: Ay, quyash.

3) Geypara abstrakt atamalar: dosliq, qorqaqliq, jaqsiliq t.b.

4) Da'stu'riy tu'siniklerge baylanisli: tilimdi tislep aldim, jurin at minip kiyatir t.b.

5) Qaraqalpaq tilinde ko'plik san ma'nisi to'mendegi usillar menen bildiriledi:

6) lar//=ler formasi arqali: lar//=ler affiksinin' qaraqalpaq tilindegi tiykarg'i ma'nisi onin' esaplawg'a bolatug'in predmetlardin' ko'plik sanin jasawi boladi.

Misali: Atlardin' shilbirlarin uslap otirip, wa'zirdin' balasin uyqi tartip qalg'iydi.

2 lar//=ler affiksi jiynaqlaw ma'nili atliqlarg'a qosilip, olardin' ko'plik ma'nisin g'ana emes, al ha'r qanday tu'rleri haqqinda tu'sinikti bildirediU` mallar, ishimlikler, suwlar.

3. lar//=ler affiksi adam atlarina tuwisqanliq qatnasti bildiretug'in g'alabaliq atliqlarg'a jalg'anip, gruppani, kollektivti, sem'yani, o'z ara jaqin baylanisi bar adamlardi yamasa usas qa'siyetke iye adamlar toparin bildiredi. Bunday jag'dayda lar//=ler affiksi ja'ma'a't ishindegi xizmeti boyinsha basqalarg'a ko'birek tanilg'an adamnin' atina jalg'anadiU`

Bu'gin keshke Sha'lekeler keledi deydi. Biykesh-aw, ku'yewler kelip tur.

4. Familiyalarg'a jalg'ang'anda sol shan'araq ag'zalarin qamtiydiU` Paxratdinovlardikine keldi.

5. lar//=ler affiksi geografiyalik atamalg'a jalg'ang'anda bir sapag'a iye, ha'mmege birdey belgili geografiyalik atamalardi bir toparg'a biriktirip ko'rsetediU`

Tashkentlerde qalay eken.

Tashkent+ usas qalalar

6. Lar//=ler shama menen aling'an jasti, orindi, uaqitti da bildirediU` jasi otizlarda, avgust aylarinda, usi jerlerde.

7. Su'ysiniwdi, erkeletiw ma'nisin bildirediU`

Ozipti shubar bayraqtan

Ko'z aydin baysin begleri

Barshin atli qizlardi

O'zim bir alip qoyg'anman.

8. Abstartk atliqlarg'a da jalg'anadi.

So'ylesiwler, ko'z-qaraslar, a'rmanlar, oylar, sezimler. Bunda olar ko'rkemlilik, obrazlilik ma'ni an'latadi.

9. Adam atlarina, familiyalarina jalg'ang'anda menshikli atliqlar g'alabaliq atliqqa aylanadi.

Bul ashshi ga'plerde haqiyqat bardur.

U'nsiz moyinlaymanU` siyrek mamanlar. qaraqalpaqtin' jan'a ulug'bekleri juldiz sa'wbetine miyman bolajaq. Bunda G'sog'an usag'anG` degen ma'ni bildirediU`

Ko'plik ma'ni liq//=lik, laq//=lek affiksleri arqali da bildiriledi. Bul affiks jalg'ang'an atliqlar predmettin' belgili bir orinda ko'pligin bildiredi qamisliq, elatliq, tasliq, qumliq t.b. qaraqalpaq tilinde ko'plik ma'ni leksikaliq usilda da bildiriledi. Yag'niy so'zdin' formasi birlik sanda tursa da ko'plik ma'ni bildirediU` jurt, alaman, la'shker, xaliq t.b.

Birimlep sanawg'a bolmaytug'in zatlardin' ko'rsetetug'in atliqlarU` qum, jawin, suw t.b.

Adam, haywan denelerinin' mu'shelerin bildiretug'in atliqlarU` qol, ayaq, qas, barmaq, shash, tirnaq, erin, qabaq, qulaq, jaq, gewish, tis t.b.

Ja'mlew almasiqlari, ba'ri, ha'mme, gu'lla'n substantivlik altaw, besew, ko'p, sansiz, esapsiz.

Sintaksislik usil menen an'latiliwi.

Bunda atliqlardin' aldina bir sanlig'inan basqa sanliqlardin', belgisizlik almasiqlardin', ja'mlew almasiqlarinin' dizbeklesip keliwi arqali an'latiladi.

Jup so'zler, ta'kirar so'zler de ko'plik ma'ni bildiredi.

Tartim kategoriyasi.

Tartim kategoriyasi atliqlar an'latqan predmettin' belgili bir betke tiyisli ekenin, ta'n ekenin bildiretug'in grammatikaliq kategoriya. Grammatikaliq tartim kategoriyasi bir waqitta ha'm predmetti ha'm onin' birewge tiyisli ekenin bildiredi.

Birinshi gezekte tartim ma'nisi morfologiyaliq jol menen an'latiladi, yag'niy tartim formalari bar.

I bet im, im, m miz, miz, imiz, imiz
 II bet in, in, n n'iz, n'iz, in'iz, in'iz
 III bet i, i, si, si i. i. si, si

Zat ta, sol zatka iye boliushi da birlik formasinda kelediU` atim , qa`lemim.

zat birlik tu`rinde, iye boliwshi ko`plik atin`iz, qa`lemimiz.

zat ko`plik, iyelik etiwshi birlik atlarin

zat ta, iyelik etiwshi de ko`p:

atlarimiz, qa`lemimiz.

Tartim affiksleri jalg`ang`anda fonetikaliq o`zgerislerN`

orin= ornin`

kitap-kitabin`

sabaq-sabag`in`

terek-teregin`

Qaraqalpaq tilinde niqi//=niki, diqi//=diki, tiki//=tiki affikslerinde de tartim formalari dep esaplanadi.

Bul tartimnin` abstrakt formasi dep ataladi.

Morfologiya sintaksislik usil menen bildiriledi. Bunda tartim jalg`awli atliq ha`m onin` aldinda iyelik sepligindegi almasiqlar da keledi. Yag`niy izafetlik so`z dizbegi.

Sintaksislik usil. Bunda rredmettin` iyesi a` ha`m g` bettegi ko`plik san iyelik sepligindegi betlew almasiqlarinan boladi, tartimlaniwshi atliq sol betke tiyisli affikslerdi qabil

etpeydi. Bizin` u`yge, bizin` kisi

Tartim affiksleri ko`plik affiksinen keyin, biraq. Seplik ha`m betlik affikslerinen burin jalg`anadiU` balamdi, balalarimdi.

Geypara tuwisqanliq terminlerine ko`plik affikslerinen keyin de burin da jalg`anadiU`

apalarim (bir adamg`a apamlar ko`p adamlarg`a

ag`alarim tiyisli ag`amlar tiyisli

Tartim affiksleri jalg`ang`an so`zlerU` qaratpa so`z xizmetin atqaradiU` olay, etpe, inim.

erkeletiw ma`nisinU` shirag`im, qarag`im, erketayim, qulinim. tan`laq ma`nisinU` qudayim, man`layim,

sorim

Sipayiliq: bizin` jumisimizda

Kemsitiw: kolbayin, pa`rmanin`nin`

Maqtaniwdi: jigitin`

Siylasiq: ag`asi, apasi, uyim, elim.

Paydalang`an a`debiyatlar.

1. Nasirov D. Qaraqalpaq tilindegi ko`plik kategoriyasi. No`kis, 1961.

2. Orazimbetov A. Virajenie chisla v sovremennom karakalpakskom yazike. AKD, Nukus, 1997.

3. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No`kis, 1981`.

4. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. So`z jasaliw ha`m morfologiya. No`kis, U`a`99n`.

5. Hozirgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 1992.

Almasiq

Jobasi

1. Almasiqtin` leksika-semantikaliq o`zgesheligi.

2. Almasiqtin` ma`nilik toparlariU` betlew, siltew, o`zlik, ja`mlew, belgilew, belgisizlik, soraw-qatnas, g`alabaliq almasiqlar.

3. Almasiqlardin` morfologiyaliq o`zgesheligi.

4. Almasiqlardin` sepleniwi, tartimlaniwi.

5. Almasiqlardin` ga`ptegi xizmeti.

So`z shaqaplarinin` ishinde almasiqlar o`zine ta`n leksika-semantikaliq, morfologiyaliq ha`m sintksislik o`zgesheliklerge iye so`zler topari. Almasiqlar basqa so`z shaqaplarinday zat-qubilisardi, yamasa olardin` sanin, bolmasa kelbetin tikkeley atamay al olardi siltep ko`rsetedi. Demek, jeke turg`anda almasiqlar abstrakt ma`ni an`latadi. Olardin` ma`nisi tek kontekstte g`ana ayqin boladi. Ma`selen, ol yamasa usi degen menen biz belgili tu`sinikkke iye bola almaymiz. O`tegendi izlesem, ol da bir kemeni miniwge qolaylasip atir eken.

Almasiqtı basqa so`z shaqaplarinan ajiratip taniwdag`i basli printsip onin` semantikasi yag`niy ma`nisi bolip esaplanadi. Almasiqlar ma`nisi boyinsha 8 toparg`a bo`linedi.

Betlew almasiqlari.

Betlew almasiqlari belgili bir betti bildiredi, sonliqtan olar adamlarda bildiriwshi atliqlardin` orninda qollaniladi. Men, biz, bizler almasiqlari so`ylewshi adamdi bildiredi. Men birlik sandi biz ko`plikti bildiredi. Biraq ha`mme waqta biz almasig`i tek ko`plikti bildiredi degen juwmaq kelip shiqpaydi. Qaraqalpaq ha`m basqa da

tu`rkiy tillerinde «biz» almasig`i siylasiq hu`rmet ma`ninin bildirip, demek, stil`lik xizmet atqaradi. Sen, siz, sizler tin`lawshi adamlardi bildiretug`in betlew almasiqlari bolip esaplanadi. Qaraqalpaq awizeki so`ylew tilinde sen almasig`i senler tu`rinde ko`plik ma`ni an`latadi. Siz almasig`i da ko`plik siylasiq (birlik) ma`ninin bildiredi «ol» so`ylewshi ha`m tin`lawshidan basqa adamlardi yamasa zatlardi bildiretug`in betlew almasig`i. Ol almasig`i birde betlew, birde siltew almasig`i da boladi. Onin` qanday almasiq ekenin aniqlawimiz ushin biz onin` ga`ptegi sintaksislik xizmetine qaraymiz. Eger baslawish bolsa, betlew al aniqlawish bolsa siltew almasig`i boladi. Misali: Ol keshe keldi. Ol adam keshe keldi.

Siltew almasiqlari.

Siltew almasiqlari zat ha`m qubilisardi, olardin` belgilerin so`ylewshi menen tin`lawshig`a siltep ko`rsetedi. Qaraqalpaq tilinde siltew almasiqlari tiykarinan aniqlawishliq qa`siyetke iye bolip, olar: bul, usi, mina, ana, aniw, minaw, ol, sol. Siltew almasiqlari kelbetlik, sanliq ha`m ra`wishlerdin` orninda qollanila aladi: Biyik minarali bir qala bar edi. Sol qalag`a dushpan basip kirdi. Aspan jiyegi Mirzabekke bir jol siyaqli bolip ko`rindi. Bul jol keleshek baxitqa aparar edi.

Siltew almasiqlari uliwma abstrakt siltew ma`ninin bildirgeni menen olar o`z gezeginde tu`rli o`zgesheliklerge iye.

a) bul, mina, minaw, usi siltew almasiqlari so`ylewshi menen tin`lawshig`a jaqin araliqtag`i yamasa aniq ha`m belgili zatlardi bildiriw ushin qollaniladi.

b) ana, anaw siltew almasiqlari so`ylewshi menen tin`lawshig`a onsha jaqin emes ha`m olarg`a toliq aniq emes zatlardi siltep ko`rsetiw ushin qollaniladiU`

v) ol, sol almasiqlari so`ylewshi menen tin`lawshidan alis jerdegi, biraq olarg`a belgili zatlardi siltep ko`rsetediU`

Soraw-qatnas almasiqlari.

Soraw almasig`i da, qatnas almasig`i da bir so`zler. Olardin` soraw yamasa qatnas almasig`i ekeni ga`ptin` uliwma mazmuninan belgili boladi.

Soraw almasiqlari atliq, kelbetlik, sanliq almasiq ha`m ra`wishlerdin` orninda qollanila aladi.

Bul kim boladi? Rayon ha`kimi. Qaysi rayonnin` ha`kimi? Shimbaydin`. Soraw-qatnas almasiqlari grammatikaliq qatnasti bildiriw ushin qollaniladi.

Ne eksen`, soni orarsan`. Kim islemese, sol tislemeydi.

O`zlik almasig`i.

O`zlik almasig`ina tek bir «o`z» so`zi jatadi. O`zlik almasig`i sub`ektti basqa adamlardan yamasa zatlardan ajiratip, yamasa oni bir bette menshiklep ko`rsetiw ushin qollaniladi. Betlew almasiqlari menen bir bette tartimlanip qollaniladi.

Ja`mlew almasig`i.

Ja`mlew almasiqlari zat-qubilisardi, olardin` belgilerin ja`mlep, tolap ko`rsetedi. Bug`an bar, barliq, ba`ri, ba`rshe, pu`tkil, arab tilinen kirgen tamami, ja`mi, gu`lli, gu`lla`n, a`hli almasiqlari, ta`jik-parsi tilinen kirgen ha`mme so`zi kiredi. Olardin` ma`nileri biri-birine jaqin.

Belgilew almasiqlari.

Belgilew almasiqlari qanday da bir betti, zat-qubilisardi yamasa olardin` belgilerin basqalarinan ajiratip, belgilep ko`rsetedi.

Bug`an tiykarinan ha`r so`zi kiredi. Ol aniqlawish xizmetinde jumsaladi.

Ha`r almasig`i soraw-qatnas almasiqlari menen dizbeklesip ha`r kim, ha`r qashan, ha`r na`rse, ha`r qanday siyaqli belgilew almasiqlarin, na`rse, bir so`zleri menen dizbeklesip te belgilew almasiqlarin jasadadi. Ha`r kim almasig`i adamlardi bildiriw ushin qollaniladi, al qalg`anlari aniqlawish xizmetinde qay-qaysisi degen de belgilew almasig`i bar. Ol qaysi so`zinin` ta`kiraralaniwinan jasalg`an.

Belgisizlik almasig`i.

Belgisizlik almasiqlari betti, zat-qubilisardi, olardin` belgilerin so`ylewshi menen tin`lawshig`a ele belgisiz ekenin bildiriw ushin qollaniladi. Onin` jasaliwi to`mendegisheU`

1. Bir, birew sanliqlari belgisizlik almasig`in jasadadi.

2. Bir sanlig`i arqali jasalg`an birew-mirew, biren` saran`, birli yarim jup so`zleri.

3. Bir sanlig`i para, qatar, na`rse, qansha, ga`p so`zleri menen dizbeklesip yamasa, deme, ten`e, neme elementleri menen birigiwinen.

4. A`lle so`zinin` soraw-qatnas almasiqlari menen dizbeklesiwinen.

5. A`lle saninin` na`rse, neme, bir, birew so`zleri menen dizbeklesiwinen.

6. Bazi so`zi jeke yamasa bir, birew so`zi menen dizbeklesiwinen.

7. Bir sanlig`i soraw-qatnas almasiqlari menen (kim almasig`inan basqa) dizbeklesiwinen.

8. Pa`lenshe, to`lenshe so`zinde de belgisizlik.

Bolimsizliq almasig`i.

Bolimsizliq almasig`i qanday da bir bettin`, zat-qubilisardin` aytilajaq na`rsege, is-ha`reketke qatnasinin` joq ekenini ko`rsetedi.

1. Hesh, dim, hasla.
2. Hesh so`zinin` soraw-qatnas almasiqlari menen dizbeklesiwinen.
3. Hesh so`zi na`rse, bir, birew, ga`p so`zleri menen dizbeklesiwi, teme, den`e elementleri menen birigiwinen.

4. Bir, bir de so`zleri bolimsizliq ma`ni an`latadi.

Almasiqlardin` morfologiyaliq o`zgesheligi.

Almasiqlardin` o`zine ta`n morfologiyaliq o`zgesheligi to`mendegilerden ibaratU` olar so`z jasawshi, forma jasawshi yamasa so`z tu`rlewshi qosimtalarg`a iye emes. qaysi so`z shaqabinin` ornina qollanilsa sol so`z shaqabinin` sol so`z shaqabinin` forma jasawshi ha`m so`z o`zgertiwshi qosimtalarin qabil ete aladi. Usinday o`zgesheligine baylanisli almasiqlar eki toparg`a bo`linedi:

1) Predmetlik (substantivlik). Betlew, belgilew, belgisizlik, o`zlik almasiqlari.

2) Predmettin` belgisin bildiriwshi (atributivlik) siltew, soraw ha`m belgilew almasiqlari.

Betlew almasiqlarinin` 1 ha`m 2 betlerinin` ko`plik tu`ri supplektiv usil menen jasaladi.

Almasiqlardan basqa so`z shaqaplari o`nimli jasalmaydi. Tek ayirim bir eki so`z bar. Menshik, menmen, mensinbew, o`zimshil.

Betlew almasiqlarinin` morfologiyaliq o`zgesheligi. Ilimpazlar men, sen almasiqlarindag`i n tartim kategoriyasi eski ko`rsetkishi, biz, siz almasiqlarindag`i z eski ko`plik affiksi deydi.

Ko`plik affiksi biz, siz, ol almasiqlarina jalg`anadi. Betlew affiksleri abstrakt formalarin niqi//-niki, diqi//-diki, tiqi//-tiki, formalarin qabil etedi.

Betlew almasiqlari seplengende bir qatar o`zgesheliklerge iyeU`

A. Men, sen, ol Biz, siz, olar

I. Menin`, senin`, onin` bizin`, sizin`, olardin`

B. Mag`an, sag`an, og`an bizlerge, sizlerge, olarg`a

T. Meni, seni, oni bizlerdi, sizlerdi, olardi

Sh. Mennen, sennen, onnan bizlerden, sizlerden, olardan

O. Mende, sende, onda bizler, sizler, olar

Siltew almasig`i.

Ko`plik affiksi siltew almasiqlarinin` ishinde anaw, minaw almasiqlarinan basqasina jalg`anadi. Tartim affikslerin tek anaw, minaw ha`m bul almasiqlari q/e.

Siltew almasiqlari sha, shama, day affikslerin qabil etip jan`a so`zlerdi payda etedi. Onsha, bunsha, onday, bunday.

Paydalang`an a`debiyatlar.

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No`kis, 1981.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1994.
3. Ha`zirgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 1992.

Feyildin` da`reje kategoriyasi

Jobasi

1. Feyildin` da`reje kategoriyasi haqqinda tu`sinik.
2. Tu`p da`reje
3. O`zlik da`reje.
4. Sheriklik da`reje
5. O`zgelik da`reje
6. Belgisiz da`reje.

Feyildin` da`reje kategoriyasi is-ha`reket penen sub`ekt ha`m ob`ekt arasindag`i qatnaslardi bildiredi. Yag`niy is-ha`reket penen islewshi arasindag`i baslanisti ko`rsetedi. Misali: ashti, ashildi, ashisti, ashqizdi feyilllerin alip qarayiq:

Bunda ashildi feyillerde is-ha`reket belgisiz sub`ekt yamasa grammatikaliq ob`ekt ta`repinen, al qalg`anlarinda grammatikaliq sub`ekt ta`repinen islengeni bildirilip tur.

Feyildin` da`reje kategoriyasinin` tu`rleri haqqinda qaraqalpaq til biliminde ha`r qiyli pikirler ushirasadi. Bir qatar miynetlerde, mektep sabaqlarinda feyildin` n` da`rejesi bar dep ko`rsetilgen. N.A.Baskakov o` da`reje bar dep ko`rsetken. Basqa tuwisqan tu`rkiy tillerinde feyildin` o` da`rejesi bar delingen. Son`g`i shiqqan ilimiy grammatikada da 5 da`reje bar delingen.

Tu`p da`reje. Feyildin` tu`p da`rejesi o`zine ta`n arnawli da`reje affiksine iye emes, onin` ma`nisi, tiykarinan, feyildin` tu`bir ha`m do`rendi tu`bir formaları arqali an`lataladi. Sonliqtan tu`p da`reje leksikaliq jol menen jasalip, onin` is-ha`reketi tek sub`ektke qatnasli bolip turadi. Misali: terdi, jedi, jazdi, qazdi. Bilayinsha

qarag`anda bul o`zlik da`rejege usas. Biraq biz olardi bir-birinen ajiratiwimiz ushin feyillerdegi da`reje ma`ninin bildiriwshi grammatikalik formalaridi esapqa alamiz.

Tu`p da`reje feyilleri feyildin` basqa da`rejelerinin` jasaliwi ushin tiykar boladi.

O`zlik da`reje. O`zlik da`reje feyili sub`ekttin` is-ha`reketinin` o`zine qaratilg`anin bildiredi, yag`niy is-ha`reket sub`ekttin` o`zi ta`repinen iske asadi.

Qaraqalpaq tilinde o`zlik da`reje q usil menen bildirilediU`

1. Morfologiyaliq usil. Bunda o`zlik da`reje in, in, n, il, il, l, liq, lik, iq, ik, q, k affikslerinin` ja`rdeminde jasaladi: tayarlandi, bu`gildi, buwliqti, toliqti t.b.

in, in, n affiksi awispali ma`nidegi tu`p feyillerge jalg`anadi, olar awispasiz feyilge aylanadi. ko`rindi, sibirlandi, tayarlandi, qarandi t.b.

il, il, l affiksi. Bul affiks tiykarinan belgisiz da`reje affiksi. Ayirim feyil so`zlerge jalg`ang`anda o`zlik da`reje feyilin jasyadi. Misali: keril, bu`gil, awdaril t.b. Bunda awispali -----> awispasizg`a liq, lik, iq, ik, q, k affikslerininU` buwliq, atliq, tiniq, qaniq, jetik.

2. Sintaksislik feyil menen bildiriliwi. Bunda o`zlik da`reje feyilleri tabis sepligindegi o`zlik almasig`in basqarip keledi.

3. Leksikalik usil menen bildiriledi. Bunda tu`bir ha`m do`rendi feyiller o`zlik da`reje ma`ninin an`latadi. Oyandi, quwandi, namislandi t.b.

**Sheriklik da`reje.** Sheriklik da`reje feyilleri eki yamasa bir neshe sub`ekttin` qatnasiwi arqali birgelesip, sheriklesip islengen ha`reketti bildiredi. Ol tu`bir ha`m do`rendi feyillerge is, is, s affikslerinin` jalg`aniwi arqali jasaladi. qag`isti, qaristi, ashisti, so`ylesti t.b.

Sheriklik da`reje qospa affiks bolip ketken las, les affiksi arqali da jasaladi. qollasti, sa`lemlesti, ja`rdemlesti, xoshlasti.

Geyde sheriklik da`reje leksikalik usil menen de bildirilediU`

aytisti, gu`restisti, ken`estisti, jaristi.

Sheriklik da`reje feyillerinde grammatikalik baslawish birew boladi da, is-ha`reketke qatnasiwshi sub`ekt keminde ekew boladi.

Sheriklik da`reje feyilleri tu`rli ma`nilik ottenoklarg`a iye.

a) sheriklik da`rejedegi feyiller eki yamasa bir neshe sub`ekttin` birigelesip ja`mlesip islengen is-ha`reketlerin bildirediU` oylasiw, ushiraqiw, duslasiw.

b) ja`rdemlesiw, ko`meklesiw ma`nindegi is-ha`reketlerdi bildiredi: qazisti, ja`rdemlesti, teristi t.b.

Paydalang`an a`ebiyatlar.

1. Morfologiya. No`kis, U`a`9wn`,a`9ha`.

2. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. II tom, Moskva, 1951

3. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1994.

Ko`mekshi sozler

Jobasi

1.Ko`mekshi sozler haqqinda tusinik.

2.Tirkewishler.Tirkewishler ha`m seplikler.

3.Tirkewishlerdin manileri.

4.Komekshi atawishlar.

5.Da`nekerler.Olardin` xizmeti.

6.Da`nekerlerdin` morfologiyaliq qurilisi.

7.Dizbeklewshi ha`m bag`indiriwshi da`nekerler.

8.Janapaylar.Janapaylardin` ma`nileri.

Ko`mekshi so`zler leksikalik ma`nige iye emes,belgili bir ga`p ag`zasinin` xizmetin atqara almaytug`in so`zlerdin` topari.Olar atkaratug`in xizmetine qaray abstrakt grammatikalik ma`nilerge iye boladi. Ko`mekshi so`zlerdin` ha`mmesi birdey xizmet atqarmaydi.Olardin` ayirimlari ma`nili so`zlerdin` arasindag`i ha`r tu`rli ma`nilik qatnaslrldi beldiriw ushin qollanilsa,geyparalari so`z benen so`zdi,qospa ga`p quramindag`i jay ga`plerdi aylanistiriw ushin xizmet etedi. Al ko`mekshi so`zlerdin` ja`ne bir topari o`zi dizbeklesip kelip,so`zge,so`z dizbegine,geyde pu`tkil ga`pke ha`r tu`rli qosimsha ma`ni berip kledi.Usig`an baylanisli ko`mekshi so`zler,tirkewishler,ko`mekshi atawishlar,da`nekerler,janapaylar bolip bir neshe tu`rge bo`linedi.

Tirkewishler o`zleri dizbeklesip kelgen so`zler menen birge waqitliq, orinliq, seplik, maqsetlik, sinliq,ten`ewlik,salistiriwshiliq, qarsilasliq ha`m t.b. ma`nilerdi bildiredi.Olar atawish yamasa atawishliq xizmette qollanilatug`in so`zlerden keyin kelip,olardin` belgili bir seplik formasinda turiwin talap etip basqarip kelse,ekinshi

jag`inan ozleri baskarip kelgen so`zlerdi basqa bir ma`nili so`zlr menen sintaksislik baylanisqa tu`siretug`in grammatikaliq qural xizmetin de atqaradi.

Tirkewishler tariyxiy shig`isi jag`inan ma`nili so`zler bolip esaplanadi.Olar so`z o`zgerisine ushirap ma`nilri o`zgergen,ha`r tu`rli grammatikaliq ma`nilerdi bildiriwshi ko`mekshi so`zlerge aylang`an.

Grammatikaliq xizmeti jaginan tirkewishler seplik affkslerine bir qansha jakin keledi.Biraq tirkewishler leksikaliq ma`nige iye bolmasa da,o`zlerinin jeke so`z tu`rinde keliwlerine qaray seplik Affikslerinen ajiralip turadi.Tirkewishler so`zinin` awhali(n) haqqinda aytip berdi.Geypara tirkewishler xizmetleri jag`inan bir-birine jaqin sinonim bolip keledi.Tirkewishler tiykarinan so`z jasawshi ha`m so`z o`zgertiwshi swffikslerdi qabil etpeydi.Sebebi olar atawish,ra`wish so`zler menen feyillerdin` tu`birlerine belgili affikslerdin` jalg`aniwi arqali jasalip,ko`binese sol tu`rinde o`zgermesten qoolaniladi.Biraqta ayirim tirkewishler iraq/irek, law/lew, g`i/gi affikslerdi qabil etip te qollaniladi,haqqindag`i,burinlaw.

Qaraqalpaq tilindegi tirkewishler shig`isi jag`inan u`sh toparg`a bo`linedi.

1)Tu`pkilikli tirkewishler.

2)Atawish tirkewishler.

3)Feyil tirkewishler.

Tu`pkilikli tirkewishlerge o`zlerinin` leksikaliq ma`nisinen u`zil-kesil ayirilg`an ushin, deyin,kibi,yan`li t.b. tirkewishler kiredi.

Atawish tirkewishlerge atawish ha`m ra`wish so`zlerden tirkewishlik xizmetke o`tken so`zler kiredi.Basqa,o`zge,burin,jaqin,keyin,son` h.t.b.Bular birde tirkewish,birde dara ma`nili so`z sipatinda qollaniw mu`mkinshiligine iye.

Feyil tirkewishlerge feyillik ma`niden tirkewishlik ma`nige ko`shken so`zler kiredi, baslap,boylap,jag`alap,qaray,qaramastan t.b.Bualar da birde feyil,birde tirkewish xizmetinde keledi.

Qaraqalpaq tilinde tirkewishlerdin` ayirim-larinin` ataw sepligindegi,geybirewlerinin` baris yamasa shig`is,bolmasa tabis seplikleri menen dizbeklesedi.

Usig`an baylanisli olar to`rt toparg`a bo`linedi.

1)Ataw sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in tirkewishler, menen, benen, penen, haqqinda, jo`ninde,tuwrali,jayinda,arqali,shin,sayin,boyi,boyinsha, kibi,yan`li, siyaqli,ta`rizli,qurli, qurlim, eli, ebepli, a`lpinde, ra`wishte, ipatinda.

2)Baris sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in tirkewishler,taman, jaqin,juwiq, sayin, beyim,deyin,sheyin,qarsi,bola,qarag`anda,qaramastan,qarap,qaray,say,sa`ykes.

3)Tabis sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in tirkewishler,beri,berli, bermag`an, beter, baslap, burin,ilgeri,aldin,keyin,son`,`go`ri,basqa, o`zge, bo`ten, tis, tisqari,aslam,artiq.

Tirkewishler o`zleri basqarip kelgen so`zler menen birge og`ada ha`r qiyli ma`nilerdi bildiredi.Ma`selen,ataw seplig menen dizbeklesetug`in menen, benen, penen,tirkewishleri ken`isliktegi orindi,waqit ma`nisin,sebep ma`nisin, qarsilasli ma`ni,qarim-qatnasliq ma`ni,qural ha`m qatnas ma`nisin,materialliq, predmetlik, ma`nilerdi t.b. ma`nilerdi bildiredi.Olardin` aniq da`l ma`nilerin aniqlaw ushin kontekske qaraw kerek.

Baris sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in shekem,sheyin,deyin tirkewshleri tamamlaniw,mug`dar,waqittin` shegin ha`m t.b. ma`nilerdi bildiredi.

Tabis sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in jag`alap,boylap tirkewishleri orinliq ma`ni bildiredi.

Shig`is sepligindegi so`zlerdi basqarip keletug`in beri,berli,bermag`an (berman) tirkewish-leri baslaniw waqtin,jaqin waqitta baslang`an waqitti t.b. ma`nilerdi bildiredi.

Uliwma aytqanda,tirkewishler ko`mekshi so`zler ishinde o`zinde ta`n grammatkaliq xizmetlerge iye,ha`r tu`rli grammatikaliq mnilerdi bildiretug`in so`zlerdin` topari.

Olar tiykarinan so`zlerdi baylanistiriw ushin xizmet etiw menen birge,so`zlerdi basqarip olarg`a ha`r qiyli grammatikaliq ma`niler ju`kleydi. Tirkewishler menen seplikler arasinda u`lken baylanisliqlar bar.Olar arasindag`i sinonimlik qubilisi bugingi ku`ndegi aktual` ma`selelerdin` biri.

Sabaqliqlarda burin ko`mekshi atawishlar ko`mekshilerdin` ishinde qaralg`an.Al son`g`i shiqqan ilimiy grammatikada bolsa olar tirkewishlerin` bir tu`ri sipatinda o`z aldina qaralg`an. Tyurkologiyada ko`mekshi atawishlardi aniqlaw boyinsha pikirler ha`r qiyli.Ayirim miynetlerde ko`mekshi atawishlar atliqtan keyin berilgen. Qaraqalpaq tilindegi ko`mekshi atawishlardi to`mendegishe bo`liwge boladi.

1) Zattin` asti-u`sti,aldi jag`in bildiretug`in ko`mekshi atawishlar.Bug`an ast,u`st,ald,tu`p,bas, to`be, bet usag`an so`zler kiredi.

Ast (as-t).Bul iyelik sepligindegi so`zlerden keyin kelip,o`zi dizbeklesip kelgen so`zi menen orinliq,is-ha`rekettin` sani ma`nislerinde qollaniladi.

2)Zattin` aylana-do`geregin,a`tiraprin bildiretug`in ko`mekshi atawishlar, art, sirt, qas,jap, qaptal,jag`a,boy,aynala,do`gerek,a`tirap,tus,awiz,shet,arg`i jaq,bergi jaq,jiyek,etek.

3)Zattin` ish-aralig`in bildiretug`in ko`mekshi atawishlar,ish,orta,ara.

Uliwma ko`mekshi atawishlardi tirkewishlerdin` bir tu`ri retinde u`yrenge maqul. Sebebi olardin` grammatikaliq ma`nileri, xizmetleri tirkewishlerge jaqin. Sonliqtan ko`mekshi atawishlardi H.A. Baskakov tirkewishler dep qarag`an.

Ko`mekshi so`zlerdin` u`lken bir toparin da`nekerler quraydi. Olar so`z benen so`zdin`, so`z toparlarinin`, sonday aq qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` aralarin baylanistiriw ushin qollanilitug`in ko`mekshi so`zler. Da`nekerler de shig`isi boyinsha ma`nili so`zlerden bo`linip shiqqan. Ayirim da`nekerler shig`isi jag`inan arab ha`m pars tillerinen kiirp, ha`m, yaki, ya, eger (parsisha), lekin (arabsha). Biraq olar ha`ziri qaraqalpaq a`debiy tilinde fonetikalig o`zgerislerge ushirap o`z so`zlerimizdey bolip ketken.

Da`nekerler morfologiyaliq qurilisi jag`inan u`shke bo`linedi,

- 1) Dara da`nekerler
- 2) Birikken da`nekerler
- 3) Quramali da`nekerler.

Dara da`nekerler tek bir g`ana so`zden yamasa bir komponentten ibarat boladi. Ya, yamasa, bolmasa, da, de, ta, te, eger, lekin tag`i da basqa.

Birikken da`nekerler biraq, o`ytkeni, birese, qn`uramali da`nekerler analitikaliq jol menen jasaladi. Olar qurilisi jag`inan keminde eki so`zden yamasa eki sin`ardan ibarat boladi, sol sebepli, sol ushin, sonin` na`tiyjesinde.

Da`nekerler ga`ptegi sintaksistlik xizmetine qaray dizbeklewshi da`nekerler ha`m bag`indiriwshi da`nekerler bolip ekige bo`linedi.

Dizbeklewshi da`nekerler.

Dizbeklewshi da`nekerler ga`ptin` birgelikli ag`zalari menen dizbekli qospa ga`ptegi jay ga`plerdi bir-biri menen ten` tu`rde baylanistiradi ha`m olardag`i ha`r tu`rli ma`nilik qatnaslardi bildiredi. Dizbeklewshi da`nekerler konteksttegi an`latqan ma`nislik o`zgesheliklerine qaray n`toparg`a bo`inedi.

- 1) Biriktiriwshi da`nekerler.
- 2) Qarsilas da`nekerler.
- 3) Awispali da`nekerler.
- 4) Gezekles da`nekerler.

Biriktiriwshi da`nekerlerge ha`m, ha`mde, ja`ne, ja`ne de, tag`i, tag`i da, menen, (benen, penen) da, de, ta, te, ko`mekshi so`zleri kiredi. Ha`m, menen, ha`m de da`nekerinin` xizmeti o`z-ara jaqin. Bunda tek stil`lik o`zgeshelik, ma`ni ku`sheytiwshilik seziledi. Ha`m da`nekeri birgelikli ag`zalardin` ha`r qaysisinin` aldinan kelip qaytalanadi ha`m olardi baylanistiradi ha`m quwanish, ha`m tan`laniw menen og`an qaradi. Ha`m da`nekeri birgelikli ag`zalardin` ha`r qaysisinin` artinan qaytalanip keliw arqali birgelikli ag`zalardi bir-birine baylanistiriw ushin jusaladi. Biraq bunday jag`daylarda ha`m da`nekeri da`nekerlik xizmet penen birge, janapayliq xizmeti de seziledi. Jasi ha`m, shiraylisi ha`m, iyman ju`zlisi ha`m sol edi. Qarsilas da`nekerlerge biraq, menen, al, sonda da, solay da, solay bolsa da, so`ytse de, degen menen ko`mekshi so`zleri kiredi. Olar birgelikli ag`zalardi birgelikli qospa ga`p quramindag`i jay ga`plerdi bir-birine qarama-qarsi ma`nide baylanistiradi. Birgelikli ag`zalardin` ishinde ko`binese birlikli baylanislardi baylanistiriw ushin xizmet etedi. Bizler sharshadiq, biraq toqtawimizg`a bolmaydi.

Qarsilas da`nekerler aniqlawishlardin`, birgelikli toliqlawishlar menen pisiqlawishlardin` aralarin qarsilas ma`nide baylanistirip keledi. Biraq bul qubilis siyrek ushirasadi.

Awispali da`nekerlerge ya, yamasa, yaki, bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa, ne, a`lle, meyli ko`mekshi so`zleri kiredi. Olar birgelikli ag`zalardi ha`m qospa ga`p quramindag`i jay ga`plerdi bir-birine awispali ma`nide ten` baylanistiradi.

Gezekles da`nekerlerge ga`, ga`hi, geyde, ga`de, bazda, birese, birde, bir, a`ri ko`mekshi so`zleri kiredi. Olar da birgelikli ag`zalardi ha`m dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`plerin ten` da`rejede baylanistiriw ushin xizmet etedi. -sirese ga`da`nekeri birgelikli ag`zalardi baylanistiriwda o`nimli qollaniladi.

Bag`indiriwshi da`nekerler.

Bag`indiriwshi da`nekerler tiykarinan qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` bir-birine bag`indiriw joli menen baylanistirip, bag`inin`qili qospa ga`pti du`zedi. Qospa ga`ptegi jay ga`plerdin` arasindag`i ha`r tu`rli ma`nilik qatnaslardi bildirip keliwine qaray bag`indiriwshi da`nekerler u`sh toparg`a bo`linedi.

- 1) Sebepl da`nekerler.
- 2) Ha`tiyje da`nekerler.
- 3) Sha`rt da`nekerler.

Qaraqalpaq tilinde sebepl da`nekerlerge sebebi, o`ytkeni, nege desen` usag`an da`nekerler kiredi. Olar arqali sebepl bag`inin`qili qospa ga`pler du`ziledi. Olar bag`inin`qili ga`ptin` basinda kelip bas ga`pke bag`inin`qili boladi.

Ha`tiyje da`nekerlerge sonliqtan, sol sebepli, sol ushin, sonin` ushin, sonin` na`tiyjesinde, na`tiyjede, sonin` saldarinan, aqibetinde, sonin` aqibetinde, sonin` arqasında siyaqli ko`mekshi so`zler kiredi.

Sha`rt da`nekerlerge eger, eger de da`nekerleri kiredi.

Sonin` menen birge qaraqalpaq tilinde da`nekerlik xizmette qollaniliwshi basqada so`zler ushirasadi.

1. Qanday-sonday, qansha-sonsha, qalay-solay, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama soʻzleri salistirmali bagʻininʻqili qospa gaʻp duʻziwge qatnasadi.

2. Qayda-sonda, qaydan-sonnan, qay jerge- sol jerge usagʻan soʻzler orin bagʻininʻqili qospa gaʻplerdi duʻziwge qatnasadi.

3. Dep koʻmekshi feyili haʻr qiyli qospa gaʻp tuʻrlerin duʻziwge qatnasadi.

Janapaylar- morfologiyaliq jaqtan oʻzgermeytugʻin, aniq leksikaliq maʻni anʻlatpaytugʻin dara koʻmekshi soʻzlerdinʻ bir tuʻri. Olar soʻzge, soʻz dizbeklerine, al geyde puʻtin gaʻpke haʻr tuʻrli qosimsha yaki uʻsteme maʻni beredi. Shigʻisi jagʻinan janapaylarda maʻnili soʻzler. Biraq tildinʻ uzaq rawajlaniw protsessinde olar kem-kemnen oʻzlerin toliq materialliq maʻnisininʻ alislap koʻmekshi soʻzler toparina oʻtken.

Janapaylar koʻp maʻnili bolip keledi. Sonliqtan olardi toparlarga boʻliw qiyin. Maʻselen shi, shi janapayi sorawliq maʻni (oʻzinʻ aytshi) oʻtinish, tilek, buyriq maʻnilerin (balaninʻ soʻzin soʻylemeshi) bildiredi.

Haʻzirgi qaraqalpaq tilindegi janapaylar shigʻisi jagʻinan eki topargʻa boʻlinedi: nagʻiz yaki tuʻpkilikli janapaylar haʻm basqa soʻz shaqaplarinan qaʻliplesken janapaylar.

Hagʻiz yaki tuʻpkilikli janapaylarga sirtqi tuʻri jagʻinan puʻtin soʻzdinʻ jarim-jarti boʻlimi tuʻrinen qollanilatugʻin, tek janapayliq xizmetke gʻana qollanilatugʻin tek, aw, a,a,gʻana, da, daʻ, she, shi, shi, oʻs, tuʻwe, ap, qap, kuʻpa haʻm t.b siyaqli janapaylar kiredi.

Basqa soʻz shaqabinan qaʻliplesken janapaylarga enʻ, juʻdaʻ, dim, sirras, misli, bir, gʻoy, te, haʻm da, de h.bjanapaylar kiredi. Olar maʻnili soʻz shaqaplarinan yaki koʻmekshi soʻzlerdinʻ basqa tuʻrlerinen janapayliq xizmetke qollanilgʻan koʻmekshi soʻzler.

Janapaylar duʻzilisi jagʻinan dara haʻm quramali janapaylar bolip boʻlinedi. Dara janapaylarga qurami jagʻinan tek bir gʻana soʻzden bolgʻan janapaylar kiredi: gʻoy, aʻne, mine, nayatyi, gilkiy, quramali janapaylarga eki yamasa onnanda artiq soʻzlerdinʻ dizbekliginen bolgʻan janapay kiredi: tekgʻana,enʻ asa, juʻdaʻ haʻm.

Aniqlaw janapaylari: gʻoy, daʻ, al, nagʻiz, daʻl.

-oy, daʻ,aw janapaylari gaʻp aqirindagʻi soʻzlerdinʻ keyninie dizbeklesip kelip, gaʻpten anʻlasilatugʻin oy - pikirlerdi aniq haʻm isenimli etip beriw ushin qollaniladi.

Hagʻiz, daʻl janapaylari oʻzleri baylanisip kelgen soʻzlerdinʻ aldinda kelip, olardi aniqlaydi haʻm isenim tuwdiradi.

Kuʻsheytiw janapaylari: da, de, dagʻi, haʻm, aq.

Da,de janapayi birde gaʻptegi bir soʻzdinʻ keynine, birde gaʻptinʻ aqirindagʻi bayanlawishtinʻ keynine dizbeklesip keledi. Dagʻi janapayi gaʻp aqirindagʻi bayalawish soʻzge dizbeklesip kelip gaʻtinʻ uliuma maʻnisin kuʻsheytip koʻrsetedi.

Haʻm soʻzi birde janapay,birde daʻneker xizmetinde keledi.Haʻm soʻzi janapayliq xizmetke qollanilgʻanda da,de janapayina sinonim boladi.

Aq janapayi oʻzi dizbeklesip kelgen soʻzdinʻ keyninen kelip,oninʻ maʻnisin kuʻsheytiw ushin qollaniladi.

Ajiratiw haʻm sheklew janapaylari:tek,tek gʻana,gʻana.bolsa,taʻnha,gilkiy, ilgʻiy, gil,gilenʻ, bir.Tek janapayi oʻzi qatnasli bolgʻan soʻzdinʻ aldinan kelip,oni basqalardan boʻlekkep,ajiratip yamasa sheklep koʻrsetiw ushin qollaniladi,-ana janapayi koʻbinese atawish,raʻwish,feylil soʻzlerdi keynine kelip,olardi koʻbinese sheship koʻrsetedi.Bolsa janapayi da sol siyaqli.

Gilkiy,gilenʻ,gil,ilgʻiy,taʻnha,bir janapaylari oʻzleri dizbeklesip kelgen soʻzlerden burin kelip,olardi gaʻptegi basqa soʻzlerden koʻbinese ajiratip koʻrsetedi.

Siltew janapaylari:aʻne,mine,minekey,aʻnekey.

Soraw janapaylari:ma,me,ba,be,pa,pe.

Salistiriw janapaylari:tuʻwe,tap,misli.

Boljaw,misqillaw,renjiw:mis,mis,mish,mish, emish, sinaq.

Aʻdebiyatlar:

1.Daʻwenov E. Koʻmekshi soʻzler. Hoʻkis-1994.

2.Baskakov H. Karakalpanskiy yazik. M-1952.

3.Bekbergenov A.Qaraqalpaq tilindegi janapaylardinʻ klassifikatsiyasi haqqinda. Vestnik-1992 N2.

4.Daʻwletov M.Qaraqalpaq tilinde gaʻ,gʻaʻhi, daʻnekerleri haqqinda. Vestnik 1991 N4

5. Daʻwletov M. Koʻrkem shigʻarmalarda ne koʻmekshi soʻzininʻ semantikalik oʻzgeshelikleri. Aʻmiwdaʻrʻya 1995 № 1.

6.Haʻzirgi qaraqalpaq tili. Hoʻkis-1981.

7.Haʻzirgi qaraqalpaq tilininʻ aʻdebiy grammatikasi.

Tan`laqlar

Jobasi

1. Tan`laqlar haqqinda uliwma tu`sinik.
2. Tan`laqlardin` qurilisi boyinsha tu`rleri.
3. Tan`laqlardin` semantikasi.
4. Emotsional` tan`laqlar.
5. Imperativ tan`laqlar.
6. Etiketlik tan`laqlar.
7. Tan`laqlardin` ga`ptegi xizmeti.

Tan`laqlar so`z shaqaplarinin` bo`liniwi boyinsha ma`nili so`zler toparina da,ko`mekshi so`zler toparina da kirmeytug`in so`z shaqabinin` o`z aldina bir tu`rin quraydi.

Tan`laqlar morfologiyaliq belgisi boyinsha o`zgermeytug`in so`z shaqabi,al ma`nisi boyinsha adamnin` so`ylew waqtindag`i ha`r qiyli sezimi-tan`laniw,o`kiniw,quwaniw yamasa shadlaniw, buyiriw, turmis-salt tag`i basqa siyaqli sezimlerde bildiredi.

Tan`laq so`zler sha`trli tu`rde ayirim so`z shaqabi retinde qaralg`ani menen,basqa ma`nili so`z shaqaplarinan to`mendegi belgileri arqali ayirilib turadi

1. Tan`laqlar belgili bir leksikaliq ma`nidegi tu`sinikke iye bolmaydi.Olar adamnin` qanday da bir sezim arqali payda bolg`an emotsional`liq ma`nidegi so`zdin` atamasin g`ana bildiredi.

2. Tan`laqlar o`zgermeytug`in so`z shaqabi bolg`anliqtan, so`z o`zgertiwshi ha`m so`z jasawshi qosimtalarg`a iye bolmaydi.Olar substantivlengen jag`dayda g`ana ju`da` az mug`darda belgilerge iye boliwi mu`mkin.

3. Tan`laq so`zler ga`ptin` quraminda onin` basqa ag`zalari menen sintaksislik baylanisqa tu`speydi. Sonliqtan olar sol o`zgermeli qa`lpinde grammatikaliq ga`p ag`zasi waziypasin atqara almaydi.

Tan`laqlardin` ma`nisi,ko`binese uliwma ga`ptin` mazmwni ha`m kontekst arqali konkretlesedi.Olar ga`ptin` bir ag`zasina qatnasli bolmay,pu`tin ga`ptin` mazmunina qatnasli bolip keledi.

Misali: Pa,ana bir shabandozdin` bir tabannan qaytariwin qara.

Tan`laq so`zler qurami boyinsha tiykarg`i tan`laqlar ha`m do`rendi tan`laqlar bolip ekige bo`linedi.

1.Tiykarg`i tan`laqlardin` quramin haqiyqiy tan`laq ma`nisindegi bir,eki yamasa onnan da ko`p seslerden quralg`an tan`laq so`zler jasaydi:

a,o.ah,aha,oh,pa,pay,... tag`i basqa.Bul tan`laqlar jeke turg`anda da yamasa ga`p ha`m kontekstke qatnasli qollanilg`anda da adamnin` haqiyqiy tuyg`i-sezim ha`m imperativlik qatnaslarin bildirip turadi. Tiykarg`i tan`laqlar fonetika-morfologiyaliq qurilisi boyinsha u`sh tu`rge bo`linedi.

a)bir buwinnan jasalg`an dara tan`laq qa`lpinde keledi:

a,o.ah,ox,pa,pay,pah,haw,wah,uwh,him,... tag`i basqa.

b)bir buwinli tan`laq so`zlerdin` ta`kirarlanip juplasiwinan boladi:

o-o,oy-oy,haw-haw,to`te-to`te,pish-pish,posh-posh.

v)ta`kirarlanbag`an jup so`z qa`lpinde keledi:

2.Do`rendi tan`laqlardin` toparin basqa so`z shaqaplarinan tan`laq ma`nisine o`tken so`zler, geypara o`zlestirme so`zler,frazelogyaliq ma`nidegi tan`laq so`zler du`zedi.Tan`laqlardin` bul tu`ri da`slepki shig`isinda atliq,almasiq feyil so`zler bolip, son` tiykarg`i leksikaliq ma`nilerinen pu`tkilley uzaqlasip,adamnin` tuyg`i-sezimlerin bildiretug`in tan`laq so`zlerge awisqan.Olar to`mendegi so`zler arqali bildiriledi:

a) tan`laq ha`m atawish so`zlerdin` dizbeginen yamasa qospalanip qollaniliwinan boladi: yapirmay bala,yapirmay janim,qudiretli qudayim-ay, yapirmay qudayim-ay.

b) tan`laqlar qospalanip qollaniladi. -y,toba,yarim aqshamda ne qilip ju`ripti.

v) Atawish ha`m feyil so`zlerdin` dizbegindegi turaqli dizbek qa`lpinde keledi: jolin` bolsin,alla bilsin,a`dira qalsin,allanin` rehim jawsin,quday saqlasin.

g) tan`laq ha`m atawish so`zlerge ay,aw janapaylarinin` dizbeklesiwi arqali jasaladi. a`ttegen-ay,shirkin-ay,qarag`im-aw, oybayaw, qarag`im-ay t.b.

d) maqullaw ha`m biykarlaw ma`nisindegi so`zler tan`laqlar menen qatar qollanilip do`rendi tan`laqlardi jasaydi: -Oy,yaqshi-da`-dep Da`weke ketken son` sirtqa shiqti.

Do`rendi tan`laqlarg`a u`y haywanlarin shaqiriw, aydaw ma`nisindegi buyriq tan`laqlar da jatadi.

Bul tan`laqlar qurami jag`inan ta`kirarlang`an jup so`z formasinda keledi to`te-to`te,to`t,ha` to`t,dige-dige,ha`wkim-ha`wkim, pish-pish h.t.b.

Basqa tillerden kirgen tan`laqlar da do`rendi tan`laqlardin` toparina kiredi: ba`ra`ka`lla,allahiy,assalam a`leykwm,waleykwm assalam, ura t.b.

Tan`laqlar ma`nili so`zler toparina kirmegeni menen, olardin` so`ylewde semantikaliq o`zgeshelikleri ju`da` ken`.Bir tan`laq so`zdin` o`zi ga`p ha`m kontekstte qollaniliwina qaray bir neshe ma`nilerdi bildiredi.Biraq

tan`laqlardin` ma`nisin so`z etkende,oni leksikaliq birlik sipatindag`i ma`nili so`zler menen ten`be-ten` qoyiwg`a bolmaydi.

Qaraqalpaq tilindegi tan`laqlar basqa tu`rkiy tillerdegi tan`laqlar siyaqli u`sh semantikaliq toparg`a bo`linedi:

1)emotsional` tan`laqlar.

2)imperativ tan`laqlar

3)etiketlik tan`laqlar.

Emotsional tan`laqlar ekige bo`linedi:

1.Unamsiz sezimlerde bildiretug`in tan`laqlar: a`tten`, astapirapla, yapirmay, o`ybey, waq,sorim, bay-buw, hawhaw t.b.

2.Unamli sezimlerde bildiretug`in tan`laqlar: pa, pay, paq, tu`pa`lem, shu`kir, ba`ra`kalla, qutli bolsin, yashasin h.t.b.

Imperativ tan`laqlar adamlarg`a,u`y haywanlarina, quslarga qatnasli aytiladi.

1.Adamg`a qatnasliU`ha,ha`,ha`a`y,qarag`im,shirig`im, posh, marsh, allo.

2.haywanlarina,quslarga baylanisli: ma`h,ha`wkim-ha`wkim,to`t,pish-pish,gu`r-gu`r t.b.

Etiketlik tan`laqlar.Bularga sa`lemlesiw, xoshlasiw, xoshametlew, qutliqlaw, tilek etiw, kewil atiw t.b. ma`nilerdegi a`deplilikke baylanisli so`zler kiredi. Assalawma aleykwm, harma, keshirersiz, raxmet.

Tan`laqlarga`pte intonatsiyanin` o`zgesheligine qaray sintaksislik xizmet atqaradi.Ma`selenU` ga`plik intonatsiya menen aytilsa so`z-ga`p xizmetin atqaradi.

Ga`plik emes intonatsiya menen aytilip,ga`pke qatnasli bolip kelgende kiris ag`za xizmetin atqaradi.Eger olar suvstantivlesken jag`dayda ga`p ag`zalari xizmetin atqaradi.Uliwma tan`laqlar so`z shaqaplarinin` ishinde o`zine ta`n o`zgesheliklerine tiyis bolg`an ayiriqsha so`z shaqabi.

A`debiyatlar

1.Saribaev Sh. Metodika v kazakskom yazike. Alma-Ata 1970

2.Mardonovich. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Ho`kis-1981.

3.Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. Ho`kis-1994.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Shet yel derekleri
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

Shet yel derekleri

1. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
2. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovosochetanie i predlozenie). Nukus, 1995.
3. Шалекенова М. Местомения в современном каракалпакском языке. AKD Alma-Ata 1970.
4. Baskakov A. Karakalpakskiy yazık. M., 1952. 2 tom.
5. Grammatika turkmenskogo yazika. Morfologiya. 6 tom. Ashxabad, 1970
- 6.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Kurs jumi'si' temalari'
(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)

15. Kurs jumi'si' temalari'

1. Morfema ha'm on'ni' tu'rleri
2. So'z jasaw us'llar?
3. So'z shaqaplar'ni'ni' jasal'w?
4. Atl'qt'ni' leksika-grammatikal'q tu'rleri
5. Atl'qt'ni' morfoogiyal'q kategoriyalar?
6. Kelbetliktin' ma'nisine qaray tu'rleri
7. Sanl'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
8. Almas'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
9. Feyildin' leksika grammatikal'q o'zgeshelikleri
10. Feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar?
11. Ha'reket at'feyil
12. Kelbetlik feyil. Feyildin' atributivlik-an'qlaw'shl'q formalar?
13. Hal feyil. Feyildin' atributivlik-p's'qlaw'shl'q formalar?
14. Ko'mekshi funktsional feyiller
15. Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rleri
16. Ko'mekshi so'zler
17. Modal so'zler. Tan'laqlar. Eliklewishler
18. Predikativler
19. So'z jasaw us'llar?
20. So'z shaqaplar'ni'ni' jasal'w?
21. Atl'qt'ni' morfologiyal'q kategoriyas?
22. Feyildin' leksika-semantikal'q ha'm leksika-grammatikal'q o'zgeshelikleri
23. Feyildin' morfologiyal'q kategoriyalar?
24. Feyildin' tu'r kategoriyas?
25. Aw'spal'ha'm aw'spas'z feyiller
26. Feyildin' betlik emes formalar?
27. Feyildin' atributivlik-an'qlaw'shl'q formalar?
28. Feyildin' atributivlik-p's'qlaw'shl'q formalar?
29. Ko'mekshi funktsional feyiller
30. Tirkewishler
31. Janapaylar
32. Morfeman'ni' tu'rleri
33. Do'rendi ha'm do'retiwshi tiykarlar
34. Atl'qt'ni' jasal'w?
35. Atl'q jasawsh'affiksler
36. Kelbetliktin' jasal'w?
37. Ra'wishtin' jasal'w?
38. Almas'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
39. Sanl'qt'ni' ma'nisi boy'nsa tu'rleri
40. Sakramental ma'nige iye sanl'q so'zler
41. Feyildin' da'reje ha'm meyillari
42. Atl'q jasawsh'affiksler
43. Kelbetlik jasawsh'affiksler
44. Feyil jasawsh'affiksler
45. Ra'wish jasawsh'affiksler
46. Feyildin' bol'ni'bol'ns'z formalar?
47. Ko'mekshi feyildin' tu'rleri
48. Qospa feyiller
49. So'z shaqaplar'ni'ni' jasal'w?
50. Ko'mekshi morfemalard'ni' tu'rleri
51. Ma'nili so'z shaqaplar?

52. Ko'mekshi so'z shaqaplar?
53. Predikativler

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Annotaciya

16. Annotaciya

Til og'ada quramal? qubʻʻʻ bolʻ, tolʻgʻʻʻ ha'm teren'irek u'yreniw ushʻ on? ha'r tu'rli aspektlerde izertlew talap etiledi. Sonlʻqtan til qubʻʻʻlar?til biliminin' ha'r tu'rli tarawlarʻda u'yreniledi. Tildin' ma'nili birliklerinin' biri bolg'an so'zler tek leksikologiyani' g'ana izertlew obyektsi bolʻ qoymastan, sonʻ menen birge belgili da'rejede so'z jasalʻwdʻ da, morfologiyani' da, morfemikani' da, morfonologiyani' da, sintaksistin' de izertlew obyektsi bolad?. Biraq bul tarawlardʻ ha'r birinde so'zler belgili bir aspektte izertlenedi. Til birlikleri ha'm basqa da tillik qubʻʻʻlar haqqʻda ha'r ta'repleme tolʻq ha'm teren' mag'luwmatlarg'a iye bolʻw ushʻ ha'r bir tarawda belgili bir aspekt oraylʻq orʻda bolad?. A'lbette, ol tarawlardʻ ha'r birinde so'zden de basqa til birlikleri ayrʻqsha ha'm arnawlʻ tu'rde u'yreniledi.

«Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalʻw ha'm morfologiya» pa'ni so'zlerdin' qurʻʻʻ, onʻ ma'nili ha'm ko'mekshi bo'lekleri, so'zlerdin' jasalʻw usʻllar?, grammatikalʻq kategoriyalar?, so'z shaqaplar? ha'm tag'ʻ?basqa boyʻnsha ha'r ta'repleme bilim beredi. Studentler da'slepki kursta ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetika, leksikologiya tarawlar?boyʻnsha bilim alad?.

So'z jasalʻw ha'm morfologiya taraw?olardan son' o'tiledi. Us?arqal?olar bir tutas bilim alʻwg'a erisedi. So'z jasalʻw til biliminin' ayrʻqsha bir taraw?bolʻ, onda jan'a so'zlerdin' do'reliwi, so'z jasalʻw usʻllar?u'yreniledi. So'zler tiykarʻnan birigiw, qosʻʻw, jalg'anʻw jollar?menen, sonday-aq morfologiyalʻq jaqtan o'zgermesten, jan'a ma'ni do'reliw arqal? jasalad?. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde affiksastiya, so'z qosʻʻw, leksika-semantikalʻq, leksika-sintaksislik usʻllar arqal? so'zler jasalad?. Bulardʻ ortasʻda so'z o'nimli so'z jasaw usʻʻ affiksastiyalʻq usʻ bolʻ tabʻlad?. Bul pa'nde studentlerge so'zdin' formas? haqqʻda grammatikalʻq ta'liyimat beriw, olarg'a ana tilimizdin' grammatikalʻq qurʻʻʻ ta'repin u'yretiledi.

Grammatikanʻ en' u'iken bir taraw?morfologiya bolʻ, onda so'z qurʻʻʻ, so'zlerdin' grammatikalʻq ma'nisi h'a'm grammatikalʻq formas?, so'zlerdin' toparlarg'a (so'z shaqaplarʻna) bo'liniwi u'yreniledi.Ma'nili so'z shaqaplar? – atlʻq, kelbetlik, sanlʻq, almasʻq, feyil, ra'wish, ko'mekshi so'zler – tirkewish, da'neker, janapay, sonday-aq bayanlawʻshlʻq so'z shaqab? modal so'zler, tan'laq h'a'm eliklewishler o'z aldʻna so'z shaqaplar?retinde morfologiyada u'yreniledi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalʻw ha'm morfologiya pa'ni boyʻnsha bir tutas materiallarda o'zlestiriw, studentlerge til haqqʻda pikirlerdi ele de teren'lestiriw, ana tilimizdin' tazalʻgʻʻ saqlawg'a, qaraqalpaq tilinin' o'zgesheliklerin, grammatikalʻq nʻzamlarʻn u'yreniw, alg'an teoriyalʻq bilimlerde is ju'zinde qollana alʻwg'a u'yretiwi wazʻypalar? turad?. Sonday-aq tildegi so'zlerdin' qurʻʻʻ ha'm so'z shaqaplarʻna qatnas? boyʻnsha tolʻq tallay biliw, so'zlerdin' jasalʻw usʻllar?, ha'r bir so'z shaqabʻnʻ o'zine ta'n o'zgesheliklerin ajʻrata alʻw usag'an wazʻypalar pa'ndi oqʻʻwdagʻ? tiykargʻ? wazʻypalardan ibarat.

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasal?w ha'm morfologiya
pa'ninen**

Paydali' ma'sla'ha'tler

Kadrlar tayarlawdin` milliy da'stu'rinde teren` teoriyalıq ha'm a'meliy bilimler menen bir qatarda tan`lag`an taraw boyınsha o`z betinshe xızmet ko`rsete alatug`ın, o`z bilimin ha'm ko`nlikpesin o`z betinshe jetilistirip baratug`ın, ma`selege do`retiwshilik penen jantasiw arqalı mashqalalı jag`daylardı durıs anıqlaw, analiz qılıw, sharayatqa tez iykemlesip ketetug`ın qa`nigelerdi tayarlaw, tiykarg`ı waziypalardın` biri sipatında belgilengen.

Ha`zirgi waqıtta xabar ha'm bilimler shegarası tezlik penen ken`eyip baratırğ`an waqıtta ha`mme mag`liwmatlardı tek sabaq protsessinde jetkiziw qiyin.

Ta`jriybeler sonı ko`rsetedi, talaba o`z betinshe shug`illansa ha'm o`z u`stinde tinimsiz islese bilimlerdi shuqur o`zlestiriwi mu`mkin. Talabalardın` tiykarg`ı bilim, ko`nlikpe ha'm ta`jriybeleri o`z betinshe ta`lim protsessinde qa`liplesedi, o`z betinshe xızmet ko`rsetiw qa`biletı rawajlanadı ha'm olarda do`retiwshilik penen islewge qizig`iwshiliq payda boladı. Sonın` ushin talabalardın` o`z betinshe ta`lim aliwların rejelestiriw, sho`lkemlestiriw ha'm bunın` ushin ha`mme kerekli sharayatlardı jaratıw, sabaqta talabalardı oqıtiw menen bir qatar olardı ko`birek oqıwga u`yretiw, bilim aliw jolların ko`rsetiw, o`z betinshe ta`lim aliw ushin ko`rsetpe beriw joqarı oqıw orınlarınin` tiykarg`ı waziypalarınin` biri bolıp esaplanadı.

Talabanın` o`z betinshe jumısı (TO`zJ)- pa`nde oqıw da'stu'rinde belgilengen bilim, ko`nlikpe ha'm ta`jriybe ma`lim bir bo`legi talaba ta`repinen pa`n oqıtiwshisinın` ma'sla`ha'tı ha'm usınısları tiykarında auditoriya ha'm auditoriyadan tisqari o`zlestiriwge bag`darlang`an sistemalı xızmet.

Oqıtiwdın` da`slepki basqışında TO`zJin sho`lkemlestiriw bir neshe waziypalar menen baylanisli. A`sirese, birinshi kurs talabalardın` ta`limnin` gezektegi tu`ri – joqarı ta`lim talabalar ushin ko`nligiw qiyin o`tedi. Sebebi, olar ta`lim aliw protsessinde o`z betinshe xızmetin sho`lkemlestiriwdı bilmeydi. Mag`liwmatlardı qaysı dereklerden aliwdı, qanday qılıp tabıwdı, olardı analizlewdi ha'm a`hmiyetin ayırıp aliw, ta`rtipke salıw, konspektlestiriw, o`z pikirın anıq ha'm erkin ta`replew, o`z waqıtların durıs bo`listiriw, sonın` menen birge, aqiliy ha'm fizikalıq mu`mkinshiliklerin durıs bahalaw olar ushin u`lken mashqala boladı. En` tiykari, olar o`z betinshe ta`lim aliwg`a psixologiyalıq jaqtan tayın bolmaydı.

Sonın` ushin ha`r bir professor-oqıtiwshi da`slep talabada o`z uqiylilig`ına ha'm aqiliy mu`mkinshiligine isenim oyatiw, olardı sabir – shıdam menen, basqışpa-basqış o`z betinshe bilim aliwdı durıs sho`lkemlestiriwge u`yretip bariw kerek. Talabalar ta`repinen o`z betinshe o`zlestirgen bilim ha'm ko`nlikpelerin kurstan-kurs quramalastrıp, ken`eytip bariwi esapqa alğın halda olardı qizig`iwshiliqların ha'm rolin asırıp bariwi kerek. Sonda o`z betinshe ta`limge jumislardı orınlap g`ana qoymay, o`zinin` za`ru`rliligın, qizig`iwshilig`ın ha'm uqiylilig`ına qarap, o`zi kerek dep esaplag`an qosımsha bilimlerdi ha'm o`z betinshe tan`lap o`zlestiriwge u`yrenip baradı.

Talabalardın` o`z betinshe jumislarinin` forma ha'm ko`lemin belgilewde to`mendegi ta`repleri esapqa alınıwi lazı:

- Oqıw basqışı;
- Pa`nnin` o`zine ta`n o`zgesheligi ha'm o`zlestiriwdegi qiyinshiliq da`rejesi;
- Talabanın` uqiylilig`ı ha`mde teoriya ha'm ameliy tayarlig`ı da`rejesin (tayanish bilimi);
- Pa`nnin` xabar derekleri menen ta`minleniw da`rejesi;
- Talabanın` xabar derekleri menen isley aliw da`rejesi.

O`z betinshe jumis ushin beriletug`ın tapsirmalaridin` tu`ri ha'm ko`lemi, qiyinshiliq da`rejesi semestrden-semestrge o`tiwde jan`a ko`nlikpeler payda bolıwı, o`zgerip ha'm asıp bariwi kerek. Yag`niy, talabalardın` tapsirmalardı orınlawdag`ı o`z betinshenlik da`rejesi a`ste aqırınlıq o`sip, olardı tapsirmalardı orınlawg`a sistemalı ha'm do`retiwshilik penen jantasiwdı u`yretip bariwi kerek boladı.

TO`zJin sho`lkemlestiriwde talabanın` akademiyalıq o`zlestiriw da`rejesin ha'm uqiylilig`ın esapqa alg`an halda to`mendegi formalardan paydalaniw mu`mkin:

- Pa`nnin` ayırım temaların oqıw a`debiyatları ja`rdeminde o`z betinshe o`zlestiriw, oqıw derekleri menen islew;
- a`meliy, seminar ha'm laboratoriya sabaqlarına tayarlanıp keliw;
- esaplaw ha'm grafik islerin orınlaw;
- maket, model u`stinde islew;

- a`meliyattag`i bar mashqalarni sheshimin tabiw, test, sorawlar ha`m tapsirmalarni tayarlaw;
- ilimiy maqala, tezisler ha`m lektsiya tayarlaw;
- u`y tapsirmalarin orinlaw ha`m basqalar.

Pa`n o`zgesheliginen kelip shiqqan halda talabalarg`a o`z betinshe jumis ushin basqa formadag`i tapsirmalar beriliwi mu`mkin. Talabalarg`a qaysi tu`rdegi tapsirmalarni beriw kerekligi kafedra ta`repinen belgilenedi. Tapsirmalar puxta oylanip islep shig`ilg`an ha`m belgili maqsetke bag`darlang`an bolip, talabalarin` auditoriya sabaqlarinda aling`an bilimlerin bekkemlew, teren`lestiriw, ken`eytiw ha`m toliqtiriw`a xizmet qiliwi kerek.

Temani o`z betinshe o`zlestiriw. Pa`nnin` o`zgesheligi, talabalarin` bilim da`rejesi ha`m uqiqlilig`ina qarap isshi oqiw da`stu`rge kiritilgen temalar talabalarg`a o`z betinshe o`zlestiriw ushin tapsiriladi. Bunda temanın` tiykarg`i mazmuni ko`rsetiw ha`m ashıp beriwge xizmet etetug`in tayanish tu`sinikleri, temani izbe-izlikte bayan qiliw`a xizmet qilatug`in sorawlarg`a itibar qaratiw, tiykarg`i a`debiyatlar ha`m xabar dereklerin ko`rsetiw lazim.

Tapsirmanı orinlaw waqtında talabalar o`z betinshe oqiw a`debiyatlarin`an paydalanip sol temani konspektlestiriw, tayanish tu`siniklerdin` a`hmiyetligin an`lag`an halda temag`a tiyisli sorawlarg`a juwap tayarlaydi. Za`ru`r jag`dayda (o`zlestirwi qiyin bolsa, sorawlar payda bolsa, a`debiyatlar jetispese, temani izbe-izlikte bayan ete almasa h.t.b) oqitiwshidan ma`sla`hat aladi.

O`z betinshe o`zlestirilgen tema kafedrada qorg`ap shig`iladi.

Referat tayarlaw. Talabag`a qiyinshiliq da`rejesi onin` shaxsiy mu`mkinshilikleri, uqiqlig`i ha`m bilim da`rejesine ilayiq bolg`an bir tema boyinsha referat tayarlaw tapsiriladi. Bunda talaba tiykarg`i a`debiyatlardan tisqari qosimsha a`debiyatlardan (monografiyalar, ilimiy, metodikalıq maqalalar, internetten aling`an mag`liwmatlar, elektron kitapxana materiallari h.t.b) paydalanip materiallar jiynaydi, analiz qiladi, sistemaga keltiredi ha`m tema boyinsha mu`mkinshilik bolg`ansha toliq, ken` mag`liwmat beriwge ha`reket etedi. Kerek jag`daylarda oqitiwshılardan ma`la`ha`t ha`m ko`rsetpeler aladi.

Juwmaqlang`an referat jumisi kafedrada ekspertler qatnasiwında qorg`aladi.

**Ko`rgizbe qurallar tayarlaw.** Talabag`a temani bayan qiliw ha`m jaqsiraq o`zlestiriw ushin ja`rdem beretug`in ko`rgizbe materiallari (tablitsalar, sizilmalar, su`wretler, kartalar, maketler, modeller, grafikler, u`lgiler h.t.b) tayarlaw tapsiriladi. Tema oqitiwshi ta`repinen aniqlanip, talabag`a ma`lim ko`rsetpeler, jol joba beriledi. Ko`rgizbe qurallardin` ko`lemi, formasi ha`m mazmuni talaba ta`repinen tan`lap alinadi. Bunday tapsirmanı bir tema boyinsha bir neshe talabag`a tapsiriliwi mu`mkin.

Talaba ko`rgizbeli materiallardan paydalaniw boyinsha jazba tu`rde usinislari tayarlaydi ha`m kafedrada qorg`aladi.

**Tema boyinsha testler, diskussiyalıq sorawlar ha`m tapsirmalar tayarlaw.** Talabag`a belgili tema boyinsha testler, qiyinshiliq da`rejesi ha`r qiyli bolg`an ma`seleler ha`m tapsirmalar, diskussiyag`a tiykar bolg`an sorawlar du`ziw tapsiriladi.

Bunda oqitiwshi ta`repinen talabag`a testke qoyilatug`in talaplar ha`m oni du`ziw nizam-qag`iydalarin, qanday maqset ko`zde tutilg`anlig`in, mashqalalı sorawlar du`ziwde temanın` diskussiyalıq jerlerin qanday ajiratıp aliw kerekligin, tapsirmalarni du`ziw usillari boyinsha jol joba beriledi. Konsul`tatsiya waqıtlari orinlang`an jumisqa qoyilg`an waziypa ha`m talabalarg`a juwap beriw da`rejesin qadag`alap baradi (qayta islep keliw, aniqlastiriw yaki toliqtiriw usinis etiledi).

Test, soraw ha`m tapsirmalarni ko`rip shig`iw kafedrada ekspertler qatnasiwında qorg`aladi.

Ilimiy maqala, tezisler lektsiyalar tayarlaw. Talabag`a bir tema boyinsha (temani talabanin` o`zi tan`lap aliwi mu`mkin) ilimiy (referativ) mazmundag`i maqala, tezis yaki lektsiya tayarlaw tapsiriladi. Bunda talaba oqiw a`debiyatlari, ilimiy – izertlew jumislari, dissertatsiyalar, maqala ha`m monografiyalar ha`mde basqa xabar dereklerin`en temag`a tiyisli materiallardı toplaydi, analiz qiladi, kereklerin` ajiratıp aladi, ta`rtipke saladi, shaxsiy ta`jriybesine ha`m bilimine, ilimiy na`tiyjelerge tiykarlang`an jag`dayda qosimshalar, usinislari, o`z pikirin bayan etedi ha`m tiykarlanadi. Bunda talaba oqitiwshi menen birgelikte isleydi.

Tayarlang`an maqala, tezis yaki lektsiya kafedrada qorg`aladi.

A`meliy mazmundag`i nostandart ma`selelerdi sheshiw ha`m do`retiwshilik penen islew. Bir tema yaki bo`lim boyinsha nostandart, o`z aldina jantasiw talap qilinatug`in, teoriyalıq a`hmiyetke iye bolg`an a`meliy tapsirmalar, do`retiwshilikni talap etetug`in ilimiy waziypalar, modeller, maketler, u`lgiler jaratiw siyaqli waziypa tapsiriliwi mu`mkin. A`meliy tapsirmalar ma`seleni sheshiwdin` optimal variantlarin` izlewge ha`m tabiwg`a qaratilg`an boliwi kerek.

Talabanin` qizig`iwshilig`i ha`m uqiylilig`ina qarap, og`an ilimiy xarakterdegi tapsirmalar beriw, oqitiwshi menen birgelikte ilmiy maqalalar tayarlaw ha`m shig`ariwi mu`mkin.

Talabalar o`z betinshe jumisin na`tiyjeli sho`lkemlestiriw:

Sistemali jantasiw;

Barliq basqishlardin` u`ziliksizligi;

Orinlaniwin qatti qadag`alap bariw;

Sho`lkemlestiriw ha`m qadag`alaw mexanizmlerin bekkemlep bariwi za`ru`r.

O`z betinshe jumis tapsirmalari jaqsi juwmaqlaniwi ushin to`mendegi talaplar orinlaniwi lazim:

• Maqset (bilimdi bekkemlew, jan`a bilimlerdi o`zlestiriw do`retiwshilik xizmetin asiriw, a`meliy ko`nlikpe ha`m ta`jriybelerin qa`liplestiriw h.t.b) aniq tiykarlaniwi;

• Waziypa ha`m tapsirmalar aniq belgileniwi;

• Tapsirmalardi orinlaw algoritmi ha`m metodlardan talabalardin` jeterli da`rejede xabardar boliwi;

• Ma`la`hat ha`m basqa ja`rdem tu`rlerinin` duris belgileniwi (jollama ha`m ko`rsetpe beriw, temanin` mazmunin ha`m a`hmiyetligin tu`sindiriw, mashqalali tapsirmalardi orinlaw usillari boyinsha tu`sinik beriw, ayirim mashqalali momentlerdi birgelikte sheshiw h.t.b);

• Esabat formasi ha`m bahalaw kriteriyasin aniq belgilew;

• Qadag`alaw waqti, formasi ha`m tu`rlerin aniq belgilep aliw (a`meliy seminar, laboratoriya sabaqlari, konsul`tattiya ushin yaki qadag`alaw ushin arnap ajratilg`an waqit; lektsiya yaki referat teksti, orinlang`an tapsirmalar da`pteri, qadag`alaw isleri, u`y tapsirmasin orinlaw da`pteri, kurs jumisi, test, maqala, nostandart tapsirmalar, sorawlar, ko`rgizbeli materiallar ha`m do`retiwshilik jumislari; soraw-juwap, orinlang`an jumis mazmuni ha`m a`hmiyetligi tu`sindirip beriw, jazba tu`rinde bayanat qiliw h.t.b).

Talabalardin` o`z betinshe jumisin sha`rtli tu`rde ekige ajiratiw mu`mkin:

1. **Auditoriyada a`melge asirilug`in TO`zJlari.** O`tilgen temani qayta islew, ken`eytiriw ha`m bekkemlewge tiyisli tapsirmalardi orinlaw;

2. **Auditoriyadan tis a`melge asirilug`in TO`zJlari.** Oqiw da`stu`rindegi ayirim temalardi o`z betinshe o`zlestiriw, u`yge berilgen tapsirmalardi orinlaw, a`meliy ha`m laboratoriya jumislarina tayarliq ko`rip keliw, do`retiwshi ha`m ilimiy-izertlew juislarin alip bariw siyaqli isler h.t.b.

Birinshi tu`rdegi jumislar talabalardin` teoriyalig ha`m a`meliy bilimlerin o`zlestirip bariw da`rejesi, a`meliy sabaqlarg`a (a`meliy, laboratoriya, seminar sabaqlari) tayarliq da`rejesi ha`m u`y tapsirmalarin orinlawi sipatin tekseriw maqsetinde, a`dette, qadag`alaw jumislarin aliw, soraw-juwap, sa`wbetlesiw, diskussiya, a`meliy tapsirmalardi orinlatip ko`riw h.t.b usullarinda a`sirese a`meliy sabaqlarda qadag`alaw (ku`ndelikli qadag`alaw) qilinadi.

Ku`ndelikli qadag`alawda talabanin` sabaq waqtinda o`tilgen materiallardi o`zlestiriw ha`m u`yge berilgen tapsirmalardi orinlawdag`i aktivligi, orinlaw da`rejesi ha`m o`zlestiriwine itibarg`a alinadi.

Ekinshi tu`r jumislari pa`nnin` issi oqiw da`stu`rinde auditoriyadan tisqari o`zlestiriwi belgilengen tema boyinsha mag`liwmat ha`m xabarlardi o`z betinshe izlep tabiw, analiz qiliw, konspektlestiriw (yaki referat tu`rinde ra`smilestiriw) ha`m o`zlestiriw, do`retiwshilik penen jantasiwdi talab qilug`in a`meliy tapsirmalardi orinlaw ko`rinishinde a`melge asiriladi. Bul tu`rdegi jumislardi orinlaw protsessinde ha`m o`zlestiriw sipatin qadag`alaw sabaqtan tis waqitlari, arnawli belgilengen konsul`tattiya saatlarinda a`melge asiriladi.

Talabalardin` o`z betinshe jumisin bahalaw. TO`zJ na`tiyjeleri a`meldegi «Joqari talim mekemelerinde talabalardin` bilimin qadag`alaw ha`m bahalawdin` reyting sistemasi haqqindag`i Nizami»na tiykarlanip bahalanip bariladi.

O'z betinshe jumisinin bahalaw kriteriyasi.

	test	<u>(0,86-1%)</u> Tema boyinsha testi du'ziw ha'm sheshiw, tapsirmani da'pterine toliq, aniq jaziw, a'debiyatlardi duris tan'lay aliwina, mazmunli jaziliwina, o'z pikirin toliq jetkiziwi, juwmaq shig'ara aliwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlarg'a juwap berse ha'm tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. <u>(0,71-0,85%)</u> Tema boyinsha testi du'ziw ha'm sheshiw da'pterine jaziw, a'debiyatlardan paydalaniwi, mazmunli jaziliwina, o'z pikirin jetkiziwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlardin' ayirimlarina juwap berse, tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. <u>(0,55-0,70%)</u> testi du'ziw ha'm sheshiw toliq jazilmasa, o'zinin pikir erkin toliq ayta almaytug'in, berilgen sorawlarg'a toliq juwap bermegen, sabaqqa qatnasqani ushin, bilimlerin a'melde toliq qollana bilmeytug'in talabag'a qoyiladi. <u>(0-54%)</u>. Tapsirma toliq orinlamasa qoyiladi.
	Kross vord	<u>(0,86-1%)</u> Tema boyinsha krossvord mazmunli, terminlerden duris paydalanip islep kelgen, ortag'a shig'ip krossvordti tu'sindirip berse, kerekli a'debiyatlardan paydalanip bilse, berilgen waqitta orinlasa, ko'rgizbe qurallari bar, o'z pikirin toliq jetkiziwi, juwmaq shig'ara aliwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlarg'a juwap berse ha'm tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. <u>(0,71-0,85%)</u> Tema boyinsha krossvord islese, terminlerden duris paydalanip islep kelgen, ortag'a shig'ip krossvordti tu'sindirip berse, kerekli a'debiyatlardan paydalanip bilse, berilgen waqitta orinlasa, ko'rgizbe qurallari bar, o'z pikirin jetkiziwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlardin' ayirimlarina juwap berse, tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. <u>(0,71-0,85%)</u> Tema boyinsha tapsirmani toliq orinlay almasa, o'zinin pikir erkin toliq ayta almaytug'in, berilgen sorawlarg'a toliq juwap bermegen, sabaqqa qatnasqani ushin, bilimlerin a'melde toliq qollana bilmeytug'in talabag'a qoyiladi. <u>(0-54%)</u> Tapsirma orinlamasa qoyiladi.
	Prezent atsiya	Tema boyinsha slayd islewi, animatsiya bolsa, aniq jaziliwi, a'debiyatlardi duris tan'lay aliwina, mazmunli jaziliwina, o'z pikirin toliq jetkiziwi, juwmaq shig'ara aliwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlarg'a juwap berse ha'm tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. Tema boyinsha slayd islewi, animatsiya bolsa, aniq jaziliwi a'debiyatlardan paydalaniwi, mazmunli jaziliwina, o'z pikirin jetkiziwi, do'retiwshiligine, qosimsha sorawlardin' ayirimlarina juwap berse, tu'sinikke iye boliwina qoyiladi. slayd toliq jazilmasa, o'zinin pikir erkin toliq ayta almaytug'in, berilgen sorawlarg'a toliq juwap bermegen, sabaqqa qatnasqani ushin, bilimlerin a'melde toliq qollana bilmeytug'in talabag'a qoyiladi. Tapsirma toliq orinlamasa qoyiladi.

Referattin` bahalaniwi

(Bahalawdin` u`lgi ko`rsetkishleri ha`m o`lshemleri)

Bahalaw ko`rsetkishleri	Bahalaw o`lshemleri
1. Referat qiling`an tekstin` jan`alig`i Maks.- 0,20 ball	- mashqala ha`m temaninn` aktuallig`i; - mashqalanin` qoyiliwi, analiz ushin tan`lang`an mashqalanin` jan`alig`i; - avtordin` pozitsiyasinin` barlig`i, fikrlarning mustaqilligi.
2. Mashqalani aship beriw da`rejesi Maks.- 0,30 ball	- jobanin` referat temasina saykesligi; - mazmuni referat temasi ha`m jobag`a saykesligi; - mashqalanin` tiykarg`i tu`siniklerin aship beriliwi; - material menen islew usillari ha`m metodlarinin` tiykarlang`anlig`i; - a`debiyatlar menen islesiw, materialdi bir izbe-izlikte ha`m du`ziliske saliw; - ko`rip shig`ilg`an ma`sele boyinsha ha`r qiyli ko`z qarastan uliwmalastiriw, tiykarg`i qag`iydalardi ha`m juwmaqlardi da`lillew sheberligi.
3. Dereklerdi tan`law Maks.- 0,20 ball	- mashqalag`a tiyisli a`debiy dereklerdi paydalaniw shen`eberi, toliqlig`i; - mashqala boyinsha jan`a miynetlerden paydalaniw (jurnal maqalalari, ilimiy miynetler toplam materiallari h.t.b).
4. Ra`smiylestiriw talaplarg`a juwap qiliniwi Maks. – 0,15 ball	- paydalang`an a`debiyatlarg`a qoyilg`an duris ra`smiylestiriwi; - bayanattin` duris jaziliha`m ma`deniyati; - terminologiyasi ha`m tu`siniklerdin` durislig`i; - referat ko`lemi talaplarg`a juwap beriw; - ra`smiylestiriw ma`daniyati: so`z basinin` ajratiliwi.
5. Sawatlilig`i Maks.- 0,15 ball	- orfografikaliq ha`m sintaktikaliq qa`teleri, metodikaliq kemshiliklerdin` joqlig`i; - qa`teler, uliwma qabil qiling`an so`zlerden tisqari so`zlerdin` qisqartiriliwinin` joqlig`i; - a`dabiy stili.

Na`tiyjede referat to`mendegi tu`rde bilimlerin bahalaw 1 balliq sistemada bahalanadi`:

- 0,86 – 1 ball – «ayiri`qsha»; 0,71 – 85 ball – «jaqsi»; 0,55 – 0,70 ball – «qanaatlandiralli»;
- 55 balldan kam – «qanaatlandirasiz».

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen**

Normativ huquqi'y hu'jjetler

19. Normativ huquqi'y hu'jjetler

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2011.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta’lim twg’risida”gi qonuni / Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.-T.: “Sharq”nashriyot-matbaa kontserni, 1998.
3. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi twg’risida”gi qonuni / Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.-T.: “Sharq” nashriyot-matbaa kontserni, 1998.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20-maydagi «Oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora- tadbirlari twg’risida»gi PQ-1533-son qarori.
5. «Педагог кадрларни қайта таёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил, 16 февралдаги 25-сонли қарори.
6. «Ma'mleketlik til haqqi'nda»gi' Qaraqalpaqstan Respublikas? Ni'zami'n Ha'reketke yengiziw ta'rtibi haqi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi' Joqarg'i' Ken'esi qarari' No'kis qalasi', 18-sentyabr, 1996-ji'l.
7. Олий таълимнинг ҳукукий-меъёрий асосларини ўрганиш бўйича материаллар (Узлуксиз малака оширишнинг биринчи даражаси учун). Тошкент-2009

Ўзбекистон узлуксиз таълимининг

Давлат таълим стандартлари

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти

5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси)

**таълим йўналиши бўйича бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий
билимлар мазмунига қўйиладиган**

ТАЛАБЛАР

Государственные образовательные стандарты

непрерывного образования Узбекистана

Государственный образовательный стандарт

высшего образования

ТРЕБОВАНИЯ

к необходимому содержанию и уровню

подготовленности бакалавра по направлению

5120100 – Филология и обучение языкам (каракалпакская филология)

State Educational Standards of Continuous Education of Uzbekistan

State Educational Standards of Higher Education

REQUIREMENTS

Necessary for content and level of Bachelors in

5120100 – Philology and teaching languages (karakalpak philology)

Амал қилиш муддати «___» _____201_ йилдан

«___» _____201_ йилгача

I Қўлланиш соҳаси

1.1 Олий таълимнинг мазкур давлат таълим стандарти (ОТ ДТС) *5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси)* таълим йўналиши бўйича олий маълумотли бакалаврлар тайёрлашнинг асосий таълим дастурлари ўзлаштирилишини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча олий таълим муассасалари учун талаблар мажмуини ифодалайди.

1.2 Олий таълим муассасаси мазкур таълим йўналиши бўйича кадрлар тайёрлаш ваколатига эга бўлганда ДТС асосида таълим дастурларини амалга ошириш ҳуқуқига эга деб ҳисобланади.

1.3 ОТ ДТСнинг асосий фойдаланувчилари:

- мазкур таълим йўналиши ва тайёргарлик даражаси бўйича фан, техника ва ижтимоий соҳа ютуқларини ҳисобга олган ҳолда асосий таълим дастурларини сифатли ишлаб чиқиш, самарали амалга ошириш ва янгилаш учун масъул олий таълим муассасаларининг профессор - ўқитувчи жамоалари;

- таълим йўналишининг асосий таълим дастурларини ўзлаштириш бўйича ўқув-тарбия фаолиятини самарали амалга оширувчи барча ходимлари ва талабалари;

- ўз ваколат доирасида битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига жавоб берадиган олий таълим муассасаларининг бошқарув ходимлари (ректор, проректорлар, ўқув бўлими ва деканат);

- битирувчиларнинг тайёргарлик даражасини баҳолашни амалга оширувчи Давлат аттестация комиссиялари;

- олий таълим муассасасини молиялаштиришни таъминловчи органлар;

- олий таълим тизимини аккредитация ва сифатини назорат қилувчи ваколатли Давлат органлари;
- таълим йўналишини ихтиёрий танлаш ҳукукига эга бўлган абитуриентлар ва бошқа манфаатдорлар.

2 Атамалар, таърифлар, қисқартмалар

Мазкур стандартда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳамда олий таълим соҳасидаги халқаро ҳужжатларга мос равишда атамалар ва таърифлардан фойдаланилган:

касбий фаолият тури – таълим йўналишига ўзгартишлар киритиш мақсадида касбий фаолият объектига таъсир қилишнинг методлари, усуллари, услублари ва тавсифи;

компетенция – маълум соҳада муваффақиятли фаолият юритиш учун билимлар, амалий малакалар ва шахсий сифатларни қўллаш қобилияти;

модул – тарбиялаш ва ўқитишга йўналтирилган мақсадлар ва натижаларга нисбатан муайян мантикий тугалланганликка эга бўлган ўқув фани (курси) ёки ўқув фанлари (курслари) қисмларининг мажмуаси;

таълим йўналиши – муайян касбий фаолият доирасидаги турли даражадаги таълим дастурларининг мажмуи;

касбий фаолият объекти – предметлар, воқелиklar, жараёнлар ва фаолият доирасида ҳаракатга йўналтирилган тизимлар;

касбий фаолият соҳаси – илмий, ижтимоий, иқтисодий, ишлаб чиқаришда намоён бўладиган касбий фаолият объектларининг мажмуи;

бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари (бакалаврият дастури) – талабаларнинг тарбияси ва тайёргарлик даражаси сифатини таъминлашга йўналтирилган ўқув режаси, ўқув курслари, предметлари, фанлари (модуллари)нинг дастурлари, малакавий амалиётлар дастурлари, ўқув жараёни жадвали ва мос равишдаги таълим технологияларини амалга оширилишини таъминловчи ўқув-услубий мажмуалари методик материаллар;

профиль – асосий таълим дастурининг аниқ касбий фаолиятнинг муайян тури ёки объектига йўналганлиги;

ўқув-ўрганиш натижалари – ўзлаштирилган билимлар, амалий малакалар, кўникмалар мажмуи;

ўқув цикли – мос илмий ёки касбий фаолият доирасидаги билимлар ва амалий малакаларни ўзлаштириш ва кўникмаларни шакллантиришни таъминловчи асосий таълим дастурларидаги фанларнинг мажмуи.

АРМ - ахборот ресурс маркази;

ИТИ – илмий-тадқиқот ишлари;

ОТМ - олий таълим муассасаси;

ЎУМ - ўқув-услубий мажмуа.

3 Таълим йўналишининг тавсифи

3.1 Ушбу таълим йўналишини қамраб олувчи олий таълимнинг асосий таълим дастурлари амалга оширилади, уни назарий ва амалий машғулотларини тўлиқ ўзлаштирган, якуний давлат аттестациясидан муваффақиятли ўтган шахсга «бакалавр» малакаси (даражаси) ҳамда олий маълумот тўғрисидаги давлат намунасидаги расмий ҳужжат(лар) берилади

3.2 Асосий таълим дастурининг меъёрий муддати ва мос малака(даража)си 1-жадвалда келтирилган.

Асосий таълим дастурининг муддати ва битирувчиларнинг малакаси

Таълим дастурининг номи	Малака (даража)	Таълим дастурини ўзлаштиришнинг меъёрий муддати
Бакалаврият таълим дастури	Бакалавр	4 йил

4 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича бакалаврлар касбий фаолиятининг тавсифи

4.1 Бакалаврлар касбий фаолиятининг соҳаси

5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) – ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасининг йўналиши бўлиб, қорақалпоқ тилининг шаклий-мазмуний тузилиши ва хусусиятлари ҳамда қорақалпоқ адабиёти материалларини тизимли суратда ўрганиш, қорақалпоқ тили бойлиги, синтактик қурилиши имкониятларидан бадиий ижод соҳасида фойдаланиш, бадиий асар яратиш ва уни таҳлил қилиш жараёнини ўз ичига олади.

Бакалаврларнинг касбий фаолияти қуйидагиларни қамраб олади:

- бадиий асарни адабий ва лисоний таҳлил этиш ҳамда унинг методларини ўзлаштириш;
- дунёқараиш тавсифидаги билимлар тизимини эгаллаган бўлиши, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар асосини, давлат сиёсатининг долзарб масалаларини билиши; ижтимоий муаммолар ва жараёнларни мустақил таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлиши;
- Ватан тарихини билиши, миллий ва умуминсоний қадриятлар бўйича ўз нуқтаи назарини баён этиши ҳамда илмий асослай олиши, миллий зоя асосида фаол ҳаётий ўринни эгаллаши;
- табиат ва жамиятда юз бераётган жараёнлар ва ҳодисалар ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлиши, табиат ва жамият ривожланиши ҳақида билимларга эга бўлиши, улардан ҳаётда ва касбий фаолиятда замонавий илмий асосларда фойдалана олиши;
- инсонлар орасидаги жамиятга, атроф-муҳитга бўлган муносабатини тартибга солувчи ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларни касбий фаолиятда ҳисобга ола билиши;
- адабиёт ва тил билими тўғрисидаги ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш, сақлаш, уларга ишлов бериш ва улардан фойдаланиш методларини эгаллаш, ўзининг касбий фаолиятида асосли мустақил фикрлаш ва керакли қарорлар қабул қила олиши;
- бакалавриятнинг мос йўналиши бўйича рақобатбардош умумкасбий тайёргарликка эга бўлиши;
- адабиёт ва тил соҳасига оид янги билимларни мустақил ўзлаштира олиши, ўзини такомиллаштириши ва ўз меҳнатини илмий асосда ташкил қила билиши;
- соғлом турмуш тарзини шакллантириш, жисмонан бақувват спорт билан шугулланиб бориш зарурати ҳақида илмий тасаввурга ва эътиқодга эга бўлиши, ўзини жисмонан такомиллаштириш;
- компьютер технологиялари ва соҳага оид дастурлаш имкониятларидан фойдаланган ҳолда иш юритиш;
- тилишунослик ва адабиётшуносликдаги тизимли ёндошув усулларини таҳлил жараёнига тадбиқ этиш;
- соҳага оид дастурий таъминот, ахборот-коммуникация технологияси билан қуролланиш;
- касбий таълим дидактикаси;
- касбий таълим педагогикаси ва методикаси;
- ўқитишнинг дидактик воситалари;
- таълимнинг электрон воситалари;
- соҳанинг ўрта махсус, касб-ҳунар таълим тизимидаги ўрни ва роли.

4.2 Бакалаврларнинг касбий фаолияти объектлари

5120100 – *Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси)* йўналиши бўйича бакалавр касбий фаолиятининг объектлари - қорақалпоқ тилида яратилган бадий матнлар; фикр ифодалашда потенциал маъно ясовчи материаллар; нутқнинг яратилиш жараёни; мулоқот бирликлари; бадий-эстетик коммуникация; матн талқини, тушуниш ва идрок этиш, таълим жараёни меъёрий ҳужжатлари, педагогик технологиялар, таълимнинг техникавий воситаларини ўрганиш, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш.

4.3 Бакалаврларнинг касбий фаолияти турлари

Бакалаврларнинг касбий фаолияти турлари:

- *илмий ва илмий-тадқиқот;*
- *умумтаълим мактабларда ва ЎМКХТ тизимида педагогик фаолият;*
- *ОАВ да мухбирлик, ноширлик ва муҳаррирлик фаолияти;*
- *адабий-танқидий фаолият;*
- *ташқиллий-бошқарув фаолияти кабиларни ўз ичига олади.*

Бакалавр тайёрланадиган касбий фаолиятнинг муайян турлари таълим жараёнининг манфаатдор иштирокчилари билан ҳамкорликда олий таълим тизими томонидан аниқланади.

4.4 Бакалаврлар касбий фаолиятининг вазифалари

5120100 – *Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси)* таълим йўналиши бўйича бакалавр таълим дастурини ўзлаштириш натижасида касбий тайёргарликнинг асосий турлари ва ихтисосликнинг тайёргарлигига мос қуйидаги касбий вазифалар белгиланади:

Илмий ва илмий-тадқиқот фаолияти:

- филология соҳасида илмий текшириш институтларида илмий ходим, тадқиқотчи;
- намунавий методикалар ва бошқалар бўйича экспериментал тадқиқотларни ўтказиш ва уларнинг натижаларига ишлов бериш;
- илмий-техникавий ҳисоботлар ва тушунтириш хатларини ишлаб чиқиш;
- ўтказилаётган тадқиқотлар мавзуси бўйича илмий обзорларни ишлаб чиқиш, рефератлар ва библиографияларни тузиш;
- илмий семинарлар, илмий-техникавий конференциялар ишида иштирок этиш;
- илмий-техникавий мавзувий журналларга мақолаларни тайёрлаш.

Умумтаълим мактабларда ва ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида педагогик фаолият (педагогик тайёргарликдан сўнг):

- умумтаълим мактабларида қорақалпоқ тили ва адабиётидан дарс бериш ва ўқув-методик ишларни олиб бориш;
- ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида тайёргарлик йўналишида назарда тутилган ўқув фанлари бўйича назарий машғулотларни ўтказиш;
- ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида тайёргарлик йўналишида назарда тутилган ўқув фанлари бўйича амалий ва лаборатория машғулотларини ўтказиш;
- замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан фойдаланиб ностандарт ўқув машғулотларини ишлаб чиқиш ва ўтказиш;
- ўқитилаётган фанлар бўйича дарсларни ўтказиш учун зарур бўлган ўқув-методик ҳужжатларни шакллантириш ва тузиш;
- ўқитилаётган фан бўйича машғулотларни ўтказиш учун ўқитишнинг техник воситаларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш;
- мустақил таълим ва ижодий қидирув натижасида ўқитилаётган фан ҳамда педагогик фаолият соҳасидаги методлар, воситалар ва шакллар жабҳаларида ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориш.

ОАВ да мухбирлик, ноширлик ва муҳаррирлик фаолияти:

- оммавий ахборот воситаларида мухбирлик ва муҳаррирлик;
- нашриёт ва таҳрир соҳасида мусаххих ва муҳаррир;
- ноширлик муассасаларида таржимон ва адабий ходим;

- архив ва адабиёт музейларида экскурсовод, илмий ходим;
- театрда адабий эмакдош.

Адабий-танқидий фаолият:

- матбуотда эълон қилинган асарларни тақриз қилиш;
- адабий жараён масалалари ва бадиий асарларни таҳлил қилиш;
- илмий-адабий жараёнда фаол иштирок этиш.

Ташкилий-бошқарув фаолияти:

- филологик фаолият сифатини бошқариш жараёнларини ишлаб чиқиш ва тадбиқ қилиш;
- педагогик жараёнларни амалга ошириш учун зарур бўлган ресурсларни режалаштириш;
- замонавий ахборот технологиялари тизимини яратиш ва уларнинг эксплуатацияси билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш жараёнлари мониторинги ва сифатини баҳолаш усуллари ва механизмларини ишлаб чиқиш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва меҳнат хавфсизлиги талабларига мос келиши борасида ишлаб чиқариш жараёнларини назорат қилишда иштирок этиш.

4.5 Таълимни давом эттириш имкониятлари

Бакалавр касбий тайёргарликдан кейин турдош таълим йўналишларининг магистратура мутахассисликлари бўйича таълимнинг ваколатли давлат органи томонидан аниқланадиган икки йилдан кам бўлмаган муддатда магистратурада ўқишни давом эттириши мумкин.

Педагогик фаолиятни олиб борганда ўз малакасини ҳар уч йилда ошириб туриши керак.

5 Бакалаврнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар

5.1 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича битирувчи кўйидаги **умумий малакавий компетенциялари** эгаллаган бўлиши керак:

а) умумий малакавий компетенциялар:

- интеллектуал, маданий, маънавий, жисмоний ва касбий ўз-ўзини ривожлантириш ва такомиллаштириш қобилиятига эга бўлиши ва бу қобилиятни амалда қўллай билиши;
- тарихий мерос ва маданий анъаналарга ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлиши, ижтимоий ва маданий фарқларни толерантлик билан қабул қилиши;
- тарихий жараёни юритувчи кучларни ва унинг қонуниятларини тушуниши; тарихда зўравонлик ва зўравонлик қилмасликнинг роли, тарихий жараёнда, жамиятнинг сиёсий тузилмасида инсоннинг ўрнини тушуниши;
- ўзининг шахсий дунёқараши орқали ижтимоий ва шахсий каби аҳамиятга эга бўлган муаммоларни тушуниши ва уларни таҳлил қилиши;
- ўз фаолиятида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан фойдалана билиши;
- ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ҳамда мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолда мақсадга эришишда қатъият кўрсатиши;
- фикрлаш маданиятини эгаллаган бўлиши, оғзаки ва ёзма нутқини аргументланган ҳолда аниқ баён қилиш қобилиятига эга бўлиши;
- эгалланган тажрибани танқидий кўриб чиқиш қобилияти, зарур бўлганда ўз касбий фаолиятининг тури ва характерини ўзгартириши;
- ҳаёт фаолияти хавфсизлиги шароитларини умумий баҳолашга қобил бўлиши, ишлаб чиқариш ходимлари ва аҳолини бўлиши мумкин бўлган авариялар, ҳалокатлар, табиий офатлардан ҳимоя қилиш асосларини ва шикастлашнинг замонавий воситаларини қўллаши, улар оқибатларини бартараф қилишнинг асосий тадбирларини қўллай билиши;
- касбий фаолиятда табиий-илмий фанларнинг асосий қонунларидан фойдаланиш, математик таҳлил ва моделлаш, назарий ва экспериментал тадқиқот методларини қўллаш қобилиятига эга бўлиши;
- бугунги замонавий ахборот технологиялари даврида жамиятнинг ривожланишидаги ахборот технологияларининг моҳияти ва аҳамиятини тушуниш, бу жараёнда вужудга келадиган хавф ва таҳдидларни англаш, информацион хавфсизликнинг асосий талабларига, жумладан, давлат сирини ҳимоя қилиш талабларига риоя қилиш қобилиятига эга бўлиши;

- интернет тармоғидан ахбротларни олиш, сақлаш, қайта ишлашнинг асосий методлари, усуллари ва воситаларига эга бўлиши, ахборотни бошқариш воситаси сифатида компьютер билан ишлаш кўникмаларига эга бўлиши;

- глобал компьютер тармоқларида маълумотлар билан ишлаш қобилиятига эга бўлиши;

- сўзлашувдан кам бўлмаган даражада битта хорижий тилни эгаллаган бўлиши;

- мустақил равишда жисмоний тарбия ва соғлиқни мустаҳкамлашдан методик тўғри фойдаланиш воситаларини эгаллаган бўлиши, тўлақонли ижтимоий ва касбий фаолиятни таъминлаш учун жисмоний тайёргарликнинг керакли даражасини эгаллашга тайёр бўлиши керак.

б) касбий компетенциялар, жумладан:

Умумкасбий компетенциялар:

- касбий фаолиятда тил ва адабиёт билимларини ўзлаштиришда замонавий методларини қўллаш қобилиятига эга бўлиши;

- тилшунослик, адабиётшунослик ва фольклоршунослик соҳаларини моделлаш ва таҳлил қилишда ҳамда уларни ҳисоблашда замонавий ҳисоблаш воситаларидан фойдаланиш қобилиятига эга бўлиши;

- бадий асарни лисоний ва адабий таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлиши;

- таҳлил жараёнида замонавий метод ва усуллари ишлатиш қобилиятига эга бўлиши;

- бажарилаётган тадқиқотлар мавзуси бўйича фаолиятнинг ишлаб чиқариш ва технологик масалаларини фан ва техниканинг замонавий ютуқларини ҳисобга олган ҳолда касбий ечиш қобилиятига эга бўлиши;

- инсон соғлигини ва унинг ишчанлик қобилиятини сақлаш бўйича ҳамда меҳнат жараёнида хавфсизликни таъминлаш бўйича методика ва тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қобилиятига эга бўлиши;

- ишлаб чиқаришда меҳнат хавфсизлиги бўйича мутахассисларга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Илмий ва илмий-тадқиқот фаолиятида:

- филология соҳасида илмий текшириш институтларида илмий ходим, тадқиқотчи; намунавий методикалар ва бошқалар бўйича экспериментал тадқиқотларни ўтказиш ва уларнинг натижаларига ишлов бериш; илмий-техникавий ҳисоботлар ва тушунтириш хатларини ишлаб чиқиш; ўтказилаётган тадқиқотлар мавзуси бўйича илмий обзорларни ишлаб чиқиш, рефератлар ва библиографияларни тузиш;

- илмий семинарлар, илмий-техникавий конференциялар ишида маърузачи, муҳокамаalarda қатнашувчи ва референт сифатида иштирок этиш; илмий-техникавий ва соҳага оид журналларга мақола ва тақризлар тайёрлаш.

- Интернет тармоғида энг янги илмий, адабий ва лисоний янгиликлар, янги педагогик технологиялар ва эксплуатацион ютуқлар ҳақидаги маълумотларни мақсадга йўналган ҳолда қидириш ва топиш қобилиятига эга бўлиши; илмий-тадқиқот ва ишлаб чиқариш жамоаси таркибида (тайёрланганлик соҳага мос равишда) касбий фаолият масалаларини ечиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Умумтаълим мактабларида ва ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида педагогик фаолиятда:

-умумтаълим мактабларида қорақалпоқ тили ва адабиётидан дарс бериш ва ўқув-методик ишларни олиб бориш; ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида тайёргарлик йўналишида назарда тутилган ўқув фанлари бўйича назарий машғулотларни ўтказиш;

-ЎМКХТ тизимининг мос таълим муассасаларида тайёргарлик йўналишида назарда тутилган ўқув фанлари бўйича амалий ва лаборатория машғулотларини ўтказиш; замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан фойдаланиб ностандарт ўқув машғулотларини ишлаб чиқиш ва ўтказиш; ўқитилаётган фанлар бўйича дарсларни ўтказиш учун зарур бўлган ўқув-методик ҳужжатларни шакллантириш ва тузиш;

-ўқитилаётган фан бўйича машғулотларни ўтказиш учун ўқитишнинг техник воситаларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш; мустақил таълим ва ижодий қидирув натижасида ўқитилаётган фан ҳамда педагогик фаолият соҳасидаги методлар, воситалар ва шакллар жабҳаларида ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориш.

ОАВ да мухбирлик, ноширлик ва муҳаррирлик фаолиятида:

- оммавий ахборот воситаларида мухбирлик ва муҳаррирлик ишларини амалга ошириш, мустақил мақола, кўрсатув ва эшиттиришлар тайёрлаш қобилятини шакллантириш;
- нашриёт ва таҳрир соҳасида бадиий ва илмий асарларни, соҳага оид рисола ва монографиялар бўйича мусахҳиҳ ва муҳаррирлик фаолиятини амалга ошириш;
- ноширлик муассасаларида таржимон ва адабий ходим бўлиб фаолият юритиш;
- архив ва адабиёт музейларида экскурсовод, илмий ходим сифатида ишлаш ва соҳага оид иш жараёнини ташкил қилиш;
- театрда адабий эмакдош сифатида сценарийларни ўқиш, таҳрир қилиш ва режиссёр ҳамда актёрларга бадиий асар моҳиятини тушунтириш.

Адабий-танқидий фаолиятда:

- матбуотда эълон қилинган асарларни тақриз қилиш, уларга матбуот орқали муносабат билдириш ва бадиий мукамал асарларни ёшларнинг маънавий тарбиясига жалб қилиш;
- адабий жараён масалалари ва бадиий асарларни таҳлил қилиш ва ўз хулосаларини матбуот, илмий нашрларда эълон қилиш;
- илмий –адабий жараёнда фаол иштирок этиш.

Ташкилий-бошқарув фаолиятида:

- филологик фаолият сифатини бошқариш жараёнларини ишлаб чиқиш ва тадбиқ қилиш; педагогик жараёнларини амалга ошириш учун зарур бўлган ресурсларини режалаштириш;
- замонавий ахборот технологиялари тизимини яратиш ва уларнинг эксплуатацияси билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш жараёнлари мониторинги ва сифатини баҳолаш усуллари ва механизмларини ишлаб чиқиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва меҳнат хавфсизлиги талабларига мос келиши борасида ишлаб чиқариш жараёнларини назорат қилишда иштирок этиш.

5.2 Таълим дастурлари бўйича бакалаврларнинг билим, малака ва кўникмаларига

қўйиладиган талаблар

5.2.1 Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар бўйича талаблар

Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар қисми бўйича талаблар Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган «*Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар*» блоки бўйича бакалаврлар тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйилган талаблар» асосида белгиланади.

5.2.2 Математик ва табиий-илмий фанлар бўйича талаблар

Бакалавр:

- математика дунёни билишнинг ўзига хос усули, унинг тушунчалари ва тасаввурларининг умумийлиги;
- сонлар ва мулоҳазалар математикаси асослари;
- комбинатор математика ва графлар назарияси асослари;
- эҳтимоллар назарияси ва математик статистика асослари;
- маълумот ўлчовлари, сифатлари, таснифлари;
- маълумотларни қабул қилиш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш муаммолари;
- компьютердан фойдаланиш ва компьютерда дастурлар тузиш;
- компьютернинг тузилиши (қурилмалари);
- операцион тизимлар (MSDOS, Microsoft Windows);
- амалий дастурлар (Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft Power Point ва Microsoft Paint);
- алгоритм асосларида компьютернинг ишлаш принциплари, алгоритмик амаллар кетма-кетлигини тузиш ва жараёнларни ҳаётга татбиқ этиш;

- дастурлаш (программалаш) тиллари;
- табiiй тиллар грамматикасидаги муаммолар;
- қорақалпоқ тилининг ахборот услуби;
- табiiй тилларда стандартлашув, оптималлашув жараёнлари;
- умумий лингвистиканинг формал ва аксиоматик назариялари;
- лингвистик масалаларни ечишнинг компьютер дастурларини ишлаб чиқиш;
- тилларга ўқитиш, билимларни баҳолаш, матнларни таҳрирлаш ва компьютер таржимаси дастурлари;
- организм ва муҳитнинг ўзаро таъсири, организмлар мажмуаси, экотизимлар;
- табиатни муҳофаза қилишнинг экологик тамойиллари ва табиатдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, табиатни бузмас технологиялар яратишнинг келажаги;
- табиатшуносликнинг энг янги кашфиётлари, техник қурилмалар яратишда улардан фойдаланиш истикболлари;
- физик, кимёвий ва биологик моделлаш;
- инсон биоижтимоий табиатининг биосфера билан бирлиги нуқтаи назаридан ўз касбий фаолиятининг оқибатлари **ҳақида тасаввурга эга бўлиши;**
- математика фанининг предмети;
- ижтимоий соҳалардаги математик моделлар ишлаб чиқилиши;
- қорақалпоқ тили грамматикасини формаллаштириш муаммолари;
- комбинатор математика асослари, комбинаториканинг асосий қоидалари;
- чекли тўпламлар. Чекли тўпламлар устида амаллар. Ўзаро бир қийматли мослик;
- графлар назарияси асослари. Граф тарифи. Учлар ва қирралар. Графнинг геометрик интерпретацияси. Қўшничилик ва тегишлилик. Уч даражаси. Граф ости. Тўлиқ граф. Қўшничилик ва тегишлилик матрицалари;
- эҳтимоллар назарияси. Тасодикий ҳодисалар учун элементар модел. Ҳодиса ва улар устида амаллар. Ҳодисанинг статистик, классик ва геометрик таърифи. Ҳодиса ва эҳтимолнинг аксиоматик таърифи. Эҳтимоллар фазоси. Эҳтимолни ҳисоблаш формулалари. Шартли эҳтимол. Ҳодисаларнинг боғлиқлиги. Тўла эҳтимол формуласи;
- математик логика асослари. Логика функциялари. Логика функцияларининг берилиш усуллари. Мукамал дизъюнктив нормал форма. Тўлиқлик. {&, V, -} системанинг тўлиқлиги;
- файллар билан ишлаш. Файлларни кўчириш ва нусхасини олиш. Файл номини ўзгартириш. Файлларни йўқотиш. Файллар ҳақида маълумотни кўриш. Файлларни излаш. Каталог (папка) ҳосил қилиш. Ҳужжатни очиш ва сақлаш;
- компьютер вирусларидан ҳимоялаш. Компьютер вируси намоён бўлиши. Вируслардан ҳимояланишнинг асосий воситалари. Вируслар билан курашувчи баъзи программалар (антивируслар);
- Windows операцион тизимида ишлаш;
- амалий дастурлар (Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft Power Point Microsoft Paint) билан ишлаш;
- механика, электр ва магнетизм, тебранишлар ва тўлқинлар, квант физикаси, статистик физика ва термодинамика, кимёвий тизимлар, моддаларнинг реакцияга мойиллиги, кимёвий идентификация, экологиянинг асосий тушунчалари, қонунлари ва моделлари;
- физика, назарий механика, кимё ва экологиядаги назарий ва тажрибавий тадқиқот усуллари;
- инсон атроф-муҳитини физик, кимёвий ва биологик ҳодисаларнинг зарарли таъсирларидан ҳимоя қилиш воситалари ва усуллари **билиши ва улардан фойдалана олиши;**
- Windows операцион тизимида ишлаш. Масалалар панели. Асосий меню (Start menu). Улардан фойдаланиш;
- файлларни кўчириш ва нусхасини олиш. Файл номини ўзгартириш. Файлларни йўқотиш. Файллар ҳақида маълумотни кўриш. Файлларни излаш. Каталог (папка) ҳосил қилиш. Ҳужжатни очиш ва сақлаш;
- компьютер вирусларидан ҳимояланишнинг асосий воситаларидан фойдаланиш;

- компьютер вируслари. Функция ва буйруқлар. Ойналар билан ишлаш;
- амалий дастурлар (Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft Power Point Microsoft Paint) билан ишлаш;
- pascal дастурлаш тилида ишлаш;
- табiiй тиллар формал назарияси (қорақалпоқ тили мисолида). Қорақалпоқ, рус ва инглиз тилларини қиёсий таҳлил қилиш;
- қорақалпоқ тилининг ахборот услуги;
- лексикология ва морфологияда формаллаштириш (сўз, сўз маънолари, сўз туркумлари, қўшимчалар, сўз ясаш жараёни);
- синтаксисда формаллаштириш (гап бўлаклари, гап конструкциялари);
- қорақалпоқ тили грамматикасининг аксиоматик назарияси. Қорақалпоқ тили грамматикасининг символлари, формулалари, аксиомалари, келтириб чиқариш қоидалари, теоремалари бўйича;
- қорақалпоқ тили грамматикасининг аксиоматик моделини ривожлантириш йўллари бўйича;
- қорақалпоқ тили грамматикасини ривожлантириш истиқболларини аниқлаш;
- лингвистик масалаларни компьютер воситасида ечиш йўллари;
- компьютерда лингвистик масалаларни ечиш муаммолари. Лингвистик масалани бирламчи қўйилиши, математик тилда қўйилиши, ечиш алгоритми, ечиш дастури, компьютерда масалани ечиш;
- табiiй тилларнинг компьютер лўғатлари (туб сўзлар ва ясама сўзлар, атоқли отлар ва географик номлар, сўз ҳақида грамматик маълумотлар, синонимлар, сўз шакллари)дан фойдаланиш;
- тилларга ўқитиш ва билимларни баҳолаш алгоритмлари;
- матнларни таҳрирлаш алгоритмлари (механик, имло ва шевага хос, грамматик, услубий хатолар);
- компьютерда инглизча-қорақалпоқча, қорақалпоқча- инглизча таржима алгоритми (гапни таҳлил қилиш, таржима қилиш);
- қорақалпоқ тилида феълнинг тусланиши. Анализ ва синтез дастурлари;
- лингвистик компьютер дастурларини такомиллаштириш;
- физик, кимёвий ва биологик моделларни текшириш;
- ишлаб чиқариш жараёни ва техник воситаларда физик, кимёвий, биологик тизимларнинг энг оддий моделларидан фойдаланиш;
- табiiй фанларнинг турли соҳаларида қўлланадиган сонли кўрсаткичлар катталиклари тартибини қўллай олиш *қўнималарига эга бўлиши керак.*

5.2.3 Умумқасбий фанлар бўйича талаблар

Бакалавр:

- қорақалпоқ шеваларининг тарқалиши ва таснифи;
- қорақалпоқ шеваларининг фонетик- грамматик хусусиятлари;
- шева ва адабий тил муносабати, қорақалпоқ адабий тилининг шаклланиш ва тараққиёт қонуниятлари;
- қорақалпоқ тилининг асосий шевалари;
- тил сатҳларининг таркиби, имло қоидалари;
- ҳозирги қорақалпоқ адабий тили морфемикаси, сўз ясалиши, семасиологияси, фонетикаси, лексикологияси, морфологияси, синтаксиси, пунктуацияси;
- қадимги туркий тил ва унинг асосий манбалари;
- XI-XIV асрлар адабий тили ва манбалари;
- чиғатой адабий тили ва манбалари;
- XIX- XX аср қорақалпоқ адабий тили ва манбалари;
- тилшунослик фанининг тарихи;
- тилшунослик методлари;
- тилшунослик таълимотлари ва мактаблари;

- замонавий тилшунослик йўналишлари;
- бакалавр талабалар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятларини билиш, ёзма адабиёт намунасидан оғзаки ижод намунасининг фарқи;
- адабиёт тарихининг маданият тарихидаги ўрни;
- адабиёт тараққиётининг асосий босқичлари;
- мумтоз адабиёт жанрларининг пайдо бўлиши ва тараққиёти;
- янги қорақалпоқ адабиётини мумтоз сўз санъатидан фарқлари;
- янги қорақалпоқ адабиётининг асосий хусусиятлари;
- янги қорақалпоқ адабиётининг тараққиёт босқичлари;
- янги қорақалпоқ адабиётининг йирик намоёндалари;
- адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари;
- адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси;
- адабий назарий тафаккур тараққиёти;
- жаҳон ва туркий халқлар адабиёти тарихи, даврлари;
- жаҳон адабиёти тарихида адабий ижодий методлар;
- жаҳон ва туркий халқлар адабиётининг тараққиёт тамойиллари;
- жаҳон адабиётининг машхур намоёндалари ижоди;
- танқидчиликнинг адабиётшуносликдан фарқлари;
- ҳозирги адабий жараённинг асосий хусусиятлари;
- қорақалпоқ танқидчилиги ва адабиётшунослигининг йирик намоёндалари ижоди;
- туркий тилларнинг тарқалиши ва таснифлари;
- туркий тилларнинг умумий ва хусусий белгилари;
- замонавий туркий тилларнинг фонетик-грамматик хусусиятларини қиёслаш асослари;
- туркий тилларнинг тарихий ва ҳозирги грамматик категориялари ва уларнинг вариантлари;
- туркий халқлар фольклори;
- туркий халқлар ёзма адабиёти тарихи;
- замонавий туркий халқлар адабиёти;
- она тили ва адабиёт ўқитишнинг принциплари ва методлари;
- она тили ва адабиёт ўқитиш назарияси ва амалиётининг мазмуни;
- она тили ҳамда адабиёт ўқитишнинг замонавий педагогик технологияси асослари **ҳақида тасаввурга эга бўлиши;**
- шеваларни таснифлаш тамойиллари ва усуллари;
- қорақалпоқ шеваларининг лингвистик географияси;
- ҳозирги қорақалпоқ адабий тилининг тушунчавий-терминологик аппарати;
- қорақалпоқ тили сатҳларининг асосий хусусиятлари;
- қорақалпоқ тили грамматикасини илмий тадқиқ парадигмаси;
- нутқ вариацияси ва синонимияси;
- “Девону луғотит турк”нинг қиёсий туркийшуносликдаги ўрни;
- Хоразм ёдгорликларининг тил тараққиётидаги роли;
- Мумтоз қорақалпоқ адабиёти намоёндаларининг адабий тил ривожига ўрни;
- тил ва ёзувнинг пайдо бўлиши;
- тил оилалари. Генетик ва морфологик тасниф;
- фонология, фонетика, морфология, синтаксис;
- графика, орфография, орфоэпия, пунктуация;
- халқ оғзаки ижоди жанрларини бир-биридан ажрата олиш, ҳар бир жанрнинг ўзига хослигини изоҳлаш;
- қорақалпоқ мумтоз адабиёти матнларини таҳлил қилиш;
- янги қорақалпоқ адабиётининг етук намуналари;
- алоҳида ёзувчилар ижоди;
- энг янги асарлар матни;
- вақтли матбуот материаллари;

- адабиёт назарияси асослари;
- адабий тур ва жанрлар;
- адабий йўналиш ва ижодий метод масалалари;
- бадий услуб ва поэтика асослари;
- туркий филологиянинг йўналишлари ва мактаблари;
- қадимги ва ҳозирги туркий тилларнинг ижтимоий мавқеи ҳамда тараққиёт йўллари;
- туркий тилларнинг қиёсий-тарихий ўрганиш метод ва усуллари;
- туркий тиллар фонетик-грамматик хусусиятларидаги ўзгаришлар;
- туркий халқлар адабиётшунослиги тарихини;
- туркий халқлар адабиёти бўйича асл манбаларини;
- она тили ва адабиёт ўқитишнинг мақсад ва вазифалари;
- она тили ва адабиёт таълимини режалаштириш йўллари;
- она тили ва адабиёт дарсларининг турлари;
- она тили ҳамда адабиётдан замонавий дастурлари ва дарсдан ташқари машғулотлар мазмунини **билиши ва улардан фойдалана олиши**;
- шева материалларини тўплаш, саралаш ва таҳлил қилиш;
- шевага хос матннинг фонетик, лексик ҳамда грамматик белгиларини фарқлаш;
- тилнинг ижтимоий фаолиятга эгаллигини аниқлаш;
- тил сиёсати ҳақида фикр билдира олиш;
- луғатлар билан ишлаш;
- тил материалларини таҳлил эта олиш;
- адабий тил меъёрлари ва услубларини фарқлаш;
- ҳозирги қорақалпоқ тилининг функционал ҳамда услубий имкониятларидан ижодий фойдалана олиш;
- араб ва форс имлосининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;
- ўқиш тарзи, сўз ясаши қоидаларини аниқлаш;
- қадимги рун, араб ёзувидаги манбаларни фарқлаш;
- араб алифбосидаги матнларни ўқиш;
- манба матнларини транскрипция қилиш;
- араб алифбосида ёзиш.
- араб ва форс имлосида ёзишни билиш;
- сўз ясаши ва грамматик қоидаларни билиш;
- матнни ўқиш ва тушуниш;
- матнни таржима қилишда луғатдан фойдалана билиш;
- олган билимлари натижасида матнни тўлалигича ўқий билиш;
- матнни тўлиқ таржима қилиш;
- араб ва форс имлосида хатосиз ёза билиш;
- халқ оғзаки ижоди асарларини ғоявий ва бадий жиҳатдан таҳлил этиш, образлар тизимига тавсиф бера олиш;
- оғзаки ижод асарларини илмий талабларга биноан ёзиб олиш ва унинг паспортини тўлдириш;
- бадий матнни талқин ва таҳлил этиш;
- ижодкор услубини текшириш;
- мустақил илмий матн ёзиш;
- антик давр адабиёти ва мифологиясини таҳлил этиш;
- XIX аср жаҳон адабиётидаги реалистик тамойилларни ажрата билиш;
- XX аср жаҳон адабиётининг асосий концепцияси, модернизм, экзистенциализм ва бошқа адабий йўналишларнинг моҳиятини англаш;
- танқид ва адабиётшунослик ютуқлари, ҳозирги қорақалпоқ адабиётининг энг яхши намуналари, бадий ва танқидий асарлар ҳамда вақтли матбуот материалларини таҳлил эта олиш;
- мумтоз адабиётдаги поэтик санъатларни бир-биридан фарқлай олиш;

–умумтаълим мактабларининг давлат дастурида қайд этилган оғзаки ижод намуналарини синфлар бўйича адабий ўқитиш талабларига биноан ўқувчиларга ўргатиш;

–кўп асрлик қорақалпоқ адабиётининг янгилашиш босқичлари, янги адабиётнинг шакл ва мазмунида юз берган ўзгаришлар, мумтоз ва янги адабиётнинг узвийлиги ҳамда янги адабиёт билан бугунги адабиётнинг боғланишларини тушунтира олиш;

– қўлёзма ва тош босма манбалардан фойдалана билиш;

–адабиёт тарихига оид назарий адабиётларни таҳлил қила олиш;

–янги қорақалпоқ адабиёти тараққиётини давраштириш;

–бадий асарлар мазмуни ва шаклий ўзига хослигини аниқлаш;

–жаҳон адабиётида олган билимларини амалий фаолиятда татбиқ этиш;

–адабиётшуносликнинг таҳлил методларидан фойдаланиш;

–тақриз ёзиш;

–илмий асарларни конспект қилиш;

–туркий тилларга хос лисоний ҳодисаларни қиёсий таҳлил эта билиш;

–қадимги ва ҳозирги туркий тилларнинг ўрни ва асосий белгиларини баҳолай олиш;

–туркий тилларга хос лингвистик ҳодисаларни қиёсий-тарихий метод асосида таҳлил этиш;

–тил ҳодисаларини ўзаро фарқлаш ва умумлаштириш йўллари билиш.

–туркий халқлар адабиёти асл манбаларини ўқиш;

–она тили ва адабиётидан иш режаларини туза олиш;

–она тили ва адабиёти дарсларининг режа конспектини туза олиш;

–дарс машғулоти ва назорат ишларини таҳлил қила олиш *қўникмаларига эга бўлиши керак.*

5.2.4 Ихтисослик фанлари бўйича талаблар

Бакалавр:

–филология соҳасидаги асосий муаммоларни тушуниши;

–ўз ихтисослиги доирасида муайян тадқиқот соҳасининг объектлари;

–асосий объект ва жараёнларга нисбатан шахсий илмий филологик муносабатлар;

–филологик муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари *ҳақида тасаввурга эга бўлиши;*

–ихтисослик фанларининг тушунчавий аппарати;

–ихтисослик фанларининг метод ва усуллари;

–ихтисослик фанларининг илмий-тадқиқ мавзуларини *билиши ва улардан фойдалана олиши;*

–бадий-лисоний таҳлил этиш;

–қорақалпоқ тили ва шевалари намуналарини ёзиб олиш, тўплаш ва нашрга тайёрлаш;

–қорақалпоқ адабиёти намуналарини ўқиш, таржима ва таҳрир қилиш *қўникмаларига эга бўлиши керак.*

Бакалавр махсус тайёргарлигига аниқ талаблар олий таълим муассасаси томонидан

белгиланилади. Бунда махсус курс блоки мазмунидан келиб чиқилади.

Бакалавр ихтисослигига қўйиладиган муайян талаблар кадрлар буюртмачиларининг талаблари ва бакалаврлар тайёрлашнинг ушбу йўналиши бўйича фан, техника ва технологияларнинг замонавий ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда олий таълим муассасаси томонидан белгиланади

6.1 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича бакалаврларни тайёрлашнинг таълим дастури таълимнинг кундузги шакли бўйича 4 йил ўқишга мўлжалланган бўлиб, қуйидаги вақт тақсимотига эга:

Назарий ва амалий таълим	136 ҳафта
Малакавий амалиётлар	16 ҳафта
Битирув малакавий иш	5 ҳафта
Жорий ва давлат аттестациялари	19 ҳафта
Таътиллар	28 ҳафта
Жами	204 ҳафта

6.2 Талаба ҳафталик ўқув юклавасининг максимал ҳажми 54 соат, шундан аудиториядаги ўқув юклаваси – 32 соат, қолган соатлар ҳажми мустақил таълим учун ажратилади.

6.3 Жорий, оралик ва якуний аттестацияларни ҳисобга олган ҳолда таълим дастурининг умумий ҳажми 4 йиллик ўқув даври учун ҳафталик ўқув юклавалардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

6.4 Таълим дастурини ўзлаштиришда бир қатор масалалар ёки интеграллаштирилган курслар муаммолари бўйича талабаларнинг мустақил таълими кўзда тутилади.

6.5 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича таълим дастурининг зарурий мазмуни

6.5.1 Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар

Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанларнинг зарурий мазмуни «Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар» блоки бўйича бакалаврлар тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйилган талаблар» асосида белгиланади.

6.5.2 Математик ва табиий-илмий фанлар

6.5.2.1 Олий математика:

Элементар математика асосий тушунчалари. Ҳақиқий сонлар. Рационал ва иррационал сонлар, хоссалари. Кўпхадлар. Кўпхадлар устида амаллар, қисқа кўпайтириш формулалари. Чизикли ва квадрат тенгламалар, тенгсизликлар. Текис фигуралар, хоссалари, юзалари. Тригонометрия элементлари.

Текисликда аналитик геометрия. Текисликда аналитик геометриянинг содда масалалари: икки нуқта орасидаги масофа; кесмани берилган нисбатда бўлиш; учбурчакнинг юзини ҳисоблаш. Тўғри чизикнинг турли хил тенгламалари. Тўғри чизикларга доир асосий масалалар: икки тўғри чизик орасидаги бурчак, параллеллик ва перпендикулярлик шартлари, нуқтадан тўғри чизикқача масофа, икки параллел тўғри чизик орасидаги масофа. Координаталарни алмаштириш: қутб координаталари, параллел кўчириш ва ўқларни буриш. Иккинчи тартибли чизиклар: айлана, эллипс, гипербола, парабола ва уларнинг каноник тенгламалари. Иккинчи тартибли чизиклар классификацияси. Иккинчи тартибли чизикларни каноник кўринишга келтириш.

Олий алгебра элементлари. Детерминантлар ва уларнинг хоссалари. Крамер қонидаси ва Гаусс усули. Матрицалар, матрица устида амаллар. Тескари матрица. Чизикли системани матрицавий усулда ечиш. Комплекс сонлар ва уларнинг формалари. Муавр формулалари. Алгебранинг асосий теоремаси. Кубик ва тўртинчи даражали тенгламаларни ечиш: Кардано формуласи ва Феррари усули. Юкори даражали тенгламаларнинг рационал илдизлари. Виет теоремалари. Горнер схемаси. Рационал касрларни оддий касрларга ёйиш.

Тўпламлар ва функциялар. Лимит. Тўпламлар ва улар устида амаллар. Элементар функциялар, уларнинг аниқланиш ва ўзгариш соҳалари. Элементар функциялар, турлари ва кетма-кетликлар. Кетма-кетлик ва функция лимити. Узлуксизлик, узилиш турлари. Ажойиб лимитлар.

Функция ҳосиласи ва дифференциали. Функция ҳосиласи. Ҳосиланинг геометрик, иқтисодий ва механик маънолари. Ҳосила ҳисоблаш қоидалари. Ҳосилалар жадвали. Юқори тартибли ҳосила. Дифференциал. Дифференциаллаш жадвали ва ҳисоблаш қоидалари. Ҳосила тушунчасининг иқтисоддаги тадбиқлари.

Функцияни тўлиқ текшириш. Дифференциал ҳисобнинг асосий теоремалари. Ферма, Ролль, Лагранж, Коши теоремалари ва иқтисодий мазмуни. Тейлор ва Маклорен формулалари. Лопитал қоидалари. Функцияларни текшириш: ўсиш ва камайиши, экстремумлари, ботиқлик ва қавариқлиги, асимптоталари. Экстремум топиш қоидалари. Экстремумга доир масалалар.

Аниқмас интеграл. Аниқмас интеграл. Аниқмас интеграл жадвали. Ўзгарувчиларни алмаштириш ва бевосита интеграллаш. Кўп учрайдиган интеграллар. Бўлаклаб интеграллаш. Рационал касрларни интеграллаш. Алгебраик иррационалликларни интеграллаш. Эйлер алмаштиришлари. Биномиал дифференциал интеграллари. Тригонометрик функцияларни интеграллаш.

Аниқ интеграл. Аниқ интеграл, хоссалари. Эгри чизикли трапеция юзи. Ньютон-Лейбниц формуласи. Аниқ интегралда интеграллаш усуллари. Хосмас интеграллар. Ёй узунлиги, жисм ҳажми, сирт юзасини ҳисоблаш.

6.5.2.2 Информатика:

Информатика ва ахборот технологиялари бўйича асосий тушунчалар. Информатика фани тарихи ва ҳозирги ҳолати. Замонавий ахборот технологиялари ва уларнинг ҳозирги жамиятда тутган ўрни. Замонавий ЭХМларнинг тузилиши, ишлаш принциплари, архитектураси. Компьютерларнинг техникавий таъминоти. Компьютернинг асосий ва қўшимча қурилмалари (принтер, монитор, сканер, модемлар, товуш, тасвир карталари ва бошқалар).

Компьютернинг дастурли таъминоти. Система дастурлари. Амалий дастурлар. Компьютер тили. Операцион системалар. Компьютер ишлашини таъминлайдиган бошқарувчи дастурлар. Драйверлар. Маълумотларни ташкил қилиш ва сақлашнинг файл системаси. Дисклар, каталоглар ва файллар. Файл номи. Файлга йўл. Файл ва папкаларни излаш.

Замонавий Windows дастурлари муҳитида ишлаш. Windows операцион системалари. Windowsнинг ишлаш шартлари. Унинг афзалликлари ва камчиликлари. Иш столи ва унинг элементлари. Масалалар панели, уни созлаш ва панелдаги белгилар. Windowsнинг меню системаси. Асосий меню ва унинг таркиби. Контекст меню ва у билан ишлаш. Менюдаги шартли белгилар. Windows да ишлашни оптимallasштирувчи программалар. Дискни текшириш ва дефрагментация қилиш. Windowsнинг созловлари билан ишлаш. Windows да файл ва папкалар билан ишлаш. Проводник.

Windowsнинг мультимедиа имкониятлари. Windows мультимедиа имкониятлари ва улардан фойдаланиш қоидалари. Мультимедиа объектлар яратиш ва улар билан ишлаш.

Файлларни архивлаш ва компьютер вирусларидан ҳимояланиш. Файлларни архивлаш ва очиш турлари, зарурияти. Вируслар ва улардан ҳимояланиш чоралари. Антивирус дастурлари.

MS Wordда ҳужжатлар билан ишлаш. MS Wordда Дарчалар билан ишлаш. Иш соҳаси. Асосий асбоб тугмачалари. Матнни ажратиш. Матнни форматлаш амаллари. Ҳужжатни таҳрирлаш. MS Wordда объектлар билан ишлаш. MS Wordда графика. «Рисование» панели билан ишлаш. WordArt объектлари. MS Wordда жадваллар билан ишлаш. MS Wordда оддий веб-саҳифалар яратиш. MS Wordнинг сервис имкониятлари.

MS Power Point программаси ёрдамида кўргазмалар яратиш. MS PowerPoint муҳаррири. Вазифалари. Ойнасининг ташкил этувчилари. Слайдлар билан ишлаш. Шаблон ва фон. MS PowerPoint да объектлар билан ишлаш, Анимация ўрнатиш. Кўргазмалар тайёрлаш. Бошқарув тугмалари. MS Power Pointда оддий веб-саҳифалар яратиш.

MS Excel электрон жадвалда ишлаш. MS Excel дарчасининг тузилиши. Катакчалар билан ишлаш. Уларнинг абсолют ва нисбий манзиллари. Ўлчамлари. Варақлар билан ишлаш. Маълумотларни киритишнинг автоматик йўллари. Сатр ва устунлар устида амаллар бажариш. Функция ва формулалар билан ишлаш. Диаграммалар. Маълумотларни тартиблаш ва филтрлаш.

График муҳаррирлар. Векторли ва растрли компьютер графикаси. Paint, Adobe Photoshop дастурлари. Paint дастуридан фойдаланиш. Paint ойнаси элементлари, асбоблар панели, ранглар палитраси. Adobe Photoshopда тасвирларни қайта ишлаш. Қатламлар ва ранглар палитраси. Филтрлар билан ишлаш.

Компютер тармоқлари. Тармоқда ишлаш. Internet ва электрон почта. Локал ва глобал компьютер тармоқлари. Интернет манзиллари, қайдномалари. Замонавий Мижоз-сервер технологиялари. Турли типдаги файллар билан ишлаш. Тармоқда маълумотларни излаш тизимлари. Электрон почта.

Web саҳифалар ва ҳужжатлар яратиш ҳамда улар билан ишлаш. World Wide Web (WWW) га кириш. HTML тили. Web сайт таркиби ва уни яратиш. Гипермуружаат. Web-сайт элементлари. Web-ҳужжатларни автоматик қайта ишлаш учун FrontPage дастури. FrontPageда Web-сайт яратиш. Гипермуружаат ҳосил қилиш.

Масофали таълим. Масофали таълим тўғрисида умумий тушунчалар, имкониятлари ва афзаллик томонлари. Масофали таълимнинг элементлари. Электрон дарсликлар.

Таржимон программалари ва улардан фойдаланиш. Prompt туркумидаги дастурлар. Автоматик таржима ва унинг соловлари. Маълумотларни авто-таржима қилиш.

Ахборотларни ҳимоялаш. Маълумотларни ҳимоялаш усуллари. Internetда хавфсиз ишлашни ташкил қилиш. Криптографик усуллар. Интернетда ахборот хавфсизлиги масалалари

6.5.2.3 Демография асослари:

Демографиянинг назарий асослари. Демографик тадқиқотлар услублари ва усуллари. Демографиянинг фанлар тизимида тутган ўрни ва алоқалари. Демографик терминлар ва тушунчалар. Демографиянинг тарихий шаклланиши. Демографик жараёнлар ва уларнинг ривожланиш қонуниятлари. Демография, геодемография, демогеография. Аҳоли географияси ва демография.

Аҳоли ҳақида маълумотлар ва уларнинг манбалари. Аҳоли рўйхатлари ва уларнинг ташкил этилиши. Жорий аҳоли ҳисоби. Доимий аҳоли ва мавжуд аҳоли. Аҳоли зичлиги ва унинг минтақавий хусусиятлари.

Урбанизация ва унинг демографик асослари ва географияси. Аҳоли миграцияси, унинг турлари ва йўналишлари. Жаҳон аҳолиси, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон аҳолиси.

Демографик жараёнлар. Аҳолининг жинс, ёш, ирқий, миллий, ижтимоий таркиби. Аҳоли ва унинг кўрсаткичлари. Демографик коэффициентлар: умумий ва махсус, уларнинг турлари ва ҳисоблаш усуллари. Аҳолининг табиий ҳаракати. Туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш. Болалар ўлими ва унинг омиллари. Репродуктив майл. Никоҳда ва никоҳсиз туғилиш. Табиий кўпайиш ва аҳоли такрор барпо бўлиши. Оила таркиби ва вазифалари. Оиланинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши.

Демографик прогноз. Аҳоли умумий сонини прогноз қилиш. БМТ прогнозлари. Прогнозларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти.

6.5.2.4 Ўлкашунослик:

Кириш. Курснинг ўрганиш объекти, предмети, мақсади ва вазифалари. География фанлари системасида ўлкашуносликнинг ўрни. Ўлкашуносликнинг турлари, географик ўлкашунослик. Ўлкашуносликнинг тарих, археология, этнография ва топонимика билан алоқалари. Ўлкашуносликнинг ривожланиш тарихи.

Ўлкашуносликнинг асосий манбалари: археологик, этнографик, топонимик манбалар, архив ҳужжатлари ва музей экспонатлари.

Ўлкашунослик ва географик ўлкашуносликнинг ташкилий шакллари: давлат ўлкашунослиги, жамоат ўлкашунослиги, мактаб ўлкашунослиги ва мактабдан ташқари ўлкашунослик. Ўлкашуносликда кузатув ишлари. Экскурсия ва уни ўтказиш босқичлари. Мактаб ўлкашунослиги.

Таълим жараёнида ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш. Синфдан ташқари ўлкашунослик ишлари.

Ўлкашунослик музейларини ташкил қилиш.

6.5.2.5 Экология:

Экологик хавфсизлик миллий хавфсизликни ажралмас бир бўлаги эканлиги. Атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан оқилона фойдаланишга оид давлат сиёсати, дастурлари ва режалари. Халқаро ҳамжамиятнинг умумэтироф этилган ҳуқуқ нормалари орқали экологик маънавиятли ёшларни тарбиялаш замонамизнинг долзарб муаммоларидан бири эканлиги. Экологиянинг назарий-илмий асослари.

Табиат-инсон-жамият муносабатлари ва унинг даврий ривожланишининг оддий, иқтисодий ва экологик муносабат шакллари. Табиат-инсон-жамият муносабатларини уйғунлаштириш зарурати. Экология фанининг келиб чиқиши, тушунчаси, ривожланиш босқичлари, мақсади ва

вазифалари. Экологиянинг фанлар ўртасида тутган ўрни, экологик фанлар тизими. Экологияни фанлараро алоқадорлиги ва узвийлик қоидалари. Экологик концепциялар ва принциплар. Экологик хавфсизликни таъминлаш зарурати. Республикамизда экологик хавфсизликни таъминлаш муаммолари. Глобаллашув жараёни, унинг республикамиз учун ижобий ва салбий таъсири.

Экосфера ва Геосфера тушунчаси. Биоценоз, биогеоценоз ундаги боғланишлар. Энергия, озуқа занжири. Экотизим – экологиянинг объекти эканлиги. Экотизимларнинг таснифланиши. Биосфера – глобал экотизим. Ноосфера – “тафаккур қобиғи”. Экотизимларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг тузилиши. Продуцентлар, консументлар, редуцентлар – экотизимларнинг функционал бирликлари. Биогеоценоз ҳақида тушунча ва унинг экотизимдан фарқи. Экотизимларда энергия оқими ва унинг ҳосил бўлиши. Экотизимларда фотосинтез жараёни ва биологик маҳсулдорлик. Экотизимларда озиқа занжири ва трофик даражалар. Экотизимларда биокимёвий цикллارнинг тузилиши. Экотизимларнинг ривожланиши. Экотизимлар ўзгарувчанлигига организмларнинг мослашуви. Модданинг айланма ҳаракати ва энергия оқими. Экотизимлар барқарорлиги ва динамикаси. Экотизимни белгиловчи кўрсаткичлар. Табиий ва сунъий экотизимлар. Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистонда тарқалган экотизимлар.

6.5.2.6 Компьютер лингвистикаси:

Табиий тилларнинг компьютер луғатлари. Туб сўзлар луғатлари. Ясама сўзларни бериш. Атоқли отлар ва географик номлар луғатлари. Тилларга ўқитиш ва билимларни баҳолаш алгоритмлари.

Ўқитиш алгоритмлари. Билимларни баҳолаш алгоритмлари.

Матнларни таҳрирлаш алгоритмлари. Механик, имло ва шевага хос хатолар. Хатоларни топиш алгоритми. Хатоларни тузатиш алгоритми.

Компьютерда таржима алгоритми (инглизча-қорақалпоқча). Инглиз тилидаги гапни таҳлил қилиш алгоритми.

Таржима қилиш алгоритми.

Қорақалпоқ тили грамматикасининг аксиоматик назарияси. Қорақалпоқ тили грамматикасининг символлари. Қорақалпоқ тили грамматикасининг формулалари. Қорақалпоқ тили грамматикасининг аксиомалари. Қорақалпоқ тили грамматикасининг келтириб чиқариш қоидалари. Қорақалпоқ тили грамматикасининг теоремалари.

Қорақалпоқ тили грамматикасининг аксиоматик моделини ривожлантириш йўллари.

6.5.3 Умумқасбий фанлар

6.5.3.1 Ҳозирги қорақалпоқ адабий тили:

Адабий тил тушунчаси. Қорақалпоқ адабий тилининг шаклланиш манбалари ва қонуниятлари. Қорақалпоқ адабий тилининг диалектал асослари. Ҳозирги қорақалпоқ адабий тили сатҳлари. Улар орасидаги муносабат.

Назарий фонетика. Фонетика – қорақалпоқ адабий тилининг товушлари тизимини ўрганувчи сатҳ сифатида. Фонология – нутқ товушларини ўрганувчи сатҳ. Қорақалпоқ тилида сўзнинг фонетик структураси ва унинг асосий хусусиятлари. Фонема ва унинг вариантлари. Фонетик ҳодисалар ва уларнинг кўринишлари. Қорақалпоқ тилида урғу, бўғин ва уларнинг турлари. Оханг, сўз ва гап оханги, шунингдек, унинг хусусиятлари. Қорақалпоқ графикаси тараққиёти. Имло масалалари, қорақалпоқ орфографиясининг асосий тамойиллари. Қорақалпоқ адабий тилининг орфоэпик тизими.

Назарий грамматика. Морфемика – тилнинг морфем структураси ҳақидаги таълимот. Морфемалар таснифи ва хусусиятлари. Сўз ясаиш тизими. Қорақалпоқ тили сўз ясаиш тизими бўйича қарашлар. Морфология – сўз шакллари ҳақида таълимот. Сўзларни туркумларга ажратиш асослари. Сўз туркумларига хос грамматик категориялар. Грамматик шакл ва грамматик маъно тушунчалари. Қорақалпоқ тилининг синтаксис тизими. Сўз бирикмаси ва у ҳақидаги қарашлар. Сўз, гап, сўз бирикмаси муносабатлари. Содда гап синтаксиси. Қўшма гап синтаксиси. Синтаксисда парадигматика ҳамда синтагматика. Шакл ва мазмун муносабати. Синтаксисга формал-функционал ва мазмуний ёндошув.

Семасиология. Лексикология. Сўз маъноларининг тараққиёти. Луғавий бирликларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра гуруҳланиши: омонимлар, синонимлар, антонимлар. Атамалар тизимининг шаклланиши, луғатчилик тараққиёти.

Қорақалпоқ тили пунктуацияси тараққиёти. Тилиш белгилари ва уларнинг қўланиш хусусиятлари. Тилиш белгилари ва гап қурилиши хусусияти ўртасидаги боғланиш.

Қорақалпоқ адабий тилининг меъёрий шаклланиши. Адабий тил меъёри тушунчаси.

Тарихий грамматика. Қорақалпоқ тили тарихининг Ўрта Осиё олимлари томонидан ўрганилиши. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари қорақалпоқ тили тарихини ўрганишда асосий манба сифатида. Қорақалпоқ тили товушларининг тарихий эволюцияси. Қорақалпоқ тилида сўз таркибининг ўзгариши, тарихий сўз ясаиши ва сўз ясовчи формантлар. Грамматик шаклларнинг тарихий реконструкцияси. Қорақалпоқ тилида гап қурилишининг тарихий қўринишлари ва хусусиятлари.

Стилистика асослари. Нутқ услублари, унинг адабий тил меъёрларига муносабати. Нутқ услублари таснифи, услуб турларининг қўлланиш хусусиятлари. Нутқ услубларининг тил материаллари: лексикаси, грамматик шакллари. Услубий синонимия. Расмий-идоравий услубнинг тақомили масалалари. Услубларнинг қиёсий ўрганилиши, уларда қўлланган воситалар тадқиқи. Услубларда тил бириликларининг имкониятларини ўрганиш

Амалий фонетика. Қорақалпоқ тили нутқ товушлари таснифи. Талаффузда юз берадиган фонетик ҳодисалар. Товуш ва ҳарф муносабати таҳлили. Акцентуация, интонация ва бошқалар билан боғлиқ ҳодисалар. Фонологик таҳлил қўникмаси ва малакасини шакллантириш. Имло ва орфоэпия муносабатидаги умумий ҳамда хусусий жиҳатлар, уларнинг адабий тил меъёрига муносабатини аниқлаш.

Амалий грамматика. Сўз таркиби таснифи, сўзнинг маъноли қисмларга ажратиш, морфемаларнинг функционал-семантик, структуравий, позицион таснифи. Грамматик маъно ва грамматик шакллардаги алоқадорликларни фарқлаш. Грамматик категориялар оппозицияси, синонимияси. Сўз туркумларини ажратиш, уларнинг гапдаги вазифасини белгилаш таъйинлари, сўз туркумларининг қўчиши.

Сўз бирикмаси ва сўзларнинг грамматик муносабатга киришиш йўллари, сўзлар ўртасидаги синтактик алоқа типларини ажратиш. Гап тузилиши ҳамда гап турларининг таҳлили. Қўшма гапларни семантик-функционал таснифлаш ва таҳлил этиш.

Амалий стилистика. Услубларда тил бирикларининг қўлланилиши таҳлили, уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Нутқ услублари ўртасида фарқлар ва умумийликни тил материали асосида далиллар. Турли матнлар тадқиқида қиёсий-қўиштирма методдан фойдаланиш. Тил бириклари қўлланилишида умумий ҳамда хусусий томонлар таҳлили. Нутқ услубларининг лингвистик таҳлили. Услубий синонимия ва унинг қўринишларини фарқлаш.

6.5.3.2 Тил тарихи:

Тил тарихи фани таркибига «Қадимги туркий тил», «Қорақалпоқ тилининг тарихий грамматикаси», «Қорақалпоқ адабий тили тарихи» фанлари киради.

Қадимги туркий тил. Курснинг тарих, адабиёт, география, халқ оғзаки ижоди, этнография ва уларнинг ҳар бир даври (Х асргача) билан боғлиқлиги. Ёзувлар тарихи, хусусан, Ўрта Осиё халқлари ёзувлари тарихи ҳақида дастлабки маълумот. Қадимий туркий тил, хусусан, руник ва уйғур ёзувлари битиклари тили.

Қорақалпоқ тилининг тарихий грамматикаси. Қорақалпоқ халқи ва тилининг тарихи, унинг ўрганилиш даражаси, туркий тиллар ва уларнинг таснифи, қорақалпоқ халқи ва тилининг шаклланиши, қорақалпоқ тили тарихини даврлаштириш масалалари. Қорақалпоқ тили тарихининг фонетик-фонологик тизими, морфем- морфологик структураси, ундаги мустақил ва ёрдамчи сўз туркумлари, сўз ясаиш эволюцияси ҳамда сўз бирикмалари, гап бўлаклари, содда ва қўшма гап турлари, уларнинг тарихий тараққиёт этаплари.

Қорақалпоқ адабий тили тарихи. Адабий тилнинг асосий тараққиёт босқичлари. Унинг маданиятимиздаги аҳамияти, адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари, адабий тил ва диалектлар, адабий тил услублари. Ҳар бир давр тилининг фонетик, лексик, грамматик фарқланишлари.

Турк-руник ёдгорликлари тили. Қадимги турк-руник ёзуви. Бу ёзувнинг Шарқий Европадаги руник ёзувлардан фарқи ва ўхшаш томонлари. Турк-руник ёзувининг дешифровкаси ва палеографияси. Қадимги турк тили фонетикаси, грамматикаси ва лексикаси.

XI-XV асрлардаги ёзма ёдгорликлар тили. Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Замахшарийнинг илмий мероси. Ўрто Осиё туркий адабий тили. Олтин Ўрда даври адабий ёдгорликлар тили. Бердақнинг туркий тил тараққиётига қўшган ҳиссаси. Ажиниёз асарларининг

тил хусусиятлари. XVII-XIX асрлар ёзма ёдгорликлари тили. XX аср бошларидаги қорақалпоқ ёзма матнларининг тил хусусиятлари.

6.5.3.3. Тилшунослик назарияси

Тилшуносликнинг бошқа фанлар орасидаги ўрни. Тилшунослик предмети. Тилшунослик фанининг тушунчавий терминологик аппарати. Тилшунослик фанининг вужудга келиши. Тил ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил фикр ифодалашнинг воситаси эканлиги. Тилнинг ижтимоий вазифалари. Тил ҳақидаги фаннинг ички қурилиши. Тилларнинг умумий ва хусусий томонлари. Лисоний тадқиқот аъёнлари. Тилшунослик мактаблари. Умумий тилшуносликнинг етакчи муаммолари: тилшунослик объекти, тилнинг ички (структуравий) бўлиниши, функцияланиши, тарихий тараққиёти, семиотик табиати, лисоний универсалиялар, лингвистика фанининг методлари, тадқиқот парадигмалари, тил фанининг бошқа фанлар билан алоқаси. Жаҳоннинг машҳур тилшунослари. Ҳозирги тилшуносликнинг долзарб масалалари. Тил ва тафаккур. Тил ва нутқ. Тилга оид таълимотлар эволюцияси. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг юзага келиши. Тилларнинг генетик, типологик ва ареал таснифлари. Графика. Орфография. Орфоэпия. Пунктуация. Фонетика. Фонология. Морфология. Морфемика. Сўз ясалиши. Морфологик категориялар. Синтаксис. Сўз бирикмаси. Гап. Синтактик категориялар. Матн. Лексика. Семантика.

6.5.3.4 Араб тили:

Араб ёзуви, араб тили фонетика, морфология, синтаксис ва лексикологияси. Араб тилига доир сўзлар, арабий конструкция ва ифодаларнинг туркий ёзма ёдгорликларидаги ўрни. Араб луғатчилиги ва қорақалпоқ мумтоз адабиёти.

3.5.3.5 Қорақалпоқ тили практикumi:

Қорақалпоқ тилидаги товуш ва ҳарф, товуш ва фонемаларнинг уқшаш ва фарқли жиҳатлари, унли ва ундош товушлар, уларнинг ёзилиш қоидалари, сингармонизм низоми, ўзак ва қўшимчаларнинг имлоси, буғун ва урғу. Сўз маънолари, сўзнинг тўғри ва кўчма маънолари, омоним, синоним ва антоним сўзлар, луғот турлари. Сўз яшаш усуллари, сўз туркумлари, маъноли ва кўмакчи сўз туркумлари. Синтаксислик алоқа. Сўз бирикмалари. Гап. Содда гап ва қўшма гап. Тиниш белгилари.

6.5.3.6 Қорақалпоқ диалектологияси:

Қорақалпоқ диалектологияси предмети. Қорақалпоқ диалектологияси тарихи. Қорақалпоқ шеваларини ўрганиш методлари. Транскрипция. Қорақалпоқ шеваларининг таснифлари. Шимолий шева. Жанубий шева. Шева ва адабий тил муносабати. Шева ва адабий тил онтологиялари орасидаги фарқ. Шеванинг адабий тилга асос бўла олмаслиги. Таянч шева бирликлари ҳақидаги таълимот. Қорақалпоқ шевалари фонетикаси, грамматикаси ва лексикаси. Диалектологик луғатлар. Қорақалпоқ шевалари атласи.

6.5.3.7 Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди:

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди манбалари. Қадимги турк асотирилари. Халқ оғзаки ижодида жанрлар типологияси. Достон, эртақ, қўшиқ, мақол ва бошқа жанрдаги ижод намуналари. «Алпомиш», Қоблан», «Маспатша», Шарияр» достонлари таҳлили. Халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт билан ҳамқадам тараққиёти. Ҳозирги замон оғзаки ижод намуналарининг хусусиятлари.

6.5.3.8 Қорақалпоқ адабиёти тарихи:

Адабиёт тарихининг маданият тарихидаги ўрни. Адабиёт тараққиётининг асосий босқичлари. Ноғайлар давридаги қорақалпоқ адабиёти. XVI-XIX асрлар адабиётининг хусусиятлари. Ажиниёз, Бердақларнинг адабиёт мероси. Адабий муҳит ва мактаблар. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг тараққиётга этиш йўли. Ушбу даврдаги адабий муҳит. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошидаги қорақалпоқ адабиёти. Адабиётда янгича йўналишларнинг фойда бўлиши. Ушбу давр адабиётининг асосий хусусиятлари.

6.5.3.9 Янги қорақалпоқ адабиёти тарихи:

XX аср бошлари қорақалпоқ адабиётидаги ўзгаришлар. Шўролар даври адабиётининг хусусиятлари. 20-30 йиллар адабиёти. Мафкуравий тазйиқ ва адабий жараён. II жаҳон уруши ва урушдан кейинги давр адабиёти. 60-80 йиллар адабиётидаги ўзгаришлар. Қайта қуриш давридаги адабий кўтарилиш. Истиклол даври адабиёти ва унинг хусусиятлари. Миллий мафкура ва бадиий ижод.

6.5.3.9 Жаҳон адабиёти тарихи:

Жаҳон адабиёти тарихининг асосий тамойиллари ва даврлаштириш. Антик давр адабиёти тарихи. Юнон ва Рим адабиёти тарихи. Трагедия ва комедия. Ўрта асрлар ғарб адабиётининг ўзига хос хусусиятлари. Рицарлик адабиёти. Европа адабиётида уйғониш даври. Италияда уйғониш. Францияда уйғониш. Англияда уйғониш. Шекспир ижоди. XVII-XVIII асрлар Европа адабиётида маърифатчилик ва реализмнинг тараққиёти. Д. Дефо, Д. Дидро, Ф. Шиллер ва И. В. Гёте. Европа ва Америка адабиётининг XIX асрдаги камолоти. Танқидий релизм адабиёти. Рус адабиётида реализм. Л.Толстой ва Ф.М.Достоевский ижоди. XX аср чет эл адабиётидаги асосий адабий оқимлар ва концепциялар. Модернизм, постмодернизм, экзистенциализм. Жаҳон адабиётидаги ҳозирги адабий жараён.

6.5.3.11 Адабиётшунослик назарияси:

Адабиётшунослик-бадий адабиёт ҳақида таълимот. Адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари. Уларнинг ўзаро боғлаиқлиги. Адабиёт тарихи, адабий танқид ва адабий жараён. Адабиёт назарияси асослари. Бадий асар ва унинг таҳлил тамойиллари. Адабий тур ва жанрлар. Лирик, эпик ва драматик тур. Лирик жанрлар. Роман жанри. Бадий услуб ва метод муаммолари. Бадий тасвир воситалари. Бадий санъатлар. Бадий асар тили. Адабий йўналиш ва мактаблар.

Адабий-назарий тафаккур тараққиёти. Адабиётшуносликдаги академик мактаблар. Санъат назарияси. Бадий адабиёт спецификаси. Бадий асар яхлитлиги ва тизимли таҳлил. Адабий тур ва жанрлар типологияси. Адабий жараённинг умумий масалалари.

6.5.3.12 Қорақалпоқ адабий танқидчилиги тарихи:

Адабиётшуносликнинг вужудга келиши ва тарихий тараққиёти. Адабий танқидчиликнинг ўзига хос хусусиятлари. Адабий танқидчили тарихига бир назар. Мумтоз адабиёт тарихи ва адабий танқидчилик. Миллий адабиётшуносликнинг шаклланишида матбуот воситаларининг роли. XX аср бошлари адабиётшунослиги ва адабий танқиднинг вужудга келиши. Н.Давқараев, М.Нурмухаммедов, С.Ахмедовларнинг адабий танқидий қарашлари. Адабий танқид тарихи – адабий асарлар ва жараённи баҳоловчи мезон сифатида. Адабий танқидчиликда шакл ва услублар хилма-хиллиги. Қ.Мақсетов, Н.Жапақов, Қ.Султанов ижоди. Бугунги ёш адабиётшунос ва мунаққидлар хусусида

6.5.3.13 Ҳозирги адабий жараён:

XX аср адабиётининг инсоният тарихидги ўрни. XX асар адабиёти даги асосий йўналишлар. Ҳозирги адабий жараённинг асосий тамойиллари. Мустақиллик даврида яратилган бадий асарлар. Шеърят, наср ва драматургия. Ҳозирги ёшлар шеъряти ва насри. Бугунги драматургия муаммолари. Ҳозирги адабий жараёнга хос қонуниятлар. Миллий истиқлол даврида яратилган бадий-эстетик кашфиётлар. Истиқлол даври насри ва назми. Мустақиллик даврида яратилган қорақалпоқ романига хос хусусиятлар.

6.5.3.14 Туркий филологияга кириш:

Туркий тилларнинг жаҳон тиллари орасида тутган ўрни. Туркий тилларнинг таснифлари. Энг қадимги туркий тиллар. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари тили. Қадимги уйғур тили. Қорахонийлар даври туркий тили. Чигатой тилининг қардош туркий адабий тиллар шаклланишидаги роли. Мамлуклар тили. Волгабўйи турклари тили. Замонавий туркий тиллар.

6.5.3.15 Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси:

Фаннинг бошқа фанлар орасидаги мавқеи. Туркий тилларнинг Олтой тиллари орасидаги ўрни. Туркий тилларнинг шаклланиш ва тараққиёт босқичлари. Туркий тиллар қиёсий-тарихий грамматикасига Қорахонийлар даврида асос солиниши. Туркий тилларга оид таснифлар. Туркий тилларнинг фонетик-фонологик, морфем-морфологик, лексик-семантик ва синтактик қурилиши. Туркий тиллар фонетикаси, лексикаси ва грамматикасини реконструкциялаш тамойиллари. Туркий тилларнинг мўғул, тунгус-манчжур, угор-фин, эроний тиллар билан алоқаси. Туркийшуносликдаги этимологик тадқиқотлар. Туркий тиллар қиёсий-тарихий грамматикасини яратиш тамойиллари ва қиёсий-тарихий методнинг роли. Қиёсий-тарихий фонетика. Қиёсий-тарихий морфология. Қиёсий-тарихий синтаксис. Қиёсий-тарихий лексикология.

6.5.3.16 Туркий халқлар адабиёти тарихи:

Туркий халқлар адабиётининг халқлар ижтимоий маданият ҳаётидаги ўрни. Туркий халқлар адабиётининг асосий босқичлари. Туркий халқлар фольклори. Туркий халқлар ёзма адабиёти

тарихи. Турк адабиётида тасаввуф. Танзимот даври турк адабиёти. Замонавий турк адабиёти. Озарбайжон, Қозоқ, Қирғиз, Туркман фольклори, ёзма адабиёти тарихи, замонавий адабиёт.

6.5.3.17 Она тили ва адабиёт ўқитиш методикаси:

Она тили ўқитиш методикаси фанининг предмети. Тил таълимининг асослари. Тил таълими методлари ва усуллари. Она тили бўйича синфда уюштирилаётган машғулот турлари. Тил дарслари методикаси. Боғланишли нутқни ўстириш методикаси. Ёзма ишларни ўтказиш, текшириш ва баҳолаш йўллари. Дарс таҳлили методикаси.

Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг предмети. Адабий таълимнинг асослари. Туркистон мактаблари ва мадрасаларида адабиёт ўқитилиши тарихи. Адабиёт ўқитиш методлари. Бадиий матн устида ишлаш. Мактаб герменевтикаси. Адабиёт бўйича синф ва мактабдан ташқари ишлар. Факультатив машғулотларни уюштириш. Ёзма ишлар ўтказиш, текшириш ва баҳолаш методикаси. Адабиёт дарслари таҳлили.

6.5.4 Ихтисослик фанлари

Ихтисослик фанлари рўйхати ва мазмуни кадрлар буюртмачиларининг талаблари ва бакалаврлар тайёрлашнинг ушбу йўналиши бўйича фан, техника ва технологияларнинг замонавий ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда олий таълим муассасаси томонидан белгиланади.

6.5.4.1 Бердақшунослик

Бердақ ижодининг жанрий хусусиятлари. Бердақ поэзиясининг мазмун ва шаклий хусусиятлари. Бердақнинг эпик асарларининг поэтикаси (сюжет, композиция, конфликт, эпик қаҳармон). Бердақ асарлари тили. Бердақ асарларида троплар. Бердақасарларининг лексик хусусиятлари. Бердақ ижодида бадиий усуллар.

6.5.4.2 Бердах асарлари тили.

Бердақ ва қорақалпоқ ёзма адабий тили. Бердақ асарларининг ўрганилиши. Шоир асарлари тилини лингвистик йўналишда ўрганишнинг аҳамияти. Бердақ асарлари тилининг фонетик хусусиятлари. Унли ва ундошларнинг позицион ва комбинаторлик хусусиятлари. Бердақ асарлари тилининг морфемик тузилиши. От, сифат, сон, олмош, феъл, равиш сўз туркумларидаги хусусиятлари. Қўмакчи сўзлар. Сўз ясаиш тизими. Бердақ асарлари тилининг лексик таркиби. Туркий ва ўзлашган сўзлар. Шоир асарлари тилининг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Полисемия, метафора, метонимия, синекдоха, синоним, омоним, антоним сўзлар, фразеологизмлар, диалектизм, касбий сўзлар, жаргон, табу ва эвфемизмларнинг шоир асарлари тилида ўзига хос қўлланилиши.

Қорақалпоқ адабий тилининг шаклланишида Бердақнинг ўрни.

6.5.4.3 Қорақалпоқ тилшунослиги тарихи:

Қорақалпоқ тилшунослигининг вужудга келиши ва тарихий тараққиёти. Қорақалпоқ тили ҳақида дастлабки маълумотлар. Қорақалпоқ ёзуви ва имласи масалалари. Қорақалпоқ тили фонетикаси, лексикологияси, фразеологияси, лексикографияси, сўз ясаиши, морфологияси, синтаксиси, тил тарихи ва диалектологияси, ономастикаси, қиёсий грамматикаси бўйича олиб борилган тадқиқотлар. Қорақалпоқ тилшунослари ва ўларнинг илмий асарлари ҳақида маълумотлар.

6.5.4.4 Қорақалпоқ терминологияси:

Қорақалпоқ тилининг лексик таркибидаги терминлар ва уларнинг маънолари. Ҳар бир фан йўналишларидаги терминларнинг қўлланилиши, ўзига хосликлари, луғат таркибида тутган ўрни ва терминларнинг ясаиш усуллари.

6.5.4.5 Қорақалпоқ шеър тузилиши:

Шеър тузилишининг объекти. Шеър тузилиши назмнинг сиртки шакли эканлиги. Вазн, қофия, ритм, банднинг ўзига хос хусусиятлари. Ритм шеърнинг энг асосий элементи эканлиги. Ритм турлари ва унинг номаён бўлиш йўли. Қофия ва унинг турлари. Қофияга боғлиқ адабий атамалар. Қофиянинг шеърдаги ўрни. Унинг асар мазмуни билан алоҳадорлиги. Қорақалпоқ шеърларида вазн. Бармоқ вазннинг асосий хусусиятлари. Қорақалпоқ шеърларида аруз элементлари. Банд ва унинг турлари. Ҳозирги шеърларда банднинг хилма-хиллиги.

6.5.4.6 Адабиётда тасвирлаш воситалари:

Ихтисослик курсининг предмети. Тасвирлаш воситаларининг тур ва хилма-хиллиги. Троплар ва фигураларнинг образ яратишдаги вазифалари ва аҳамияти. Метафора, метонимия, эпитет, гипербола, синекдоха, литота ва ҳоказаларнинг бадиий нутқда ишлатилиши, таъсирчанлики

ошириши. Антитеза, градация, такрор, инверсия, перифраза ва ҳоказалар интонацион-синтактик ифода воситалари эканлиги, ифоданинг таъсирчанлигини кучайтиришга, нутқ эмоционаллигини оширишга ярдам берадиганлиги.

6.5.4.7 Қорақалпоқ ономастикаси

Ономастик тадқиқот методлари: тарихий метод, қиёсий метод, статистик метод. Қорақалпоқ ономастикасининг тизими. Қорақалпоқ антропонимикаси бўлимлари: исмлар, лақаблар, фамилиялар, отасининг исмлари, псевдонимлар. Қорақалпоқ топонимикаси асослари. Маҳаллий географик терминлар. Қорақалпоғистон топонимларининг грамматик тузилишига кўра турлари. Қорақалпоқ этнонимикаси. Қорақалпоқ этнонимларининг тарихий қатламлари.

6.5.5 Малакавий амалиёт

Фольклор амалиёти

Амалиёт ўтказиладиган манзилга етиб олиш. Ишга тайёргарлик кўриш. Амалиёт иштирокчиларига хавфсизлик техникаси ҳақида маълумот бериш. Маҳаллий халқ оғзаки ижоди юзасидан танишув суҳбатини уюштириш. Респодентлар билан материаллар ёзиб олиш жараёнида муомала этикасига амал қилишни ўргатиш. Материал ёзиб олиш техникаси билан таништириш. Гуруҳларни кичик звеноларга ажратиш ва ҳар бир звенони ўз ҳудуди билан таништириш. Маҳаллий аҳолидан халқ кўшиқлари, топишмоқ, мақол, тез айтиш намуналарини ёзиб олиш. Ёзиб олинган намуналарни қиёслаш, фарқларни аниқлаш. Тўпланган материалларни тартиблаштириш, оққа кўчириш, ҳисобот учун маълумот тўплаш. Аҳолидан маҳаллий ҳудудда ўтказиладиган маросимлар рўйхатини аниқлаш. Маросимларни ўтказиш тартибини изохлаш. Аҳолидан эпик асарлардан намуналар ёзиб олишни бошлаш. Респодентлардан мазкур асарларни ўрганиш тарихларини ёзиб олиш. Экспедиция давомида алоҳида эътибор қозонган респодентлар билан суҳбат ўтказиш. Ҳудудда аввал яшаган ижрочи ва ижодкорлар ҳақида маълумот олиш. Малакавий амалиёт даврида ёзиб олинган материалларни тартибга солиш. Амалиёт бўйича ҳисобот тайёрлаш. Фольклор амалиёти давомида тўпланган материалларни тартиблаштириш. Амалиёт раҳбарларига ҳисобот топшириш.

Диалектологик амалиёт

Амалиёт ҳақида маълумот бериш. Амалиётга бориладиган ҳудудни аниқлаш. Белгиланган ҳудуд шеvasига оид хусусиятларни талабаларга эслатиш. Ўрганиладиган ҳудуд шеvasи вакиллари билан мўлжалланган илмий ва амалий мазмундаги режа асосида гуруҳ талабаларининг мулоқатларини уюштириш. Мулоқотларни ёзиб олиш ва уларни диалектологик материаллар сифатида ёзиб, транскрипция қилиш.

Ёзиб олинган шева матнларини гуруҳлаб, алоҳида дафтарларга ёзиш, уларни амалиёт раҳбарларига топшириш. Амалиёт охирида талабларни баҳолаш.

Малакавий амалиёт

Амалиёт ўтиши режалаштириладиган умумтаълим мактаб тузилиши, ўқув жадвали, Фан ўқитувчиларининг ўқитиш усуллари ва синф ўқувчилари билан танишиш. Синфнинг Фан бўйича йиллик мавзувий режаси билан танишиш. Дарсга режалар тузиш, дарсга таёрланиш, мактаб ўқитувчиларининг дарсларга қатнаши ва дарс ўтиш усуллари ўрганиш. Интерактив методлар ва янги педагогик технологияларни қўллай билишни ўрганиш. Синфдан ташқари билим бериш ишлари билан танишиш ва ташкиллаштириш. Бошқа талаба-амалиётчилар томонидан ўтилган дарсларни таҳлил этишга қатнашиш, тарбиявий ишлар режаси билан танишиш. Синф соатларининг режаларини ёзиш. Педагогик-психологик тадқиқотлар юритиш.

Амалиёт бўйича ҳисобот тайёрлаш ва амалиёт раҳбарига белгиланган вақтда топшириш.

Педагогик амалиёт

Кириш анжуманида иштирок этиш. Таълим тизими билан танишиш. Педагогик амалиётнинг мақсад ва вазифаларини белгилаб олиш. Дарс кузатиш ва таҳлил қилиш йўллари. Ўқувчи ва талабаларнинг жисмоний, руҳий ҳамда ақлий таракқиётига доир маълумотларни тўплаш, тизимга солиш, таҳлил қилиш. Белгиланган синф ва курсларда тегишли фанлардан дарс ўтиш ва унинг таҳлилида иштирок этиш. Бир ўқувчи ёки талабага атрофлича тавсифнома ёзиш. Якуний анжуманни тайёрлаш ва ўтказишда иштирок қилиш.

6.5.6 Битирув малакавий иш (лойиҳаси)

Битирув малакавий иш(лойиха)лар мавзуи таълим муассасасининг битирувчиларини чиқарувчи кафедралари томонидан кадрлар буюртмачиларининг талабларини, шунингдек замонавий фан, техника, технологиялар ютуқларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Битирув малакавий иш филологик: тилшунослик, адабиётшунослик ёки шу соҳадаги илмий-тадқиқот йўналишларида бўлиши мумкин.

Талабага битирув малакавий иши(лойиха) топшириғи, одатда, у учинчи курсни тугатгандан сўнг берилади. Иш (лойиха) тўртинчи курс давомида, шунингдек, мазкур стандартда бажариш учун ажратилган вақт мобайнида бажарилади.

7 Бакалавриятнинг асосий таълим дастурларини ўзлаштириш бўйича амалга ошириладиган шароитларга бўлган талаблар

7.1 Бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари ўзлаштирилишига белгиланган умумий талаблар

7.1.1 Таълим дастурини ишлаб чиқишда ОТМ республика иқтисодиёти ва ижтимоий тармоқлари, бошқарув ва хўжалик юритиш субъектлари учун фундаментал, айниқса, юқори ва инновацион технологиялар бўйича чуқур билим ҳамда амалий кўникмаларга эга бўлган кадрлар эҳтиёжини ҳисобга олиши керак.

Олий таълим муассасалари асосий таълим дастурини фан, техника, маданият, иқтисодиёт, технология ва ижтимоий соҳа ривожланишини ҳисобга олган ҳолда мунтазам равишда янгилаб туриши лозим.

7.1.2 Таълим дастурини ишлаб чиқишда ОТМ томонидан битирувчиларнинг умуммаданий компетенцияларини (ижтимоий ўзаро таъсир, ўз-ўзини ташкил қилиш ва бошқариш, тизимий-фаолият тавсифидаги компетенцияларни) шакллантиришдаги имкониятлари аниқланган бўлиши керак. ОТМ ўзининг ижтимоий-маданий муҳитини шакллантиришга, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун зарур бўлган шароитларни яратишга масъул.

ОТМ ўқув жараёнини ижтимоий-тарбиявий ривожлантиришга, талабаларнинг ижтимоий ташкилотлар ишида, спорт ва ижодий тўғарақларда, магистрларнинг илмий жамиятларида иштирокига кўмаклашиши лозим.

7.1.3 Компетентли ёндошувни амалга ошириш ўқув жараёнида машғулотларнинг фаол ва интерфаол (компьютер симуляторлари, ишбилармонлар ўйини, муайян вазиятларни кўриб чиқиш ва ҳ.к.) шакллари ўтказишни, талабаларнинг касбий кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида аудиториядан ташқари иш билан биргаликда жаҳон педагогик амалиётида қўлланиладиган замонавий педагогик технологиялар, ўқитишнинг самарали стратегиялари, методлари ва услубларини кенг қўллашни назарда тутиши керак.

Фаол ва интерфаол шаклларда ўтказилаётган машғулотларнинг улуши дастурнинг асосий мақсади, ўқиётган контингент хусусиятлари ва муайян фан мазмуни билан аниқланади. Талабаларнинг академик гуруҳлари учун маъруза туридаги машғулотлар аудитория машғулотларининг 50 % идан ортмаслиги керак.

7.1.4 Талабалар ўқув юкламасининг максимал ҳажми асосий таълим дастури ва таълим дастурига ОТМ томонидан қўшимча белгиланадиган факультатив фанларни ўзлаштириш бўйича аудитория ва аудиториядан ташқари (мустақил) таълим билан биргаликда ҳафтасига 54 академик соатдан ошмаслиги керак.

7.1.5 ОТМ талабалар учун ўқиш дастурини, бўлиши мумкин бўлган индивидуал таълим дастурларини ишлаб чиқишни инобатга олган ҳолда, шакллантиришда реал иштирок этиш имкониятини таъминлашга масъул.

7.1.6 Ўқув дастурини шакллантиришда ОТМ талабаларни уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари билан таништиришга, талабалар учун танлов фан(модул, курс)лари мажбурий эканлигини тушунтириши керак.

7.1.7 Талабаларда билим, амалий малака ва кўникмаларни тўлиқ шакллантириш учун ОТМ таълим дастури ўқув фанлари (модуллари) бўйича лаборатория ишлари ва амалий машғулотларни камраб олиши керак.

7.2 Таълим дастурларининг тадбиқ этилиши

5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича бакалаврларни тайёрлаш таълим дастури ривожлантирувчи ўқитиш, ахборот технологиялари ва ўқитишнинг замонавий техник воситаларидан фойдаланилган ҳолда тайёрлашнинг ушбу йўналиши бўйича аккредитация қилинган олий таълим муассасаларида амалга оширилиши керак.

Талабалар хорижий тилларни ўзлаштириши, хорижий тилларни ўқитувчилар ўқитиши ҳамда бунинг учун зарур бўлган шароитлар яратилиши бакалаврларни тайёрлашда бош вазифа бўлиши керак.

Малакавий амалиётлар замонавий корхоналарда, ташкилотларда ва ИТИларда ўтказилади, улар талабаларни амалиёт дастурларида кўзда тутилган иш жойлари билан таъминлашлари керак.

Ўқиш даврида талаба камида иккита Давлат аттестацияларини (гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий ва чет тили фанларидан) топширади ва битирув малакавий ишини ҳимоя қилади. Давлат аттестацияси мос интеграллашган курслар бўйича ўқув жараёни тугаллангандан кейин топширилади.

7.3 Малакавий амалиётларни ташкил этиш талаблари

Амалиётлар бакалаврият асосий таълим дастурининг мажбурий бўлаги ҳисобланади. Амалиётлар ўқув ёки ўқув-ишлаб чиқариш машғулотлари кўринишида бўлиб, талабаларнинг касбий-амалий тайёргарланганлигига бевосита йўналган бўлади. Бакалаврларни тайёрлашнинг таълим дастури ўқиётганлар тўртта амалиётни – фольклор, диалектологик, малакавий ва педагогик амалиётларини ўтишни ўз ичига олади.

Ўқишнинг биринчи йилида фольклор амалиёти ўтказилади, мақсад – оғзаки ижод намуналарини тўплаш, уларни таҳрир қилиш, нашрга тайёрлаш ва ўқув жараёнига татбиқ этиш бўйича зарурий талаблар билан таништирилади. Бу вазифаларни амалга оширган талабалар амалиёт натижаси ва ҳисоботи баҳолаш мезонлари асосида баҳоланади.

Диалектологик амалиётда ўрганиладиган ҳудуд шеvasи вакиллари билан мўлжалланган илмий ва амалий мазмундаги режа асосида гуруҳ талабаларининг мулоқотлари уюштирилади. Мулоқотларни ёзиб олинади ва улар диалектологик материаллар сифатида транскрипция қилинади. Ёзиб олинган шева матнлари гуруҳланиб, алоҳида дафтарларга ёзилади ва амалиёт раҳбарларига топширилади. Амалиёт охирида талабларбаҳоланади.

Малакавий амалиёт ўтказишдан мақсад - талабаларнинг назарий билимларини мустаҳкамлаш, касб кўникмаларини ҳосил қилиш ва такомиллаштириш, мутахассислик маҳоратини ошириш, уларни меҳнат ва ижтимоий фаолиятга жалб қилишдан иборат.

Амалиёт умумтаълим мактабларида ўтказилади. Талабаларда касбий-амалий малака ва кўникмаларни таркиб топтиришга диққат қаратилади.

Педагогик амалиётда талабалар таълим тизими билан танишади. Дарс кузатиш ва таҳлил қилиш йўллари йўналди. Ўқувчи ва талабаларнинг жисмоний, руҳий ҳамда ақлий тараққиётига доир маълумотларни тўплайди, тизимга солади, таҳлил қилади. Белгиланган синф ва курсларда тегишли фанлардан дарс ўтади ва унинг таҳлилида иштирок этади. Якуний анжуманни тайёрлаш ва ўтказишда қатнашади.

Талабанинг илмий-тадқиқот иши амалиётнинг бир бўлагини ташкил қилиши мумкин. Илмий-тадқиқот иши битирувчиларда касбий компетенцияларни шакллантириш ва мустаҳкамлашга кўмаклашади. У битирувчини 8 семестрда кафедранинг илмий ишида албатта иштирок этишини, курс ишларини касбий (маҳсус) циклнинг базавий фанлари мавзуси бўйича бажарилиши ва ҳимоя қилинишини, талабаларнинг талабалар илмий жамияти йўналиши бўйича илмий ишда иштирок этишини ва битирув малакавий ишни кафедранинг илмий мавзуси бўйича бажарилишини назарда тутати.

Талабалар илмий-тадқиқот ишининг ташкил қилиниши қуйидагилар билан таъминланиши керак:

- курс ишларининг ҳар йили янгиладиган мавзулари ҳақида ўқиётганларни ўз вақтида хабардор қилиш;

- чиқарувчи факультет (кафедра)нинг илмий мавзуси бўйича илмий-тадқиқот ишларини бажариши учун лабораторияларда ўқиётганларни иш жойи билан таъминлаш;
- олий таълим муассасасининг ахборот ресурс марказида мустақил илмий-тадқиқот ишни олиб бориш имкониятини тақдим этиш;
- талабалар илмий жамиятининг конференцияларини ташкил қилиш;
- талабалар илмий конференцияси ғолибларига мамлакатнинг бошқа олий ўқув юртларига маърузалар билан чиқиш имкониятларини тақдим этиш.

7.4 Ўқув жараёнини педагогик кадрлар билан таъминлаш бўйича талаблар

Бакалаврият асосий таълим дастурини амалга ошириш ўқитилаётган фаннинг ихтисослигига мос, одатда, базавий таълимга эга бўлган илмий-педагогик кадрлар билан ва тизимий равишда илмий ёки илмий-методик фаолият билан шуғулланаётган кадрлар билан таъминланиши керак.

Ихтисослик фанлари ўқитувчилари ўқитилаётган фан профилига мос базавий таълимга ёки илмий даражага эга бўлишлари керак. Таълим жараёнига амалдаги тегишли тармоқ ташкилотлари, корхоналари ва муассасаларининг раҳбарлари ва етакчи мутахассислари ўқитувчиликка жалб этилиши мумкин.

7.5 Таълим жараёнини ўқув-методик ва ахборот ресурслари билан таъминлаш талаблари

Асосий таълим дастури асосий таълим дастурининг ҳамма ўқув курслари, фанлари (модуллари) бўйича ўқув-методик хужжатлар ва материаллар билан таъминланиши керак.

Асосий таълим дастурининг амалга оширилиши ҳар бир ўқиётган асосий таълим дастуридаги фан (модул)ларнинг тўлиқ рўйхати бўйича шаклланадиган маълумотлар базаси ва кутубхона фондидан фойдаланиш ҳуқуқи билан таъминланиши керак.

Асосий таълим дастури бўйича ҳар бир ўқиётган ўрнатилган меъёрларга мос равишда таълим дастурига кирувчи касбий циклнинг ҳар бир фани бўйича ўқув ва ўқув-методик чоп этилган ёки электрон нашрлар билан тўлдирилган бўлиши керак.

Ахборот-ресурс марказининг асосий фонди охириги 10 йилда (гуманитар, ижтимоий ва иқтисодий циклнинг базавий фанлари учун – охириги 5 йилда) чоп этилган ҳамма циклларнинг базавий қисми фанлари бўйича ўқув адабиётининг чоп этилган ва ёки электрон нашрлари билан бут қилинган бўлиши керак.

Ўқув адабиётидан ташқари қўшимча адабиёт фонди расмий маълумотнома-библиографик ва даврий нашрларни ўз ичига олиши керак.

Таълим дастурини тўлиқ амалга ошириш учун ОТМнинг АРМда таълим йўналишининг ўқув режасида келтирилган фанлар бўйича яратилган ўқув-услубий адабиётлар ва чет элда чоп этилган ҳамда интернет тизимидаги ахборот манбалари ҳар бир талабага етарли даражада бўлиши керак.

Мамлакатимиздаги ва чет элдаги олий таълим муассасалари, корхоналари ва ташкилотлари билан оператив равишда ахборот алмашиш, замонавий касбий маълумотлар базалари, ахборотлар ва қидирув тизимларидан фойдаланиш имконияти билан таъминланган бўлиши керак.

5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) таълим йўналиши бўйича бакалаврни тайёрлаш жараёнида асосан қуйидаги педагогик технологиялар ва ўқитиш методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

ўқитишнинг интерфаол методи,

муаммоли ўқитиш технологияси,

ўйинли технологиялар,

танқидий фикрлаш ривожланишининг педагогик стратегиялари,

шахсий йўналганлик асосидаги педагогик технологиялар,

ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил қилиш асосидаги педагогик технологиялар,

ўқитишни дифференциациялаш,

ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси,

дастурий ўқитиш технологияси,

ўқитишнинг комплекс методлари (лойиҳавий метод, тармоқли режалаштириш методи, ақлий ҳужум, ассоциограммалар методи ва ҳ.к.)

7.6 Ўқув жараёнининг моддий-техника базаси бўйича талаблар

Бакалавр тайёрлашнинг асосий таълим дастурини амалга оширувчи ОТМ ўқув дастурида назарда тутилган ва амалдаги санитар ва ёнғинга қарши қоидалар ва меъёрларга мос келадиган

моддий-техника базасига эга бўлиши керак; бу моддий-техник база фанлар ва фанлараро тайёргарликнинг ҳамма турларини, ўқиётганларнинг лаборатория, амалий ва илмий-тадқиқот иши ўтказилишини таъминлаши керак.

Бакалавр дастурини амалга ошириш учун минимал зарур бўлган моддий-техникавий таъминот рўйхати қуйидагиларни ўз ичига олади:

- маъруза (поток ёки гуруҳлар) аудиториялари;
- семинар машғулотлари учун аудиториялар;
- илмий-тадқиқот ишини ўтказиш учун лабораториялар.

Мавжуд моддий база қуйидагиларни таъминлаши керак:

- иллюстратив материалларни намойиш қилиш учун турли аппаратуралар – маърузаларни ўтказиш;

- лаборатория ишлари дастурига мос равишда жиҳозлар – базавий фанлар бўйича лаборатория-амалий ишларни бажариш;

- лабораториянинг амалга оширилаётган илмий мавзусига мос равишда жиҳозлар – ихтисослик (маҳсус) фанлар бўйича лаборатория ишларини бажариш;

- ахборот тизимларидан фойдаланиш учун компьютерлар – семинар машғулотларини ўтказиш, лингафонли кабинетлар – хорижий тиллар бўйича машғулотлар.

8 Бакалаврлар тайёлаш сифатини баҳолаш

8.1 Олий таълим муассасаси тайёргарлик даражаси сифатини кафолатли таъминлашга мажбур, жумладан, қуйидаги йўллар билан:

- иш берувчилар вакиллари жалб қилган ҳолда битирувчиларнинг тайёргарлик даражаси сифатини таъминлаш бўйича стратегияни ишлаб чиқиш;

- таълим дастурлари мониторингини ўтказиш, уларни даврий тақриз қилдириш;

- талабалар билими ва амалий кўникмалари даражасини, битирувчилар компетенцияларини объектив баҳолаш процедураларини ишлаб чиқиш;

- ўқитувчилар таркибининг компетентлигини таъминлаш;

- иш берувчилар вакиллари жалб қилган ҳолда фаолият (стратегия)ни баҳолаш ва бошқа таълим муассасалари билан таққослаш учун мувофиқлаштирилган мезонлар бўйича мунтазам равишда таҳлил қилишни ўтказиш.

8.2 Бакалаврият йўналишлари бўйича кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш қуйидагилардан иборат:

ички назорат – олий таълим муассасаси томонидан амалга оширилади. Ички назорат олий таълимнинг бошқарувчи ваколатли давлат идораси томонидан тасдиқланган назоратнинг рейтинг тизими тўғрисидаги Низом асосида ўтказилади;

якуний давлат назорати давлат таълим стандартига мувофиқ фанлар бўйича давлат аттестациясини ва битирув иши ҳимоясини ўз ичига олади;

давлат-жамоат назорати олий таълимнинг бошқарувчи ваколатли давлат идораси, жамоат ташкилотлари ва кадрлар буюртмачилари томонидан белгиланган тартибда ўтказилади;

ташқи назорат Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази таркибидаги Кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш, педагог кадрлар ва таълим муассасалари аттестацияси Бошқармаси томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Тайёрланган кадрлар сифатини баҳолаш кадрлар истеъмолчилари томонидан уларнинг меҳнат фаолияти жараёнида амалга оширилади.

8.3 Ҳар бир фан бўйича билимларни жорий ва оралиқ назорат қилишнинг муайян шакли ва ўқув жараёнига тадбиқ этилиши ОТМ томонидан мустақил ишлаб чиқилади ва талабалар эътиборига ўқишнинг биринчи ойи давомида етказилади.

8.4 Талабаларнинг ўзлаштириши жорий назорати ва оралиқ аттестацияси дастурлари уларнинг бўлажак касбий фаолияти шароитларига максимал яқинлаштирилиши учун шароитлар ОТМ томонидан яратилиши керак. Бунинг учун муайян фан ўқитувчиларидан ташқари ташқи экспертлар сифатида иш берувчилар, турдош фанлардан дарс берувчилар ва бовалар бу жараёнга фаол жалб қилиниши керак.

8.5 Якуний давлат аттестацияси бакалавр битирув малакавий иши ҳимоясини ўз ичига олади.

Битирув малакавий ишининг мазмуни, ҳажми ва тузилмасига бўлган талаблар битирувчиларнинг якуний давлат аттестацияси ўтказиш ҳақидаги Низом асосида олий таълим муассасалари томонидан белгиланади.

8.6 Олий таълим муассасаси:

- ушбу стандартдаги талабларга риоя қилиниши ва олий таълим муассасаларининг давлат аттестацияси ва аккредитацияси ҳақидаги Низомда назарда тутилган бакалавр тайёрлашнинг сифати;

- профессор-ўқитувчилар таркиби ва ўқув-ёрдамчи ходимлар малакавий талабларга тўла мос келиши;

- ҳар бир интеграллаштирилган курс фанларининг курс дастурида назарда тутилган ўқув-методик адабиётлар, ўқув-услубий мажмуалар, шунингдек, мустақил таълим ва мустақил тайёргарлик учун материаллар билан таъминланганлиги;

- ўқув жараёнининг моддий-техникавий таъминланганлиги учун тўла масъулдир.

9 Эслатма

9.1 Олий таълим муассасасига:

- ушбу стандартда назарда тутилган минимал мазмунни таъминлаган ҳолда талабанинг ҳафталик максимал юкмасини оширмасдан ўқув материални ўзлаштиришга ажратилган соатлар ҳажмини ўқув фанлари блоклари учун 5% оралиғида, блокга кирувчи ўқув фанлари учун 10% оралиғида ўзгартириш;

- ўқув фанлари мазмунига фан, техника ва технологияларнинг ютуқларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиш;

- битирув малакавий иш (лойиҳа) мавзусини белгилаш олий таълим муассасаси ректори томонидан расмийлаштирилади.

9.2 Курс ишлари (лойиҳалари) муайян ўқув фаолиятининг бир тури сифатида қўрилади ва ушбу ўқув фанини ўзлаштириш учун ажратилган соатлар чегарасида бажарилади.

9.3 Давлат таълим стандартини билиш профессор-ўқитувчилар таркибини танлов асосида саралаш шартларидан бири ҳисобланади.

10 Давлат таълим стандартининг амал қилиш муддати

10.1 Давлат таълим стандарти ўрнатилган тартибда тасдиқланиб, “Ўзстандарт” агентлигида давлат рўйхатидан ўтгандан кейин амал қилиш муддати – 5 йил.

10.2 Давлат бошқарувининг ваколатли органлари томонидан давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва жорий этиш тўғрисида янги тартиб-қоидалар қабул қилинса ДТСтларнинг амал қилиш муддати ўзгариши мумкин.

**5120100-Филология ва тилларни ўқитиш (қорақалпоқ филологияси) йўналиши бўйича
таълим дастурининг тузилиши**

Тўр	Ўқув фанлари ва блокларининг номлари	Умумий юкламанинг ҳажми,
		соатларда
1	2	3
1.00	Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар	1704
2.00	Математик ва табиий-илмий фанлар	1030
2.01	Олий математика	120
2.02	Информатика	340
2.03	Демография асослари	120
2.04	Ўлкашунослик	120
2.05	Экология	120
2.06	Компьютер лингвистикаси	210
3.00	Умумқасбий фанлар	3164
3.01	Ҳозирги қорақалпоқ адабий тили	416
3.02	Тил тарихи	330
3.03	Тилшунослик назарияси	216
3.04	Араб (форс) тили	264
3.05	Қорақалпоқ диалектологияси	100
3.06	Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди	100
3.07	Қорақалпоқ мумтоз адабиёти тарихи	330
3.08	Миллий уйғониш даври қорақалпоқ адабиёти	132
3.09	Янги қорақалпоқ адабиёти тарихи	114
3.10	Жаҳон адабиёти тарихи	132
3.11	Адабиётшунослик назарияси	216
3.12	Қорақалпоқ адабий танқидчилиги тарихи	98
3.13	Ҳозирги адабий жараён	132
3.14	Туркий филологияга кириш	98
3.15	Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси	114
3.16	Туркий халқлар адабиёти тарихи	100
3.17	Она тили ва адабиёт ўқитиш методикаси	198
3.18	Педагогика	74
4.0.00	Ихтисослик фанлари	520
5.0.00	Қўшимча тайёргарлик	450
6.0.00	Танлов фанлари	476
	Жами	7344
	Малакавий амалиёт	864
	Битирув малакавий иши	270
	Аттестация	1026
	Жами	2160
	ҲАММАСИ	9504

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.
So'z jasalw ha'm morfologiya
pa'ninen
reyting bahalaw wo'lshemleri
(AQ, ShQ, JB kriteriyleri)**

**(5220100_Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti bakalavr bag'dari'
2-kurs talabalari'na arnalg'an)**

**20. «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. So'z jasalw ha'm morfologiya» pa'ni boyi'nsha
reyting bahalaw wo'lshepleri
(AQ, ShQ, JB kriteriyeleri)**

Pa'n boyi'nsha reyting sistemasi' Wo'zbekstan Respublikasi' Joqari' ha'm worta arnawli' bilimlendiriw ministriginin' 2010 ji'l 25 avgustag'i' 333 sanli' buyri'g'i' menen tasti'yi'qlang'an Talabalardin' bilimin bahalaw tizimi tuwrali nizam boyi'nsha islep shi'g'i'ldi'.

Pa'n boyi'nsha: uluwma – 136 saat

Lekciya – 32 saat

A'meliy – 38 saat

Wo'z betinshe – 66 saat

AB=40 ball, semestr dawami'nda 4 ag'i'mdag'i' qadag'alaŷ boli'p, maksimal 10 balldan dep qabi'llandi'.

Ayri'qsha bahag'a (86-100) = 8,6-10 ball

Jaqsı' bahag'a (71-85) = 7,1-8,5 ball

Qanaatlandi'rarli' bahag'a (55-70) = 5,5-7 ball

Qanaatalandi'rarsi'z bahag'a (54) = 5,4 ball

Bahalaw tu'rleri	Wo'zles-tiriw rejesi	Wo'tker iw formasi'	Wori'nlaw mexanizmi	Qaysi' waqi'tta	Yesletpe
1 AB	10 ball	awi'z yeki	Sabaq rejesinde ko'rsetilgen soraw (temalarg'a tayarli'q ko'rip, oni'n' jarati'li'wi' ha'm olar tiykari'nda juwmaqlar shi'g'ari'w	Sabaq protse-sinde	1.AB variantlari' sorawlar sani' tu'rlishе boli'wi' mu'mkin. 2. AB boyi'nsha tan'law bali'n toplamag'an halda talabalar ushi'n wo'zbetinshe

					saati' yesabi'nan sabaq kestesinen ti'qari' (ku'nnin' 2- yari'mi'nda) waqi'tta qosi'msha ballar toplaw imkaniyati' beriledi.
2 AB	10 ball	jazba	4 sorawdan ibarat variantlar tiykari'nda berilgen temalar boyi'nsha jazba qadag'alaw wo'tkeriw juwaplardi' talli'qlaw na'tiyjesinde student bilimin bahalaw	Sabaq procesin de	
3 AB	10 ball	test	Temalar boyi'nsha berilgen test sorawlari'na bergen juwaplari'na	Sabaq procesin de	
4 AB	10 ball	jazba	Wo'z betinshe berilgen tapsi'rmalarg'a tayarli'g'i'na, izleni'yi, do'retiyshilik qatnasi'na	Sabaq procesin de	
	Ja'mi: 40 ball				

ShB=30:2 = 15, semestr dawami'nda 2 ma'rte wo'tkeriledi. ShB awi'zsha, test yaki prezentatsiya tu'rinde ha'm wo'z betinshe izleniw jumi'slari' tiykari'nda ali'p bari'ladi'.

Ayri'qsha bahag'a (86-100) = 13-15 ball

Jaqsı' bahag'a (71-85) = 11-12 ball

Qanaatlandi'rarli' bahag'a (55-70) = 9 -10 ball

Qanatalandi'rarsi'z bahag'a (54) = 8 ball

Bah alaw tu'rleri	Wo'zles tiriw rejesi	Wo't keriw formasi'	Wori'nlaw mexanizmi	Qa ysi' waqi'tt a	Yesletpe
1 ShB	15 ball	Test	Tiyisli bo'lim temalari' boyi'nsha variantlar	Sa baq processi nde	ShB lardi' wo'tkeriw, test
2 ShB	15 ball	Jazba	tiykari'nda jazba qadag'alaw wo'tkeriw, testler, prezentatsiya jumi'slari'n wotkeriŷ	Sa baq processi nde	sorawlari'n sheshiw, awi'zeki sa'wbet yamasa basqa ko'riniste a'melge asi'ri'li'wi' mu'mkin
	Ja'mi: 30 ball				

Juwmaqlawshi' qadag'alaw kriteriyasi'

Juwmaqlawshi' qadag'alaw ushi'n 30 ball aji'rati'lg'an boli'p, ha'r bir variant ha'm bilette 5 soraw beriledi. Ha'r bir soraw maksimal 6 ball menen bahalanadi'. Wol to'mendegi kriteriya menen yesaplanadi'.

B all	Bilim da'rejesi
6	Juwmaq ha'm qarar qabi'l yete alg'an, tvorchestvoli'q pikirley alg'an, yerkin pikirley alg'an, a'melde qollay ali'w, mazmuni'n tu'siniw, biliw ayti'p beriw, tu'sinikke iye boli'w, qa'tesiz izbe-izlikte jazi'w ha'm ayti'li'wi'na yerisiw
5	Yerkin pikirley ali'w, a'melde qollay ali'w, mazmuni'n ani'q tu'siniw, tu'sinikke iye boli'w, qa'tesiz ayti'p beriw
4	Mazmuni'n tu'siniw, biliw ha'm ayta ali'w, tu'sinikke iye boli'w
1- 3	Jeterli ta'riyiplew almaw, shala tu'sinikke iye boli'w
0	Bilmew, tu'sinikke iye bolmaw

Juwmaqlawshi' qadag'alaw ushi'n bahalaw kriteriyasi' qaraqalpaq til bilimi kafedrası'ni'n' 2011-jı'l 2-fevral ku'ngi ma'jilisinin' 7-protokoli' menen tasti'yi'qlandi'.

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov